

Q.KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Q.Ş.KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

10 CİLDDƏ

Q.Ş.KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

III CİLD

Q.Ş.KAZIMOV. Seçilmiş əsərləri. 3-cü cild.

Kitaba Qurbaninin prof. Q.Kazımov tərəfindən toplanıb nəşr edilmiş əsərləri və müəllifin «Qurbani və poetikası» monoqrafiyası daxildir.

I HİSSƏ

QURBANİ

ƏSƏRLƏRİ

***Toplayıb tərtib edəni, ön sözün və qeydlərin
müəllifi:***

***filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Kazımov***

***Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Qara Namazov***

Qurbani. Əsərləri. 512 səh.

Qurbani irsini nisbətən geniş təqdim edən bu kitaba görkəmli el sənətkarının əvvəllər çap olunmuş əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif mənbələrdən – dastan variantlarından, cümlələrdən, ayrı-ayrı aşıqlardan toplanmış yeni qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, deyişmələri, qıfılbəndləri daxil edilmişdir. Kitabda Qurbaninin həyat və yaradıcılığından bəhs edən əhatəli ön söz, qeyd və şərhlər də verilmişdir.

ULU ZİRVƏ: HAQQ AŞIĞI, EL ŞAİRİ DİRİLİ QURBAN – QURBANİ

Çox-çox qədimlərdən gələn, insanla yaşd olan, onun ilk şüurlu əmək zərbələri ilə doğulan el ədəbiyyatı daim öz yolu ilə irəliləyib, böyük əksəriyyətin, çoxluğun mənəvi qida mənbəyinə çevrilib, rəsmi nəzərdən kənar olsa da, hakim təbəqə tərəfindən kifayət qədər qiymətləndirilməsə də, qədim dövrlərdə daha çox məddahlıq nümunələri kimi yaradılan yazılı ədəbiyyata da təsir göstərüb, ümumxalq mədəniyyətinin təşəkkülündə, xalqın mənəvi inkişaf və tərbiyəsində böyük rol oynayıb.

Gümüş piyalə üzərində Babil paltarı geymiş Manna musiqicisinin təsviri göstərir ki, ozan sənəti çox qədimdir. El ədəbiyyatının tarixi bu ədəbiyyatın yaradıcıları tərəfindən çox qədimlərlə, əfsanəvi dini inanc mənbəyi olan Adəm peyğəmbərlə əlaqələndirilmiş, aşıqlar özlərini Adəm atanın nəvələri saymışlar.

Məlumdur ki, aşığı ozan hazırlamış, aşıqlar qədim ozan sənəti içərisində yetişmişlər. Ozan və aşiq mərhələləri bir sənət növünün ciddi keyfiyyət fərqlərinə malik olan müxtəlif mərhələləridir. Aşiq ədəbiyyatı özü də öz başlanğıcını uzaq keçmişdən götürür. Lakin aşiq sənətinin böyük vüsətlə meydana çıxdığı dövr XVI yüzillik hesab olunur.

XVI yüzillik bədii ədəbiyyatın, rəssamlıq və nəqqaşlığın, elmin və mədəniyyətin, sosial-ictimai münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi, el sənətinin, sənətkarlığın yüksəldiyi, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi əzəmətli abidələrin yenidən yazıya alındığı, hər sahədə milli özünüdərkin, oyanışın gücləndiyi bir dövrdür. Bu dövr biri digərindən fərqlənən, müxtəlif sənət zirvələrini fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük söz ustaları yetirmişdir.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi...

Qurbani Dədə Qorqud zərrəsidir...

«Dədə Qorqud» xalq müdrikliyinin məhsuludur, Qurbani poeziyası bir adamın – Dirili Qurbanın!

Dədə Qorqud Qurbaninin başı üzərindən işıq salıb keçir, Qurbani bu işığı gücləndirir, ona yeni rəng verir!

Dədə Qorqud bir çox cəhətdən Homerin yaşıdır, Qurbani – bizim Füzuli və Xətəinin!

Dədə Qorqud öz nitqi ilə hərbi demokratiya dövrünün nitq xüsusiyyətlərini mühafizə edir, Qurbani – feodalizmin kapitalizmlə birləşməyə, qovuşmağa doğru yönəldiyi dövrün!

Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər də Dədə Qorqud zərrələridir, müxtəlif əsrlərə səpələnib, hər biri bir əsrdən güc və işıq alıb, toplana-toplana «aşiq poeziyası» və ya «el sənəti» adlanan böyük bir sənət yaradıb. Ağ yolun – bayatıların, məsəllərin, tapmacaların, qoşma və gəraylıların, nağılların, dastanların üzərində yerləşən, böyük bir xəzinəyə söykənən bu sənətin kamil başlanğıcı Qurbaninin adı ilə şöhrət qazanıb...

Qurbaninin şeirləri dillər əzbəridir. Yüzlilliklər ötsə də, hafizələrdə məhəbbətlə mühafizə olunub. İnsanın qəlb arzularını, məhəbbət və kədərini, nifrət və qəzəbini ifadə edən bu şeirlər uca və əzəmətli qayalardan süzülən sular kimi duru və şəffafdır. Feodal qaranlığında yaranmış Qurbani ziyası faciələrlə dolu keçmişimizin faciələri üzərinə işıq salır. Hüzn, kədər, zamanə dəhşətlərindən şikayət dolu bu şeirlərdə böyük bəlalər qarşısında əzmlə dayanan, dəhşət və faciələrə sinə gərən insanın titrəyən və qəhərli səsi eşidilir. Bu böyük insanın qəlbində bəşəri məhəbbət də güclüdür, gələcəyə inam da. Onun poeziyasına lirik, həzin, nikbin bir intonasiya hakimdir. Qurbani el sənətkarıdır, xalq ruhunu təmsil və tərənnüm edən bir şairdir.

Qurbani ozan-qopuz sənətinin aşiq-saz sənəti ilə əvəzləndiyi dövrün böyük nəğməkarıdır. Yüksək poetik dili, sənətkarlığı şairin zəngin və uzun keçmişi olan bir ədəbiyyat zəminində yetişdiyini göstərir. Hələ tam şəkildə əldə edilməmiş və əslində, çox az toplanmış yaradıcılıq nümunələri göstərir ki, böyük və qüdrətli el sənətkarı misilsiz təb və

istedad sahibi olmuşdur. Poeziyasının geniş vüsət qazanmasında Şah İsmayıl hərəkatının, Şah İsmayılın fəaliyyəti ilə ölkədə yaranmış dirçəliş və canlanmanın böyük təsiri olmuşdur. Qurbani bu hərəkata laqeyd qalmamış, Şah İsmayılın yaxını, dostu kimi, öz sazi, sözü ilə ictimai oyanışa kömək etmişdir.

Təəssüf ki, sənətkarla bağlı bir çox məsələlər hələ aydınlaşdırılmayıb. Qurbani harada doğulmuşdur? Harada yaşamış və nə qədər yaşamışdır? Şairin acı şikayətləri, qarğıışları nə ilə bağlıdır? Bu və buna bənzər suallar təkcə oxucular üçün deyil, tədqiqatçılar üçün də qaranlıqdır. Bunun bir mühüm səbəbi aşiq sənətinin yazıya alınmaması, hafizələrdə qorunmaq ənənəsidir. Hafizələr isə hər şeyi dəqiq qoruya bilmir, zaman özü bir çox hadisələri «redaktə» edir. İnsanın savad dərəcəsi, arzu və istəkləri, həyəcan və nifrəti, gündəlik qayğıları hafizələrin bir-birinə ötürdüklerini dəyişir, bir çox hallarda ilkin formaları tam qoruya bilmir. Qurbani kimi bir sənətkar haqqında tarixin, abidələrin və insan hafizəsinin saxladıqları hələ də diqqətlə saf-çürük edilməyib.

El sənətinin sistemli şəkildə toplanması, tədqiqi və öyrənilməsi XX əsrin nailiyyətidir. Elmin, texnikanın, xüsusən radio və televiziyanın inkişafı bir tərəfdən qədim xalq sənətinin toplanmasına, əbədləşdirilməsinə səbəb olursa, digər tərəfdən, onun tənəzzülünü şərtləndirir. Səbəbsiz deyildir ki, son dövrlərdə Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər kimi haqq aşığıları yetişmir. Qədim aşiq sənətinin biliciləri olan yaşlı nəslə təmsil edən sənətkarlar tədricən ömrünü başa çatdırmaqdadır. Bu hal hələ qələmə alınmamış neçə dastanın, nağılın, bayatının, zərb-məsəlin izsiz yox olmasına, unudulmasına səbəb olur. Bu cəhət bəzən ustad aşığıların özünün mühafizəkarlığından irəli gəlsə, əsrin 20-30-cu illərinə nisbətən çox-çox geriləmiş olan toplama işinin son vaxtlar daha da zəifləməsi ilə bağlıdır. Ciddi rəsmi folklor ekspedisiyaları yoxdur, toplama işi ayrı-ayrı adamların fərdi şəxsi marağı ilə məhdudlaşmışdır.

Anadan olmasının 500 illiyi günlərində Qurbani daha çox yada düşür, poeziyasındakı təmizlik, saflıq, gözəllik oxucunu

daha çox çəkir. S.Mümtaz, Ə.Axundov, H.Araslı, M.İbrahimov, M.H. Təhmasib, P.Əfəndiyev, M.Həkimov, V.Vəliyev, A.Nəbiyev. S.Paşayev, A.Dadaşzadə, Q.Namazov və başqa görkəmli alimlərimiz şairin həyat və yaradıcılığının araşdırılması sahəsində xeyli iş görmüşlər. Həyatı, doğulduğu Diri kəndi, Şah İsmayıl Xətai ilə əlaqə və münasibətləri barədə xeyli araşdırmalar aparılmış, ictimai-siyasi, lirik, dini və fəlsəfi poeziyasının öyrənilməsinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqinə daha artıq diqqət yetirilmiş, son vaxtlar şair haqqında monoqrafiya və dissertasiyalar yazılmışdır. Respublika Mədəniyyət Nazirliyi və Aşıqlar Birliyi sənətkarın təbliği ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Doğulduğu Diri kəndinin yaxınlığındakı Soltanlı kənd orta məktəbinə, Cəbrayılın küçələrindən birinə Qurbaninin adı verilmiş, Qurbani saz bayramları keçirilmişdir. Sənətkarın anadan olmasının 500 illiyini təntənəli qeyd etmək, qəbri üzərində abidə ucaltmaq nəzərdə tutulurdu. Nankor və yaramaz qonşularımızın torpaq iddiaları, ölkəmizin böyük bir ərazisinin müvəqqəti işğalı hələlik bu tədbirləri dayandırmışdır.

Bir sıra klassik sənətkarlarımız kimi, Qurbaninin də həyatı haqqında məlumatı onun öz şeirlərindən alırıq. Şeirlərindən aydın olur ki, Qurbani Şah İsmayıldan bir qədər əvvəl doğulmuş və ondan çox yaşamışdır. Lakin İsmayılın qısa həyatı ilə bağlı bir sıra izlər olmasa idi, Qurbaninin ömrünün səhifələri tam qaranlıq qalardı.

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin ilk nəşrinə (1943) Qurbani haqqında məlumatı H.Araslı daxil etmişdir. O, Qurbaninin:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu yazğumu,
Ağah ol halımdan gahbagah mənim –

sözlərinə əsaslanaraq göstərir ki, «bu qoşmada Qurbani öz şikayətlərini səmimi olaraq Şah İsmayılə söyləyir»¹. Bu qeydlərdə Qurbaninin Şah İsmayılın müasiri olması barədə fikir ümumi şəkildə söylənmişdir. Lakin sonralar H.Araslı Qurbaninin yeni tapılmış:

Mən haqq aşiqiyəm, haq yola mail,
Kitabım Qurandır, olmuşam qail,
Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,
Dərdimin əlindən fəryadə gəldim –

bəndini misal gətirərək fikrini konkretləşdirməyə çalışmış və bu sahədə tapıntının özünə məxsus olduğunu göstərmişdir.²

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib də ədəbiyyat tarixinin ilk nəşrindəki qeydə əsaslanaraq, Qurbani ilə Şah İsmayılın eyni dövrün şəxsiyyətləri olduğu barədə fikri H.Araslıya isnad etmişdir.¹

Şəxsiyyətə pərəstis dövrü qurbanlarının yaradıcılığı nəzərdən keçirildikcə aydın olur ki, bir çox sahələrdə ilkin araşdırmaların əsl ünvanı vaxtilə unudulmuşdur. Qurbani haqqında ilk dürüst və ağlabatan məlumatı, onun Şah İsmayılın müasiri olması barədə fikri ilk «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ndən 20 il əvvəl Salman Mümtaz söyləmişdir. S.Mümtaz Qurbanini hazırda Diri dairəsində müşahidə edildiyi kimi, «Qurban» adı ilə tədqiq etmiş, həm də düzgün olaraq, el şairi kimi səciyyələndirmişdir: «Bu qədər ki, Qurbanın da bir şeiri olmasa idi, onun da haqqında bir söz deyə bilməyəcəkdik. Amma bu şeir bizə köməklik edir. Ümid edirik ki, biz yanılmayıq, yazımız da doğrudur. ...Bildiyimiz bir şey varsa, o da budur ki, Qurban Şah İsmayıl Səfəvi Qafqazı aldığı zamanda yaşayıb, şahın vəzirlərindən birinə xoş gəlmədiyindən Qurbani qolubağlı Qarabağ tərəfindən Xudafərin körpüsündən ke-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1943, səh.164

² H. A r a s l ı. Aşiq yaradıcılığı. B., 1960, səh.34

¹ M.H.T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972, səh.346.

çirdərək İrana sürgün etmişdir. Qurban da bu əhvalatı şeirlə yazıb Şah İsmayla yolladığından, şah onu bağışlayıb azad etmişdir».²

Qurbaninin Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində (1501-1524) yaşadığı inkaredilməz olsa da, bu onun ömrünün yalnız həmin illərlə məhdudlaşması demək deyil. Şeirlərindən aydın olur ki, onun qolubağlı şah divanına aparılması Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərinə aiddir. Əgər o, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində şah divanına gətirilmişsə, deməli, bu dövrdə bir şair kimi, bir şəxsiyyət kimi nəzəri cəlb edəcək yaşda olmuşdur. Bu məntiqlə onun təvəllüd tarixi ən azı XV əsrin son rübünə aid olmalıdır. Bu onun İsmayıldan yaşca bir qədər böyük olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, o, İsmayılın vəfatına şeirlər həsr etmişdir. Əgər İsmayılın vəfatını şeirlə qeyd etmiş və onun dəfnində iştirak etmişsə – bu, inkaredilməzdir – deməli, İsmayıldan sonra da yaşamışdır. Qurbaninin bir sıra şeirləri bu mülahizələrin hər ikisinin doğruluğunu təsdiq edir.

Qurbaninin «Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim» misrası ilə başlanan şeiri, demək olar ki, «Qurbani» dastanının bütün variantlarına daxil edilmişdir və hamısının da əsas məzmunu bundan ibarətdir ki, Gəncədə Qara vəzirlə bacara bilməyəcəklərini görən Qurbani ilə Pəri molla çağırıb şeyx oğlu şahı bir məktub yazdırırlar. Qurbani məktubu özü aparır və şahı verdikdən sonra həmin şeiri söyləyir. Şübhəsiz, bütün bunlar şeirin dastanlaşdırılması üçündür. Qurbani özü savadlı olduğu, elə həmin şeirdə «oxuyub elmimə çatdığım yerdə» dediyi halda, məktubu mollaya yazdırırlar və hətta molla əvvəlcə Pərinin dediklərini əksinə yazır, lakin bu guya Qurbaniyə ayan olur, ona görə də məktubu yenidən yazdırır və s. Şeir aydın göstərir ki, Qurbani şeyx oğlu şahın – Şah İsmayılın qəbulunda olmuş və şikayətlərini ona çatdırmışdır. Qurbani «oğlu ölmüş Qara vəzir»in zülmələrindən, «seyrağının sirrindən baş açmamasından», Xudafəridən «qolubağlı» keçirilməsindən şikayətlənir, şahı əsl mətləbdən «agah

² «Qızıl Şərq» jurnalı, № 2-3, səh.108.

etməyə» çalışır. Bunun ardınca söylədiyi daha kəskin şikayət şeirində öz evində farağat oturduğu yerdə onu vətəndən didərgin saldıqlarını bildirir:

Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən
Fələk vurdu, cüda saldı elimdən.
Qurbanıyəm, Qara vəzir əlindən
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Beləliklə, guman etmək olur ki, Qurbani Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində şah divanına gətirilmiş və Şah İsmayıl tərəfindən dindirilmişdir. Şairi niyə incitmişlər, nəyi bəhanə etmişlər - məlum deyil. Dastanda bunlar məhəbbətlə əlaqələndirilir. Lakin, şübhəsiz, bunlar dastana uyğunlaşdırmalarla bağlıdır. Bu məsələyə müxtəlif vaxtlarda M.İbrahimov, M.H.Təhmasib və başqa alimlərimiz münasibət bildirmişlər. M.İbrahimov Qurbaninin bu vəziyyətini Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində şairin «siyasi fırladaqların girdabına düşməsi» ilə əlaqələndirərək yazır: «O dövrdə zamanə o qədər bulanıq, həyat o qədər qeyri-sabit və etibarsız imiş ki, aşığın özü də gözlənilmədən siyasi fırladaqların girdabına düşmüş, min bəlaya düçar olmuşdur. Şah İsmayıl ölkədəki xırda feodal hakimlərin əl-ayağını bir yerə yığmaq, mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq və Osmanlı sultanlığına qarşı təsirli mübarizə aparmaq üçün şiəliyi yalnız dini deyil, eyni zamanda siyasi və fəlsəfi bir bayrağa çevirdiyi zaman şiəliyə zidd olan (və ya belə hesab edilən) görüşlər şiddətli təqib olunur, bu görüşləri yaymaqda ittiham edilənlər isə ağır cəzalanırdılar... Yəqin ki, Qurbaninin də belə düşmənləri olmuşdur. Onlar böyük sənətkarın mütərəqqi görüşlərindən, ilahiyyatla və xüsusən şiəliyin dar, dözülməz sektant tələbləri ilə duz gəlməyən sənətdən, həyat eşqi və humanizm ifadə edən poeziyasından onun əleyhinə istifadə etmiş, onu şiəliyə düşmən bir adam kimi qələmə vermiş, həbs olunmasına, qolubağlı halda Arazın üstündəki

Xudafərin körpüsündən keçirdib şah divanına aparılmasına nail olmuşlar.¹

M.H.Təhmasib də həmin hadisə ilə əlaqədar təqribən eyni fikir söyləmişdir: «Xətai böyük planlarına mane ola biləcək xarici «düşmən»lərə qarşı vuruşduğu kimi, daxildə də qorxu yaradacaq qüvvələri məhv edir, öz hakimiyyətini möhkəmləndirirdi. *İlk illərdə* (kursiv bizimdir. – Q.K.) Şah İsmayıl ölkə daxilində olan başqa təriqətlərə qarşı da çox mahir siyasət aparmış, bu təriqətlərin bəzisi ilə yaxınlaşmış, bəzisi ilə üstüörtülü, bəzisi ilə isə açıqdan-açığa vuruşaraq sıradan çıxarmışdı. Bu gərgin mübarizə illərində, şübhəsiz ki, bəzi nüfuzlu mürsidlərin, hörmətli müridlərin, eləcə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub olan şairlərin təhlükəli görünənləri məhv edilmiş, zindanlara atılmış, təqib edilmişdi. Bizcə, belə təqib olunmuş, hətta həbsə alınıb Xudafərin körpüsündən qolubağlı dustaq keçirilmiş şəxsiyyətlərdən biri də Qurbani olmuşdur».²

Mahiyyət etibarilə çox yaxın olan bu qeydlərin hər ikisində bir daha təsdiq edilir ki, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində Qurbani onunla «şah divanı»nda görüşmüşdür. Bu, şübhəsizdir, lakin, fikrimizcə, bu onların ilk görüşü deyildir.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl özünü yeniyetməliyindən güclü şəxsiyyət kimi göstərmiş, eyni zamanda sənəti, sənətkarı, xüsusən saz sənətini sevmiş, yüksək qiymətləndirmişdir. Ordusunu, tarixçilərin məlumatına görə, daim döyüşqabağı ozan-aşıqlar sazla, sözlə cuşa gətirmişlər. İsmayıl özü də qoşmalar yazmışdır. Əgər Qurbani böyük sənətkar olmuşsa, Xətai onu qiymətləndirməli idi və əslində, belə də olmuşdur: Şah Qurbanini cəzalandırmamış, əksinə, rəvayətə görə, rəğbətlə qarşılamışdır. Bizcə, Qurbani ilə Şah İsmayıl arasında təriqət ixtilafı olmamışdır. Təriqət ixtilafı olsa idi, Qurbani Şah İsmayıla müraciətlə «mürşidi-kamilim», «pirim» söyləməzdi. Şah İsmayıl ətrafına qüvvə toplamalı olduğu ilk illərdə onu

¹ M İ b r a h i m o v. Aşıq poeziyasında realizm. B., 1966, səh. 31-32.

² M. H T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972, səh. 356

mürşid qəbul edən bir sənətkarı nə üçün incitməli idi? «Sərim təvəlladır, üzüm payəndaz; Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim» – deyən, bütün varlığını gənc şaha qurban verməyə hazır olan sənətkar nə üçün cəzalandırılmalı idi?

Şeirdəki bir neçə işarədən aydın olur ki, Qurbani ilə İsmayıl hələ bu hadisədən xeyli əvvəl tanış imişlər. Qurbaninin «əziz başın üçün» sözləri tarixi izləri mühafizə edirsə, yəni Qurbaninin öz dilindən çıxan ifadə kimi mühafizə olunmuşsa, burada şaha yaxınlıq, səmimi münasibət, bir qədər ərkyanalıq duyulmaqdadır. Yalnız çox yaxın olmaqla İsmayıl kimi bir şaha bu cür müraciət etmək olardı. Bu yaxınlığı şeirin başqa misrasına əsasən S.Mümtaz da duymuş və qeyd etmişdir: «Qurbanın Şah İsmayılı yazdığı şeirlərdən bunu başa düşürük ki, Şeyx oğlu Şah İsmayıl Qurbanın mürşidi-kamili və piri imiş. Habelə də başa düşmək olar ki, Şah İsmayıl Qurbanı tanırmış. Çünki «Agah ol halımdan gahbagah mənim» deyə yazması ilə Qurbanın Şah İsmayılı bir növ yaxın olması görünür. Kim bilir, bəlkə bu dostluq Şah İsmayılın şair olmasına görə imiş». Bu mülahizələri doğru hesab etsək də, biz Qurbaninin şahla yaxınlığının köklərini başqa məsələdə görürük. Məlumdur ki, İsmayılın təriqəti barədə söz-söhbət hələ onun kiçik yaşlarından el-obaya yayılmış, hər tərəfdə müridlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Qurbani bunları eşitməyə və müəyyən mövqedə dayanmaya bilməzdi. Onun dini məzmunlu şeirlərində (hətta bir çox dünyəvi qoşma və gəraylılarında da) hürufiliyin və qızılbaş-şie təriqətinin ideyaları özünü qabarıq göstərir. Qurbani qızılbaş hərəkatı ilə bağlı şəxsiyyət olduğundan, 14 yaşlı İsmayıl Şirvana ilk yürüş zamanı Diri kəndinin qarşısındakı Xudafərin körpüsündən keçərkən onunla görüşməyə bilməzdi. Onların ilk tanışlığı bu qədim körpünün tağları üzərində olmalı idi və heç şübhəsiz, belə də olmuşdur (mərhum yazıçı F.Kərimzadə «Xudafərin körpüsü» romanında bu cəhətin unudulması ilə bağlı qeydlərimizi nəzərə alaraq «Çaldıran döyüşü» əsərində maraqlı epizodlarla ilk dəfə Qurbaninin bədii obrazını yaratmışdır). Qurbaninin əsərlərindən hiss olunur və buna əfsanələrdə, rəvayətlərdə də işarələr var

ki, o, xeyli müddət şah sarayında yaşamış, Şah İsmayılın müxtəlif döyüşlərində sazının, sözünün gücü ilə iştirak etmişdir.

H.Araslı Sayat Novanın divani yaradıcılığından danışarkən yazır: «Məncə, şairin «divani» adlandırdığı heca vəznində qəzəlləri bir növ ustadnamədir. Aşıq öz ustadının əsərini oxumazdan əvvəl ustada həsr olunmuş divani ilə məclisə üz tutur. Bu divani bir qayda olaraq, Şah Xətaiyə xitabən başlayır. Bu, təkcə Azərbaycan dilində yazılan divanilərdə deyil, erməni, gürcü dilində yazılan divanilərdə də belədir».¹ Şübhəsiz, Qurbaninin də belə divaniləri olmuşdur. Lakin onlar hələlik əldə edilməmişdir. Məlum olan iki divanisi isə Şah İsmayıl adı ilə başlamaq üçün deyil, bilavasitə Şah İsmayılın özünə – vəfatına həsr olunmuşdur. Bu divanilər bir-birinə yaxın vaxtlarda yazılmışdır – biri Şah İsmayılın vəfatı günlərində, o biri bir neçə il sonra. Divaniləri ətraflı araşdırmaqla Qurbaninin həyatı haqqında məlumat almaq, təvəllüd tarixini öyrənmək mümkündür.

Şah İsmayılın qəfil ölümünə həsr etdiyi birinci mərsiyə-divanidə «Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəva qıla» - misrası ilə başlayan beyti aydın şəkildə göstərir ki, 1524-cü ilin yaz çağında Şah İsmayıl Şəki xanı Həsən bəylə Gürcüstan tərəflərdə ov edib Ərdəbilə qayıdarkən, Qurbani onunla təzəcə görüşüb-ayrılmış, Dəriyə qayıtmış, hansı bir səbəbdənsə yenidən şahı görmək üçün Təbrizə gəlməli olmuş və dəfn mərasimi ilə rastlaşaraq şahın qəfil ölümündən sarsılmışdır:

Fələk, sənle vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, kaş belə ehsan ola.
Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəva qıla,
Mən nə bilim mən gəlincə xak ilə yeksan ola.

O şahın kəlmeyi-kəlamın zikr etmək gərək,

¹ S a y a t N o v a. B., Azərnəşr, 1963, səh.10-11.

Tabutu sərv ağacından, kəfəni yapraq gərək.
Tez yuyun, tez götürün ki, mənzilə çatmaq gərək,
Bar-ilahım, necə qıydın, bir belə cavan ölə.

Ey könlüm, geygilən qarayıl, xəndan eyləmə!
Bar-ilahi, böyük xanədanı viran eyləmə!
Haqq-taaladan səda gəldi: «Qurbani, çox qəm
yemə,
Heç ola bilməz xanədani-Şəfi viran ola!»

Divaninin Şah İsmayılın vəfatına həsr olunduğu barədə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yoxdur. Çox pozulmuş olmasına baxmayaraq, M.H.Təhmasib onun həqiqi məzmununa əsasən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, şeir dastan variantında göstəril-diyindən fərqli olaraq, bir gözələ deyil, «Şah İsmayıl Xətai ölü-münə yazılmış mərsiyədir» və «son misradakı «xanədani-Şəfi» də «xanədani-Şeyx Şəfi» olmuşdur»¹.

M.H.Təhmasib Şah İsmayılın vəfatını Qurbaninin məddeyi-tarixlə qeyd etdiyini də göstərir. Qurbaninin:

Əzabdan yüz üç keçəndə
Əcəl camın içdi şahım,
Bu dünyadan köçdü şahım –

misralarındakı «əzabdan» sözü əbcəd hesabı ilə 827 edir (Nəsi-minin vəfat ili) və üzərinə 103 gəldikdə Xətainin ölüm tarixi (hicri 930, miladi 1524) alınır.

«Qurbani» dastanının Gəncə versiyasında birinci divanidən dərhal sonra Becanın bir şey anlamadığını görən Qurbani üç kəlmə söz üçün izn istəyib ikinci divanini söyləyir. Əvvəlki divani kimi, bu divaninin də dastan variantına nisbətən, dastana qeydlərdə verilmiş variantı əslinə daha yaxın qorunub saxlanmışdır:

¹ M.H T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972..

Kufə əhli bihəyalar şərmi, həyanı atdılar,
Adəm olan yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılara rüşvət verib, şəri batil etdilər,
Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü ki, ta oldu sahər.
Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər,
Pirim girib ol niqabə, getməyəydi cavan gərək.

Gərək, biçərə Qurbani, sən bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən.
Yaşın yetirdin əllyə, indi üz tut yüzə sən,
Əslimiz türabdəndir, məskənimiz kan gərək.¹

Pozulmuş, variantlaşmış bu divanidən şairin təvəllüd tarixi barədə dəqiq məlumat almaq olur.

Divaninin dastan variantında misra, fikir fərqi ilə yanaşı, rədif fərqi də var: dastanda rədif kimi «gərək» deyil, «gözəl» sözü işlənmişdir. *Gərək* və *gözəl* sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı çox yaxındır, xüsusən əl yazısında kaf ilə ləmin yaxın qrafikasını nəzərə alsaq, bu sözlərin bir nöqtə fərqi var. Bu şəirdən və bir çox başqa şeirlərindən hiss olunur ki, Qurbani əsərlərinin əlyazma nüsxəsi olmuş, yaxud aşıqlar öz cib dəftərlərinə şeirləri qeyd etmiş, tələsik oxu və ya üzünü köçürmə prosesində bir çox söz və ifadələri yanlış oxumuş, o cümlədən bu divanidəki «gərək» sözünü «gözəl» ilə əvəz etmişlər.

Divaninin nə məqsədlə yazıldığını M.H.Təhmasib belə izah edir: «...məna, məzmun, yəni kimlərin isə «Kufə əhli»nə, «Zina əhli»nə bənzədilmələrini, «qazılara rüşvət verib şəriəti batil etdiklərini», «o gündən dünyaya qülqülə düşdüynü» acı-acı

¹ Azərbaycan dastanları, c. 1, 1965, səh. 307

təsvir edən şeir şairin çox geniş bir şəkildə səslənmiş, dünyaya «qülqülə salmış» bir hadisəyə qarşı narazılığını göstərir. Qazılara rüşvət vermək yolu ilə əldə edilmiş bu hökm, bu divan şairin üsyanına səbəb olmuş, onu: «Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək» deməyə məcbur etmişdir». M.H.Təhmasib fikrini dəqiqləşdirərək yazır: «Bizcə, bu, Çaldıran müharibə-sində Xətainin əsir düşmüş hərəminin güclə ərə verilməsi hadisəsi ilə əlaqədar etiraz şeiridir»¹.

Lakin şeirin məzmunu aydın göstərir ki, aləmə «qülqülə salan» bu hadisə Şah İsmayılın istəkli hərəmi Tacılı bəyimin Sultan Səlim Yavuz tərəfindən zorla ərə verilməsi ilə bağlı deyil. Kəbinli bir qadını başqasına ərə vermək üçün (hələ bu fikrin özü də şübhəlidir) qazılara rüşvət vermək burada əsas dəlil kimi nəzərdə tutulub. Bu, ağlabatan deyil. Sultan Səlim niyə qazılara rüşvət verməli idi? Lazım gəlsə, onun bir işarəsi kifayət etməzdimi? Digər tərəfdən, misranın: «Qazılar rüşvət alıb şəriəti satdılar» variantı da var. «Pirim girib ol niqabə getməyəydi cavan gərək» misrası nə deməkdir? Bəlkə Tacılının rübəndə-niqaba bürünüb ərə getməsinə işarə edilir? Bəs onda «cavan» sözü nədir? Qocalıb getməliydimi? Bu hadisədən (Tacılı bəyimin «zorla» ərə verilməsindən) Qurbani niyə bu dərəcədə əsəbiləşməli, həyəcanlanmalı idi: «Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər». Bizcə, bu şeir də Xətainin ölümü ilə bağlıdır, lakin əvvəlki divanidən bir qədər sonra yazılmışdır.

Divanının birinci bəndi şeirin yazıldığı dövrün bədii təsvirini verir, ikinci bənd Xətainin ölümündən sonra ölkə daxilində əmələ gələn özbaşınalıqları göstərir, üçüncü bənd isə nəticədir, fəlsəfi yekundur.

Birinci bəndin məzmunu nədən ibarətdir? Kufə əhli səviyəsinə enmiş bihəyaların həyanı atması, adəm olanın yoldan çıxması, bir-birini aldatması, qazıların rüşvətxorluğu, şəriəti pula satmaları... tənqid edilir və müəllif Xətai hakimiyyəti illərində görmədiyi qaydasızlıqdan, özbaşınalıqdan

¹ Azərbaycan dastanları, c. 1, 1965, səh. 376.

şikayətlənərək: «Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək» nəticəsinə gəlir.

Şah İsmayıl Xətəinin qəfil ölümü onun yaratdığı dövlətə böyük zərbə vurdu. Qızılbaş əmirləri arasında divan işləri uğrunda qanlı döyüşlər başladı. 1524-1525-ci illərdə əmirül-üməra Div sultan Rumlu öz rəqiblərinə qalib gələrək, 10-11 yaşlı şahın müstəqil vəkili olur. Çox keçmədən Çuhə sultanın təhriki ilə I Təhmasib Div sultanı öldürtdürür və Çuhə sultan vəkil olur. Əmir Hüseyn xan Şamlı ilə müharibədə Çuhə sultan da öldürülür. Çuhə sultanın mənsub olduğu təkəli tayfası dərhal onun oğlu Şahqubadı vəkil edirlər. Lakin ustaclı, rumlu, zülqədər və əfşar tayfa əmirləri buna razı olmayıb, təkəli əmirləri ilə döyüşə başlayırlar. Vəziyyəti belə görən I Şah Təhmasib təkəli tayfasının tamam qətlə yetirilməsini əmr edir və nəticədə böyük qırğın baş verir. Tayfa mübarizəsi 1534-1535-ci illərə qədər davam edir.¹

Şah İsmayıl dövründə möhkəm nəzarət altında olan əmirlər, qazılar, şəriət sahibləri indi əl-qol açıq, fürsətdən istifadə edirlər.

Qurbani ilə bir dövrdə yaşamış Mövlana Heyrəti qazı və müftilərin rüşvətxorluğundan bəhs edən qəsidəsində deyirdi:

Bəlkə də divan malından pul yeyirlər hər biri,
Sərbəsər bol-bol soyurqal sahibi, pul sahibi.

Divan işləri uğrunda tökülən qanlar, əmirlərin həyasızlığı, hakimiyyət uğrunda mübarizədə bir-birinə kələk gəlib aldatma, əyanların yoldan çıxması, qazıların rüşvətxorluğu, şəriəti pula satmaları, vəqf malının mənimsənilməsi halları Təhmasib hakimiyyətinin ilk illəri üçün daha xarakterik olmuşdur. Lakin gənc şah yaşa dolduqca ölkəni nizama salmağa başlamışdı. Ona görə də ikinci divanının birincidən çox gec yazıldığını güman etmək olmaz. Şeirdə iki cəhət aydın duyulur. Birisi budur ki,

¹ О. Э ф е н д и е в. Азербайджанское государство Сефевидов. Б., «ЭЛМ», 1981, səh..69.

Şah İsmayılın vəfatından son dərəcə mütəəsir olan Qurbani bu kədəri hələ unuda bilməmişdir. Hiss olunur ki, qəfil ölümün vurduğu yara hələ qaysaq bağlamayıb. Digər cəhət isə budur ki, özbaşınalıklar, rüşvətxorluq, vəkalət uğrunda qantökmə özünü şahın ölümündən müəyyən vaxt keçdikdən sonra göstərə bilərdi.

Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində Div Sultan Rumlu onun xidmətində olmuş və şaha axıradək ləyaqətlə xidmət etmişdi. Gürcüstan səfəri zamanı (1516-1521-ci illər) Qurbaninin şahla birlikdə olduğunu, Div Sultanın ordusunu bir sıra səfərlərdə müşayiət etdiyini güman etmək mümkündür və Qurbaninin şeirlərindəki bəzi işarələr də belə düşünməyə imkan verir. Şah İsmayıl vəfat edərkən gənc şahın da vəkili Div Sultan olur. Vəkalət və əmir-üməra mənəsbəi uğrunda mübarizə, tayfalar arasında güclü çəkişmələr vaxtı gənc şahı aldadırlar ki, tayfalararası münaqişələrin səbəbi Div sultandır. 1527-ci ilin iyulunda sarayda ilk faciəli hadisə baş verir. Div sultan divana daxil olarkən şah ona atəş açır, ətrafdakılar isə onu qətlə yetirirlər.

Bizə belə gəlir ki, şeir məhz bu hadisə ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Çünki Div Sultanın öldürülməsi ilə Şah İsmayıldan sonrakı dəhşətli vəziyyət də qabarıq şəkildə aşkar olur: bu üç ildə həm qazıların sifəti, həm də əmirlərin hakimiyyət uğrunda qanlı döyüşləri qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Deməli, ikinci divanının birincidən bir neçə il sonra – 1527-ci ildə yazıldığını güman etmək mümkündür.

«Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmə», - bu «şəmsin batması», «qəmərin doğması» Şah İsmayılın vəfatına, çox gənc Təhmasibin hakimiyyətə gəlişinə işarə deyilmi? Şair «ağlim itirdim», «əlim titrər», «göz ağlar», «sər əsər» deyərkən böyük şahın ölümündən doğan kədəri ilə yanaşı, öl-kədəki dəhşətli vəziyyətə də işarə etmirmi? İkinci bəndin son misrası bu fikri tamamilə aşkar şəkildə yekunlaşdırmırmı: «Pirim girib ol niqabə getməyəydi cavan gərək». Qurbani kimə «pirim» deyir? Taclı bəyim Qurbani üçün nə səbəbə pir ola bilərdi? Burada «niqab» gəlinlik niqabı olmayıb, aşkar şəkildə

ölüm niqabı deyilmi? «Getməyəydi cavan gərək» lap aydın şəkildə «gərək cavan ölməyəydi» demək deyilmi?

Bütün ağır kədəri ilə yanaşı, şeirin sonunda Qurbani özünə təskinlik verir, fələyin cəbrinə dözməyi məsləhət bilir. «Əl uza-dıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən» dedikdə, İsmayılın çiçəkli həyatı nəzərdə tutulur, bu çiçəkli həyatın, bu «yasəmən bağın» bir gülü qədər iş görüb cəmiyyətə xidmət etmək arzu olunur.

Şeirin ən qiymətli cəhətlərindən biri son bəndin üçüncü misrasında söylənilən fikirdir: **«Yaşın yetirdin əlliyə, indi üz tut yüzə sən»**. Şair bu sözlərlə dostu İsmayılın faciəsindən az sonra öz ömrünün də müəyyən mərhələyə – yarı yola çatdığını, qocalığın başladığını söyləyir. İkinci bənddəki «sər əsər» sözləri də müəyyən mənada bunu təsdiq edir.

Deməli, bu şeir yazılarkən Qurbaninin 50 yaşı tamam imiş.

Dediyimiz kimi, M.H.Təhmasib şeiri Çaldıran müharibəsi ilə əlaqələndirir. Bu hesabla Qurbaninin təvəllüd tarixi 1464-cü ilə aid olardı. Lakin bir çox faktlar göstərir ki, onun təvəllüd tarixini 1464-cü ilə aid etmək olmaz. Əgər belə olsa idi, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində onun azı 40 yaşı olmalı idi ki, bu da faktlara ziddir.

Yenə xatırladıyıq ki, Qurbaninin «mürşidi-kamil»ə müraciəti Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində olmuşdur. Dastan xalq yaradıcılığı məhsulu olsa da, tarixi izləri mütləq qoruyur. Qurbani 40 yaşlarında Şah İsmayıl Gəncə xanının qızını almaqda çətinlik çəkdiyini, vəzirin ona mane olduğunu söyləməzdi. Deməli, Qurbaninin təvəllüd tarixi 1464-cü il ola bilməz. İkinci divanının Şah İsmayılın vəfatından bir qədər sonra yazıldığını və bu zaman Qurbaninin 50 yaşında olduğunu nəzərə alaraq, şairin təvəllüd tarixini 1477-ci ilə aid etmək olar. Bu tarix dastanda təsvir edilən və Qurbaninin şeirləri ilə üzə çıxan bütün məsələlərlə uyğun gəlir.

Şeirlərindən aydın olur ki, Qurbani bir neçə dəfə ictimai haqsızlıqla üzləşməli olmuşdur. «Eylədim» rədifli şeir göstərir ki, şair hələ çox gənc yaşlarında bir bəy oğlu ilə dostluq etmiş, onun yolunda «yaxa yırtmış», «dadü bidad eyləmiş», lakin elə onun yolunda da bilmədən «özü öz evini yıxmış», düşmənlərini, paxıllarını sevindirmişdir. Bəy oğlu isə kömək əvəzinə, şairin paxılları, düşmənləri ilə namərdcəsinə kefdə olmuşdur:

Dost yolunda yaxa yırtım, baş açdım,
Gecə-gündüz dadü bidad eylədim.
Öz əlimlə yıxdım özüm evimi,
Müddəilər evin abad eylədim.

Şahin-şonqar bəy oğlunun qolunda,
Seyrağıblar həm sağında, solunda,
Qurbani der: Bir namərdin yolunda,
Heyif, cavan ömrüm bərbad eylədim!

Bu, Qurbaninin, görünür, hələ o qədər də məşhur olmadığı, çox gənc yaşlarında üzləşdiyi məhrumiyyətdir.

Qurbani «cavan ömrüm bərbad eylədim» desə də, bu hadisənin sonrakı nəticələri barədə əlavə qeydlərə təsadüf etmirik. Görünür, gənc, qızgın və qaynar şair qəlbi bəy oğlunun etibar-sızlığını bir qədər şisirtmişdir.

Təqribən elə bu illərdə atasının da öldüyünü, «əli əllərdə», «ağzı duada» yetim qaldığını söyləyir:

Humay kimi dövr eylərəm havada,
Babam öldü, yetim qaldım yuvada.
Bir əli əllərdə, ağzı duada,
Bir əl idə ayağında saqinin.

Başqa mühüm bir hadisə də Qara vəzirin fitvası ilə bağlı olub, Qurbaninin Xudafəridən qolubağlı keçirilməsi və şah divanına gətirilməsidir. Lakin bu hadisə yaxşı qurtarmış, şair

cəzalandırılmamış, əksinə, rəğbətlə qarşılanmış, «mürşidi-kamil» tərəfindən köhnə dost kimi qəbul edilmişdir.

Aydın duyulur ki, şairin həyatı ilə bağlı başqa bir hadisə son dərəcə faciəli və ağrılı olmuşdur. Hiss olunur ki, şair qürbətdədir, qayğılar içərisindədir. «Hicran gecələri» şairin əlif qəddini əymişdir. Şair narazı və narahatdır. Hansı bir «bə-dəsil»insə qurbanı olmuş, onun fikrini, təklifini, daha doğrusu, hakim göstərişini bilən kimi «ömrünün zay olduğunu» başa düşmüşdür. Həm də hiss olunur ki, elə bir dövrdür ki, insanlar arasında zərrəcə hörmət qalmayıb, qardaş qardaşına xəyanət edir, namərdlər özlərinə qələbə arzulayır. Ölkədə özbaşınalıqdır, dəryaların bulanan, suların daşan vaxtıdır. Lap elə bizim günlərimizdə olduğu kimi. Bütün bu hadisələri əks etdirən «Dönübdü» rədifli şeirdən aydın olur ki, Şah İsmayıl kimi qüdrətli şəxsiyyətin yeri boşdur. Hakimiyyət çox zəifdir. Lakin Qurbanini narahat edən tək-cə bunlar deyil, «bədəsilin» göstərişidir. Bu göstərişin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin bədəsil – yerli hakim xəyanət edərək, gənc Təhmasibin türklərlə müharibəsi günlərində türklər tərəfə keçərkən Qurbanini də özü ilə aparacağını bildirmiş və belə də etmişdir. Beləliklə, Qurbani zorla Türkiyəyə aparılmışdır. Vətən həsrəti də, qürbət ağrıları da, hicran gecələri də bununla bağlıdır:

Hicran gecələri qayğı çəkməkdən
Əlif qəddim əyri yayə dönübdü.
Bədəsilin eşidən tək sözlərin
Yəqin etdim, ömrüm zayə dönübdü.

Dünyada qalmayıb zərrəcə hörmət,
Qardaş qardaşına eylər xəyanət,
Gədalar bəy olur, bəylər rəiyyət,
Ağ pullar çönüb ribayə dönübdü.

Uçuşur durnalar, səkir teyhullar,
Namərd adam qalibliyin arzular.
Bulandı dəryalar, həm daşdı sular,
Qaynaqsız bulaqlar çayə dönübdü.

Qurbaninin zorla Türkiyəyə aparıldığını tədqiqatçılar da təsdiq edirlər. Folklorşünas S.Paşayev yuxarıdakı şeirin son bəndinə əsaslanaraq yazır: «Bu sətirələr Qurbaninin «Qolubağlı Xudafəridən» keçirilib Türkiyəyə, Qarsa sürgün aparıldığını demirmi?.. Xətai 1524-cü ildə vəfat etmişdir. Deməli, bu hesabla Qurbani 1514-1524-cü illər arasında, yəni Çaldıran müharibəsindən keçən on il arasında Türkiyədə qalmış, sonra vətənə qayıtmış, Xətainin görüşünə getmiş, lakin onu görə bilməmişdir. Çünki o gəlincə «mürşüdü» «xak ilə yeksan» olmuşdur».¹

Qurbaninin zorla Türkiyəyə aparılması barədə fikir doğrudur və biz də bu qənaətdəyik. Lakin bunun Çaldıran müharibəsindən sonraya aid edilməsi ilə razılaşmaq mümkün deyil və bir çox məsələlər bu fikri təkzib edir.

Dediymiz kimi, dastan bir müəllif tərəfindən yaradılıb xalq yaradıcılığına çevrilsə də, o, əksərən əsl tarixi izləri qoruyub saxlayır. «Qolubağlı keçdim Xudafəridən» misrasının işləndiyi «mürşidi-kamil» müraciətlə deyilən həmin şeir Qurbaninin gənclik illərinin məhsuludur. Qara vəzirdən şikayəti də onun Pəriyə qovuşmaq ümidlərinə mane olduğu üçündür. Bütün tədqiqatçılar – S.Mümtaz, H.Araslı, M.İbrahimov, M.H.Təhmasib bu şeirin Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində yazıldığını qeyd edirlər. Əgər Qurbani 1524-cü ilədək əsirlikdə olsa idi, «qolubağlı» sürgün edildiyini elə 1524-cü ildə, şah vəfat etməmiş, üzrxahlıq məqsədilə ona göndərməli və ya şəxsən söyləməli idi. S.Paşayev elə belə də düşünür: «Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim» kimi misraların, müraciətlərin özü də göstərir ki, bunlar heç də əvvəldən tanış olmayan bir adamın, yaxud həyata hələ təzə qədəm qoymuş bir gəncin şaha müraciəti deyildir, əksinə, bəlkə də çoxdan tanış və yaxın olan, dünyagörüşü ilə seçilən sadıq bir müridin öz «mürşidi-kamil»inə yaxından, öz yurdundan yox, çox-çox uzaqlardan, yad bir ölkədən şeir-məktubudur, hal-əhval bildirməsidir».

¹ «Azərbaycan müəllimi», 6 iyul 1984, № 54.

Buradakı fikirlə heç razılaşmaq olmaz. O nə sadıq mürididir ki, istəkli şaha xəyanət edib, həm də belə bir məqamda «hal-əhval» tutmaq istəyir!

Qurbani heç yerdə on il «zimistan qəhri» çəkdiyini qeyd etməmişdir. «On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin» deyir. Lakin aydın olur ki, hələ bu «zimistan qəhri» başa çatmayıb, davam etməkdədir, şair onun bir vaxt sona yetəcəyini nikbinliklə güman etsə də, uzana bilər. Yuxarıda isə həmin əsirlik həyatı on il müddətinə düşünülür.

Şah İsmayıl Çaldıranda məğlub olsa da, ölkənin parçalanmasına imkan vermədi. Sultan Səlimin məqsədi İsmayılı bir qüvvə, güclü bir rəqib kimi sıradan çıxarmaq idi və buna nail olduqdan sonra çəkilib getdi. İsmayıl ölkə daxilində öz güclü hakimiyyətini, nüfuzunu saxladı. İsmayılın dövründə, lap Çaldırandan sonra da hansı yerli hakim, ölkə daxilində hansı feodal artıq hərəkət edə bilərdi? Qurbani ölkədəki özbaşınalıqdan, qaydasızlıqdan nə cür şikayətlənə bilərdi? Şeyrlərindən aydın olur ki, Qurbani Şah İsmayıl son dərəcə sadıq olub, onu fanatikcəsinə sevib və heç vaxt ona xəyanət etməyib. «Dərdinə dəva qılmaq» üçün sonuncu dəfə onun yanına gedərkən yazdığı və onun qəfil ölümünün, dəfninin şahidi olduğunu əks etdirən şeirdən görünür ki, o, Xətəidən lap təzəcə ayrılmış imiş. Özü də onun müəyyən təmənnə ilə getdiyi bu görüşdə heç bir qorxu-hürkü yoxdur, dostluq və qardaşlıq münasibəti var:

Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəva qıla,
Mən nə bilim, mən gəlincə xak ilə yeksan ola.

Halbuki o, əsirlikdən gəlsə də, bu təmkin, bu yaxınlıq şeirdə öz ifadəsini tapa bilməzdi.

Şah İsmayılın qəfil ölümü ilə əlaqədar 10 yaşında hakimiyyətə keçən oğlu Təhmasib, dediyimiz kimi, ilk illərdə feodalların, qızılbaş əmirlərinin əlində oyncağa çevrilmişdi. İlk on il hədsiz hərc-mərclik və qızılbaş tayfa başçıları arasında kəskin qanlı döyüşlər dövrü idi. Bu qanlı çəkişmələrlə yanaşı,

bir tərəfdən də Osmanlı türkləri tez-tez Azərbaycana hücum edirdi. 20 yaşlarında Təhmasib dövlət idarəciliyini möhkəmlətmək, ölkəni nizama salmaq istərkən daxildə və xaricdə böyük çətinliklərlə üzləşir. Əmirül-üməra Hüseyn xan Şamlı ən yaxşı torpaqları öz tayfasının əlində toplamağa çalışmaqla yanaşı, vaxtilə lələsi olduğu Sam mirzəni (Şah İsmayılın digər oğlu) hakimiyyətə keçirmək üçün Şah Təhmasibi zəhərləmək istəyir. Şah bunu eşidib Hüseyn xanı tikə-tikə doğrattedirir. Elə bu zamanlar Sam mirzə qardaşına xəyanət edərək, türk sultanı Sultan Süleymanın vassallığını qəbul edir. 1534-cü ildə Sultan Süleyman qızılbaş ordusunun Xorasan ətrafında özbəklərlə vuruşduğunu nəzərə alaraq böyük ordu ilə Azərbaycana hücum edir. Bu zaman bir çox qızılbaş əmirləri – Azərbaycanın cənub hissəsinin əmirül-ümərası Musa Soltan Mosullu, əyanlardan Məhəmməd xan Zülqədər oğlu, Hüseyn xan Təkəli, Qazi xan Təkəli və b. sultanın tərəfinə keçirlər. Şah Təhmasib öz ordusu ilə Van və Ərciş torpaqlarına çəkilir, ordu yorğun və türklərlə müqayisədə az olduğu üçün ciddi döyüşə girmir. Sultan öz ordusu ilə qışı Bağdadda keçirir və yenidən Təbrizə gəlir.

1534-1536-cı illərdə baş verən bu hərəkət dövründə vəziyyət elə idi ki, şah orduları cənubda – Van ətrafında qalmışdı. Təbriz – Mərənd – Xoy – Bidlis – Amid istiqamətində bütün sahələrdə və hətta Arazdan şimalda yerləşən feodallar, qızılbaş əmirləri osmanlıların tərəfinə keçirdilər. Üstəlik belə bir dövrdə şaha qəsd, onu zəhərləmək meyli, şahın öz qardaşının xəyanəti və s. Şübhəsiz, Qurbanini təlatümə gətirən də bu hadisələr olmuş və aydındır ki, yerli hakim xəyanətlə osmanlı türkləri tərəfə keçərkən Qurbani kimi məşhur sənətkarı da zorla özü ilə aparmışdır. Beləliklə, Qurbani xəyanətkar əmirin qurbanı olmuş, onun «Qarslı Osmanın qonağı olmaq» təklifini eşidərkən dili-dodağı əsmiş, «ömrünün zay olduğunu» başa düşmüşdür. Qurbaninin «Qardaş qardaşına eylər xəyanət», «Namərd adam qalibliyin arzular» kimi misraları dövrün hadisələri ilə möhkəm səsləşir. Ölkədəki qarışıqlıqdan istifadə edən «qaynaqsız bulaqlar»ın «çaya döndüyü»nü kinayə ilə

qeyd edən şair qoşmanın son bəndində tarixi hadisəni, kimin «qonağı» olduğunu və hara aparıldığını aydın göstərmişdir:

Biz də qonaq olduq Qarslı Osmana,
Yunis tək lap daldıq qəri-ümmana,
Qurbani der: Dönsün belə zamana,
Göydəki ulduzlar Ayə dönübdü.

Bu son bəndin ilk misrası ilə birinci bəndin ilk misrasını əlaqələndirdikdə məlum olur ki, Qurbaninin qarsda – Osmanın dərgahında «qonaq»lığı uzun çəkib, «hicran gecələri» şairin əlif qəddini «əyri yayə» döndərüb. Şair düşmüş olduğu girdabın son dərəcə dərin, vəziyyətin son dərəcə mürəkkəb olduğunu bildirir; özünü dəryanın dərin yerinə, nəhəng balığın qarnına düşən Yunis peyğəmbərlə müqayisə edir. Son misra şairin vətənpərvərliyini daha qabarıq ifadə edir – «Göydəki ulduzlar Ayə dönübdü» sözlərində Qurbaninin Səfəvi xanədanına və bilavasitə Şah Təhmasib hakimiyyətinə rəğbəti ifadə olunmuş, ordu üstünlüyü ilə hücum edən Osmanlı türklərinin tərəfinə keçən əyanların, əmirlərin Şah İsmayıl və Təhmasib bərabəri olmadıqlarına işarə edilmişdir (Bu son misranı ölkənin böyük ərazisində dalğalanan ay-ulduz nişanlı türk bayraqlarına işarə kimi anlamaq mümkündür).

1536-cı ildə Sultan İstambula qayıdarkən, Qurbanini də Türkiyəyə aparmışlarsa və o, 11 il əsirlik həyatı keçirmişsə, 1547-1548-ci illərə qədər Türkiyədə Qarslı Osmanın «qonağı» olmuşdur.

Mühüm bir tarixi hadisə bu deyilənləri təsdiq edir.

1548-ci ilin yazında Sultan Süleyman üçüncü dəfə Azərbaycana hücum edir. 2 iyun 1548-ci ildə böyük itki ilə Təbrizi tərk edib, Türkiyəyə qayıdır. Bundan az sonra I Şah Təhmasib eşidir ki, Qars qalasını bərpa etmək üçün (Sultan geri çəkilərkən qızılbaşlar qalanı dağıtmışdılar) sultan dörd minlik ordu ilə Osman Çələbini Qarsa göndərüb. Şah böyük oğlu İsmayıl mirzənin başçılığı ilə Qarsa qoşun göndərir. İsmayıl mirzə qəfil hücumla Osman Çələbini məğlub edir. Osman

Çələbi ağ bayraq qaldıraraq 600 nəfərlə şahzadənin qərargahına yaxınlaşır, lakin təslim olmaq əvəzinə, İsmayılın çox gənc olduğunu görərək (İsmayıl bu zaman 15 yaşında idi), qəflətən adamları ilə hücumə keçir, İsmayıl mirzə, çox gənc olmasına baxmayaraq, tarixçilərin dediyi kimi, özünü itirmir və qılınca əl atır, Osman Çələbi öldürülür.

Həç şübhəsiz, bu Qars – Qurbaninin aparıldığı şəhər, Osman Çələbi isə onun «qonağı» olduğu şəxsdir. Beləliklə, 11 illik əsirlik həyatı keçirən Qurbani 1548-ci ildə azad olmuş və vətənə qayıtmışdır.

Qurbaniyə şah cəza da verə bilərdi. Lakin həç şübhəsiz, ağrılı-acılı, üsyankar, vətən həsrətli qürbət şeirləri onu xilas etmişdir. Digər tərəfdən, bu döyüşlərdə Qurbaninin gənclik illərindən tanış olduğu (bəlkə də, həqiqətən, bacısı ilə evləndiyi) gəncəli Şahverdi Soltan Ziyadoğlu, eyni zamanda məşhur Qaradağ sufilərindən (Qurbaninin həmyerlisi) Fərruxzad bəy iştirak edirdilər (Fərruxzad bəyin şah sarayında böyük nüfuzu var idi və o, sonralar - 50-ci illərdə Türkiyəyə səfir göndərilmişdi). Onlar Qurbani ilə bağlı zorakılığı şahı çatdırıb, onun günahkar olmadığını üzə çıxara bilərdilər.

Elə bu illərdə Qurbaninin 70 yaşı tamam olurdu. Hiss olunur ki, şair 70 illiyini öz vətəninə, qədim Diridə, əmin-amanlıq şəraitində, şahı minnətdarlıq hissi ilə keçirmiş, «gözəl şah» deyə xatırladığı əziz dostunun – Şah İsmayılın xatirəsini daim öz qəlbində qoruyub saxlamış, İsmayıl yadigarı Təhmasibə və Təhmasib sarayına daim ehtiramla yanaşmışdır:

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.
Ağam qiya baxdı, atdı dərinə,
70 il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim!

* * *

Qurbani Diri kəndində doğulub böyümüş və bu kənddən olduğunu şeirlərində dəfələrlə xatırlatmışdır: *İsmim Qurbanidi*,

kəndim Diridi və ya: *Dirili Qurbanın ərzi-halını Yalvara-yalvara yara deyərsən*. Qoşmalarında, «Qurbani» dastanının müxtəlif versiya və variantlarında dəfələrlə rast gəldiyimiz qeyd və işarələr Qurbaninin yurdunu, doğulduğu, yaşadığı kəndi dəqiqləşdirməyə imkan verir. Dastanın Gəncə versiyasının əvvəllində deyilir: «Ustadlar belə nəql edirlər ki, qədimlərdən baş Xudafərin körpüsü ilə Araz – Kür qovşağı arasında Araz boyu yeddi yüz yetmiş iki kənd yaşayırdı. Bunların hamısı dirili Hüseyinalı xana baxırdı». Dastanda təsvir edilən Hüseyinalı xan Qurbaninin əmisidir, atası Mirzalı xanın qardaşıdır. Qurbani bu kənddə boya-başa çatmış, burada təhsil və buta almışdır. Diqqət edilsə, dastanda çox aydın deyilir: *Arazla Kür qovşağı arasında», «baş Xudafərin körpüsü» yaxınlığında*. Qurbaninin yurdunu nişan verən bu cür əlamətlər indi də qalmaqdadır: dastan versiyalarında dağ – Diri dağı, kənd – Diri kəndi, buta verilən yer – Mazannənə piri, yaxınlıqdakı çay – Araz çayı, körpü – Xudafərin, yaxın kəndlər – Soltanlı, Daşkəsən, dağın ətəyində qəbirlər – Qurbani ilə Pərinin qəbri, bulaq yerləri, dağda zəhərli ilanların çoxluğu (bir versiyaya görə Qurbanini ilan çalıb öldürmüş və Diri camaatı əhaliyə, mal-qaraya ziyan verən ilanların çoxluğundan bu yurdu tərk etməli, Cənuba köçməli olmuşdur) və sair Qurbani yurdunu nişan verən faktlardır. Bura Cəbrayıl rayonu əraziləridir.

Qurbani öz qoşmalarında həm də Qaradağ mahalından olduğunu qeyd edir. Bu cəhət dastan variantlarında da öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Nizaminin məqbərəsi yanında Mahmud bəyin sualına: «Qaradağlıyam, ay bəy, adım da Qurbanidir», - deyə cavab verir. Yaxud bir aşığın sualına eyni şəkildə cavab verir:

İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm.

Qurbaninin yaşadığı dövrdə – Şah ismayıl Xətai vaxtında ölkə bəylərbəyiliklərə bölünmüşdü. Bəylərbəyiliklər isə mahallara ayrılırdı. «Kür və Araz çayları arasındakı ərazi Qaradağ bəylər-

bəyliyinə daxil idi»¹. Lakin Arazın sol sahillərindəki bəzi kəndlər Təbriz bəylərbəyliyi Qaradağ mahalı ilə bağlı idi və saysız müharibələrə, ərazi bölgülərinə baxmayaraq, bu kəndlər Sovet hakimiyyəti illərinə qədər Qaradağ ilə əlaqəni kəsməmişlər. Hasanlı, Xudayarlı və indi xarabalıqları qalmış Diri kəndi bu qəbildən idi. Həm də bu kəndlərdə yaşayanların bir qismi Qaradağ mahalından köçüb gələnlər idi. Qurbaninin də tayfası vaxtilə o yerlərdən gəlmişdir. Bunu şair özü də bir misrada qeyd edir: «Qurbani der: «Əslim qaradağlıdır». Bu səbəblərdən Qurbani özünü qaradağlı hesab etməkdə haqlı idi, lakin bu onun doğulub böyüdüüyü və dəfn olunduğu yerin Arazın şimal sahilində – indiki Cəbrayıl ərazisində olduğunu inkar etmir. Qəbri də buradadır.

* * *

Qorqud atadan bu yana Azərbaycan ədəbiyyatında yüzlərlə el şairi və aşiq yetişmişdir. «Aşiq» sözü XII yüzillikdən işlənməyə başlasa da, tədqiqatçıların fikrincə, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tam hökmranlıq qazanmış və Qurbani yaradıcılığı ilə aşiq sənəti ozan sənətini üstələmişdir.

İndi biz Qurbanini də «aşiq» adlandırırıq, ənənəvi olaraq aşıqlar cərgəsində qeyd edirik, aşiq sənətinin yaradıcısı, babası kimi qiymətləndiririk. Lakin Qurbani bir çox cəhətdən məşhur aşıqlarımızdan fərqlənir. Şübhəsiz, el şairləri və aşıqlar bir xətt üzrə birləşir və bu xətt böyük xətdir. Bu xətt Dədə Qorquddan gəlir. Qurbani, Abbas, Qasım, Valeh, Ələsgər zirvələrini yaradır, XVIII yüzillikdə M.P.Vaqifi yetirir. Vaqif bu xəttin, bu qolun yazılı ədəbiyyata bağışladığı nümayəndəsidir.

Bu xətt ədəbiyyatımızda aşıqları və el şairlərini özündə birləşdirsə də, onları tam eyniləşdirmək mümkün deyildir. Aşiq hər şeydən əvvəl, məclis adamıdır, əvvəl özü görünür, sonra sözü; el şairləri isə daha çox sözləri ilə görünürlər, çox vaxt aşıqları da sözlə təmin edirlər. Yaradıcılığının ümumi ruhu

¹ Azərbaycan tarixi. Azərb. SSR EA nəşriyyatı. B., 1 c., 1958, səh 269

göstərir ki, Qurbani el şairləri cərgəsində olmuşdur. El şairləri yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri ilə deyil, ruhən bilavasitə ozan-aşıq sənəti ilə bağlıdır və yüksək cəmiyyət, «xass» hesab olunanlar üçün yaradılan ədəbiyyatın deyil, el üçün yaranan ədəbiyyatın nümayəndələridir. Bir cəhət də onun el şairi olduğunu əsaslandırır ki, heç bir şeirində adının önündə «aşiq» sözünə rast gəlmirik. Şübhəsiz, Qurbani yaxşı saz çalib-oxumağı da bacarmış, bir sıra saz havaları da yaratmışdır. Dediymiz kimi, Şah İsmayılın müridlərini döyüşqabağı cuşa gətirmək üçün saz çalib-oxuduğu barədə rəvayətlər də mövcuddur. Lakin onun şeirlərinin ahəng və əzəməti, ciddi sosial-fəlsəfi məzmunu şairin «toy aşığı» kimi təsəvvür edilməsinə imkan vermir. Ərəb əlifbasından istifadə ustalığı, bu əlifbadakı hərflər əsasında yaratdığı qıfıləndlər, dərin elmi-fəlsəfi və dini məzmunlu cahannaməsi, cinas qafiyələri, dini və tarixi hadisələrə bələd olma dərəcəsi, fars dilində şeirlər yazması və s. göstərir ki, Qurbani savadlı bir şəxs olmuş, ərəb, fars dillərini bilmiş, mükəmməl təhsil almışdır.

Bu da maraqlıdır ki, yüzlərlə el şairi və aşiq adları arasında öz strukturu baxımından «Qurbani»yə bənzər ikinci bir ada rast gəlmirik. Həm də göründüyü üzrə, «Qurbani» ad deyil, təxəllüsdür və **-i** şəkilçili bu cür təxəllüslər klassik Azərbaycan və ümumən Şərq poeziyası nümayəndələrinə məxsusdur: Firdovsi, Rudəki, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Kişvəri və b. kimi. «Qurbani» istisnasını necə izah etmək olar? Necə olmuşdur ki, Qurbani el şairi ola-ola, bu cür təxəllüs götürmüşdür? Təxəllüs necə yaranmış, şairin əsl adı nə olmuşdur?

Bu sualların cavabını Qurbaninin mühiti ilə - klassik şeirimizin o dövrkü görkəmli nümayəndələri tərəfindən onun həqiqi bir şair kimi qəbul edilməsi, onlarla yaxınlığı, əlaqə və münasibəti, Şah İsmayıl ilə şəxsi tanışlığı, Həbibî şeir məclislərində iştirakı ilə izah etmək mümkündür. Bir sıra izlər və işarələrdən aydın olur ki, şairin əsl adı Qurban olmuşdur. «Qurbani» təxəllüsü isə XVI yüzilliyin ilk günlərində Şah İsmayıl ilə, onun ətrafındakı böyük sənət adamları – şairlər, alimlər, rəssamlar, nəqqaşlarla yaxınlıq nəticəsində yaranmışdır. Yüksək şeir

istedadına görə sarayda ona «Qurban» yox, şair və təxəllüs ənənələrinə görə «Qurbani» deyə müraciət etmişlər, o da bununla razılaşmışdır.

Şairin adının «Qurban» olması barədə əsası onun öz şeirlərindən alırıq. Bir sıra şeirlərinin möhür bəndində «Qurbani» yox, «Qurban» sözü mühafizə olunmuşdur. Həm də aydın hiss olunur ki, bunlar onun yaradıcılığının əvvəllərinə aiddir:

Qurban olmuş ismim mənim,
İlan yurdudu məskənim...
Y a x u d:
Dirili Qurbanı sən də sal yada,
Əməyini vermə, amandır, bada!...

Bunlardan əlavə, yaşadığı və dəfn olunduğu Diri dairəsində, Xudafərin ətrafı kəndlərində şair həm «Qurbani», həm də «Qurban», «Dirili Qurban» adları ilə yad edilməkdədir. Görünür, elə bu cəhəti nəzərə alaraq, Salman Mümtaz 1923-cü ildə «Qızıl Şərq» jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsini «El şairi Qurban» adlandırmışdır (məqalənin adı Qurbaninin el şairi olması və əsl adı barədə fikirlərimizi təsdiq etməklə yanaşı, Salman Mümtazın necə həssas bir tədqiqatçı olduğunu da göstərir).

Beləliklə, şairin əsl adı Qurban olmuş, Xətai sarayı ilə tanışlığa qədər «Dirili Qurban» imzası ilə yazmış və buradakı «Dirili» sözü şairin doğulduğu ərazinin adını mühafizə etməklə, el şairləri və aşıqlara məxsus təxəllüs ənənələrini saxlamışdır: sonralar Tufarqanlı Abbas, Məlikballı Qurban və başqalarında olduğu kimi (Qurbaninin adının Qurban olması onu Məlikballı Qurban, Ağdabanlı Qurban və b. ilə qarışdırmağa əsas vermir. Əvvələ, Qurbaninin şeiri öz ruhu ilə seçilir, digər tərəfdən, onlar «Məlikballı», «Ağdabanlı», bu isə «Dirili»dir və şeirlər bu cəhəti, bu cəhət isə möhür bəndi ilə şeirlərin müəllifini mühafizə edib saxlamışdır).

Saray mühitinə düşərkən «Dirili Qurban» imzası əyalətçilik, mədəni gerilik əlamətlərinə malik olduğu, saray şeir məclisi

iştirakçılarının ənənə və zövqünə uyğun gəlmədiyi üçün şair, dediyimiz kimi, «Qurbani» təxəllüsünü qəbul etməli olmuşdur. Burada bir mühüm təsir mənbəyi də «mürşidi-kamil» hesab etdiyi və özünə mürşid seçdiyi Şah İsmayılın yaradıcılığı və «Xətai» təxəllüsü olmalıdır, çünki qoşma və bayatı janrlarına, ustadnamələrə böyük marağı olan Şah İsmayıl özü də klassik şairlər kimi təxəllüs seçmişdi.

Bu mülahizələrimizi bir sıra başqa faktlar da təsdiq edir. Qurbaninin əldə olan şeirlərində «Qurbani der» ifadəsi möhür bəndində böyük üstünlük təşkil edir. «Der» sözünü Nəsimi də, Füzuli də, başqaları da işlətmişlər. Lakin bu sözü təkrar-təkrar işlətmə baxımından Qurbani xeyli fərqlənir. «Abbas və Gülgəz», «Valeh və Zərnigar», «Məhəmməd və Güləndam» dastanlarının hər birində bu söz cəmi bir dəfə işlənmiş, «Tahir və Zöhrə»də, «Şah İsmayıl»da isə heç işlənməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin «Sazım» kitabındakı 60 qoşmada 9 dəfə təsadüf etdiyimiz bu sözə Qurbaninin 61 qoşma və gəraylısında («Azərbaycan aşığı və el şairləri», c. I, 1983) 21 dəfə rast gəlirik. Bu hal Xətai – Qurbani yaxınlığını öyrənmək baxımından maraqlıdır, lakin Qurbanidə söz aşkar şəkildə çox işlənmişdir. Canlı xalq dilinə böyük üstünlük verən, «Göz dəyər sana», «Bənövşəni» tipli şeirlərin müəllifi canlı danışiq dilində geniş səciyyə qazanmamış belə bir sözə bu qədər aludə ola bilməzdi.

Məsələ burasındadır ki, möhür bəndlərinin hamısında «Qurbani der» ifadəsini «Qurban deyər» şəklinə salmaq olur və şeirdə heç bir naqislik yaranmır («Qurbani» sözündəki ağırlıq, sanbal istisna olmaqla): ***Qurbani der: Heç kim yarın öyməsin. – Qurban deyər: Heç kim yarın öyməsin; Qurbani der: Əslim qaradağıldı. – Qurban deyər: Əslim qaradağıldı*** və s. Bu hal əsas verir deyək ki, «der» sözü Qurbani şeirlərində «Qurban deyər»in «Qurbani der» şəklinə salınması ilə çoxaldılmış və heç şübhəsiz, bu proses şairin öz sağlığında – «Qurbani» təxəllüsünün el arasında yayıldığı günlərdə başlamış, sonralar da davam etmişdir. Lakin Qurbaninin «Dirili Qurban» imzası ilə yazdığı elə şeirləri də var

ki, «Qurban» sözünü «Qurbani» şəklinə salmaq mümkün olmamış və şeir ilkin variantını qoruyub saxlamışdır: ***Pəri sənə qurban, Dirili Qurban!***

Bəzi şeirlərində «Qurban» sözünü «Qurbani» şəklinə salmaq üçün misrada dəyişiklik aparıldığı aşkar görünməkdədir. Məsələn, şairin:

Dirili Qurbanın ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən –

misralarında «Qurban»ı «Qurbani» etmək üçün «Dirili» sözündən ikinci «-i»-ni atmışlar: ***Dirli Qurbaninin ərzi-halını...***

Yaxud:

Gül dibini xara qoydun,
Bülbülü ah-zara qoydun,
Qurbani biçara qoydun,
Gedirsən get, gəlirəm mən –

bəndində üçüncü misranı «Qurbani biçara qoydun» şəklində təhrif etmişlər.

Görkəmli el sənətkarının elə şeirləri də var ki, əksinə, «Qurbani» sözünü «Qurban» şəklinə salmaq olmur. Məşhur «Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş» misrası ilə başlayan fəlsəfi qoşmasında şair mələklərdən danışır (onların peyğəmbərin üzünün nurundan heyrləndiklərini göstərir), lakin axırda özünün bəşər olduğunu, hələ mələklər səviyyəsinə yüksəlmədiyini, buna görə də nəhaq mələklərin «üzünə durduğunu» etiraf edərək özünü danlayır:

Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Məlaik üzünə durmaq ayıbdır.

Bu misralar lap qədim variantlarda da belədir, əksərən bu cür qalmışdır və görünür, bu cür şeirləri şair «Qurbani»

təxəllüsünü qəbul etdikdən sonra yazmışdır, ona görə də belə şeirlərdə «Qurbani»ni «Qurban» şəklində dəyişmək üçün misranı tam dağıtmaq və yenidən qurmaq lazım gəlirdi.

Nəhayət, Qurbaninin bir şeiri qeyd etdiklərimizi daha əyani təsdiq edir. Nuru bəy adlı yaxın bir dostuna zarafat şəklində yazdığı bu şeirdə Qurbani həm adını, həm də təxəllüsünü qeyd etmişdir. Məlum olur ki, at həvəskarı olan Qurbaniyə dostu Nuru bəy bir at bağışlamış, lakin tezliklə at ölmüş, Qurbani yenə də piyada qalmışdır. Şeirin son beytində deyilir:

Qurbani, sevdiyin atdırsa əgər,
Söylə at yerişli ***Qurbandır*** imdi.

* * *

Qurbaninin göz açdığı Diri kəndi bağlı-bağatlı, tərəvəzli, laləli-nərgizli, ətirli çiçəklərlə dolu olan Diri dağının qoynunda olub, qalın meşəsi, uca çınarları, nar kolları, üzüm və əncir bağları, şirin bulaqları, hər cür ov heyvanları, gözəl zəmi və tarlaları, Xan Arazın gur suları ilə dünyanın ən zəngin və gözəl guşələrindən idi.

Bu yerlər öz füsunkar təbiətini yenə də qoruyub saxlamışdır. Diri dağının zirvəsinə doğru uzanan dərələrdə əncir, üzüm və nar bağları insanı xəyalən 500 il əvvələ aparır. Qurbani bulağı uca çınarlara dirilik verir. Kəklərin qaqqıltısı yolçunu yoldan eləyir.

Qədim Mazannənə pirinə axışb gələnlər buranı Azərbaycanın uzaq elatları ilə bağlayırmış. Ulu Xudafərin uzaq-uzaq ellərlə bu yerlər arasında bir körpü imiş. Qurbani göz açıb bunları görmüş, təbiəti və insanları burada sevmişdir. Elə buna görə də şairi ən çox insan və təbiət, insan məhəbbəti, təbiət gözəllikləri əfsunlamışdır. O öz ilhamını ana vətəndən, onun uca dağlarından, keçilməz meşələrindən, gur çaylarından almışdır.

Qurbani insanı, insanın daxili, ruhi aləmini, təbiətin gözəlliklərini dərinlən duymuş, yüksək şair istedadının gücü ilə onları ustalıqla mənalandıra bilmişdir. Təbiətin gözəl guşəsində

doğulan Qurbaninin təsvir etdiyi sevgili obrazı pəri də təbiətin özü qədər saf, gözəl, tərəvətli, zərif və sevimlidir. Qurbani pərisi bahar nəsimi kimi xoş, dağ çiçəkləri kimi ətirlidir. Onun qəlbində kədər də var, dodaqlarında təbəssüm də. Küsməyi də var, barışmağı da. Vətənin özü qədər sevimlidir. Bir qönçə kimi xarı da var, bir laçın kimi sarı da. Bəzən bu gözəlin öz əli ilə yandırdığı çırağı yaxmağı da var, oğrun-oğrun baxmağı, öz baxışları ilə aşıqı yandıрмаğı da... Bunlar real insanın dəruni duyğularının ifadəsidir.

Qurbaninin şeirlərində sevgili öz gözəlliyi ilə təbiəti gözəlləşdirir, təbiətin gözəllikləri isə sevgilini səhər şəfəqi ilə nura boyayır, onun saçlarına min bir ətir çiləyir. Təbiətin və gözəlin həmahəng, əlaqəli, müqayisəli təsviri Qurbani şeirinin mayasını, mənbəyini təşkil edir. Bu müqayisədə təbiət əfsunlu bir aləmə çevrilir:

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşıq ağlın itirmiş.
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş,
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Qurbani der: Könlüm bundan sayrıda,
Nə etmişəm, yarım məndən ayırdı?
Ayrılıqımı çəkib boynu ayırdı?!
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

Şairin zövqü, istək və arzuları sevgiliyə münasibətində, gözəl pərinin zahir və mənavi aləminin təsvirində özünü daha qabarıq göstərir. Şair daneyi-xalı evlər yıxan, şirin dilli, camalı aya, günə bənzər, arı bənizli, məhəbbəti aşıqə tərəf olan bir gözəl təsvir edir. Onun təsvir etdiyi gözəl xoş rəftarlıdır, sifətdə Yusifin yarı Züleyxa kimidir, xubların xubudur. Boyu uzundur, buxağında gözəl xallar asılıb. Mirvari qolbağlı, bəyaz biləklidir. Bu gözəlin tel kənarında şanası, belində halqa-halqa, qıvrım-qıvrım, çinbəçin on dörd hörük var. Süzgün gözləri ilə qiya baxmaqla ortalığa qan salır, aşıqın ağ ürəyinə qara nöqtə

qoyur. Gümüş piyaləli, altun ayaqlı, sürəhi gərdənli, qaymaq dodaqlı, ceyran yerişli, ayna qabaqlıdır. Günəş nişanəli, qəmə misallıdır. Qoynunun içi cənnətülməvadır. Əbrişim telləri, mürəssə saç, kaman qaşları var... Qurbani pərisinin təsviri çox zəngindir. Buradakı müqayisələr klassik poeziyadan da qaynaq almışdır, el ifadə tərzindən də.

Bütün bu əlamətlər, müqayisə və bənzətmələr əksəriyyət etibarilə real insan cizgilərinin təsvirindən ibarətdir. Bununla belə, Qurbani pərisinə o qədər də sadə nəzərlə baxmaq olmaz. Onun təsvir etdiyi sevgili obrazı həmişə eyni mahiyyətdə olmayıb, eyni real zəminlə bağlı deyil. Qurbani pərisi bir çox hallarda rəmzi pəridir, «qaşı Kəbə küncü» olan, «nurdan badə içib eşqə dalan» yardır və şairin nəzərində belə bir sevgiliyə qovuşmaq haqqa vasil olmaq deməkdir. M.H.Təhmasib bu cəhəti təhlil edərək yazırdı: «O da (Qurbani - Q.K.) öz məşuqəsinə hüsn-mütləq kimi yanaşmış, ona olan məhəbbətinə rəmzi məna vermiş, «əhli-həqq»in öz «nigar»ına olan məhəbbətini izhara çalışmış şairlərdəndir¹. Qurbaninin məhəbbət lirikasına diqqətlə nəzər saldıqda bu fikrin doğruluğuna şübhə qalmır. Onun bir çox şeirlərində aşiqin böyük əzablara dözərək, şəriət, təriqət və həqiqət kimi sufi mərhələlərini başa vurmaqla «ədəb almaq», «ərkana yetişmək», allaha qovuşmaq yolunda göstərdiyi fədakarlıq ön plandadır.

Qeyd etməliyik ki, XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlərimizin – Hamidi, Xəlili, Kişvəri, Süruri, Şahi və b.-nin əsərlərində də təriqət meyilləri, əhli-həqqin öz məbuduna məhəbbətinin təsviri müşahidə edilir. Lakin onlar bir küll halında təriqətçi şairlər hesab olunmurlar. Bu dövr, M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, müxtəlif təriqətlərin şüəllərlə birləşdiyi, qovuşduğu dövrdür. Ona görə də ədəbiyyatımızda istər-istəməz o dövrün təriqətçilik meyilləri müəyyən yer tutmuşdur. Lakin xalqa yaxın olan görkəmli sənətkarlar orta əsr feodal zülmünü, ictimai

¹ M.H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972, səh. 365.

əsarət və ədalətsizlikləri dərk edərək dünyəvi məhəbbətin, real eşqin, insan azadlığının təsvirinə öz əsərlərində daha geniş yer verirdilər. Xalqa yaxın olan belə qüdrətli sənətkarlardan biri də Qurbani olduğundan onun yaradıcılığında dini-mistik fikirlərə nisbətən, dünyəvi məhəbbət, mənəvi azadlıq ideyaları daha üstündür. Ümumən Qurbani sənətində dünyəvilik, dünyəvi eşq, real həyatın və real gözəlin təsviri elə güclü, elə zəngin və qüdrətlidir ki, bunların arasında rümuzatla bağlı misralar itib-batır, nəzəri cəlb etmir və xüsusən müasir oxucu üçün bir əhəmiyyət kəsb etmir. Onun özündən sonrakı poeziya ustalarına bu istiqamətdə böyük təsiri olmuşdur. Şairin «Gülə-gülə», «Tez-tez», «Allatdı mənə», «Gəldim», «Qadasın aldığım», «Gəlirəm mən», «Dilbər» və s. gəraylıları, «Kənarında», «Göz deyər sana», «Eylədi», «Bənövşəni», «Bəhanədi bu» kimi qoşmaları real və zərif insan hisslərinin, insanın ürək çırpıntılarının, həqiqi məhəbbətin, təbii duyğuların poetik ifadəsindən ibarət olan gözəl şeirlərdir.

Şairin gəraylıları real el gözəlinin naz-qəmzəsini, aşiqin məhəbbət və qayğılarını, əzabkeşliyini, zərif, dəruni hisslərini incə və həzin lirizmlə, qüvvətli müqayisələrlə, yumor və təbəssüm doğuran obrazlı ifadələrlə əks etdirir. Vaxtilə bulaq üstə tez-tez görüşən sevgililər indi, nədənsə, az-az görüşürlər. Bu soyuqluğun, dönüklüyün səbəbini aşiq dərinlərdə axtarır, sevgilinin ürəyindən keçənləri məhəbbətin gözü ilə dərk edir:

Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilirəm mən.

Bulaq başında barmaqları üşüyə-üşüyə su dolduran el qızlarının real, təbii obrazı qədim Dirini, onun buz bulaqlarını, nəsil-nəsil ötüb keçən insanların həzin bir intonasiya ilə göz önündə canlandırır:

Axşamdan yağan qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib bulaqdan yolu qızların.

Sənəyin doldurub qoyanda düzə
Üşüdü barmağı, əli qızların
«Dilbər» şeiri, dərin qatda yerləşən bəzi işarələrə diqqət et-
məsək, dini-mistik fikirlərdən uzaq, canlı, real, təbii hadisələrin
ifadəsidir:

El köçüb, otaq xəlvətdi,
Gəlsən, alam busən, dilbər!
Günüz səbrü qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!..

Şairin poetik təsvirində sevgili öz yerışı, duruşu, geyimi, hərəkətləri, boyu-buxunu, ədaları ilə canlı və təbii insandır, həqiqi el gözəlidir. Lirik qəhrəman öz sevgilisinin yolunda bütün cəfalarla dözməyə hazırdir, onu hər şeydən, nəzərlərdən, yolların qübarından belə qorumağa can atır:

Al-yaşıl geyinib durma qarşıda,
Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sana.

Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin,
Yollar qübarlanar, toz dəyər sana.

Hələ M.P.Vaqifdən iki əsr əvvəl Qurbaninin cəfakeş qəhrəmanı fanatizmin çox güclü olduğu bir aləmdə sevgilisini yaşmaqsız görmək istəyir, onu yuxuda görməyi ilə təsəlli tapır və ona da belə yuxular arzulayır:

Ay üzünü görmək dilər, sevdiyim,
Söylə görüm bəs bu yaşmaq nədəndi?..

Hər gecə vayğamda görürəm səni,
Sən allah, sən tanrı, sən də gör məni...

Ulu babalarımızın 500 il əvvəlki istək və arzuları, məhəbbət və kədəri insan qəlbinə rıqqətə gətirən Qurbani poeziyasında əbədi yadigara çevrilmişdir.

* * *

Qurbaninin şeirlərinin ictimai-estetik dəyəri böyükdür. Şair hakimlərin vəfasızlığını, namərdliyini acı-acı pisləmişdir. İctimai zülmə, özbaşınalılara, haqsızlıq və ədalətsizliyə, rüşvətxorluq və tufeyliliyə qarşı narazılıq, etiraz ifadə edən qəzəbli və qəhərli şeirlər onun yaradıcılığının mühüm qolunu təşkil edir. Zəmanə insanların namərdliyi, vəfasızlığı, düşmənin, paxılın tənəli sözləri, çərxi-fələyin sitəmləri, başdan-başa ədalətsizliklərlə dolu olan dünya – «boş ələk», yediyi duz-çörəyi itirənlər, amansız fələyin cəfası, namusu satanlar, nəhan dərdlər, naşı ovçular, naşı təbiblər, hicran gecələri, bulud havalar, sızıldeşən yaralar, rüzgarın darlığı, zimistan qəhri, çuğul, kəzzab sözləri, şah qəzəbi, qürbət el, qürbət məkan, ağa-nökər əksliyi («Kimi ağa, kimi nökar, Nökər olan cəfa çəkər») – Qurbani rəmzlərinin natamam siyahısıdır. «Şeş atdım, cahar oynadım, Axır fələk uddu məni» deyən şair zamanəsində hər adama dərd açmağın da mümkün olmadığını qeyd edir:

Dərdin söylə bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə.
Hər üzünə gülənlərə,
Etibar eyləmək olmaz.

Qurbaninin yaşadığı dövrdə, Şah İsmayıl və onun oğlu şah Təhmasibin zamanında vəzirlər ölkə daxilində böyük ixtiyar sahibləri idilər. Baş vəzir ali divana rəhbərlik edirdi, onu «sahibdivan» adlandırırdılar. Bir çox ədalətsizliklərin mənbəyi bu vəzirin ədalətsiz hökmləri ilə bağlı idi. Baş vəzirdən əlavə, ayrı-ayrı vilayətlərdə hakim və şahzadələrin də vəzirləri var idi. Qurbani bir əyalət vəzirinin timsalında vəzirlərə nifrətini çox qabarıq ifadə etmişdir. Hiss olunur ki, o özü də hansı vəzirinsə

ədalətsiz hökmü ilə böyük əzablara düçar olmuşdur: «Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi»; «Vəzir də mənim tək kamin almasın»; «Zülm eləyən vəzir namərd oğludu»... Şairin «Başım üstə qanım içən cəlladım» adlandırdığı vəzirdən şaha şikayət etdiyi də («Qurbaniyəm, Qara vəzir əlindən Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm»), bir klassik gəraylısında onu min cür lənətlədiyi də məlumdur:

Vəzir, sana qarğayıram,
Haq diləyin yetirməsin!
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Bu gəraylıdakı kəskin qarğış və söyüşlər səbəbsiz olmamışdır. Şairi vəzirin fitvası ilə Xudafərindən qolubağlı halda Cənuba keçirmiş, yurdundan didərgin salmağa çalışmışlar:

Şair olan dərsi alar pirindən,
Baş açmadım seyrağının sirrindən,
Qolubağlı keçdim Xudafirindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim!

Qurbaninin şeirlərində qürbətin, hicran gecələrin təsviri çox təsirlidir. Şair vətəndən uzaqlarda üzünün bir an gülmədiyini dəfələrlə qeyd etmişdir:

Xəstə düşüb qürbət eldə yatıram,
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni...

Bağrım dəlik-dəlik, sinəm peykandı,
Mənim üzüm gülməz vətəndən ayırı.

Belə hallarda şair vətən həsrəti, vətənə qovuşmaq arzusu ilə çırpınmışdır:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru!

Şəxsi həyatında baş vermiş kədərli hadisələr, müşahidə etdiyi, şahidi olduğu faciələr onun şeirlərinin ictimai-siyasi kəşərinə güclü təsir etmişdir.

Qurbaninin şeirlərinin bir qismi dini məzmunla malik olub, sufilik və hürufiliyin, qızılbaş-şiə təriqətinin ictimai-fəlsəfi ideyalarına əsaslanır. Yer, göy, təbiət, kainat haqqında fikirləri, dörd ünsür – ab, atəş, xak, bad barədə mülahizələri onun dövrün təriqətçilik ideyaları ilə bağlı olduğunu göstərir. Bu xəti qoşma və gəraylılarında da müşahidə etmək mümkündür. Lakin bu vaxta qədər dastanlarda ixtisar edilmiş bir çox deyişmələri başdan-başa dini etiqad və inamlarla, islamın meydana çıxdığı dövrlərdən və daha qədimlərdən mövcud olan dini əfsanələrlə bağlıdır. Xüsusən Dədə Yediyarla deyişmələrdə daha çox nəzərə çarpan bu cəhət, heç şübhəsiz, dövrün ümumi təbiət-tarixi ənənələrindən irəli gəlirdi. Bu şeirlərdə haqqa ermək, haqqa qovuşmaq ideyaları zamanımıza qədər qorunub saxlanmışdır. Dini şəxsiyyət və hadisələrə işarələr bir küll halında onun şeirlərində müəyyən yer tutur. Xüsusən Əli mədhinə həsr olunmuş şeirləri nəzəri daha çox cəlb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu cür şeirlərdə də Qurbaninin sənətkarlıq qüdrəti aydın görünməkdədir:

Damanda qalmışam, yetiş dadıma,
Özünü Xeybərə yetirən Əli!
O dəm zülfüqarı çəkən zəbanə,
Dinsizləri dinə gətirən Əli!

Mənim pirim kövsər üstə sağıdı,
Möminlərin yeri cənnət bağıdı.
Qurbaninin bu gün müşkül çağıdı,
Cəmi müşkülləri bitirən Əli!

Bütün bunlarla yanaşı, aydın duyulan budur ki, real təbiət hadisələri, təbiət və insan gözəllikləri, zamanın təbii qayğıları, insanın istək və arzuları Qurbanini özünə daha çox çəkmişdir,

buna görə də onun poeziyasında həqiqət aləminin, real duyğu və düşüncələrin təsviri aparıcıdır.

* * *

Qurbani xalq şeirinin, yeni realist şeirin ilk böyük yaradıcısı, aşiq-saz sənətinin babası sayıldığından xalq şeiri zəminində yazıb-yaradan bütün sonrakı sənətkarların yaradıcılığına güclü təsir etmiş, onların ilkin öyrənmə, nümunə məktəbi olmuşdur. Şair XV əsrin sonlarında, XVI əsrin əvvəllərində ümumxalq dilinə məxsus adi, sadə, lakin zəruri məfhumların ifadəçilərini elə böyük cəsarət və ustalıqla poeziya dilinə daxil etmişdir ki, sonrakı dövrlərdə bu yolda tərəddüd etməyə bəhanə qalmadı. Qurbani şeirinin poetik qəlibindəki *qadasın aldığım, qurban olduğum, durum dolanım başına* kimi ifadələr, müraciətlər, *şahlar şahı, gözəllər gözəli, xublar xubu* kimi milli səmimi poetik birləşmələr, *pəri, xuda, şahı-mərdan, sər, payəndaz, axırzaman* kimi səciyyəvi rəmzi leksika sonralar Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların, Vaqif və Zakir kimi şairlərin poeziya dilində bol-bol işlənməyə başlamış, özünə daha geniş yol açmışdır. Bu cür söz və ifadələrə Qurbanidən xeyli əvvəllər də poeziya dilində rast gəlmək mümkün idi, lakin el şairləri və ustad aşıqlar üçün onların ilkin yatağı əksərən Qurbaninin nüfuzedicisi poeziyası olmuşdur. Bunu həmin şairlərin Qurbani ifadə tərzinə, Qurbaninin obrazlarına, mövzularına, qafiyə və rədiflərinə, cinaslarına, qarğış və yumoruna təkrar-təkrar müraciət və dö-nümləri aşkar göstərir. Qurbaninin obrazları ondan sonra gələnlər tərəfindən sevilə-sevilə tərənnüm edilmiş, onun nifrət bəslədiyi, lənətlədiyi obrazlar, xarakterlər nifrətlə lənətlənmiş, həcv və satira obyektinə çevrilmişdir. Qurbani «Bənövşə»sindən sonra saysız «Bənövşə»lər yaranmışdır. «Bənövşə»lər çox, hər birində şair duyğusu ilə dolu bir aləm... Lakin dədə Şəmşir demişkən:

Aşıq Qurbanidən qalib nişana,

Torpaqdı bizə də, ona da ana.
Boynunu pərişan əyməsin yana,
Salmasın qəlbimi dərdə bənövşə.

Qurbaninin şeirlərinin zəngin poetik imkanları göstərir ki, böyük el şairi ulu babaların yaratıqlarını, insanın min illərlə qazandığı bilikləri zəhmətlə, məhəbbətlə mənimsəmiş, onların içərisindən büllur kimi parlaq fikirlər, obrazlar, ifadələr seçib götürmüşdür.

Qurbanidən əvvəlki el şairlərinin az-az gəlib çatmış misra, bənd və bütöv şeirləri bir daha təsdiq edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili elə o dövrlərdə də xalq sənəti üçün tükənməz imkanlara malik olmuşdur. Bu dildən Qurbani də, Füzuli də, Şah İsmayıl Xətai də istifadə etmişdir. Lakin eyni mənbədən – ümumxalq Azərbaycan dilindən qidalanmış bu üç sənətkarın hər biri dilə başqa-başqa yönəldən yanaşmış, hərə onu başqa bir baxımdan cilalamışdır.

Qurbani daim xalq içərisində olmuş, öz şeirlərini çox vaxt sazın müşayiəti ilə ifa etmiş, onun kütləyə, zəhmət adamlarına təsirini bilavasitə müşahidə etmiş, diş altında «xırıldaayan» kəlmə və ifadələrə qarşı baxışlardakı sualı anlamış, şeir dilini onların zövqünə, ruhuna uyğun kökləmişdir. Şair insan və təbiətdə elə cizgilər seçə bilmişdir ki, onlar bu gün də, gələcəkdə də əhəmiyyətini itirməyəcəkdir.

Qurbaninin fikirləri də gözəldir, ifadə tərzı də, M.H.Təhməsinin söylədiyi kimi, «Bu mahir sənətkarın qələmindən hər nə çıxmışsa, gözəl çıxmışdır». Ona görə də şeirləri beş yüz il hafizələrdə dolaşa-dolaşa nəsilərdən nəsilərə keçmiş, yüzilliklər arxasından özünə yol açmışdır.

Şübhəsiz, bütün başqa sənətkarların əsərlərində olduğu kimi, Qurbaninin poeziyasında da fonetik, leksik, qrammatik-üslubi vasitələr və fikrin digər ifadəlilik əlamətləri kompleks halda şairin bədii dilinin tərkib elementlərini təşkil edir. Sözlərin çoxmənalılığı, antonim qarşılaşdırmalar, fikrin sinonim cərgələrlə ifadəsi, omonimlər və ustalıqla yaradılmış cinas qafiyələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və məsəllər, yeri

gəldikcə fikrin dialoq şəklində ifadəsi Qurbani poeziyasının bədilik keyfiyyətlərini şərtləndirən amillərdir. Qurbaninin şeirləri tər bənövşələr kimidir, səhərin ilıq nəfəsi qədər mülayim və ətirlidir, insanda xoş duyğular yaradır, onu ülvyyətə, həyatın gözəlliklərinə səsləyir, ona ruh və qanad verir:

Səhərin dan yeli kimi,
Əsmə, qadasın aldığı!
Mənim səbrü qərarımı
Kəsmə, qadasın aldığı!

Y a x u d :

Durum dolanım başına,
Aşiqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!

Bunlar aşiqin dilindən qopan sözlər, cümlələr yox, ürəyindən qopan pıçıltılardır; bunları qulaqla yox, ürəklə, qəlblə qəbul etmək, duymaq, bu xəfif və həzin pıçıltıları duyğuların dili ilə mənimsəmək mümkündür. Aşiqin *qadasın aldığı, səbrini kəsmək, başına dolanmaq, gözünü gözünə dikmək* kimi ifadələri üzərində qurulmuş həyəcanları təbii və güclüdür.

Şairin böyük məharətlə yaratdığı cinaslar təbii, aydın və ahəngdar olması, fikir dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir, cinas qafiyələrin Qurbani sənəti ilə yüksək səviyyəyə qaldırıldığını sübut edir. Şair cinas yaratma texnikasına dərinlən bələd olmuş, omonimlərin, omofonların, omoqrafların köməyi ilə səlis və yadda qalan mənalı cinaslar yaratmışdır. «Bir dala», «Bircə üz indi», «Yara yüz», «Bir də yüz», «Nə sinə bağlar» kimi ahəngdar və gözəl təcnisləri bunu aydın göstərir.

Qurbaninin seçib işlətdiyi *tərlən duruş, qıya baxış, sərxoş yeriş, şirin sözlü məhəbub, qıvrım tellər, bəyaz bilək, şeydə bülbül* kimi bədii təyin və epitetlər, zərif müqayisələr sevgilini ucaltmaq, yüksəltmək, aşiqin əzabkeşliyini, səbr və dəyanətini

göstərmək üçün yüksək səviyyəli, uğurla seçilmiş dil vasitələri. Şair öz sevgilisini Leyli, Əsli, Şirin ilə, özünü cəfakəş Məcnunla, Yəqubla, Yusiflə müqayisə edir.

Şeirlərinin bədilik və xəlqilik keyfiyyətləri bir də onun ümumxalq frazeologiyasından istifadə ustalıqlı ilə bağlıdır. Bədii dilində işlənmiş məsəllər şairin müdrikliyinə müvafiqdir:

Məsəldi deyərlər: «Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb, dovşan gülərmis».

Şeirlərində bəzən bütöv bir bənddəki fikir ümumiləşmiş, aforistik məna ilə dolğunlaşdırılmışdır.

Qurbaninin ən kədərli şeirlərində belə nikbinlik, yumor, istehza və kinayə müşahidə olunur. Xəlqi poeziyada bu hal, dövrü nəzərə aldıqda, nikbinlikdən, təzadlı halların ustalıqla əlaqələndirilməsindən doğur:

Bir busə istədim ağ üzdə xaldan,
Acıqlandı dedi: Al, sənə qurban!

«İndi» rədifli qoşması göstərir ki, şairin kəskin satirik şeirləri də olmuşdur.

Qurbaninin Azərbaycan dilinin estetik keyfiyyət və imkanlarını dərindən duymuş, nəyi necə işlətmək prinsiplərini praktik şəkildə gözəl bilmişdir. O, dilin inkişaf meyillərini şair duyğusu ilə düzgün dərk edərək, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin yüksəlişi, saflaşması, dilin yad və arxaik ünsürlərdən təmizlənməsi baxımından əməli əhəmiyyətə malik olan gözəl poeziya yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin cilalanıb hazırkı səviyyəyə yüksəlməsində onun şeirlərinin xüsusi təsiri olmuşdur.

* * *

Qurbaninin əsərlərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sovet dövrünə aiddir. 1927-ci ildə S.Mümtazın tərtib etdiyi «El

şairləri» kitabından başlayaraq, Qurbani mətbuat üzü görür, «Mənim», «Tellənir», «Olmaz» kimi Qurbani inciləri çap olunaraq oxuculara çatdırılır. 30-cu illərdə S.Rüstəm, M.Rahim və başqaları bu işi davam etdirmiş, daha sonralar folklorşünas Ə.Axundov min misraya qədər Qurbani şeirini əhatə edən «Qurbani» dastanını çap etdirməklə daha faydalı iş görmüşdür. A.Dadaşzadə 1972-ci ildə şairin 55 şeirini çap etdirmiş (Qurbani. «55 şeir»), «Azərbaycan aşığı və el şairləri» kitabında (1983) şairin 74 şeiri verilmişdir. Şübhəsiz, bütün çaplar aşığıların, el sənətkarlarının hafizəsinə əsaslanır. Təzkirələr klassik şeirə üstünlük vermiş, el şairlərinin sənətinə əksərən laqeyd qalmışdır. Ona görə də Qurbaninin zəngin irsindən hələlik az şey əldə edilmişdir.

Qurbanini qoruyub saxlayan, əsrdən-əsrə ötürən onun sənətinin böyüklüyü, xalqın qəlbinə və ruhuna yaxınlığı olmuşdur. Buna baxmayaraq, keçən yüzilliklər ərzində hafizələr onun şeirini tam olduğu kimi qoruya bilməmiş, şairin bir sıra şeirləri təhrif edilmiş, bir-biri ilə, yaxud başqalarının əsərləri ilə qarışdırılmış, pozulmuş, bir çox hallarda müasirləşdirilərək leksik və frazeoloji tərkibi dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin bütün bu prosesdə şairin tutarlı beyt və misralarını, başqa cür deyilməsi mümkün olmayan bəndlərini dəyişə bilməmişlər; özünəməxsus tutarlı qafiyə və rədifləri əsrlərin sınağından daha yaxşı çıxmışdır, Mövcud təhriflərin dəqiqləşdirilməsi və islahı üçün qədim əlyazma nüsxələrinə böyük ehtiyac vardır. Axtarışlar göstərir ki, katiblər şairin sənətinə göz yuma bilməmiş, onun bir sıra şeirlərini hələ bir neçə əsr əvvəl yazıya almışlar. XVIII və xüsusən XIX əsrin cümlələrində şairin 10-a qədər şeirinə rast gəlmək olur. Doğrudur, bu şeirlər də vaxtilə hafizələrdən toplanmışdır, lakin yazıya alınma tarixi nisbətən əvvəllərə aid olduğundan müqayisələr aparmağa və bəzi qüsurları aradan qaldırmağa imkan vermə baxımından daha faydalıdır.

Hələlik Qurbaninin şeirlərindən qeydə alınmış ən qədim əlyazma 1775-ci ilə aid cümgdəki:

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
Küll şeyün halik – allah deyibidr.
İki qabe-qövsün, qürrətüleynin
Bilməzəm qanıma nə susayıbdır! -

bəndi ilə başlayan qoşmadır (RƏİ, B-2692/3645). Beş bəndlik bu şeirə iki başqa cüngdə də rast gəlmək olur. Bunlardan biri XIX əsrə (RƏİ, B-1327/3900), digəri XX əsrin əvvəlinə aiddir - 1917-ci ildə yazıya alınmışdır (MDƏİA, F.№ 533, say I, sax. vah. 63). Lakin hərəsi bir əsrə aid olan bu əlyazmalar da bir-birindən fərqlənir. Qoşmanın əvvəli və sonu daha sabit qalmış, ara bəndlərdə dəyişiklik olmuşdur. XVIII əsrə aid əlyazması daha məntiqidir. Müxtəlif nüsxələrdə müşahidə olunan təzə misralardan hiss olunur ki, şeir daha çox bənddən ibarət imiş.

XIX əsrə aid cüngdə Qurbaninin başqa iki şeiri – «Namidarı» rədifli qoşması və «Dilbər» gəraylısı da var. Qoşma sonralar yazıya alınmış variantlardan xeyli fərqlidir. Təkcə son bəndlərə diqqət yetirmək kifayətdir.

Əlyazmada:

Qurbani der: İki zülfün həyyadır,
Quranda müənbər «qülhüvəyyadır».
Desələr, sərində bu nə sevdadır,
Deyin, bir pərinin yadigarıdır.

«Azərbaycan aşığıları və el şairləri» kitabında:

Mənim dərsim əlifdəndi, beydəndi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydadı.
Desələr, Qurbani, bu nə sevdadı,
De ki, bir pərinin yadigarıdı.

Göründüyü kimi, çap nüsxəsində qoşma xeyli lorulaşdırılmış, ilk misraları mənasız şəkllə salınmışdır.

Mir Mehdi Xəzaninin Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan XIX əsrə aid «Cüngi-bəyaz»-ında təsadüf edilən «Mahtab ol-

maz» rədifli qoşmadan aydın olur ki, şairin «Olmaz» və «Dar olmaz» rədifli qoşmalarının bəndləri qarışdırılmış və iki qoşmadan birinin son bəndi unudulduğu üçün möhür bəndlər eyniləşdirilmişdir.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə aid olan bir cüngdə (RƏİ, B-1964/13672) Qurbaninin fars dilində bir şeiri qeydə alınıb. Bu, hələlik, şairin fars dilində təsadüf edilən yeganə şeiridir. Qitə şəklində olan bu şeirin üzərində onun Qurbaniyə aid olduğu xüsusi qeyd edilmişdir.

* * *

«Bənövşə» müəllifi bu gün də maraqla oxunur, gələcəkdə də insanları düşündürəcək. Yalnız lirik şeirləri deyil, dini, ictimai-siyasi, fəlsəfi şeirləri də oxucuya zövq verir. Buna görə də bu kitabda folklorşünaslarımızın əldə etmiş olduqları bütün tapıntılara əsaslandığı, cüngləri araşdırdığı, qocaları və müxtəlif el sənətkarlarını dinləməklə əldə etdiklərimizi bir yerə topladıq, oxucuları şairin ədəbi irsinin nisbətən geniş toplusu ilə tanış etməyə çalışdıq.

Şübhəsiz, ağıllı və xeyirxah insanlar gələcəkdə onu daha da zənginləşdirəcək, ilkin yanlışlıqları aradan qaldıracaqlar.

QƏZƏNFƏR KAZIMOV
filologiya elmləri doktoru,
professor

GƏRAYLILAR

DOLANA-DOLANA

Alçaq yerdən duman qalxar,
Dağı dolana-dolana.
Göy üzünü alar bulud,
Mahı dolana-dolana.

Kimi ağa, kimi nökər,
Nökər olan cəfa çəkər,
Bülbül ağlar, qan-yaş tökər,
Bağı dolana-dolana.

Qurbani murada yetdi,
Canan gəldi burdan ötdü.
Nobat¹ gəldi mana yetdi
Saqi dolana-dolana.

¹ Növbə

OLMAZ

Fənd eləmə, fellı dərviş,
Belə kar eyləmək olmaz!
Yıxıbsan könlüm evini,
Mürgü zar eyləmək olmaz!

Söylə dərdin bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə.
Hər üzünə gülənlərə,
Etibar eyləmək olmaz!

Qurbaniyə gətir məzə,
Dərd üstündə dərdim təzə.
Dərdbiləni dərdbilməzə
Giriftar eyləmək olmaz!

ALLATDI MƏNİ

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar yaman allatdı məni.
Əl atdım yarın dəstinə,
Yar kənara atdı məni.

Tor qurdum çeşmim gölünə,
İlişdi sonam telinə.
Düşdüm dilbilməz əlinə,
Aldı, ucuz satdı məni.

Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım.
Şeş atdım, çahar oynadım,
Axır fələk uddu məni.

GƏLDİM

Yar, səni ədalət bildim,
Mən qapına dada gəldim.
Çox cəfa çəkdim yolunda,
Ömrü verdim bada gəldim!

Ləbin içib çeşmim qanı,
Olmuşam cəllad qurbanı,
Qoynundu əttar dükanı,
Nə əcəb bu dada gəldim!

Qurbanidi mənim adım,
Mövlamdan aldım muradım,
Sinəndi qarşım, bazarım,
Şəkərə, nabata gəldim!

GƏLİRƏM MƏN

Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilirəm mən.

Kaş ki, gözəl olmuyaydın,
Sarılaban solmuyaydın,
Mənnən aşna olmuyaydın,
Ayrılanda ölürəm mən.

Gül dibini xara qoydun,
Bülbülü ah-zara qoydun,
Qurbanı biçərə qoydun*,
Gedirsən get, gəlirəm mən.

* Qurbanıni biçərə qoydun («*» işarəsi sözün və ya misranın variantlar əsasında dəqiqləşdirildiyini göstərir – *tərtibçi*..

PƏRİM GƏLSİN

Nə əcəb sevdaya düşdüm,
Deyin bundan Pərim gəlsin!
Əcəl şərbətini içdim,
Deyin bundan Pərim gəlsin!

Dağların başı dumandı,
Didəmin yaşı ümmandı,
Bu gələn Şahi-xubandı,
Deyin bundan Pərim gəlsin!

Yolunda qoymuşam canı,
Kiprikləri tökər qanı,
Bu gələndi Şəhrəbanı,
Deyin bundan Pərim gəlsin!

Əyninə geyib qırmızı,
Yalav¹ kimi yanır üzü,
Bu gələn vəzirin qızı,
Deyin bundan Pərim gəlsin!

Mən ağlaram zarı-zarı,
Bu zülmü götürməz tarı.
Bu gələn Qurbani yarı,^{**}
Əcəb gəlsin, Pərim gəlsin!

¹ Alov

* Gələn Qurbaninin yarı

DİLBƏR

Durum dolanım başına,
Aşıqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!

Mina qəddin zəbərcəddi,
Nə desən cana minnətdi,
El köçüb, otaq xəlvətdi,
Gəlsən, alam busən, dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Günüz səbrü qəralımı,
Gecə yuxum kəsən, dilbər!

Qurbani əzəldən bəydi*,
Yar həsrəti qəddim əydi,
Nə dedim xətrinə dəydi,
Bu mən, dilbər, bu sən, dilbər!

* Qurbani özünə bəydi.

GÜLƏ-GÜLƏ

Girdim yarın bağçasına,
Dedim dərdim gülə, gülə.
Mən ona elə müştəqam,
Necə bülbül gülə, gülə.

Naşı bağban, satma gülü,
Haramdı axçası, pulu,
Küsdürdün şeyda bülbülü,
Daha gəlməz gülə, gülə.

Qurbaniyəm, erməmişəm,
Yar qəsrinə girməmişəm,
Belə callad görməmişəm,
Aldı canım gülə-gülə.

TEZ-TEZ

Canım təbib, gözüm loğman,
Mənim dərdim ara tez-tez.
Bu dərd məni çox incidir,
Sızıldayır yara tez-tez.

Sevdim gözəllər muyunu,
Heç kəsə verməz oyunu,
Tülək-tərmanın oyunu¹
Qismət etmə sara tez-tez!

Qurban ağlar eldən ötrü,^{*}
Bülbül ağlar güldən ötrü,
Bircə nazik beldən ötrü
Günüm keçdi qara tez-tez.

¹ Oyunu

^{*} Qurbani ağlar eldən ötrü.

QADASIN ALDIĞIM

Səhərin dan yeli kimi,
Əsmə, qadasın aldığı.
Mənim səbrü qərarımı
Kəsmə, qadasın aldığı!

Bizim bağda gül dərginən,
Sıx könlünə, tel hörgünən,
Ağ üzdən busə verginən,
Əsmə¹, qadasın aldığı!

Qurbani aşiq üzünə,
Qurbandı ala gözünə,
Baxma yadların sözünə,
Küsmə, qadasın aldığı!

¹ Əsirgəmə; əsmə, titrəmə.

YETİRMƏSİN

Vəzir, sana qarğayıram,
Haq diləyin yetirməsin!
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Evində düşəsən naçaq,
Sağ gözünə batsın bıçaq,
Oğul-uşaq düşsün qaçaq,
İstədiyin gətirməsin!

Oturubsan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta,
Səni görüm ölən vaxtda
Dilin kəlmə gətirməsin!

Qurbani, qaldın burada,¹
Çağır, xudan yetsin dada!..
Meyitin qalsın arada,
El yığılıb götürməsin!

¹ Qurbani, qaldı burada

ŞAD ELƏRLƏR

Sizin yerdə adət bu imiş,
Qəmgin könlü şad elərlər.
Yeyərlər nanü nəməgi,
Bir gündə bərbad elərlər.

.....
.....
.....
.....

Bir gör fələyin dövrünü,
Mən çəkmişəm çox cövrünü,
Yazıq Qurbanın könlünü.¹
Gah qəmgin, gah şad elərlər.

¹ Yazıq Qurbani könlünü.

VAR

Demirəm qarı kasıbdı,
Bir inək, bir danası var.
Qabaqda qarpız gizlənər,
Dalında topxanası var.

Axşam olar, düşər soyuq,
Damlara yığılar toyuq,
Yumurtası yüzə yovuq,
Xeyli dadlı şorbası var.

Qurbani yayınmaz sözdən,
Geyinib ağ çitdən, bezdən,
Çox qorxuram Əsmər qızdan,
Əlində bir payası var.

GEDİM

Canım ana, gözüm ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.
Sənə qurban özüm, ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.

Südü mənə halal elə!
Bir xudadan sən də dilə!
Mən də gəlim gülə-gülə,
Haq deyənə əməl edirəm.

Qurbaniyəm, vara-vara,
Qurban olum nazlı yara.
Gecə-gündüz yolum ora,
Sir sözümü sənə dedim.

ŞAH XƏTAYİ

Gözəl şahim şeyx oğludu,
Şah Xətayi, Şah Xətayi!
Şahi-mərdana bağlıdı,
Şah Xətayi, Şah Xətayi!

Bu dünyada bir haq divan,
O dünyada cənnətməkan,
Qoy var olsun türki zəban,
Şah Xətayi, Şah Xətayi!

Qurbani tək qul pənəhi,
Qibleyi-aləmin mahı,
Ol cahanın qibləgahı,
Şah Xətayi, Şah Xətayi!

KEÇDİ

Dağ düşündə maral gəzər,
Tellərini darar gəzər,
Yarım məndən kənar gəzər,
Qoymun, xanlar, yarım keçdi,
Könlü ahü zarım keçdi!

Bu dağların başı bütün,
Ürəyimin yaşı tütün,

.....

Qoymum, xanlar, yarım keçdi,
Gözü intizarım keçdi!

Ərisin dağların qarı,
Tökülsün çaylara sarı,
Bu keçən Qurbanın yarı.
Qoymun, xanlar, yarım keçdi,
Üzü gülüzarım keçdi!

AĞACDANDIR

Sazım, gəl mənimlə danış,
Sənin əslin ağacdandır.
Ağac dedim, bikef oldun,
Xurmadakı ağacdandır.

Çağırın gəlsin aşiqi,
Aləmə salsın işığı,
Həsən-Hüseynin beşiyi -
O da ki var, ağacdandır.

Ey Qurbani, batma yasa,
Uzun sözün eylə qısa,
Musanın əlində əsa, -
O da ki var, ağacdandır.

BƏNÖVŞƏNİ

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adət-di, dərəllər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş,
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Səhər olcaq şeyda bülbul oxuşdu,
Hökm olundu, süleymanlar yerişdi,
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmirik biz bənövşəni.

Qurbani der: Könlüm bundan sayrıldı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırdı?!
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi?!
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

SEVİNSİN

Ay arıflər, bu dünyanın üzündə
Təzəcə açılan güllər sevinsin!
Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün
Zülfünü dağıdan yellər sevinsin!

Gəlsin bahar fəsli, açılsın yazlar,
Çöllərə tökülsün ağ quba qazlar.
Bəyzadə oğlanlar, xanzadə qızlar,
Yar ilə danışan dillər sevinsin!

Qurbaniyəm, mən sevərəm Narıncı,
Yar-yar deyib oldum axır zarıncı,
Almanı, heyvanı, narı, turuncu,
Bu dördünü dəren əllər sevinsin!

NAMİDARIDIR

Bir gözəl sevmişəm güneylərindən,
Hüsnü şol əqlimin namıdarıdır.
Aydır məşşatəsi, gündür məşəli,
Cahan xublarının cilvədarıdır.

Bilsə canan gəldiyimi "can" eylər,
Canı ələ alıb ərməğan eylər,
Nəsihət qəmzənə ver ki, qan eylər,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdır.

Qurbani der: İki zülfün həyyadır,
Quranda müənbər gülhüvəyyadır.
Desələr, sərində bu nə sövdadır,
Deyin bir pərinin yadigarıdır.

OLMAZ

Ey şəmi-pərvanə, Salatın pəri,
Sənin hüsnün kimi mahtab olmaz.
Didarına sənin müştəq olanın
Bidar olur, gözlərində xab olmaz.

Misir şəhri derlər, ona gəlmişəm,
Yusif Kənan sevdasına girmişəm.
Mən fələk ayını göydə görmüşəm,
Yerdə sənin kimi mahtab olmaz.

Ey qaşları kaman, kiprikləri ox,
Gözləri hərami, qəmzələri şux,
Gözəl adam, səni sevdim dəxi çox,
Könül versə hamı, kimsə bab olmaz.

Qurbani der: Səndə çoxdur nəzərim,
Burqədə yazıla sən mənim yarım,
Ta sən sağ ol, tuti dilli nigarım,
Mən ölsəm, bu aləm heç xarab olmaz.*

* Mənsə ölüm, bu aləm heç xarab olmaz.

DƏYƏR SANA

Sallana-sallana gedən Salatın,^{*}
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana.
Al-yaşıl geyinib qarşıda durma,
Saqın¹ seyrağıbdan, söz dəyər sana.^{**}

Getmə, getmə görüm kimin yarısan,
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?!
Kölgədə dayanmış quzey qarısan,^{***}
Səhərin yelləri tez dəyər sana.

Qurbani der: Heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin,
Yollar qübarlanar, toz dəyər sana.

* Sallana-sallana gələn Salatın.

¹ Qorx, çəkin, ehtiyat et.

** Yayın bəd nəzərdən, söz dəyər sənə

*** Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan

QIZLARIN

Axşamdan yağan qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib bulaqdan yolu qızların.
Sənəyin doldurub qoyanda düzə,
Üşüdü barmağı, əli qızların.

Gözəllər yığılıb hamısı kəndə,
Sənəyin doldurub burdan ötəndə,
Şamaxı şəddəli gərdənbənd təndə,
Əyrimcədən keçər beli qızların.

Qurbani der: Bu dərdləri biləsiniz,
Qohum-qardaş yığılıban gələsiz,
Adna axşamında bəlgə qoyasız,
Kəsilə qovğası, qalı qızların.

İSTƏRƏM

Çoxdur cahan içrə nazənin dilbər,
Özümə münasib yarı istərəm.
Ola tərən gözlü, həm yaşda uşaq,
Mana ola etibarı istərəm.

Gözəllərin gərək incə belləri,
Şəkərdən, nəbatdan şirin dilləri,
Qoynumda isinə nazik əlləri.
Məhəbbətin mana sarı istərəm.

Evlər yıxan ola daneyi-xalı,
Bir dəm kəm olmaya məndən xəyalı.
Aya, günə bənzər ola camalı,
Həm də ola nəngi arı istərəm.

Ey sevdiyim, gəl kəs bu qalmağalı,
Zail oldu aşiqinin kamalı,
Var-gəl ilə düzəltgilən sən halı,
Qurbani der: Şux nigarı istərəm!

KƏNARINDA

Bu gün bir gözəlin seyrinə vardım,
Əlində şanası tel kənarında.
Halqa-halqa, qıvrım-qıvrım, çinbəçin,
On dörd hörük gördüm bel kənarında.

Qapına gəlmişəm, sayılam, sayıl,
Haq verən paylara olmuşam qayıl,
Pərimin boynunda heykəl, həmayıl,
Ləl-bazubənd düzüb qol kənarında.

Qurbani der: Mənim sözüm düzgündü,
Yar əlindən yazıq canım üzgündü,
Baxdım, yarın gözü mənə süzgündü,
Bir cüt öpüş aldım yol kənarında.

YERİDİ

Ey ariflər, eynim yaş ilə doldu,
Sel-sel oldu, üzüm üstə yeridi.
Aləmi-röyada gördüm camalın,
Elə bildim, mələklərin biridi.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərəm mən,
Dərib-dərib pünhan yerə sərəm mən,
Əhdim budu, bir də yarı görəm mən,
Gözüm gözlərinin intizarıdı.

Əzəl başdan belə yazıldı yazı,
Şirindi söhbəti, şirindi sazı,
Gəncə şəhərində Ziyad xan qızı,
Qurbanini oda salan Pəridi.

GÖRMÜŞƏM

Ay ata, can gedib, qalıbdı nəfəs,
Bu nişanda belə yarı görmüşəm.
Bunca ki gözəli tapmadı könül,
Ah çəkibən intizarı görmüşəm.

Gözəllikdə kimsə yoxdu təhrində,
Onuncun çəkərəm yarın qəhrin də,
Nə İran, nə Turan, Gəncə şəhərində
Canlar alan o nigarı görmüşəm.

Ay ata, sən məni etmə günahkar,
Bəsdi, bunca nə elərsən ahü zar?!
Qurbani der: Əldən gedib ixtiyar,
Xublar şahı o sərdarı görmüşəm.

VERMƏRƏM SƏNİ

Başına döndüyüm ay pərizada,
Can içində cana vermərəm səni.
Neynərəm bostanı, neynərəm bağı,
Yüz bağı bostana vermərəm səni.

Dağlarda maralsan, çöllərdə ceyran,
Ordubad, Naxçıvan boyuna heyran.
Tamaşaya gələr cümlə Gülüstan,
Küllü Dağıstana vermərəm səni.*

Qurbani der: Can içində can gələ,
Yaş yerinə gözlərimdən qan gələ,
Camalın görməyə Süleyman gələ,

* Güllü Dağıstana vermərəm səni.

Təxti-Süleymana vermərəm səni.

LƏBLƏRİN

Ey gözəl, ləblərin yıxdı evimi,
Bürünmüşdür al duvağa ləblərin.
Rahət qoymur bir dəm xumar gözlərin,
Salmış məni daşa, dağa ləblərin.

Şerü qəzəl mən söylərəm şanına,
Olsun varım qurban sənin canına,
Mən yetiməm, bir al məni yanına,
Gəlsin onda kef-damağa ləblərin.

Şipşirindir dilin, məmən yeməli,
Sana Leyli, Əsli, Şirin deməli,
Ağ bədənsən, incə bel, gül məməli,
İşıq salır al yanağa ləblərin.

Tər qönçəsən, əgər xarın olmasa,
Bir laçınсан sarı, sarın olmasa.
Mənim kimi cannıсарın olmasa,
Düşər ol dəm çox sorağa ləblərin.

Olsun fəda mülkü malım zülfünə,
Çəkər məni dərd, xəyalım zülfünə,
Heyran oldum mən, a zalım, zülfünə,
Qoymur ancaq danışmağa ləblərin.

Qurbani der: Bəsdır məni puç etdi,
Aldı ağılım əldən, dəli, gic etdi,
Zəhmətimi, həm səyimi heç etdi,
Axır saldı Qaradağa ləblərin.

GEDİRƏM

Nə müddətди cəlay-vətən olmuşam,
Baş götürüb Gəncə deyib gedirəm.
Qənvəş kimi dəryalara dalmışam,
Eşqə düşüb onca deyib gedirəm.

Sevgili sevgini könülnən tuta,
Sidqini bağlaya eynəl-yaquta,
Şahlar şahı özü veribdi buta,
Baş götürüb öncə deyib gedirəm.

Qurbani tab etsin bu dərdə necə?
Qərarım kəsilib gündüz, həm gecə,
Bir gözəl sevmişəm hamıdan incə,

Baş götürüb İncə deyib gedirəm.*

PƏRİ ÜÇÜN GƏLMİŞƏM

Başına döndüyüm Gəncənin xanı,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm!
Buyur cəlladlara töksün qanımı,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm!

Böyüklərdən əta, kiçikdən xəta,
Mərd iyid odu ki, dediyin tuta,
Şahlar şahı mənə veribdi buta,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm!

Həç çıxmadım nazlı yarın köşkünə,
Bulanmadım ənbərinə, müşkünə,

* Baş götürüb incə deyib gedirəm

Tərəhhüm eylə mən qərib miskinə,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm!

Qurbani der: Diriliyəm mən, Diri,
Yolunda qoymuşam can ilə səri,
Axtardığım yardı, şikarım Pəri,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm!

HEYRAN EYLƏDİ

Bir Pəri sevmişəm sizin ellərdə,
Məni camalına heyran eylədi.
Bunca bir gözəli bulmadı könül,
Gəzdi bu cahanı, seyran eylədi.

Əsli şahzadədi, ismidi Pəri,
Yolunda qoymuşam can ilə səri.
Bir təklif eylədi, getdim içəri,
Dindirdikcə könlüm xəndan eylədi.

Gümüş piyaləlim, altun ayaqlım,

Sürahi gərdənlim, qaymaq dodaqlım,
O ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,
Qurbani der: Məni candan eylədi.

ALMAĞA GƏLMİŞƏM

Ellər köçdü, yaylasına dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm!
Könül quşu dövr eləyir bu bağda,
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm!

Sevgilimin qaş Kəbə küncüdü,
Mən öləndə kimlər ona yöncüdü?
Ağız süd, dişi dürr, dəhan incidi,
Sərraf mənəm, nar almağa gəlmişəm!

Başına döndüyüm şahların şahı,
Səni gördü gözüüm, çəkmərəm ahı,*
Qurbani der: Budu sözün kütahı,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm!

ONDAN ÖLDÜR

Başına döndüyüm ay xanlar xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür!
Sən ol tanrı, mənə qəzəbnak olma,
Lütf eylə, üzümə gül, ondan öldür!

Qəm əhliyəm, dindirməsən dinməmə,
Eşq oduna alışmışam, sönmərəm,
Ta öluncə dediyimdən dönmərəm,
Apar yar qoynuna sal, ondan öldür!

* Səni görən gözüüm heç çəkməz acı

Qurbaniyəm, eşq əlindən büryanam,
Ta öluncə mən o qıza qurbanam,
Qulluğunda gözü bağlı tərланam,
Çalış, Nigar vədin al, ondan öldür!

DEYƏRSƏN

Qasid, gedər olsan yarın yanına,
Mənim ərzi-halım yara deyərsən.
Əgər xəbər alsə yar əhvalımı,
Könlüm şikəst, günüm qara deyərsən.

Getsən, ölkəsində bir zaman yuban,
Görsə, xəbər alar o şirinzəban,
Sən olasan səni şahi-Xorasan,

Mən qalmışam nə avara, deyərsən.

Gedərsən Pərinin xaki-rahına,
Könül səcdə qılır həq dərgahına,
Qəsrindən çıxanda seyrəngahına
Yar yanınnan vara-vara deyərsən.

Aralıqdan haq götərsün xayını,¹
Xain olan haqdan almaz payını,
Tifil Qurbaninin ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən.

ÜZÜLDÜ

Gecə-gündüz intizarın çəkməkdən,
Yolun gözləməkdən canım üzüldü!
Müşkü ənbər qoxur siyah telindən,
Niyə gəlməz o karvanım, üzüldü?

Dolanırsan çərxə, bəri baxmazsan,
Bülbüləsən, bu gülşənə çıxmazsan,

¹ Xain

Dindiribən məni yada salmazsan,
Bu gərdisdən ol dövrənim üzüldü.

Qurbani der: Sözüm qaldı dəxi nə,
Könül köçbənd olur zənəxdanına,
Bunca dad eylədim şahlar şahına,
Gül ki, qəmgin bir zəbanım üzüldü.

BİLMƏDİNMI SƏN

Şəb-nişan eyləyib yola düşmüşəm,
Yar, mənim gəldiyim bilmədinmi sən?
Dərdini çəkməkdən dəli olmuşam,
Yar, mənim gəldiyim bilmədinmi sən?

Mən qurbanam sənə kimi canana,

Olmuşam dərdindən dəli-divana,
Dağılsın otağım – ev ilə xana,
Yar, mənim gəldiyim bilmədinmi sən?

Qurbani deyər ki, sonasan, sona,*
Bir zaman görməsəm, yanaram, yana,
Qarabaş göndərdim əhdü peymanə,
Yar, mənim gəldiyim bilmədinmi sən?

YAR

.....
.....
.....
.....

* Qurbani deyər ki, xanımsan xana

Bayram olur, xına yaxır dəstinə,
Gül göndərir həmdəminə, dostuna...
Naşı təbib, gəlmə yaram üstünə,
Özü gəlsin – məni dərdə salan yar.

Yüz il keçsə, öz yarımdan dönmərəm,
İlqar verdim, ilqarımı danmaram.
Ləblərindən əmməyincə qanmaram,
Eşq əlindən saralıban solan yar!

Gəl sana söyləyim pünhan dərdimi...
Bağında gülləri saran xardımı?
Biz deyən yox, əğyar deyən oldumu,
Nurdan badə içib eşqə dalan yar!..

BU QIZIN

Ləblər mirvaridi, incidi dəndan,
Al yanağı əlvən lala bu qızın.
Gözüm düşcək könlüm pərvaz eyləyər,
Zənəxdanda qoşa xala bu qızın.

Əlinə götürüb bir dolu badə,
Nola məni yetirəydi muradə,
Yolunda qoymuşam bədəndən cadə,
Gəlmir payəndazı yola bu qızın.

Mənim sevdiyimin bir ismi Nigar,
Canım fərağında, gözüüm intizar.
Dirili Qurbani aləm-aşkar
İstəyir kuyində qala bu qızın.

GƏTİRİ

Başına döndüyüm vəfalı dilbər,
İrəngin dağlardan lala gətiri.
Qaşların ləl olsa, yoxdu qiyməti,
Gözlərin başıma bəla gətiri.

Məclisində şirin-şirin danış,
O tərlən duruşu, qiya baxışı,
O sərxoş yerışı, o sallanışı,
Kafir olsa, yenə yola gətiri.

Mən qurbanam ala gözün məstinə,
Nə qıyıbsan şirin canın qəsdinə?!
Sallana-sallana gəlsən üstünə,
Yazıq Qurbanini hala gətiri.

SƏNƏ QURBAN

Dindirirəm, niyə dinmirsən, ay qız?
Bir zaman lal olu dil, sənə qurban!
Gülüb neştər ilə tökdün qanıma,

Nazik əllərinlə sil, sənə qurban!

Maral gedər otlar dağın içində,
Piltə şölə verər yağın içində,
Bağbanı dindirdim bağın içində,
Açılan lalələr, gül sənə qurban!

Yazıq Qurbaniyəm, ay güli-xəndan,
Bir cüt ay baş verib çıxıb yaxandan,
Bir busə istədim ağ üzdə xaldan,
Acıqlandı, dedi: Al, sənə qurban!

AÇILMIŞ

Pərimin bağında seyrən eylədim,
Sanasan bağçada güllər açılmış.
Çıxardım könüldən dərdi, qübarı,

Xoş göftarlı şirin dillər açılmış.

Sifətdə Züleyxa – yarı Yusifin,
Xubların xubusan, eylərəm vəsfin,
Boyu uzun, beli incə məhbubun
Buxağında gözəl xallar açılmış.

Hasil oldu Qurbaninin diləyi,
Tanımaram nə sultanı, nə bəyi,
Mirvari qolbağı, bəyaz biləyi,
Dal gərdəndə siyah tellər açılmış.

RAS GƏLDİM

Pərinin bağında seyran eylədim,
Almalı, alçalı yaza ras gəldim.
Almasın, heyvasın dərdim, döşürdüm,

Könül istədiyi naza ras gəldim.

Gözəllər gözəli, gözəllər xası,
Silindi, qalmadı könlümün pası,
Sinəni bənzətdim şonqar yuvası,
Oğlan paltarında qıza ras gəldim.

Qurbaniyəm, görcək nəzər eylədim,
Gözəlləri gördüm, həzər eylədim,
Yeddişüylə bağda bazar eylədim,
Hesabım yanıldım, yüzə ras gəldim.

GƏZƏ-GƏZƏ MƏN

Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

Dedim, yar sevmişdim, unutdu, getdi,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

Könül doymaz sənin kimi canandan,
Cananın itirən tez olar candan,
İnanmırsan soruş Şahi-xubandan,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

Pəri sənə qurban, Dirili Qurban!
Yolunda fədadı bu baş ilə can,
Bir əlimdə fənos, yanımda Xuban*
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

XOŞ GƏLDİN

Bu gün nə xoş gündü, nə xoş saatdı,

* Bir əlimdə fənos, yanımda Xuban

Qədəm basdın, Pəri xanım, xoş gəldin.
Ləblərin aşiqə abi-həyatdı,*
Təzələdin ruh-rəvanım, xoş gəldin!

Gözlərin nərgizdi, hüsnün mahtaban,
Açılıb gül, süsən, sünbül, ərğəvan,
Zənbağü yasəmən, bərgi-ireyhan,
Fəsli-bahar gülüstanım, xoş gəldin!

Şad eylədin Qurbaninin didarın,
Həsretin çəkirdim sən kimi yarın,
Saldın güllü bağa cəmi dostların,
Gözəllər şahvarı canım, xoş gəldin!

DEYİLƏM

İxtiyar sənindi, vəfalı dilbər,

* Mətləbim almışam abi-həyatdan.

Mən sənin xətrinə dəyən deyiləm.
Səbəb nədi məndən kənar gəzirsən?
Sir sözün yadlara dəyən deyiləm.

Hər gecə vayğamda görürəm səni,
Sən allah, sən tanı, sən də gör məni.
Çıxsın ilqarından dönənin canı,
Mən ki ilqarımdan dönən deyiləm.

Qurbani der: Gülü tutasan dəstə,
Dəribən verəsən vəfalı dostə.
Üzümü qoysam da üzünün üstə,
Öpübən dişlərəm, yeyən deyiləm.

PƏRİNƏ

Görüm ömrü uzun olsun Pərimin,
Heç dəymədi könlümüzün pərinə.
Gözəllikdə bərabəri tapılmaz,
Mahruyluqda huri nədi, pəri nə!

Əvvəlcədən oxuduğum yazardım,
Gəzməmişdən qədəmimi azardım,
Bir dəryanın kənarında gəzərdim,
Yarın şövqü məni atdı dərinə.

Gözəllərdə nazü qəmzə şux olu,
Seyrağıblar bu aradan yox olu,
Qurbani der: Gözəl deyən çox olu,
Mahın yerdə yetmək olmaz sirrinə.

ÜRƏYİMDƏ

Bimürvətin, biinsafın balası,
Mən səni sevmişəm sağ ürəyimdə.
Qıya baxdın, ortalığa qan tökdün,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə.

Məhəbbət bir dərya, keçə bilmərəm,
Ayrılıq şərbətin içə bilmərəm,
Sir sözüm yadlara açə bilmərəm,
Gedər qiyamətə dağ ürəyimdə.

Qurbani çıxmayıb qəm libasından,
Göz doymaz gözlərin təmənnasından,
Cəhənnəm xofundan, eşq havasından
Əridi, qalmadı yağ ürəyimdə.

PƏRİ

Eşitdim sədanı, gəldim buraya,
Dedilər dərs alır Qurana Pəri.
Sövdagərlər məta açıb bazarda,
Alıcılar gəlir meydana, Pəri.

Danış, danış, yar, eşidim dillərin,
Görsə fəğan eylər o bülbüllərin,
Urumda,¹ Qeysərdə yoxdu xalların,
Kafər görsə gələr imana, Pəri.

Bilmirəm mələksən, mələkzadəsən,
Yoxsa ki bəşərsən, bəşərzadəsən,
Ver içəyim, yar, əlindən badə sən,
Ərəstun içirdi loğmana, Pəri.

Qurbaniyəm, yaxşı tanıynan bizi,
Sədan alıb Mərənd ilə Təbrizi,
Səndən əlavə də sevdim bir qızı,
Eşqindən olmuşam divana, Pəri.

¹ Rum.

PƏRİ

Bir almaz göndərdim yara yadigar,
Almadı almazı bağı daş Pəri.
Könül tələb edər məndən nəyim var,
Od tutub cismimi əlataş, Pəri!

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Gülabatın naxış süsən-sünbülə,
Badilə mintənə, üstdən silsilə,
Sərəndazdan töküb başabaş Pəri.

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,
Yan çevirdim, hər bir yana diləndim,
Qurbaniynən görüş, halallaş, Pəri!

NƏDƏNDİ

Ey nazənin, bu gen, geniş dünyada
Namusu əğyara satmaq nədəndi?
Gər adına deyilmisə sahibaz,
Söylə görüm onu atmaq nədəndi?

Eylərəm hər yerdə sənin sorağın,
Gündən-günə artar bil iştiağım,
Öz əlinlə yandırdığın çırağın
Şöleyi-fəraqla yaxmaq nədəndi?

Hifz eylesin tanrı səni bəladan,
Tapsın canın səhhət, ey gül, şəfadan,
Hər ikimiz vəslə yetək duadan,
Hicranın oduna yanmaq nədəndi?

Nə gözəldi sənin şirin sözlərin!
Zail etdi məni ala gözlərin,
Ey sevdiyim, qaydasıdı qızların,
Gahi-gahi bu söz atmaq nədəndi?

Sana əyandır, ey dilbər, sevdiyim,
Qurbanidir, bir şey dilər, sevdiyim,
Ay üzünü görmək dilər, sevdiyim,
Söylə görüm bu yaşınmaq nədəndi?

SAYALANIBDIR

Nəzakət vaxtında, xublar çağında,
Gördüm yar yanağı sayalanıbdır.
O qara saçların atıb gərdənə,
Əbrişim telləri halqalanıbdır.

Tərən gərək cığaları əsdirə,
Ahu kimi dağı-daşı səsliyə,
Altdan ağ geyinib, üstən silsilə,
Çarğatının ucu sırğalanıbdır.

Qurbaniyəm, dərdim etdim hekayət,
Dərd əlindən edim kimə şikayət?
Bir də etsəm o pərini ziyarət,
Bu can yar yolunda cəfalanıbdır.

YETİNCƏ

İstəyirsən gəlib mana yetəsən,
Ayaq götür ta ki yara yetincə.
Ömrüm bağçasının gülün dərərlər,
Dost bağından az kənara yetincə.

Hər kəs nə iş tutsa, gələr başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə,
Suyu gəlib çatıb novun başına,
Həs-rət çəkir ta ki pərə yetincə.

Qurbani, sözlərin yar asta söylə,¹
Sızıldaşır yaram, yar, asta söylə,
Bir ac qarın doydur, yar, az tas eylə,²
Nagah-nagah könüllərə yetincə.

¹ Yara asta söylə.

² Az götür-qoy elə.

GÜL ÜZƏ

Məni görcək ürbənd çəkdi gül üzə,
Dara zülfün, qoy tökülsün gül üzə.
Qorxum budu xoryat bağdan gül üzə,
Kəsilə güllüyün mədarı, xanım!

Çox işlərə o eyləyər iradə,
Fələk qoymaz mən yetişəm muradə,
Seyrağıbı gün görməsin dünyadə,*
Heç nəcat tapmasın əğyarı, xanım!

Maral xanım naqis işlər eyləyər,
Xəncər alıb ciyərimi teyləyər,
Qurbani bu yarsız bağı neyləyər,
Pozular ömrünün pərgarı, xanım!

* Seyrəqib görməsin heç gün dünyada

GƏLİN

Yolunu salıbsan çeşmə başından,
Qorxuram gələsən nəzərə, gəlin!
Əgər qəbul etsən bu şirin canı,
Verrəm qurban sən tək gözələ, gəlin!

Qızılgülü dəstə tutub dərgilən,
Dəribəni pünhan yerdə sərgilən,
Ağ üzündən bir cüt busə vergilən,
Qəribəm, könlümü təzələ, gəlin!

Yazıq Qurbanini dərdli yazgilən,
Hər cür cəfasına, cəbrə dözgilən,
Öz əlinlə məzarını qazgilən,
Qoy məzara, özün dəfn elə, gəlin!

NƏ SİNƏ BAĞLAR

Peykər xanım xəlvət etdi otağı,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar*
Əmim o dilləri, qaymaq dodağı,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Zər nimtənə geyib – qolları nazik,
Ağ qola yaraşır burma bilərzik.
Aldılar yarımı, mən oldum yazıq,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Doymaq olmur Qurbaninin sözündən,
Əcəb işvəsindən, əcəb nazından,
Bir gözəl törəyib ərəb qızından,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

* Nə özün daldalar, nə sinə bağlar

GÜRCÜNÜN

Sallana-sallana üstümə vardı,
Sataşdı gözümə xalı gürcünün.
Apardı halımı, çəkdi huşumu,
Sataşdı gözümə xalı gürcünün.

Örtüb al yanağa qırmızı lala,
Boy sünbülə bənzər, qaməti dala¹.
Bu biçarə aşiq qurbanız ola,
Üzükdən keçərdi beli gürcünün.

Qurbani der sizə: Ay gürcü qızlar,
Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar!
Yaralıyam, yaram hey yanar, sızlar,
Var olsun dünyada eli gürcünün!

¹ Ərəb əlifbasının "dal" hərfinə

OLAR İNQILAB

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Bundan belə aləm olar inqilab!
Bir mərhəmət qılıb, bir ehsan eylə,
Sevgilim, üzündən at indi niqab.

Bağçamızda bitən narıncı gül bu,
Axar gözlərimdən qətrə-qətrə su,
Canı yanmış bağban, layiqdimi bu,
Necə fərəhlənir gül üstə qürab?!

Gözəllər içində sən ki əlasan,
Aynalar düzdürdün xəttü xala sən,
İstəsən ki, canı məndən alasan,
Qurbani də çəkər daim əl-əzab.

ÜZMƏ SƏN BARI

Başına döndüyüm alagöz Pəri!
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!
Görüm ki, olasan imama zəvvar,
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!

.....
.....
.....
.....

Dirili Qurbanı sən də sal yada,^{*}
Əməyini vermə, amandır, bada!
Hər ikimiz gəl şərt qoyaq arada,
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!

^{*} Dirili Qurbanı sən də sal yada

GÖRÜNDÜ

Xublar küçəsinə güzar eylədim,
Muraz¹ bağçasının barı göründü.
Əl uzatdım yarın yaxasın açam,
Gözümə Gürcüstan narı göründü.

Camalın oxşatdım ayinə günə,
Gözlərin kafəri gətirər dinə,
Sinən bəyaz, dilbər, o yaylaq sinə –
Gözümə Savalan qarı göründü.

Qaşların qaradı, kipriyin oxdu,
Gözlərin taladı, İranı yıxdı,
Ay kimi parladı, gün kimi çıxdı,
Tifil Qurbaninin yarı göründü.

¹ Murad, arzu, istək

O ZALIMDADI

Hicran sənətkarı, qəm tüccarıyam,
Dərdimin dərmanı o zalımdadı.
Tərifin eylərəm dəhan içində,
Xalların dürrəsi¹ camalındadı.

Ab-rizvan kimi yar yanına axarsan,
Keçən aşıqləri oda yaxarsan,
Silkinibən ucalardan baxarsan,
Kəklük gülüşlərin xəyalımdadı.

Aşiq də məşuqun yandırır yanı?
Münəvvər zülflərin boynum urğanı,
Qurbani der: Can cananın qurbanı,
Canan, ixtiyarım öz əlindədi.

¹ Dürr, inci

QİYAMƏDƏNDİR

Gah gedirəm, gah gəlirəm bu dama,
Yar, mənim gəldiyim qiyamədəndir.
Yolunu gözlərəm sübhdən şama,
Yar, mənim gəldiyim qiyamədəndir.

Hatəm bağçasında dumandı yolum,
Həsretin çəkməkdən nazildi belim,
Bir sərv ağacına söykədim belim,
Yar, mənim gəldiyim qiyamədəndir.

Qurbani der: Yarım xasə, dil xasə,
Səni gördüm, mən də gəldim həvəsə,
Üzünü görməsəm, bataram yasə,
Yar, mənim gəldiyim qiyamədəndir.

SELLƏNİR

Gecə-gündüz, vaxt-bivaxt ağılaram,
Çeşmim yaşı Ceyhun olur, sellənir.
Yaz mövsümi bülbul dil-dil ötəndə,
Bağ-bağçalar nərgizlənir, güllənir.

Qayıtmaq istəməz gözüm gözəldən,
Qayğımı artırar dərdim təzəldən.*
Ellərdə qaydadır, ruzi-əzəldən
Gözəllərin şamaması əllənir.

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilən,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən.
Rənz anlayan, söz düşünən, dərd bilən
Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir.

Könlüm tələb edib axtarır yarın,
Xalq içrə zay eylər namusun, arın,**

* Qayğımı artıran dərdim təzəldən.

** Xalq içrə eylər namusun, arın.

Yar yarına gündə olsa müqarın,
Könülü şən olur, ruhu tellənir.

Qurbanıyəm, dərd çəkmişəm nəhanlar,
Xəyalım sevməkdir sən tək cananlar,
Yanaşsa üzünə müştəq dəhanlar,
Nəfəs dəyər, cığaları yellənir.

BAĞLASIN

Yaralandım ürəyimin başından,
Yara deyın, yaralarım bağlasın!
Oxlanmışam kipriyindən, qaşından,
Mən ölürəm, onu Allah saxlasın!

Naşı təbib dərdə dərman etmədi,
Canan gəlib göz önümdən ötmədi,
Həsret öldüm, əlim yara yetmədi,
Vəzir də mənim tək kamın almasın!

Qurbaninin dərdi həddən ziyadə,
Çağırsam ağamı, yetişər dadə,
Desələr necədir o binəva, de:
Mən al geydim, o, qaralar bağlasın!

GÖNDƏR

 Name yazdım, yar yanına yolladım,
 Darçından, mixəkdən, hil mana göndər.
 Bahar olsa bağçanızda o güllər,
 Dərginən bir dəstə gül mana göndər.

 Yolların rəvandı, azan olmasa,
 Seyrağıb dağını qazan olmasa,
 Qələm tutub kağız yazan olmasa,
 Birləşib şəkərlə dil mana göndər.

 Qurbani də əsilliyin itirməz,
 Ağlamaqnan haq diləyin bitirməz,
 Dərdim çoxdu, nər-mayələr götürməz,
 Kərgədan olmasa, fil mana göndər.

SAQİNİN

Varmı mənim kimi bir qanı dolmuş,^{*}
Eysin qurmuş otağında saqinin?!^{**}
Çahar zülfü bir-birinə vurulu,
Qanlar oynar buxağında saqinin.

Ay ilə gün bir-birinə çatılı,
Sevdicəyim yağnan bala qatılı,
Doğram-doğram olub közə tutulu,
Qara bağrım bıçağında saqinin.

Humay kimi dövr eylərəm havada,
Babam öldü, yetim qaldım yuvada,

* Başına döndüyüm alagöz Pəri.

** İşin qurmuş otağında saqinin.

Bir əli əllərdə, ağzı duada,
Bir əli də ayağında saqinin.

Qurbani der: Bu dərd məndə qalınca,
Canım çıxıb yar xətrini alınca.
Payız gecələri sabah olunca,
Çəşmim yağı çırağında saqinin.

QAL OLU

Dedim, könül, sevmə xublar xubunu,
Onun hər muyində yüz min qal olu.
Nagah səni dərdə giriftar eylər,
Qaşı fitnə, qəməsində al olu.

Ulu divanlarda çəkilir adım,
Ərşə bülənd oldu dadü fəryadım,
Başım üstə qanım içən cəlladım,
Sağ əlində üryan qılınc dal olu *.

Camalı Yusifin – ibn-Yəqubun,
Aləmə şəms olan hüsnü həbibin,
Ala gözlü, şirin sözlü məhbubun

* Sağ əlində əlif qəddim dal olu.

Zənəxdanı dürr şöləli xal olu.

Qəmər nə yandırıb, günəş nə yaxar,
Qətrələr titrəşib ümmana axar,
Qurbani der: Hər kim şaha kəc baxar,
Onun kamalına tez zaval olu.

BİDAD EYLƏDİM

Dost yolunda yaxa yırtmış, baş açmış,
Gecə-gündüz dadı bidad etmiş.
Öz əlimlə yıxdım özüm evimi,
Müddəilər evin abad etmiş.*

Dost yolunda üz qoyban baş kəsdim,
Ağlamaqdan bu didəmdən yaş kəsdim.
Şirin üçün Bisütundan daş kəsdim,
Münasib adımla Fərhad etmiş.

Şahin-şonqar bəy oğlunun qolunda,
Seyrağıblar hamı sağü solunda,

* Müddəalar evin abad etmiş.

Qurbani der: Bir namərdin yolunda,
Cavan ömrüm, heyif, bərbad eylədim!

MƏNDƏN

Dağlar, sənin ilə həmdəm olmada,^{*}
Əsirgərsən indi qarı da məndən.
Seyrağıbın o tənəli sözləri,
Axır ayrı salar yarı da məndən.

Bu ilməyin, bu köynəyin, bu ağın,
Əzəl başdan bağbanıydım bu bağın.
Sinəm üstə çarpaz düyün bu dağın,
Bağban əsirgəyər narı da məndən.

^{*} Dağlar, sənin ilə həmdəm olmaram.

Bu dünya dediyin bir boş ələkdİ,
Haqqın min bir adı onda gərəkdi,
Qurbani der: Bu nə çərxi-fələkdİ,
Zülmə ayrırılar yarı da məndən.

QAL İNDİ

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi!
İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Axar sular, tər bulaqlar, qal indi!

Bivəfasan, mən görmədim vəfanı,
Çox çəkmişəm sənin cövrü cəfanı,
Məndən sonra rəqib sürər səfanı,
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indi!.*

* Fərş döşəkli ağ otaqlar, qal indii.

İlqarsızsan, vəfan yoxdu dünyada,
Dostunun sirrini verirsən yada,
Şamamanı dərdirirsən xoryada,
Səbzə bostan, sarı tağlar, qal indi!

Qurbaniyəm, yəqin oldu sözlərim,
Eşq əlindən kabab istər gözlərim,
Qan tökərsən qürbət eldə, gözlərim,
Canan deyib ağla, ağlar qal indi!

QALDI

Sitəmlə ayrıldım ana vətəndən,
Yarımin bağbansız bağları qaldı.
Alagöz çiçəkli, tər şəmaməli
Bostan sinəsinin tağları qaldı.

Köç-köç oldu, karvan yola düzüldü,
Yarın gözlərindən qan-yaş süzüldü,
Aman, dostlar, əlim yardan üzüldü,
Düşmənin sinəmdə dağları qaldı.

Artıb Qurbaninin dərdi, qübarı,

Başının sevdası, dil ahü zarı.
Baxmaqdan gözləri vətənə sarı
Əridi qarası, ağları qaldı.

MƏNİM

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim!
Əziz başın üçün, oxu yazğumu,^{*}
Agah ol halımdan, qibləgah^{**}, mənim!

Dərin-dərin deryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım peylədi,

^{*} Ərzəmi

^{**} Gahbagah

Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz dimağımdan dudi-ah mənim.

Şair olan dərsi alır pirindən,
Baş açmadım seyrağının sirrindən,
Qolubağlı keçdim Xudafirindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim!

Qurbani der: Bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördək ilə qaz,
Sərim təvəlladır, üzüm payəndaz,
Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim!

GƏLMİŞƏM

Diri dağlarından, uzaq yollardan*
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.

Fərağət evimdə otduğum yerdə,
Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,

* Gəncə dağlarından, uzaq yollardan...

Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə
İçiriblər mana bada, gəlmişəm.

Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən,
Fələk vurdu, cüda saldı elimdən.
Qurbaniyəm, Qara vəzir əlindən
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm. **

DÖNÜBDÜ

Nicran gecələri qayğı çəkməkdən,
Əlif qəddim əyri yayə dönübdü.
Bədəsilin eşidən tək sözlərin,
Yəqin etdim, ömrüm zayə dönübdü.

Dünyada qalmayıb zərrəcə hörmət,
Qardaş qardaşına eylər xəyanət,

** Şah oğluna şikayətə gəlmişəm.

Gədalar bəy olub, bəylər rəiyyət,
Ağ pullar çönüb ribayə dönübdü.

Uçuşur durnalar, səkir teyhular,
Namərd adam qalibliyin arzular,
Bulandı dəryalar, həm daşdı sular,
Qaynaqsız bulaqlar çayə dönübdü.

Biz də qonaq olduq qarslı Osmana,
Yunis tək lap daldıq qəri-ümmana.
Qurbani der: Dönsün belə zamana,
Göydəki ulduzlar Ayə dönübdü.

AYRI

Səhər bülülləri nə fəğan eylər,
Düşərsə güzəri çəməndən ayrı!
Səhər-səhər qönçəsindən ayrılan
Şəqayiqlər gülməz səməndən ayrı!

Yanında dayanan yoldaşların var,

Sirrini saxlayan sirdaşların var.
Sənin elin, günün, qardaşların var,
Mənim kimsənəm yox, yar, səndən ayrı.

Dedim, Pəri, nə elərsən, məhpara?
Mənim həsrət gözümlə heç uymaz xara.
Bir qətrə yaş tökdün, bir də dübara,
Əqiqdən, yaqutdan, yəməndən ayrı!

Qurbani der: Məgər axırsamandı?!
Sevgi sevgisindən ayrı yamandı.
Bağrım dəlik-dəlik, sinəm peykandı,
Mənim üzüm gülməz vətəndən ayrı!

ELLƏRƏ DOĞRU

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru!
Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər,
Marallar sayrışar yollara doğru.

Səhərdən yüklənə nazlımın köçü,
Cənnətülməvadır qoynunun içi,
Əbrişim telləri, mürəssə saçı,
Hərdəm şitab eylər bellərə doğru.*

Sevdiyimin gürcü imiş atası,
Əskik olmaz qoç igidin xatası,
Qası kaman, sinəm onun butası,
Qatı yay çəkilər qollara doğru.

Tağçalarda qurudular barama,
Naşı təbib məlhəm eylər yarama,
Dedim, pərim, zülflərini darama,
Könül gəştə çıxar tellərə doğru.

Qurbani der: Naləm yandırar daşı,
Üstümə gəlməsin təbibi-naşı,
Ümmana dönəndə gözümün yaşı,
Axanda tökülər sellərə doğru.

OYADA MƏNİ

Xəstə düşüb qürbət eldə yatıram,
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni.
O siyah tellərin, şirin dillərin
Salıbdı sönməyən, oy, oda məni.*

* Hərdəm səda qılır ellərə doğru.

Evinin dalında çeşmədə su var,
Gözüm gördü, könlüm eylədi qubar,
Məndən qeyri bəlkə bir sevgisi var,**
Ol səbəbdən salmır o, yada məni?!

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə, artar azarı,
Hərdən oğrun baxır o mənə sarı,
Yandırır atəşə, oy, o da məni***

DAR OLMAZ

Qəm yemə, qəm yemə, divanə könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz!
On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin,

* Salıbdı sönməyən, ol oda məni.

** Məndən qeyri bəlkə sevgilisi var.

*** Yandırır atəşə o, oda məni.

O nə güldü dövrəsində xar olmaz?!*

Siyah zülfü daraq ilə dara gör
Öz könlünü öz dərdinə dara gör!
Gözəllərin neçəsini dəre gör,**
Özgə bağda belə heyva, nar olmaz.

Əgər şahdan bizə qəzəb olmasa,
Qəzəb atəşindən əzab olmasa,
Ortalıqda çuğul, kəzzab olmasa,
Dünya bahar olar, boran-qar olmaz!

Hər bir adam öz yerində oturmaz,
Əqlin zayə verməz, fəhmin itirməz,
İgidlər könlünə şikvə gətirməz,
Necə dağdı quzeyində qar olmaz!

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə, artar azarı,
Sağ olsun dünyada vəfalı yarı,
Bir mən ölməgilən dünya tar olmaz!

TAPILMAZ

Deyim bir-bir dərdim sənə, yaz, qələm,
Bilinməz hesabı, sanı tapılmaz.

* Əsl gülün dövrəsində xar olmaz.

** Gözəllərin bir neçəsini dara gör.

Bağla dəftər, çox eyləmə naz, qələm,
Ələ düşməz bu dastanı, tapılmaz.

Şərik ol dərdimə, sən də bu ara,
Yüz min olub bu sinəmdə bu yara,
Yolçusuyam, yalvarıram bu yara,
Şirin dildə bir nöqsanı tapılmaz.

Arif özü bilər, mətləbin qanan,
Yoxdu mənim kimi eşqində yanan,
Könlüm istəklisi sən kimi canan,
Yüz il gəzsəm bu dünyanı, tapılmaz.

Qurbanı olduğum, gəl bir insafa,
Nə bilər qədrini çəkməyən cəfa,
Seçər dürr versən xoca sərrafa,
Belə əhmər gövhərkanı tapılmaz.

Kəsmə nəzərini bu xətti çaldan,
Xəstəyəm, ölürəm, düşmüşəm haldan,
Baş alıb gedirəm sizin mahaldan,
Axtarsan da bu Qurbani, tapılmaz.

CANIM HEY

Köç-köç oldu, köçdü ellər, obalar,

Bayqudan viranda qalan canım hey!
Çaylar coşdu, yollar işləməz oldu,
Gəmissi girdabda qalan canım hey!

Əzəl başdan göz ustadı gələndə,
Qası cəllad, gözü yağı gələndə,
Hərdən gözəlimin adı gələndə,*
Sarılib gül kimi solan canım hey!

Qurbaniyəm, fikrim gəzir asmanda,
Canan harda olsa, can alar anda,**
Yəqub kimi qan ağlaram Kənanda,
Yusif tək zindanda qalan canım hey!

ALMA

* Hərdən gözəl Pəri adı gələndə.

** Canan harda olsa, can olar onda.

Üç ay yay dolanıb payız olanda,
Məst olub sığışmır budağa alma.
Lalədən, qönçədən artıq deyilsən,
Versənə nəfsinə qadağa, alma!

Səni yaradıbdı Cəlilü Cabbar,
Hüsnün kitabının adı kirdigar,^{*}
Özü xırdacana, dənəsi gülnar,
Nənan düzüləydin otağa, alma!

Sən ha Qurbaninin canın üzərsən,
Qaş oynadıb, gözlərini süzərsən,
Adətindi, əldən-ələ gəzərsən,^{**}
Yoxdu sana qoruq-qadağa, alma!

GÖRMƏSİN

^{*} Hüsnün kitabın adı kərdigar.

^{**} Xasiyyətdi, əldən-ələ gəzərsən.

Xandı gələn, vəzirlər də yanınca,
Çək pərdəni, naməhrəmlər görməsin!
Ölüm yeydi bu günlərə qalınca,*
Çək pərdəni, naməhrəmlər görməsin!

Səs yayılar, sirrimizi bildirər,**
Dost-düşməni axır bizə güldürər,
Müxənnətin sözü adam öldürər,
Çək pərdəni, naməhrəmlər görməsin!

Qurbani, başına yağar yağış, qar,
Ah, necə vətəndən oldun dərbədər!
Bu sevdaya düşən çəkər ahü zar,
Çək pərdəni, naməhrəmlər görməsin!

* Ölüm ey idi bu günlərə qalınca.

** Səs yığılar sirrimizi bildirər.

GÜLƏRMİŞ

Baxgilən fələyin ruzigarına,
Əyyam xoş keçəndə dövran gülərmiş.
Bəhrəli çağlarda, məhsul ayında
Bağı bar verəndə bağban gülərmiş.

Bir baxtın yatıban, bir ucalanda,
Tülək tərlən olub, sar ov çalanda,
Məsəldi deyərlər: "Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb, dovşan gülərmiş".

Qurbani, qəmlənmə, kərəm-kanı var,
Ədalət hakimin haq divanı var,
Bu çərxi-fələyin nərdivanı var,
Enən ağlayarmış, qalxan gülərmiş.

DOLANIM

Qarı nənə, sən bir arıx dəvəsən,
Qanqal gərək, xırda-xırda gəvə sən.
Qız deyilsən cahıl oğlan sevəsən,
Qarı nənə, imanuva dolanım!

Pambıqdan da ağdı sənin ağ başın,
Altmışdan artıqdır, bilginən yaşın,
Qalmayıb dəhanda tək bircə dişin,
Qarı nənə, dəhanuva dolanım!

Qurbani der: Bu sözlərim yazılar,
Tezlik ilə sənə qəbir qazılar;
Mənim könlüm bir Pərinə arzular,
Qarı nənə, kamaluva dolanım!

GƏRƏK

Mənlə bəhs eləyib, gözələm deyən,*
Ağ üzündə tək bir, tək bir xal gərək.
O qaymaq dodağın sədəf içində,
Əmmək üçün ləblərində bal gərək.

Sağrı başmaq geyib, nalçası gümüş,
Zər tanalı köynək, həşyəsində quş,
Mirvari topuqlu, tutayı naxış,
Qırx işkə qız sənə xidmətkar gərək.

Naxışkar eyvandır - tamam zərnişan,
Ağ üzündə qoşa xallar bir nişan,
Ala yazma döşək, xalı Xorasan,
Qurban, bu dövlətə bir iqbal gərək.

* Məndən bəhs eləyib, keçələm deyən...

İMDİ

Sən tərif etdiyin ol səmənd atın,
Kəlləmanqo tutub, yamandır imdi.
Nalı, mıxı düşüb, çox pis gündədir,
Ay Nuru bəy, ölü şişandır imdi.

Arıx çıxıb, qışdan ayrılması yox,
Noxtalanıb yerə çəkilməsi yox,
Çoxdankı ölüdür, dirilməsi yox,*
Bir dəri, bir sümük, palandır imdi.

Qarğa, quzğun edib cəmdəyin para,
Üç mildən qalıbdır dişlər ağara,
Umsux etdin məni, qoydun avara,
Dedim, yəqin, bir şir, aslandır imdi.

Yaş gönün duzlayıb satmışam pula,
Əvvəlki qaydada düşmüşəm yola.
Dedim ki, dostluqda bircə nə ola,
Qoymusan könlümü virandır imdi.

Nə bilim, belə də nəhs olur mægər,
Düş yola, gəzgilən hər şamü səhər!
Qurbani, sevdiyin atdırsa əgər.
Söylə, at yerişli Qurbandır imdi.**

* Çoxdanın ölüsüdür, dirilməsi yox.

** Söylə, at yerişli qurbandır indii.

BƏNAHƏDİR BU

Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq,
Dedi: Sözüün yoxdur, bəhanədir bu!
Dedim: Bir nəzər qıl aşiq halına,
Dedi: Əcəb dəli, divanədir bu!

Dedim: Ey vay, halım yaman olubdur,
Dedi: Qəmdən belim kaman olubdur.
Dedim: Vallah, sinən meydan olubdur,
Dedi: Mən bilmənəm, xəzanədir bu!

Dedim: Qoy gözümə qıvrım tellərin,
Dedi: Lazım deyil vəhşi güllərin.
Dedim: Sən bizimsən, biz də ellərin,
Dedi: Çəkin burdan, biganədir bu!

Dedim: Sana aşiq olan can budur,
Dedi: Sənin eşqin axar bir sudur.
Dedim: Cavan ömrüm çürüyüb gedir,
Dedi: Əbəs sözdür, əfsanədir bu!

Dedim: Mən Qurbanam yarın adına,
Dedi: Elə sənsən düşən yadına.
Dedim: Mən ha yandım eşqin oduna,
Dedi: Eşqə yanan pərvanədir bu!

DEYİBDİR

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
Küll şeyün halik¹ – Allah deyibdir.
İki qabe–qövsin, qürrətüleynin
Bilməzəm qanıma nə susayıbdır!

Cəbrayıl ki gəldi ərşi-ələdan,
Gəldi xəbər gəttdi lövhi-ülyadan.
Cəmalın şövqinə ta sürəyyadan
Ay şəbxun eyləyib, gün ilğayıbdır.

Sana dostum dedi rəbbülaləmin,
Onun hökmündədir ərş ilən zəmin,
Cəbrayıl, Mikayıl, İsrafil, Əmin,
Firiştələr qulluğunda nəyibdir.

Cəmalın şövqindən nəzl oldu ayə,
Heç aşiq düşməsin bu təmənnayə,
Mələklər çıxanda ol tamaşayə,
Dedilər, bu nə nur, nə əcayıbdır!

Vilayət yiyəsi, ey kərəm kanı,
Dünyavü axirət darüləmanı,
Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Məlaik üzünə durmaq ayıbdır!

¹ Hər şey məhv olacaqdır (Qurandan).

HANDADI

İbtida eyləyib girdim meydana,
Şagirdlər ustadı görün handadı*
Pünhani dərdlərim çoxdu canımda**
Dürrü gövhərlərim hələ kandadı.

Nazlı yar əlindən mən sinədağam,
Sürəyya tək yatmamışam, oyağam,
Şahindən ayığam, qazdan sayığam,
Gözlərim gözləyir, sübhü dandadı.

Sana qurban olum, ya həzrət Əli,
O nə ki buyurub, demişəm «bəli!»***
Yetim Qurbaninin fikri, xəyalı,
Axır ki, mətləbi Pəri xandadı.****

* Şagirdlər ustası görün handadı.

** Pünhani dərdlərin çoxdu canında

*** Sailə bəxş etdin qatarla malı.

**** Hələ deyə bilməz pərim handadı.

ŞAH

Yer, göy yox ikən bir nəzər qıldın,
Əritdin gövhəri, dürr eylədin, şah!
Yox yerdən aləmi bərqərar etdin,*
Cəmalın qəndildən nur eylədin, şah!

Gətirdin kəlamı cümlə cahanə,
Qırxları göstərdin əhli-ürfanə,**
Peyğəmbər xitabın gətdin dəhanə,**
Həbibin söhbətin şur eylədin, şah!***

Dirili Qurbanı götürdün indii,****
Boynundadır məhəbbətin kəməndi,
Dərya üzündə oynadır səməndi,
Özün Cəbrailə pər eylədin, şah!

* Yox yerdən aləmi müxtəsər etdin

** Qırxların gördüyü əhvali-ürfanə

*** Həbibin söhbətin şir eylədin, şah

**** Dirili Qurbaniyə gətirdin indii.

ZÜLFÜN

Gündüzün mehridi, gecənin mahı,
Qüdrət üçün sirri-ilahi zülfün.
Ucun tutan gedər həşri-behiştə,
Möminlərin püştü, pənahı zülfün.

Şəmsi mat eylədi cəmalın şövqi,
Səni görcək artdı qəmərin zövqi*
Göydə mələklərin səndən yox fərqi,**
Nurdan sənə çəkmiş külahi zülfün.

Qurbani der: Gözüm, yuxudan oyan,
O min bir adı gəl etgilən bəyan,
Sərasər yazılıb ayeyi-Quran,
Katiblər şərh edir, ənahi-zülfün.

* Dəridə qalmadı qəmərin zövqü.

** Katibin ərşi ki, cənnətin fəvqi.

PƏRİM

Özün şah, aşikar adın həqaiq,
Önüncə cilovdar Mikail, Pərim!
Dua əfsunudu firistə zülfün,
Cəmi bəlalardan təfail, Pərim!

Özün naseh, kəlamındı imamət,
Səcdə elər ona gündə təmamət,
Əcəb növrəstədi, xub qəddü qamət,
Əcəb şəhla, əcəb şəmail, Pərim!

O məhrəm sirrinə əyyarlığım yox,
İqrarına, bil ki, inkarlığım yox,
Mənim səndən qeyri, heç bir yarım yox,
Canü baş yoluna ha qail, Pərim!

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.
Ağam qıya baxdı, atdı dərinə,
Yetmiş il bənd etdi Cəbrail, Pərim!

YETİŞDİM

Laməkan şəhrindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim.
Əldən ələ, qabdan qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,*
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Gövhəri axtardım, kana yetişdim.

Qurbani der: Göz gözlədim, göz aldım,
Səmax oldum, ağılmənddən söz aldım,
Düz tərpendim, mərufumu tez aldım,
Ədəb götdüm, yol-ərkana yetişdim.

* Bəli dedim balasına bələndim

HARALAR MƏNİM

Aləmi-röyada yarımı gördüm,
Göründü gözümə haralar mənim!*

Qara bağrım şan-şan oldu, dəlindi,
Baş verdi sinəmdə yaralar mənim!

Şeyda olub gülşənimdə ötmədi,
Canan gəlib göz önündən getmədi.
Ha aradım, əlim yara yetmədi,
Günbəgün irəngin saralar mənim!

Əvvəl başdan belə yazılıb yazı,
Kimlər gedər, dünya, səndən irazı!..
Şahım şəfaətçi, haqq özü qazı,
Qurbaniyəm, işim aralar mənim.

* Göründü gözümə oralar mənim.

O BURCA

Haqqım əmr eylədi, gəldim dünyaya,
Gözüüm açdım, mail oldum o burca.
Arif oldum, haq kəlamın oxudum,
Əlif qəddim dal yazıldı o burca.

İsmin xəbər aldım, dedi Vəlid,İ,
Göydə gəzən Cəbraildi, pəridi,
Qapıçısı Şahi-Mərdan Əlidi,
Məhəmməd meraca gedər o burca.

Qurbani der: Arayıban tapmışam,
Qırxlar məclisindən bir pay qapmışam,
Kəbədisə, mən də birin yapmışam,
Min könüldən bir yol gedər o burca.

DEDİLƏR

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmısan, oyan, dedilər.
Oyandım, qəflətdən açdım gözüümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər.

Oyandım qəflətdən, açdım gözüümü,
Ərənlər payinə sürtdüm üzümü,
Dindirdilər, "haq" söylədim sözümü,
Doxsan min kəlməmə bəyan dedilər.

Qurbani, batıbsan qəm dəryasına,
Ovçu olan gedər dağ səhrasına*.
Bir seyqəl versənə könül pasına,
Aşiqi məşuqə qurban dedilər.

* Ovçunun məskəni dağ arasına.

BU İŞƏ

Qadir Allah, səndən budar diləyim:
Aman Allah, imdad eylə bu işə!
Səndən başqa yoxdur mənim köməyim,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

Bismillah eylədim, girdim meydana,
Ümidim bağladım Şahi-Mərdana,
Məcnun kimi məni qoyma divana,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

Qurbani der: Əslim qaradağlıdı,
Yar üzündən ürək düyün-dağlıdı,
Zülm eləyən vəzir namərd oğludu,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

YA MİNƏL-ƏTA

Bir kimsənə gəldi mənim üstümə,
Yazılı şəninə: ya minəl-əta!¹
İmam ola, damad Əhmədi-Mürsəl,
Doldurub camini eylədi əta.

Tərəhhüm eylədi abi-kövsərdən,
Onunçün keçmişəm can ilə sərdən,
İstədim mətləbim payı-Qənbərdən,
Kəramət eylədi mənə bir buta.

Eşq əlindən namus, arım qalmadı,
Nə bir səbrim, nə qərarım qalmadı,
Qurbanıyım, ixtiyarım qalmadı,
Dönmüşəm kamana, qəddimdi düta.

¹ Ey bəxşiş sahibi olan.

MÖMİNLƏRƏ GƏRƏKLİ

.....
.....
.....
.....

Bir şəhərə vardım, başı mərəkli,
Məhşər günü möminlərə gərəkli.
Altı guşəli, bircə dirəkli,
Hayana baxıram, qibləgahı var.

Bir şəhərə vardım, uğradım şaha,
Ərənlər sərdarı o qibləgaha.
Qurbani der: Çünki batdın günaha,
Qəzası mümkündü, sərdə gahı var.

ƏLİ

Damanda qalmışam, yetiş dadıma,
Özünü Xeybərə yetirən Əli!
O dəm zülfüqarı çəkən zəbanə,
Dinsizləri dinə gətirən Əli!

Neçə il zülfüqar nə yerdə qaldı!
Neçə min ənbiya səndən dərs aldı!..
Üzündə niqabı bir ərəb gəldi,
Özü öz tabutun götürən Əli!

Şiə tək eyləmə Əli, Vəliyə, (?)
Şahi-vilayətə, nuri-Cəlilə,
İşarət eylədi göydəki günə,
Günü günortadan qaytaran Əli!

Mənim pirim kövsər üstə sağıdı,
Möminlərin yeri cənnət bağdı.

Qurbaninin bu gün müşkül çağıdı,
Cəmi müşkülləri bitirən Əli!

YA MURTUZA ƏLİ

Bu gün bir nurani kimsənə gördüm,
Görcəyin çağırdım: "Ya Murtuza Əli!"
Sıdqnən çağırısan, tez yetər dada,
Dillərdə söylənir: "Ya Murtuza Əli!"

On bir oğlu var idi, bir anası,
Nur ilə doluydu onun əzası.
Məğribdən Məşriqə gəzir sədası,
Dillərdə söylənir: "Ya Murtuza Əli!"

Nurani dediyim – nuri mərfətdi,
Mədinə dediyim – bizim tərəfdi.
Qurbani der: Ağam əslə ərəbdi,
Ağalar ağası, ya Murtuza Əli!

YARATDI

Haq-taala könlündə fikir eylədi,
Əzəl başdan bu dünyanı yaratdı.
Öz adı bir ikən həzar eylədi,
Çəkdi sudan öz eyvanın yaratdı.

Haq-taala qoyub ədalət divan,
Yoluyla getməyən olar bədgüman,
Aləmə çırovqan,¹ ulduza düşman
Ayı, günü, şiraslanı yaratdı.

Qurbani qurbandı haqqın özünə,
Gecə-gündüz yuxu getməz gözünə.
Pərdəsi çəkilib ərşin üzünə,

¹ Çıraqbən, işıqlı

Göylər bulud, ol dumanı yaratdı.

DEDİM "BƏLİ"Dİ

.....
.....
.....
.....

Oturmuşdum Təktüklünün¹ başında,
Ocaq qırağında, pirin tuşunda,
Mana badə verdilər səfər ayının beşində,
Aldım nuş eylədim, dedim "bəli"di.

Şair idim, şairliyimi bilmirdim,
Ağlayırdım, göz yaşımı silmirdim,

¹ Diri dağının zirvəsində bitmiş tək ağacın yerləşdiyi yer.

İndiyədək ustadımı bilmirdim,
İndi bildim Şahi-Mərdan Əlidi.

.....
.....
.....
.....

ÇƏKİBDİ

Xorasanda qızıl günbəz ağası!
Gözüm sənin intizarın çəkibdi.
Haq buyurdu, həbib getdi meraca,
Ona peşkəş ol Qurani çəkibdi.

Haq buyurdu Şiri-əzəm Heydərə,
Şəhadət barmağın saldı Xeybərə,
Şəmameynən getdi ol Şəhrizərə,
Ağam orda boran, qarı çəkibdi.

Xoş o kimsəyə ki, yata yuxuda
Cəbrail üstünə gətirə nida.
Ağam Şahi-Mərdan özü davada

Kafər üstə zülfüqarı çəkibdi.

Yoxdu bu dünyada belə namidar,
Qurbaninin canı yolunda nisar,
Ağam Şahi-Mərdan Düldülə süvar,
Səməndinə qəm cidarı çəkibdi.

AY OĞLAN

Şirin yuxusuna qurban olduğum,
Gözlərin aç, mehribanım, ay oğlan!
Bu həsrət gözlərim baxsın gözünə,
Təzələnsin din-imanım, ay oğlan!

Kənardan baxmaqla doya bilmirəm,
Üzüm üzün üstə qoya bilmirəm,
Xuban yanımdadı, deyə bilmirəm,
Aç gözünü, çıxdı canım, ay oğlan!

Artırma könlümün dərdü-sərinə,
Yaxşı var, yaman var, bunda görün.

Başına dolandır məzlum Pərinə,
Aç gözünü, yox tavanım, ay oğlan!

MƏMƏLƏRİN

.....
.....
.....
.....

Xəbər getsin, şah qoruğun talansın,
Xəstə cismim yar başına dolansın.
Düymələ köksünü, qoy daldalansın,
Qəzəbnakdı, edər qan məmələrin.

Məməni qiymətlidi, bazara getməz,

Özünə qərradı, şaha baş əyməz.
Arası meydandı, baş-başa dəyməz,
Baxır bir-birinə yan məmələrin.

Söylə görüm nə bağçanın barısan,
Almasısan, heyvasısan, narısan.
Tifil Qurbaninin nazlı yarısan,
Qəndinən yoğrulub bal məmələrin.

CANDAN EYLƏDİ

Pəncərədən hayıl-mayıl baxan yar,
Baxan dilbər məni candan eylədi.
Xun ciyərim eşq oduna yaxan yar,
Yaxan dilbər məni candan eylədi.

Neynirəm şəkəri, yemirəm qəndi,
Ləblərin ver əmim, ürəyim yandı.
Yel atdı rübəndi, sinən^{*} göründü,

^{*} Məmə

Sinən, dilbər, məni candan eylədi.

Qorxum yoxdu sultanından, xanından,
At oxların peykan olsun canandan.
Tifil Qurbaninin axan qanından, –
Axa qanlar məni candan eylədi.

TƏCNİSLƏR

YAR ALA MƏNİ

Dedim, Pərim, yandım eşqin oduna,
Demədim, atəşdən yar ala məni.
Dedim, şəfa üçün loğmana gəldim,
Demədim, oxlayıb yarala məni.

Dedim, niyə tərsə döndü baxdı¹ yar?

1 Tərs baxdı

2 Diyara, çöllərə bax

Demədim, çölləri gəzə, bax diyar.²
Dedim, aşiqinə ola baxdiyar,
Demədim ha sata yar ala³ məni.

Dedim, Qurbaniyəm, bir gül⁴ istədim,
Demədim, buluddan bir gül⁵ istədim.
Dedim, əllərindən bir gül istədim,
Demədim, çatdırsın yar ala⁶ məni.

YARA YÜZ

Gözəl adam, gəl Allahı seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara yüz.¹
Yastana gör yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara yüz!²

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,

3 Hiyləyə

4 Gülüş

5 Od, atəş, ildırım

6 Alaq, ot-əncər

¹ Üzünü göstər yara

² Çox

Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ elim,
Nagümanam mən bu dərddən sağalım,
Təbib birdi, dərd min birdi, yara yüz.

Qurbani der: Munda gəldim yar üçün,
Kəs, kəs, kabab doğra bağrım, yar için,
Yar odur kim, yardan sonra yar üçün
Zülf dağıda, yaxa yırt, yara yüz.³

BİR DƏ YAZ

Gecə-gündüz bulud keçir havalar,
Belə getməz, əlbət, gəli bir də yaz.
Oxuyar bülbüllər muğam, havalar,
Sızıldaşır yaram, aman, bir də yaz.¹

Bulud olan qalxar havada gəzər,

³ Üzünü cıra, yırt

¹ Kəs

Aşiq olan yarın bağrını əzər,
Qəvvas olan girər dərinə üzər,
Bir dərin var, bir dərgə var, bir dayaz.

Qurbani gül dəstə bağlar oxuna,
Sinəm buta yarın müjgan oxuna,*
Bir namə yaz, hər divanda oxuna,
Görən desin, var əllərin, bir də yaz!

BİR DALA

Əlif qəddin, bey qamətin, sey saçın,
Necə bənzər hərf içində bir dala!¹
Hər muyuva min gövhərdir tay saçın,
Qəvvas olan yek dəryada bir dala!²

* Sinən buta bari - müjgan oxuna.

¹ Ərəb əlifbasında "dal" hərfinə.

² Dəryaya cuma, suya baş vura.

Qəvvas olan dəryalara dalıbdı,
Sərraf ləli qiymətində alıbdı.*
Çün bülbülü ara yerdə görübdü,
Zağı görüb, dolanıbdı bir dala.**³

Süsənmisən, sünbülmüsən, yara, sən!⁴
Tiği alıb bağrım başın yarasan.***
Qurbani der: Canı verdin yara sən,
Haçaq olur, biz də verək bir dala!⁵

AY ƏSƏR İNDİ

Səhər-səhər bir gözələ uğradım,
Ondan dəydi mənə ay əsər indi.
Ağlım zail oldu, halım digərgün,
Nə ki var əndamım ay əsər indi.

* Sərraf ləli qiymətində bilibdi.

** Zağı gör-gör dolanıbdı bu dağa.

³ Geriyə qayıdıb, budağa dolanıb.

⁴ Ey yar, sən

*** Tacı alıb bağrın başı yararsan.

⁵ Daldaya, xəlvətə çəkilək.

Bahar olcaq dağlar ay lalələndi!
Bulud zülf üzünə ayələləndi,¹
Biznən mey içənlər ayələləndi,²
Tökülüb sədrüvə ayə, sərindi.

Örtübdü başına şal qəza işin,
Qoymuyun dannıya el qəza işin.
Qurbani der: Get-gör ol qəza işin,
Tər lan avın almış, ayə, sar indi?

İNDİ

"Ayn" "lam" içində, "sin" arasında,¹
Yar mənə göndərdi bir cəviz indi.
Aylar, illər həsrətini çəkdiyim,
Lütf eylə ləbimə bircə üz indi.²

¹ Quran ayələri kimi yayıldı.

² Daha dərinliklərə vardılar.

Gözəllər yığılıb qıya baxanda,³
Zülfü dal gərdəndə qıya baxanda,⁴
Nigar pəncərədən qıya baxanda,⁵
Ömrümün rüşəsin bircə üz indi.⁶

Gözəllər oturmuş göz bulağında,⁷
Sürmə tək qovruldu göz bulağında,
Hicran dəryasında, göz bulağında,⁸
Qurbani, çalxanıb bircə üz indi.

-
1. Misranın mənası *"əsəl"* – *"bal"* deməkdir.
 2. Dodağıma üz toxundur.
 3. Çəpəki, gözlərini süzərək baxanda.
 4. Dal gərdəndə qıvrım zülfə işarədir.
 5. Gözlərini qıyıb baxanda.
 6. Ü z m ə k – qoparmaq mənasında.
 7. Göz qarşısında.
 8. Quyu, su quyusu, dərinlik mənasında.

XAL-XALA

Yazıcılar yazıları yazanda,

Bizim də yazını yazdı xal-xala.¹
Cəfa çəkdim, can çürütdüm, yar sevdim,
İnsafdırmı, mən almayam, xalx ala?²

Göydə bir ulduz var, adı Talıbdı,
Sən gözəlin dərdi məni alıbdı.
Əlimi sinəndə şahmar çalıbdı,
Dərman dedim, buyurdular xalxala.³

Qurbaniyəm, mən də bir tağ yetirdim,
Onun suyun dağdan, daşdan gətirdim.
Zəhmət çəkdim, tər şəmamə yetirdim,
İnsafdırmı, şəmaməni xal xala?⁴

PƏRİM

¹ Hər f-hər f, nöqtə bən nöqtə

² Xalq ala, başqası ala

³ Bitki adı

⁴ Xallamaq, xal salmaq mənasında

Bu gün bir gözəlin seyrinə vardım,
Tutubdu dəstində ağ lamə, Pərim!
Bu gözəllik sana kimdən verildi?
Ver əlinlə bir dəm ağ lamə, Pərim!

Doldurğınən nargiləni, təzələ,
Gül irəngim solub döndü xəzələ,
Ağ nazik əlinlə qoysan məzarə,
Onda da üstümdə ağlamə, Pərim!

Qurbani yar deyər oda, atəşə,
Oxu vacibəti oda, atəşə,
Cəbrail qərq oldu oda, atəşə,
Dərs alıb olardan, ağlamə, Pərim!

QIFILBƏNDLƏR

KAFÜ LAMÜ KAF

Dost bizi buyurdu xidmət-şərifə,
Dedik ki, baş üstə, kafü lamü kaf.¹
Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim
Çoxların eyləyib heyü lamü kaf.²

Sidqi dürüst olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica.
Məhəmməd ki qədəm basdı meraca,
Pişvazinə gəldi mimü lamü kaf.³

Mehdi görər qoşununun sanını,
İnsan üçün qurar haq mizanını.
Bir gün alar Qurbaninin canını
Bir gözləri cəllad kafü lamü kaf.^{4*}

¹ Gələk

² Hələk

³ Mələk

⁴ Kələk

* Bir gözləri cəllad beyü lamü kaf.

DÖRDÜ NƏ?

On altı gözəlin seyrinə vardım,
Gözüm düşdü gözəllərin dördünə.
Altısı bədxasyət, dindirmək olmaz,
İkisi mehriban, de, bəs dördü nə?

Ay ağalar, dərdim yaman artıbdı,
Çərxi-fələk eldən daşım atıbdı,
Səkkiz şeydi, bu dünyanı tutubdu,
Abü atəş, xakü baddı, dördü nə?

Qurbani sözlərin eylədi tamam,
Gözünün evini alıbdı duman,
Səkkiz şey gəlibdi insana ənam,
Ağıl, mərfət, həvəs, kamal, dördü nə?

NEÇƏDİ

O kimdi ki, dünyaya gəlməmişdən,
Onların şəkili vardı behiştə?
Adəm də eylədi onlara səcdə,
Onların hesabın bilsən neçədi?

Aduvu qoymusan sən də ustakar,
Nə üstündə aləm olub bərqərar?
İblis niyə oldu bəlaya düşər,
Onun səbəbini bilsən neçədi?

O nədi ki, ildırımdan yeyindi?
Sənin danışdığın bütün oyundu.
Bu meydanda indi sənin toyundu,
Abdulla xan göydəni sürüsə necədi?

DEYİŞMƏLƏR

MİRZALI XAN İLƏ DEYİŞMƏ

Q u r b a n i

Könül qalxdı Bərdə sarı yeridi,^{*}
Orda bir ölkə var, adı Gəncə hey!..
Gözəlləri, məhbubları, xubları,
Xub batıblar mala, mülkə, gəncə hey!..^{**}

M i r z a l ı x a n

Başına döndüyüm gülüzlü oğul,
Dərd çəkməyə heç kim olmaz mənə hey!
Gözəl sevib, abdal olub çasıbsan,
Tayın yoxdu soltanca hey, xanca hey!

Q u r b a n i

Qarıncalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəklik balaların doyurdu,
Fələk vurdu gözü yaşlı ayırdı,
Aram düşüb nazlı yardan gəncə¹ hey!

M i r z a l ı x a n

Yatmaq üçün gözlərinin xabı var,
Dərd çəkməyə mən yazığın tabı var,
Hər adamın tayı-tuşu, babı var,

* Könül qalxdı, mərdə sarı yeridi.

** Xub batıblar mala, mülkə, Gəncə hey.

¹ Gen düşmək

Tutmaq olmaz hər yetənlə pəncə hey!

Q u r b a n i

Qurbani der: Vüsalına ermədim,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim,
İran gəzdim, Turan gəzdim, görmədim,
Gözəllikdə, məhbubluqda onca hey!

M i r z a l ı x a n

Mirzalıyam, əldən getdi varımız,
Kimlər çəkər namus ilə arımız?
Çünki olduq xeyrə, şərə yarı biz,
Gəlsən bələk borcu sənnən təcə hey!

MUSTAFA İLƏ DEYİŞMƏ

M u s t a f a

Cavan oğlan, nə məkandan gəlirsən,
Səbəb nədi, de, düşmüşsən çölə sən?
Gözəl sevib, abdal olub çasıbsan,
Mən baxıram, nəbələdsən yola sən.

Q u r b a n i

Başına döndüyüm ay pirü qoca!
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.
Nə günüm günüzdü, nə gecəm gecə,
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.

M u s t a f a

Mal istəsən, dövlətim var, varım var,
Namusum var, qeyrətim var, arım var.
Oğul olsan, gözüm üstə yerin var,
Bir qızım var, ona həmdəm olasan.

Q u r b a n i

Xəbər alsan, budu sözümün düzü,
Sızıldayır yaram, səpmə gəl duzu.
Cavad xan bacısı, Ziyad xan qızı,
O pəri salıbdı çöllərə məni.

M u s t a f a

Mustafa, bil, ilqarında bütündü,
Yeri, oğul, mənzilinə yet indi.
Axtarıb Pərini tapmaq çətindi,
Duam budu: sevdiciyini alasan.

Q u r b a n i

Qurbaninin dərdi olub ziyada,

Allahı çağırram, yetişər dada.
Bir gözəl sevmişəm fani dünyada,
O pəri salıbdı çöllərə məni.

PƏRİ İLƏ DEYİŞMƏ

P ə r i

Dərdin alım, əsmər oğlan,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!
Yazıq canım sana qurban,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Q u r b a n i

Ala gözlü nazlı Pəri!
Yox, Pərim, gələ bilmərəm.
Sənə qurban canü sərim,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

P ə r i

Otağına qədəm basdıq,
Qəsdim budu qatam dosduq.
Salım döşək, qoyum yasdıq,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Q u r b a n i

Nigar pəncərədən baxar,
Üzüyün barmağa taxar,
Məkr eylər, evimiz yıxar,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

P ə r i

Mən Pəriyəm, boyum bəstə,
Zülfüm dal gərdəndə dəstə.
Yerin sallam sinəm üstə,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Q u r b a n ı

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri.
Qurbaninin nadan yarı,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

I deyişmə

D ə d ə Y e d i y a r

Məndən salam olsun cavan aşığa,
Əzəl-əzəl hansı şəhər salındı?
De kimə can gəldi, qələm çalındı,
Neçə min il dünya ləmyesir qaldı?

Q u r b a n i

Al cavabın verim, Dədə Yediyar!
Əzəl-əzəl Kufə şəhri salındı.
Adəmə can gəldi, qələm çalındı,
Yetmiş min il dünya ləmyesir qaldı.

D ə d ə Y e d i y a r

Nədən hasil olub Düldülün səngi?
Nəyə bənzər idi onun irəngi?
Cənabi əmirin əzəlki cəngi,
Əzəl zülfüqarın o kimə çaldı?

Q u r b a n i

Daşdan hasil olub Düldülün səngi,
Göy mahuda bənzər onun irəngi.
Cənabi əmirin əzəlki cəngi –
Əzəl zülfüqarın Əntərə çaldı.

D ə d ə Y e d i y a r

Nədən hasil oldu İsrafil suru?
Kim camal göstərdi, yandırdı Turu?
Hansı peyğəmbərdi alnında nuru,
Onu kim görcəyin müsəlman oldu?

Q u r b a n i

Nurdan hasil oldu İsrafil suru,
Haq camal göstərdi, yandırdı Turu.
Məhəmməd peyğəmbər – alnında nuru,
Xədicə görcəyin müsəlman oldu.

D ə d ə Y e d i y a r

O kim idi, durdu kimin qəsdində?
O kim idi, badə tutdu dəstində?
O kim idi, bir kəlmənin üstündə
Kimin bığlarını harada yoldu?

Q u r b a n i

Əzrayıldı, şirin canın qəsdində,
Mələklərdi, badə tutdu dəstində.
Cənab əmir bir kəlmənin üstündə
Müaviyənin bığın Diməşqdə yoldu.

II deyişmə

D ə d ə Y e d i y a r

Səndən xəbər alım, Aşıq Qurbani,
O nədir ki, göydən haça gəlibdi?
Neçə min peyğəmbər gəlib dünyaya?

Əfzəli, mürsəli necə gəlibdi?
Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar!
O – qələmdir, göydən haça gəlibdir.
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər gəldi,
On iki imamdır, vecə gəlibdi.*

D ə d ə Y e d i y a r

O kim idi, onu vursun yol bürkü?
Kim idi, qəhrindən atdırdı lökü?
Behiştəki tubb ağacının kökü,
Neçə min, neçə min haça gəlibdi? **

Q u r b a n i

Yoldan çıxanları vursun yol bürkü,
Peyğəmbər qəhrindən atdırdı lokü. ***
Behiştəki tubb ağacının kökü,
Səksən min, səksən min haça gəlibdi. ****

D ə d ə Y e d i y a r

O nədir ki, olmaz onun çarası? *****
O nədir ki, heç tutulmaz yarası?
İsmayıla gələn qoçun anası *****
Hansı ayda, gündə qoça gəlibdi?

* On iki imam həmi əfzəl, həmi mürsəl vecə gəlibdi.

** Neçə min yarpaq, neçə min budaq, neçə min, neçə min haça gəlibdi?

*** İbrahimxəlil peyğəmbər sailin qəhrindən atdırdı lökü.

**** Səksən min yarpaq, səksən min budaq, səksən min haca gəlibdi.

***** Dədə deyər: o nədir ki, olmaz onun çarası?

***** İsmayıla gələn qoç quzunun anası

Q u r b a n i

O – ölümdü, olmaz onun çarası,
O – pis sözdü, heç tutulmaz yarası.
İsmayıla gələn qoçun anası*
Çərşənbə günündə qoça gəlibdi.**

III deyişmə

D ə d ə Y e d i y a r

Məndən salam olsun cavan aşığa!
Alnımızda yazı nə irəng idi?
Yazdıran kim idi, yazan kim idi,
Əlində qələmi nə irəng idi?

Q u r b a n i

Al cavabın verim, Dədə Yediyar!
Alnımızda yazı al irəng idi.
Yazdıran Allahdı, yazan ol əmir,
Əlində qələmi al irəng idi.

D ə d ə Y e d i y a r

Nə günü yapıldı Kəbənin daşı?
Neçə min il yoldu dünyanın başı?
Yer altdakı göy mahinin göz yaşı,
Sərində tükləri nə irəng idi?

* İsmayıla gələn qoç quzunun anası.

** Çərşənbə günündə, şəban ayında qoça gəlibdir.

Q u r b a n i

Çərşənbə günü yapıldı Kəbənin daşı,
Yetmiş min il yoldu dünyanın başı.
Yer altdakı göy mahinin göz yaşı,
Sərində tükləri ağ irəng idi.

D ə d ə Y e d i y a r

Ustaddan dərs alan heç olmaz naşı,
Əzəlcə meydana kim gəldi qarşı?
Ərşdəki xoruzun neçədir yaşı,
Sərində cıqqası nə irəng idi?

Q u r b a n i

Qurbani meydanda heç olmaz naşı,
Əmir Əntər gəldi meydana qarşı.
Səksən min il idi xoruzun yaşı,
Başında cıqqası al irəng idi.

IV deyişmə

D ə d ə Y e d i y a r

Rəf-rəf ilə yeddi bürcdən keçərəm,
O necə dəryadı – abi-zəmhəri?
Xitab olub ərşi, kürşü yerişə,
Neçə şeydi bu dünyanın gövhəri?

Q u r b a n i

Rəf-rəf ilə yeddi bürcdən keçərəm,
O, elm dəryasıdı – abi-zəmhəri.
Xitab olub ərşi, kürşü yerişə,
Dörd kitabdı bu dünyanın gövhəri.
D ə d ə Y e d i y a r

O nədir ki, heç bulunmaz çarası?
O nədir ki, heç sağalmaz yarası?
O kim idi, uzaq düşdü arası,
Torpağa qarışdı müşkü ənbəri?

Q u r b a n i

O – ölümdür, heç bulunmaz çarası,
O – pis dildir, heç sağalmaz yarası,
Şəddad idi, uzaq düşdü arası,
Torpağa qarışdı müşkü ənbəri.

D ə d ə Y e d i y a r

O kim idi, oxur dürrü kəlamı,
O kim idi, kimdən gətirdi salamı?
O kim idi, əvvəl çaldı qələmi?
O kim idi, bu dünyanın ləngəri?

Q u r b a n i

Cənab əmir oxur dürrü kəlamı,
Cəbrayıldı, haqdan gətirdi salamı,
Vəssələmin əvvəl çaldı qələmi,
Məhəmməddi bu dünyanın ləngəri.

ŞİRVANLI DOSTU İLƏ DEYİŞMƏLƏR

I deyişmə

Ş i r v a n l ı D o s t u

Səndən xəbər alım, Aşıq Qurbani,
O necə dəryadı – abi-zəmhəri?
Xitab oldu, ərşdən, kürşdən yerişdi,
O nədir ki, bu dünyanın gövhəri?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, məndə qalmasın,
Elm dəryasıdı – abi-zəmhəri.
Xitab oldu, ərşdən, kürşdən yerişdi,
Dörd kitabdı bu dünyanın gövhəri.

Ş i r v a n l ı D o s t u

O nədir ki, olmaz onun çarası,
O nədir ki, heç tutulmaz yarası?
O kim idi, uzaq düşdü arası,
Torpağına qatdılar müşk-ənbəri?

Q u r b a n i

O – ölümdü, olmaz onun çarası,
O – pis sözdü, heç tutulmaz yarası.
Şəddad idi, uzaq düşdü arası,

Qatdılar torpağına müşk-ənbəri.

II dəyişmə

Şirvanlı Dostu

O nədir ki, alçaqlardan axayır?
O nədir ki, yerdən göyə baxayır?
O nədir ki, nərdivana qalxayır?
O nədir ki, nərdivandan enər, hey!..

Qurbani

O – sudur ki, alçaqlardan axayır,
O – insandır, yerdən göyə baxayır.
Cavanlıqdır, nərdivana qalxayır,
Qocalıqdır, nərdivandan enər, hey!..

Şirvanlı Dostu

O nədir ki, gecə, gecə çox olur?
O nədir ki, gün dəyməmiş yox olur?
O nədir ki, əl dəyəndə ox olur?
O nədir ki, əl dəyməmiş dolar, hey!..

Qurbani

O – uruhdu, gecə, gecə çox olur,
O – ulduzdu, gün dəyməmiş yox olur,
O – kiprikdir, əl dəyəndə ox olur,
O – gözdür ki, əl dəyməmiş dolar, hey!..

Şirvanlı Dostu

Dostu deyər: Kimdir dəstində badə?
O kimdir ki, boyun əyməz Quranə?
O kim idi, ömrünü verdi badə?
O kim idi, harda töylə bular, hey?

Qurbani

Qurbani der: Əli dəstində badə,
O – şeytandı, boyun əyməz Quranə,
O – insandır, ömrünü verdi badə,
Əzrayıldı, ərşdə töylə bular, hey!..

"QURBANİ" DASTANINDAN QARI İLƏ QIZIN DEYİŞMƏSİ

Qarı

Başına döndüyüm gülüzlü cavan,
Gəl alma qızımı – sarıdır, sarı!
Səndən ötrü bəsləmişəm bu canı,
Gəl alma qızımı – sarıdır, sarı!

Qız

Meymun nəfəsinə bənzər nəfəsi,
Tökülübdü əti, qalıb qəfəsi.
Xəstəyə dərmandı qızın məməsi,
Gəl alma anamı – qarıdır, qarı!

Qarı

İşvə məndə, qəməzə məndə, naz məndə,

Aşıq öldürməyə şirin söz məndə.
Öpmək üçün buxaq məndə, üz məndə,
Gəl alma qızımı – sarıdır, sarı!

Q ı z

Qarılarda işvə, qəmzə, naz olmaz,
Bir gülünən bahar olmaz, yaz olmaz.
Günü keçmiş qarı gəlib qız olmaz,
Gəl alma anamı – qarıdır, qarı!

Q a r ı

Məhbaniyam, çox ixtilat qataram,
Gecə-gündüz işvə, qəmzə sataram.
Yar deyib qoynuma alıb yataram,
Gəl alma qızımı – sarıdır, sarı!

Q ı z

Əsmərəm, özümü sana bildirrəm,
Ağladıban göz yaşını sildirrəm.
Küsülü olsan da, səni dindirrəm,
Gəl alma anamı – qarıdır, qarı!

OLA

Fələk, sənə vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənini, kaş belə ehsan ola.
Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəvə qıla,
Mən nə bilim, mən gəlincə xak ilə yeksan ola.

O şahın kəlmeyi-kəlamın zikr etmək gərək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yapraq gərək.
Tez yuyun, tez götürün ki, mənzilə çatmaq gərək,
Bar-ilahim, necə qıydın, bir belə cavan ölə.

Ey könlüm, geygilən qaray, xəndan eyləmə!
Bar-ilahi, böyük xanədanı viran eyləmə!
Haqq-taaladan səda gəldi: "Qurbani, çox qəm yemə!
Heç ola bilməz xanədanı-Şəfi viran ola!"

GƏRƏK

Kufə əhli bihəyalar şərmi, həyanı atdılar,
Adəm olan yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılara rüşvət verib, şəri batil etdilər,
Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü ki, ta oldu səhər.
Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər,
Pirim girib ol niqabə, getməyəydi cavan gərək.

Gərək biçərə Qurbani, sən bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən.
Yaşın yetirdin əllyə, indi üz tut yüzə sən,
Əslimiz türabdəndir, məskənimiz kan gərək.

AİNE MAST¹

Cəng ba xud, sülh ba düşmən təriqe dine mast,
Kafərü mömin həme yekrəng dər aine mast.

Əz dəme sərde səbükməğzan zica key mirəvim,
Tudeye ğəbra ğubare daməni təmkine mast.

¹ Sətri tərcüməsi:

Özü ilə (öz nöqsanları ilə) mübarizə, düşmənlə sülh bizim əsas yolumuzdur,

Kafər ilə mömin – hamısı bizim nəzərimizdə eynidir.

Yelbeyinlərin (yüngüldüşüncəliələrin) soyuq nəfəsi ilə yerindən olmırıq.

Hadisələr qubarı (tozu, torpağı) bizim təmkin ətəyimizi ağırlaşdırmışdır.

Eşq aləmində yetmiş iki millətin sözü haqdır.

Hər kəs ki bunu anladı, bizim haqqı görəni gözüümüzün nurudur.

Bəhse həftadü do millət həq bovəd dər kişe eşq,
Hər ke in fəhmid nure dideye həq bine mast.

Əzabdan yüz üç keçəndə
Əcəl camın içdi şahım,
Bu dünyadan köçdü şahım.

BAYATILAR

Əzizinəm bu dağdan,
Quşlar uçar budaqdan.
Qurbani köç edibdir,
Bu arandan, bu dağdan.

* * *

Həsərətində yanaram,
Axtararam – araram.
Pərinə tapmasam mən,
Diridə soraqlaram.

* * *

Pərim bağda gül avlar,
Sərim bağda gül avlar,
Qurbani vurub təlxələr,
Canın alıb zərdablar.

* * *

Bu yerlərin aranı,
Tutubdu dağ aranı.
Pəri üçün Qurbani
Gəzər eli-obanı.

* * *

Əzizim, Diriyə mən,
Qurbanam Diriyə mən.
Tarmar olsun bu yer,
Dönərəm Diriyə mən.

* * *

Əzizim Dirə dağı,
Silinsin sinə dağı.
Ov üçün yararlıdır
Bizim bu Dirə dağı.

* * *

Əzizim Dirə dağı,
Duman, gəl bürü dağı,
Xudam bir körpü salıb,
Arxası Dirə dağı.

* * *

Qurbani, çaldı məni,
Oda yar saldı məni.
Qoymadı murad alam,
Təlx ilan çaldı məni.

* * *

Bağrım başı ağyara,
Tən əküben ağyara.
Məhşəridir Qurbanın,
Yar qalanda ağyara.

* * *

Vurubdu təlxə məni,
Şəms etmə xalxa məni,
Aləm gəlsə, əlac yox,
Sal südə çalxa məni.

CAHANNAMƏ

BƏYAN EYLƏDİ

Şükür dərgahına qadir Allahın,
Məhəmməd dinini bəyan eylədi.
Siddiqən çağırısan, saqi-yi-kövsər
Hamı dərdlilərə dərman eylədi.

Fatimeyi-Zəhra – xatuni-məhşər,
Şəfaqət babamız Zübeyni-Zəbər,
Abidin, Baqirin, ol imam Cəfər
Hər kim inam etdi, səbəb eylədi.¹

¹ Bu və sonrakı üç bənddə 12 imamın: İmam Həzrət Əli Əleyhis-səlam, İmam Həsən Əleyhis-səlam, İmam Hüseyin Əleyhis-səlam, İmam Zeynal-Abidin Əleyhis-səlam, İmam Mühəmməd-Baqir Əleyhis-səlam, İmam Cəfər-Sadiq Əleyhis-səlam, İmam Museyi-Kazım Əleyhis-səlam, İmam Əliyyün-Rza Əleyhis-səlam, imam Mühəmməd Təqi Əleyhis-səlam, İmam Əliyyən-Nəqi Əleyhis-səlam, İmam Həsən-Əsgəri Əleyhis-səlam və İmam həzrət Mehdi Sahib-əz-zəman Əleyhis-səlamın adı çəkilir və onlara işarə edilir.

Museyi-Kazıma olmuşam mail,
Onun hörmətinə şad oldu sail.
Qərib ağam verdiyinə mən qail,
Eylə ki, ahunu azad eylədi.

Yaz ayında lalə bürüyər dağı,
Həmişə səbz olsun möminlər bağı.
Doqquzuncu imam Məhəmməd Tağı,
On iki imam (ağayan [?]) eylədi.
Gəl sənə ərz edim yoldan, ərkandan,
Qiyətli gövhərlər bilinir kandan.
Həsən Əsgəridən, Sahibzamandan
Elmi-imaməti təmam eylədi.

Söylə, ver cəvabı, sən olma dilgir,
Üsuliddin beşdi¹, deyim birbəbir.
Əvvəli tövhiddi, Allahı bil bir,
İkinci bir adil divan eylədi.

Bivəfa dünyada ömr gedir bada,
Üçüncü nübüvvət düşübdür yada.
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərzada
Məhəmməd xətməni zəman eylədi.

Dərd əlindən saralıban solmuşam,
Ah çəkibən dəryalara dalmışam.
Dördüncü imamdır, yəqin bilmişəm,
On iki imamı ağayan eylədi.

Dünyaya gələndə könlüm oldu şad,
Hər qonan, hər keçən qurur bir bünyad.
Axır aşkar oldu üçüncü miad,

¹ Tohid, ədl, nübüvvət, miad, imamət nəzərdə tutulur.

Ruzü həştü həftü bəyan eylədi.

Ölümü sal yada, qılma imdadı,
Firuiddin ondu,² yoxdu xilafı.
Oruc tut, namaz qıl, ver xüms-zəkati,
Həcci-cəhan, nəfsi-iman eylədi.

Xuda bilir ömrümün nə bağdı,
Əmr be məruf, nəhy-əz-münkir çağıdı.
Təvəlla, təbərta ruh yığnağıdı,
Altmış üç məsail sual eylədi.

Müqəddimat yeddidi¹, yoxdu xilafı,
Əvvəli töhrətdi, abü müzafı.
Füzüm, yəyum, qüsul - eyni kafı,
İzhamı pak, sidqi pünhan eylədi.

Havada gəşt eylər Süleyman taxtı,
Yeddidi, iras bil, qıvıların vaxtı.
Məhəmmədə gəldi Quranın xətmı,
Tövrati Musaya əyan eylədi.

Müqarimat səkkizdi,² namazdı ehram,
Əvvəli qiyamət, qiraət tamam.
O ruku, təşəhhüd, sücudü səlam,

² Namaz, oruc, həcc, cihad, xüms, zəkət, əmr be məruf, nəhy-əz-münkir (pis işlərdən çəkındirmək), təvəlla (Allah dostlarını dost tutmaq), təbərta (Allah düşmənlərini düşmənlər hesab etmək) nəzərdə tutulur.

¹ Vacibi qüslər nəzərdə tutulur: cənabət qüslü, heyz qüslü, nifas qüslü, istehazə qüslü, meyitə toxunma qüslü, meyitə verilən qüsl, nəzir verməklə bağlı qüsl.

² Yəqin ki müsəlmanlıqda murdar hesab edilən səkkiz şeyin: sidik, nəcis, cəmdək, qan, it, donuz, şərab və pivə nəzərdə tutulur.

İsmayıl vacibi qurban eylədi.

Sən görgünən bu dünyanın işini,
Sevgi irab edir könül quşunu.
Vacib bildim şəkkiyyatın beşini,³
Beş səfi kəlamı bəyan eylədi.

Nə mürəkkəb, nə cismi, nə canı var,
Heç kimsənə bilmir, nə məkanı var.
Nə vəziri, şəriki, həmsəni var,
Beyqafıl nurundan bünəad eylədi.
O səkkiz cənnətin biri baqidi,
Altmış üç məsəlin biri baqidi,
Mərifətullahdı, biri saqidi,
Altıncı qüsl¹ bizi asan eylədi.

Qüsl-meyyit, məsti-meyyit, cənabət,
Heyz nifas, istehazə təmamət,
İstehazə, bilin, olub üç babət –
Üçdəki vacibi-zənan eylədi.

Mütəfəsirə, kəsirə, qəlil,
Xudaya, sən bizi eyləmə zəlil!
Kəbəni tikdirdi İbrahimxəlil,
Qibləni də islam inam eylədi.

Qurbani, abidal söyləməz yalan,
Həsənə, Hüseynə canımız qurban.
Yusifin nəsibi yeddi il zindan,
Misirdə bir ali sultan eylədi.

³ Namazın rüknləri: niyyət, təkbiratül-ehram, qiyam, rüku, səcdə nəzərdə tutulur.

¹ Meyitə verilən qüsl.

MÜXTƏLİF ŞEİRLƏRDƏN NATAMAM PARÇALAR

Bu dünyaya gəldi neçə alişan,
Gəl sənə söyləyim nişanbanışan.
Tur dağında min bir kəlmə danışan
Musanı da Allah özü öldürdü.

Bu dünyaya gəldi neçə min canlar...

* * *

Mən haq aşiqiyəm, haq yola mail,
Kitabım Qurandır, olmuşam qail.
Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,
Dərdimin əlindən fəryadə gəldim.

* * *

Bir ah çəkdim, ahım getsin havaya,

Manşiq¹ olsun həm ulduza, həm Aya,
Bir od düşsün yar əyləşən saraya,
O da yansın, mənə bərabər olsun.

* * *

Bostan əkdim, tər şamama yetirdim,
Onun suyun dağdan, daşdan gətirdim.
Gözəlimi bu dünyada itirdim,
Onu tapan heç rastkar olmasın.

* * *

Urmunun yolları düzüm-düzümdü,
Urmu karvanının yükü üzümdü.
Gülsənəmənim mənim iki gözümdü,
Xəbər verin hardadı yarım gələ.

QEYDLƏR VƏ İZAHLAR

Qurbaninin şeirləri 20-ci illərin sonlarından başlayaraq, ardıcıl şəkildə aşiq şeiri toplularına daxil edilsə də, şairin əsərlərinin ayrıca kitab halında nəşrinə çox az diqqət yetirilmişdir.¹ İlkin toplamalar S.Mümtaz ("El şairləri", 1927, 1928) və H.Əlizadənin ("Azərbaycan aşığı", 1929) adları ilə bağlıdır. Daha geniş materialı Ə.Axundovun Gəncə şəhərində Aşiq Qara Mövləyevdən yazıya aldığı "Qurbani" dastanı verir. Ə.Axundov bu dastandakı şeirlər əsasında "Azərbaycan aşığı və el şairləri" (I c., 1983) kitabına ilk dəfə şairin 74 şeirini daxil etmişdir. Bu, Qurbaninin əsərlərinin o vaxtadək ən böyük toplusudur.

Biz toplama, tədqiq və araşdırmalar prosesində Qurbaninin şeirlərinin daxil edildiyi topluları, "Qurbani" dastanının mövcud versiya və variantlarını və cümlələri nəzərdən keçirmişik. Bunlar-

¹ Nişanə

¹ Biri Azərbaycan, digəri rus dilində cəmi 2 kitab çap olunmuşdur. Qurbani. 55 şeir. B., 1972 (tərtib edən A.Dadaşzadə), Bizim tərtib etdiyimiz: Qurbani. B., Yazıçı, 1984 (rus dilində).

dan əlavə, dastanın Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan (Gədəbəy rayonu), Aşıq Məsim Səfərovdan (Şəmkir rayonu), Aşıq Müseyib Nəsimovdan (Göyçə mahalı) və Aşıq Əhməd Sadaxlıdan (Qazax rayonu)² aldığımız variantlarını da əsas götürmüşük. Bütün bu məcmuə və dastan variantlarında xeyli yeni şeir müəyyən edilmişdir. Qurbaninin doğma yurdu Diri dairəsində Misir kişidən (Cəbrayıl rayonu, Göyərçin Veysəlli kəndi) əldə etdiyimiz şeirləri də topluya daxil etmişik.

Qeydlərdə aşağıdakı şərti ixtisarlardan istifadə edilmişdir:

SM-27 – Azərbaycan ədəbiyyatı. El şairləri (toplayanı S.Mümtaz). B., Azərnəşr, 1927.

SM-28 – Azərbaycan ədəbiyyatı. El şairləri (toplayanı S.Mümtaz). B., Azərnəşr, 1928.

HƏ-29 – Azərbaycan aşıqları, I c., (toplayanı H.Əlizadə). B., 1929.

SM-35 – El şairləri (toplayanı S.Mümtaz). B., Azərnəşr, 1935.

A-57 – Aşıqlar. B., 1957 (tərtib edəni S.Axundov).

QM-61 – Xalq dastanları, I c., B., 1961 ("Qurbani" dastanının Gəncə şəhərində Aşıq Qara Mövləyevdən yazıya alınmış variantı).

QM-65 – Azərbaycan dastanları, I c., B., 1965 ("Qurbani" dastanının Aşıq Qara Mövləyevdən yazıya alınmış variantı. Bu variant əvvəlkindən bir qədər fərqlənir).

AH-65 – Azərbaycan dastanları, I c., B., 1965 ("Qurbani" dastanının Cəbrayıl rayonunda Aşıq Humaydan yazıya alınmış Diri versiyası).

AD-72 – Qurbani. 55 şeir (tərtib edəni A.Dadaşzadə). B., 1972.

ƏA-83 – Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I c., B., "Elm", 1983 (tərtib edəni Ə.Axundov).

² Aşıq Əhməd Sadaxlının söylədiyi variantı bizə prof. M.Həkimov, Müseyib Nəsimovun söylədiyi variantı filologiya elmləri namizədi Elxan Məmmədov vermişdir. Hər iki folklorşünas alimə təşəkkürümüzü bildiririk.

İR – Dastanın Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan (Gədəbəy) alınmış variantı.

MS – Dastanın Aşıq Məsim Səfərovdan (Şəmkir, Keçili kəndi) alınmış variantı.

MN – Dastanın Aşıq Müseyib Nəsimovdan (Göyçə mahalı, Cil kəndi) alınmış variantı.

ƏS – Dastanın Aşıq Əhməd Sadaxlıdan (Qazax rayonu) alınmış variantı.

MK – Misir kişinin – 96 yaşlı Alməmmədov Misir Behbud oğlunun (Cəbrayıl rayonu, Göyərçin Veysəlli kəndi) söylədikləri.

GƏRAYLILAR

1. Dolana-dolana

ƏA - 83; səh.20.

QM - 61-də I bəndin 2-ci misrası: *Sağı dolana-dolana.* (səh. 163)

İR-də I bəndin 3-cü misrası: *Göydə bulud gərdiş eylər.* II bəndin 1-ci misrası: *Biri ağa, biri nökar.* II bəndin 4-cü misrası: *Gülü dolana-dolana.*

Son bənddən əvvəl əlavə iki bənd də var:

Bazarda satılar güllər,
Aralıqdan getsin pislər.
Bostancı şamama bəslər,
Tağı dolana-dolana.

Biri molla, biri qazı,
Haqq olar sizdən irazi.
Qılallar peşvah namazı,
Təsbeh dolana-dolana.

Son bəndin 3-cü misrası: *Növbə gəldi bizə yetdi.*

2. Olmaz

ƏA-83; səh.21.

QM-61-də dörd bəndlidir. III bənd belədir:

Yola get dərvişlər ilə,
Haqqa layiq işlər ilə,
Xoş avaz gülüşlər ilə
Beh-bazar eyləmək olmaz!

QM-65-də I bəndin 3-cü misrası: *Yıxıban könül evini*
(səh.21)

Burada şeirin Qazax və Şəmkirdən toplanmış variantı:

Nazlı dərviş, naz eyləmə,
Belə naz eyləmək olmaz.
Pünhan sözüm vardı sana,
El içində demək olmaz.

Dərdim söylə bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə;
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eyləmək olmaz.

Dərviş ol dərvişlər ilə,
Haqqa layiq işlər ilə;
Heç sınınamamışlar ilə
Düz rəftar eyləmək olmaz.

Qurbani der: gətir məzə,
Köhnə dərdim oldu təzə;
Dərd biləni dərd bilməzə
Giriftar eyləmək olmaz.

(səh.295)

Yenə orada şeirin Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantı:

Ala gözlü nazlı dərviş
Belə naz eyləmək olmaz.
Budü, gəldi bahar fəslü,
Mürğü zar eyləmək olmaz.

Yoldaş ol dərvişlərinən,
Haqqın bir düz işlərinən.
Hər sınanmışlarının
Beh-bazar eyləmək olmaz.

Dərdini de bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə.
Hər üzünə gülənlərə
Açıb sirr demək olmaz...

(səh.296)

AD-72-də Qazax və Şəmkirdən toplanmış variant verilmişdir.

İR-də ilk misralar:

Naz eyləmə nazlı dərviş,
Belə naz eyləmək olmaz.

II bənd:

İşin nədir işlərinən?
Yola var dərvişlərinən.
Hər sınanmamışlarının
Beh-bazar eyləmək olmaz!

MN-də I, II bəndlər:

Doğru danış, doğru söylə,
Belə kar eyləmək olmaz.
Yıxıbsan köylüm evini,

Mürğü zar eylmək olmaz.

Yola var yoldaşlarının,
Haqqa sığar işlərinən.
Heç sınanmamışlarının
Beh-bazar eylmək olmaz.

IV bəndin ilk misrası: *Qurbanıyə doldur məzə.*

3. Allatdı məni

ƏA-83; səh.21-22.

QM-61-də beş bəndlidir. II və III bəndlər:

Göydə bulud yana durdu,
Mələklər də sana durdu.
Üzrü camaat buyurdu,
Qəm çulğadı, tutdu məni!

Mən cənnətin narı idim,
Alagöz xumarı idim,
Yüz ilin bimarı idim,
Yar gəldi sağaltdı məni!

HƏ-29-da da beş bəndlidir.

QM-65-də üç bəndlidir. II bəndin 2-ci misrası: *Qurbanam sonam telinə* (səh.51).

4. Gəldim

ƏA-83; səh.22.

QM-61-də ilk misra: *Yar, səni hökmdar bildim.*

II bəndin ilk misraları:

Xallarındı şəmşək xanı,
Mənəm gözlərin qurbanı.

Son bəndin sonu:

Sinəmdi çarşı bazarım,
Şəkərnən nobada gəldim.

İR-də variantı:

Ala gözlü nazlı pərim,
Mən bir umudvara gəldim.
Eşitdim bağman olubsan,
Alma, heyva, nara gəldim.

Xalların həvəsim xaldı (?),
Ləblərin gövhər mədəni.
Sinəndi əttar dükəni,
Nə əcəb bazara gəldim!

Qurbanın düşdü güzarı,
Artıb canım ahızarı.
Sinəndi çarşı bazarı,
Buz tapmadım, qara gəldim.

ƏS-də son bənd:

Düşüb Qurbanın güzarı,
Artıbdı dərdi, azarı,
Qoynundu çarşı bazarı,
Uca dağdan qara gəldim.

5. Gəlirəm mən

ƏA-83; səh.23.

QM-61-də II bəndin 3-cü misrası: *Qürbət elə salmayaydın.*

III bəndin 3-cü misrası: *Qurbanini zara qoydun.*

QM-65 və **AD-72**-də son bəndin 3-cü misrası: *Qurbani
biçara qoydun.*

6. Pərim gəlsin

ƏA-83; səh.23-24.

QM-61-də son bəndin 3-cü misrası: *Gələn Qurbaninin yarı.*

QM-65-də IV bəndin 2-ci misrası: *Yalav-yalav yanır üzü.*

AH-65-də üçbəndlik variantı:

Əyninə geyib qırmızı,
O gündən yandırır bizi.
Bu gələn vəzirin qızı,
Bundan sonra Pərim gəlsin!

Dağlar başı oldu duman,
Mümkürdən heç getməz güman,
Bu gələn axsaq Şah-Xuban,
Qoyun gəlsin, Pərim gəlsin!

Bir quş gəlir zarı-zarı,
Çıxın yollarından barı;
Bu gələn Qurbaninin yarı,
Qoyun gəlsin, Pərim gəlsin!

Misir Alməmmədovun söylədiyi variant:

Əyninə geyibdi ağ
Sinəmə çəkibdi dağ,
Bu gələn Misrin axsağı,
Yeri, sən deyilsən babım, haray!..

Əyninə geyib qırmızı,
Gün kimi yandırır bizi,
Bu gələn Qarabəyli Əhməd vəzirin qızı,
Yeri, sən deyilsən babım, haray!.

Bir quş gəlir zarı-zarı,
Duraq çıxacaq yola sarı,
Bu gələn Qurbanın yarı,

Sənsən mənim babım, haray!..

MS-in söylədiyi variant:

Yenə bədbəxt olan mənəm,
Pərim gəlsin burdan keçsin.
Bu gələn şahzadə Sənəm,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

Əslinin yarı Kərəmdi,
Ürəyim dərdli, vərəmdi.
İndi gələn baş hərəmdi,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

Dağların başı dumandı,
Dindirmə, halım yamandı.
Bu gələn çolaq Xonamdi,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

Bu işi qayran fələkdi,
Əlindəki boş ələkdi,
Bu gələn keçəl Mələkdi,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

Tura yollanan Musadı,
Dəstində tutub hasadı.
Bu gözəl telli Nisadı,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

Qurbani olub sərsəri,
Eşqindən olmuşam dəli,
Bu gələn alagöz Pəri,
Pərim gəlsin burdan keçsin.

7. Dilbər

ƏA-83; səh.24-25.

QM-61-də I bəndin 3-cü misrası: *Ləblərini ver ağzıma*. II bəndin son misrası: *Bu mən, dilbər, bu sən dilbər*. IV bəndin son misrası: *Aşığından kəsən dilbər!*

AH-65-də üçbəndlik variant:

Durum dolanım başına,
Aşığından kəsən dilbər!
Ləblərini sal ağzıma,
Qoy bir alım busən, dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Dərd çəkməyən saralımı?
Gündüz kəsən qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!

Qurbani özü də bəydi,
Naz-qəmzən canıma dəydi,
Nə dedim xətrinə dəydi,
Bu mən, dilbər, o sən, dilbər!

QM-65-də Qazaxdan toplanmış variant:

Durum dolanım başına,
Aşığından kəsən dilbər!
Üzüm qoyum üzün üstə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Gündüz səbrü qəralımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!

Eşq atəşi yanır canda,

Mən yanıram, sən də yan da!
Bu zülm olmaz müsəlmanda,
Kafərmisən, nəsen, dilbər!

Qurbani özünə bəydi,
Nazü qəməzən qəddim əydi,
Nə söz dedim sənə dəydi,
Bu mən, dilbər, o sən, dilbər!

(səh.301)

Respublika Əlyazmaları İnstitutunda mühafizə olunan bir cüngdə (cüng 103, B-1327/3900) şeir üç bəndlidir. İlk bəndin 3-cü misrası: *Ləblərini ver ağzıma*. II bəndin 2-ci misrası: *Ağ sinəsi yaralımı*. Son bəndin ilk misraları:

Qurbani əzəldən bəğdi,
Bəni qəməzlərin əgdi.

8. Gülə-gülə

ƏA-83; səh.20.

QM-61-də I bəndin 2-ci misrası: *Dedim dərdim gülə-gülə*.
3-cü bəndin ilk misrası: *Qurbaniyəm, hörməmişəm*.

9. Tez-tez

ƏA-83; səh.21.

QM-61-də I bəndin son iki misrası:

Budu, məni çox incidir,
Sızıldaşır yara tez-tez.

10. Qadasın aldığım

ƏA-83; səh.22-23.

QM-61-də II bəndin son misrası: *Məsmə, qadasın aldığım.*

11. Yetirməsin

ƏA-83; səh.24.

SM-28-də "Adsız və təxəllüссüz şeirlər" içərisində getmiş variantı:

Yeri, vəzir, qarğamışam,
Haq işini bitirməsin.
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Birdən olasan sən naçaq,
Gözlərinə batsın bıçaq,
Aylən olsun səndən qaçaq,
Əkdigin bar gətirməsin!

Bərk nüzlə ensin başına,
Sonra tökülsün dişinə,
Gələn tüpürsün nəşinə,
Molla görsə götürməsin,
Məhlənizdə it hürməsin.

(səh. 185-186)

Bu variant **SM-35**-də təkrar edilmişdir.

QM-61-də ikinci bənd:

Evindən düşəsən qaçaq,
Sağ gözüne batsın bıçaq.
Oğul-uşaq olsun naçaq,
İstədiyin gətirməsin!

Son bəndin ilk misraları:

Qurbani qaldı burada,
Böyük Allah yetsin dada.

AH-65-də üçbəndli variant:

Səni görüm, Qara vəzir,
Haq işini bitirməsin.
Göydən min bir bəla gəlsə,
Birin səndən ötürməsin.

Beş barmağın bıçaq olsun!
Gözlərinə sancaq olsun!
Balaların qaçaq olsun!
Qapında itin hüzməsin!

Qurbani də çıxdı taxta,
Qan qusasan laxta-laxta!
Əzrayılın gələn vaxtda
Üstündə Quran olmasın!

(səh.93)

MS-də:

Vəzir, sana duam budur,
Haq diləyin bitirməsin.
Göydən min bir bəla gəlsə,
Birin səndən ötürməsin.

Əyləşibsən ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta.
Səni görüm ölən vaxtda
Dilin kəlmə gətirməsin.

Qaranlıq olsun eşiyyin,
Odundan dolsun beşiyyin,
Dağılsın evin-eşiyyin,

İşin iras gətirməsin.

Dərdin olsun sənin naçaq,
Gözlərinə batsın bıçaq.
Qohumların olsun qaçaq,
El cinazan götürməsin.

Sən mana olubsan xayın,
Dəstində tutubsan yayın,
Qurbaninin haqq-sayın
Bar-ilahım itiməsin.

12. Şad elərlər

QM-61; səh. 176.

SM-27-də:

Sizin yerdə adət bu imiş,
Qəmgin könlü şad eylərlər.
Yeyərlər nan ilə nəmək,
Bir gündə bərbad eylərlər.

Yeri gör sən bu fələgin devrini,
Mən çəkmişəm cəfa ilə cəvrini.
Yazıq Qurbaninin sınıq könlünü
Gahi qəmgin, gahi də şad eylərlər.
(səh.137)

13. Var

QM-61; səh.176.

14. Gedim

15. Şah Xətayi

Şeiri ilk dəfə prof. V.Vəliyev çap etdirmişdir (b a x : "Qaynar söz çeşməsi", 1981, səh.91). V.Vəliyev kimi, biz də bu şeiri Aşıq Mikayıl Azafıdan yazıya almışıq. Şeirdə Qurbani üslubu, demək olar ki, hiss olunmur.

16. Keçdi

Şeir Cəbrayıl rayonunun Göyərçin Veysəlli kənd sakini 96 yaşlı Misir kişidən yazıya alınmışdır. M.H.Təhmasibin "Azərbaycan xalq dastanları" kitabında yaxın variant verilmişdir:

Ərisin dağların qarı,
Tökülsün çaylara sarı.
Buradan keçər Qurbani yarı,
Qoymun, xanlar, yarım keçdi,
Üzü gülzarım keçdi!

Bu dağların başı bütün,
Ürəyimin başı tütün,
.....
Qoymun, xanlar, yarım keçdi,
Gözü intizarım keçdi!

Dağ başında maral gəzər,
Tellərini darar gəzər,
Yarım məndən kənar gəzər,
Qoymun, xanlar, yarım keçdi,
Xurma gözlü yarım keçdi.

(səh. 373-374)

17. Ağacdandır

S.Paşayevin "Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı" kitabından (1989) götürülmüşdür.

18. Qaldı

Şeir Misir kişidən yazıya alınmışdır. İlk bəndlərini bərpa etmək mümkün olmadı (səh.299-a bax).

QOŞMALAR

1. Bənəvşəni

ƏA-83; səh.31-32.

SM-27-də şeir üç bənddən ibarətdir - III və IV bəndlər yoxdur. I bəndin 3-cü misrası: *Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla.*

QM-65-də də üçbəndlidir. II və III bəndlər başqa bəndlərlə qarışıqdır:

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
Üzün hörmətindən bağa nur yağa.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənəvşə qız iylər, qız bənəvşəni.

Səhər olcaq nə bülbullər oxuşdu,
Hökm olundu, süleymanlar yerişdi.
Qurbani der: Gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmərik biz bənəvşəni.

I bəndin son misrası: *Tər sinəm üstünə düz bənəvşəni.*

QM-65-də "Aşıqlar" kitabından götürülmüş variantı:

Əlləri kəsilmiş bədəsil xoryat,
Sənə kimlər dedi üz bənəvşəni?

İndi ki dərirsən, dər dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənəfşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş.
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş,
Heyf ki, dəriblər az bənəfşəni.

Qurbani der: Könlüm bundan sayrıda,
Nə etmişəm, yarım məndən ayırıda?
Ayrılıqımı çəkib, boynu əyridi,
Heç yerdə görmədim düz bənəfşəni.

2. Sevinsin

ƏA-83; səh.45.

QM-61-də II bəndin 3 və 4-cü misraları:

Bəynişan oğlanlar, şahzadə qızlar,
Onlarla danışan dillər sevinsin.

Son bənd də fərqlidir:

Qurbani der: Mən geymənam narıncı,
Yar da yara necə baxar zarıncı?
Almanı, heyvanı, narı, turuncu,
Onları bəsləyən əllər sevinsin.

QM-65-də I bəndin son beyti:

Başı ağ lələkli, gülgəz yanaqlı,
Telləri dağıdan yellər sevinsin.

II bənd **QM-61**-də olduğu kimidir. III bənd yenə fərqlənir:

Qurbani der: Mən yemərəm narıncı,

Yar yara baxarmı belə zarıncı?
Almanı, heyvanı, narı, turuncu,
Onları oynadan əllər sevinisin!

3. Namidarıdır

RƏİ-61, cümg 103, B-1327/3900, səh.22a. Əlyazma XX əsrin əvvəlinə aiddir.

QM-61-də variantları:

I v a r i a n t:

Bir pərizad gördüm sizin ellərdə,
Bil ki, cismü cani namidarıdı.
Günəş nişanəli, qəmər misallı,
O, cahan xubinin cülvədarıdı...

Dost bilsə yarının gəldiyin neylər?
Yar yolunda qara bağrını teylər!
Min naz ilə yarın pişivaz eylər,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdı!

II v a r i a n t:

Usta, bir qız sevdim sizin diyarda,
Cəmi gözəlliyyin o, meyyarıdı.
Maşallah, aydı, həm gündü şöləsi,
Mömin kimsələrin qibləgahıdı.

Canan bilsə gəldicəyim, can eylər,
Canın dost yolunda ərməğan eylər.
Qaş cəllad, qəmzələri qan eylər,
Mələklər şahinin sitəmkarıdı.

Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydədi.

Desələr, Qurbani, bu nə sevdadı,
Söylə, bir Pərinin yadigarıdı.

QM-65-də də həmin variantlar vardır. I variantda II bəndin 3-cü misrası: *Nəsihət qəmzənə ver ki, qan eylər*. II variantda I bəndin 2 və 4-cü misraları: *Cəmi gözəllərin o sərdarıdı; Mömin kimsələrin səbəbkarıdı*.

AH-65-də variantı:

Usta, sizin yerdən gözəl qız sevdim,
Cəm gözəllər onun səbəbkarıdı.
Alma yanaqlıdı, laçın caynaqlı,
Şirin can şikarı, şirin sözlüdü.

Canan bilsə gəldiyimi can eylər,
Canımı canına ərməğan eylər.
Qəzəbkardı, qəmzələri qan eylər,
Mələklər şahidi, sitəmkarıdı.

Ala gözlü Pərim zülfü şeydadır,
Quranda oxunan əlif, beydadır.
Desələr, Qurbani, bu nə sevdadır?
Alagöz Pərimin yadigarıdı.

QM-65-də üç variantı verilmişdir.

Qazaxdan toplanmış variantı:

Usta, bir qız sevdim sizin ellərdə,
Cəm gözəllər onun səbəbkarıdı;
Alma yanaqlıdı, qəmər üzlüdü,
Laçın qaynaqlının can şikarıdı.

Usta, sana zərər etməz bu sözlər,
Bağında açılar gülü nərgizlər;
Canan intizardı, yolumu gözlər,
Gözü yollarımın intizarıdı.

Canan gəlməyimi bilsə can eylər,
Canını canana ərməğan eylər.
Qəzəbnakdı, qəmzələri qan eylər,
Mələklər şahının sitəmkarıdı.

Ala gözlü Pərimin zülfü şeydadı,
Quranda yazılan əlif-beydədi.
Qurbani, sərində bu nə sevdadı?
Alagöz Pərimin yadigarıdı.

L a ç ı n v a r i a n t ı :

Bir pəri sevmişəm, sizin ellidi,
Gözəlliği hamıya nümunvarıdı;
Şux göz, mina gərdən, incə bellidi,
Gecə-gündüz işi ahü zarıdı.

Əcayib gözəldi, nə xoş dilbərdi,
Camalına cümlə aləm əfsərdi,
Ağzında dişləri ləlü gövhərdi,
Sinəsi dağların təzə qarıdı.

Qurbani der: Zülfün ucu xəyətdi,
Qurandakı qülhüvallah əhətdi.
Desələr: "Sərində bu nə halətdi?"
De ki, bir Pərinin yadigarıdı.

Cənubi Azərbaycan variantı.

Bir gözəl sevmişəm Döv ellərində,
Hurinin, pərinin xoş göftarıdı.
Aydı məşşatəsi, gündü məşəli,
Xublar sərdarının cümlə varıdı.

Varmı mənim kimi cana qəsd edən?

Öz-özünən seyrağıbı dost edən?
Əmibəni ləblərindən məst edən,
Əmməyə ləbləri həməvarıdı.

İki qaşın arası dü heyyadi,
Quranda oxunan qülhüvəlladı,
Desələr: "Qurbani, sərində nə sevdadı?"
Deyərəm: "O da Pərimin bir yadigarıdı".

ƏA-83-də:

Bir pərzad görmüşəm sizin ellərdə,
Çün cismü canımın namıdarıdı.
Günəş nişanəli, qəmər misallı,
O, cahan xubinin ciltvədarıdı.

Dost bilsə yarının gəldiyin, neylər?
Yar yolunda qara bağrını teylər.
Nəsihət qəməzənə ver ki, qan eylər,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdı.

Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydadı.
Desələr: "Qurbani, bu nə sevdadı?"
De ki, bir pərinin yadigarıdı.

MN-də:

Usta, bir qız sevdim sizin diyardan,
Cəmi gözəllərin o da yarıdı.
Aydı maşallası, gündü şöləsi,
Mələklər şahinin sitəmkarıdı.

Mən gəldiyim bilsə, can qurban eylər,
Canını yolumda ərməğan eylər.
Qəməzəsi cəlladdı, nəhaq qan eylər,
Tərən qaynaqlıdı, can şikarıdı.

İR-də:

Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Gözəli sevmək də cana feydədi,
Desələr: "Qurbani, bu nə sevdadı?»,
Söylə: "Bir pərinin yadigarıdı".

Usta, bir yar sevdim sizin diyarda,
Cəmi gözəllərin səbəbkarıdı.
Aydı məşəlləsi, gündü şöləsi,
Mələklər şahının qibləgahıdı.

Bilsə mən gəldiyim, canan can eylər,
Canın dost yolunda ərməğan eylər.
Qaşları həramı, qəmzələri qan eylər,
Tərən qaynaqlının can şıkarıdı.

Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Bir gözəl sevmişəm, qaşı meydədi.
Desələr: "Qurbani, bu nə sevdadı",
Söylərəm: "Pərimin yadigarıdı".

Aşıq Məsim Səfərovdan alınmış variant da əsasən İR-dəki kimidir. Yalnız I bənd bir qədər fərqlidir:

Usta, bir qız sevdim sizin diyarda,
Küll aləmlərin barabarıdı.
Aydı maşallası, gündü şöyləsi,
Mənim tək qəribin vəfadarıdı.

4. Olmaz

Azərbaycan Respublikası Milli **MDƏİL**, fond 228, siyahı 2, inv. vah. 31, daxili sıra 1, səh. 20. Əlyazma XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə aiddir.

QM-61-də:

Ey Salatin, aşıqların sərində,
Sənin zülfün kimi biştab olmaz!
Camalına, Pəri, müştəq olalı,
Bidar olub, gözlərində xab olmaz!

Misir şəhri derlər, ona gəlmişəm,
Yusif Kənan sevdasına girmişəm,
Mən fələk ayını göydə görmüşəm,
Yerdə sənin kimi mahitab olmaz!

Qurbani der: Budu səndə nəzərim,
Mən səni sevmişəm, gülüzlü yarım.
Ta sən sağ ol, şirin dilli nigarım,
Mən ölsəm, bu aləm heç xarab olmaz!

QM-65-də QM-61-də olduğu kimidir. I bəndin son misrası: *Bidar olan gözlərimdə xab olmaz.* II bəndin 1-ci misrası: *Misir şəhri derlər, ona varmışam.*

AD-72 və **ƏA-83-də QM-65-dəki** variantdır.

MS-də:

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,
Sənin hüsnün kimi mahitab olmaz!
Bir aşiq əzəldən sevsə camalın
Necə yatar, didəsində xab olmaz!

Daim şərabında əzab olmasa,
Haq-taaladan bizə qəzəb olmasa,
Şeytan aralıqda, kəzzab olmasa,
Dünyada axradək inqilab olmaz.

Qurbaniyəm, səndə çoxdu nəzərim,
Zahirdə, batində sən mənim yarım.
Ta sən ölmə, şirin dilli nigarım,

Mən ölməknən dünya heç xarab olmaz.

Verdiyimiz əsas variantdakı ikinci bəndin bu şeirə və ya "Dar olmaz" şeirinə aid olduğu dəqiqləşdirilməlidir.

5. Dəyər sana

ƏA-83; səh. 28. Başqa variantlar əsasında bəzi dəyişikliklər edilmişdir.

QM-61-də I bəndin son mısrası: ***Bil ki, seyrağıbdan söz dəyər sana.*** II bənd:

Gəl görüm, gəl görüm kimin yarısan?
Hansı bir iyidin vəfadarısan?
Bəlkə də dayanmış dağlar qarısan,
Səhərin günəşi tez dəyər sana.

Son bəndin 2-ci mısrası: *Əl uzadıb açım yaxan düyməsin.*

QM-65-də **QM-61**-dəki variantdır. Əlavə olaraq aşağıdakı variant da verilmişdir:

Sallana-sallana çıxdı hamamdan,
Asta yeri, gözəl, sənə göz dəyər.
Seyrağıblar tənə-tənə sözləri,
Yayın bədnəzərdən, sənə göz dəyər.

Yavaş get, yavaş get, kimin yarısan?
Hansı bəxtəvərin xiridarısan?
Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan,
Sabahın yelləri tez dəyər sənə.

Qurbani der: Heç kəs yarın öyməsin,
Açılmasın çarın-çarpaz düyməsin.
Dəstələ telini, yerə dəyməsin,

Yer elə tozlanar, toz dəyər sənə.
(səh.87-88)

QM-65-də Laçın, Kəlbəcər və Qazaxdan toplanmış variantı:

Sallanıban çıxdı gülşən bağından,
Asta yeri, gözəl, göz dəyər sana.
Seyrağının tənə-tənə sözləri,
Yayın bəd nəzərdən, tez dəyər sana.
Yavaş get, yavaş get, kimin yarısan?
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?
Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan,
Sabahın yelləri tez dəyər sana.

Qurbani der: Heç kəs yarın öyməsin,
Açsın yaxasının bəyaz düyməsin,
Dəstələ zülfünü, yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sana.

AD-72-də I bənd:

Sallana-sallana gedən Salatın,
Gəl belə sallanma, söz dəyər sana.
Al-yaşıl geyinib durma qarşımda,
Yayın bədnəzərdən, tez dəyər sana.

6. Qızların

ƏA-83; səh.44-45.

QM-61-də I bəndin 3-cü misrası: *Şamaxı şəddəli gərdən tutanda.*

QM-65-də II bəndin 2-ci misrası: *Sənəyin doldurub burdan ötəndə.* Həmin misra **AD-72-də** də eyni şəkildədir.

7. İstərəm

SM-28; səh.130.

SM-35-də II bəndin 3-cü misrası: *Qoynunda isinə nazik əlləri*. Son bəndin 2-ci misrası: *Zail oldu aşığının kamalı*.

QM-61-də I bəndin son misrası: *Mənə ola etibarı istərəm*. II bəndin 2-ci misrası: *Şəkərdən, nabatdan şirin dilləri*. II bəndin 3-cü misrası: *Qoynunda isinə nazik əlləri*. III bəndin son misrası: *Həm də ola bənzi arı istərəm*. Son bənddə: *Zail oldu aşığının kamalı*. **AD-72** və **ƏA-83**-də də eyni fərqlər vardır.

8. Kənarında

ƏA-83; səh.26.

Azərbaycan SSR MDƏİL, fond 533, siyahı I, saxlama vahidi №63, səh.16-da (Əfəndiyev Ziyəddin Yusif oğlunun fondu, "Cüngibəyaz", 1917-ci il) şərin variantı:

Bu gün bir pərinin seyrinə vardım,
Əlində şanası tel kənarında.
Siyah zülflər həlqə-həlqə, çinbəçin,
Pərgüm edib, ...bel kənarında.

Qapına gəlmişəm, sailəm, sail,
Haq verən paya qailəm, qail.
Pərimin yüzində bir cüt şəmail,
Gümüş bazməndləri qol kənarında.

Qapına gəlmişəm, mən də hazıram,
Haq verən dərdə dərman yazıram.
Bir tərlan itirmişəm, gəzirəm,
Ovlaram, gəzərəm yol kənarında.

Qurbani deyər: Mətləbinə varmadım,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim,
İrani, Turanı gəzdim, görmədim,

Pərim kimi gözəl el kənarında.

QM-61-də:

Bu gün bir gözəlin seyrinə vardım,
Alnında şənəsi tel kənarında.
Qıvrım-qıvrım, həlqə-həlqə, çinbəçin,
On dörd zülfün gördüm bel kənarında.

Gəlmişəm qapına sailəm, sail,
Hər nə versən ona olaram qail,
Pərimin boynunda heykəl-həmayil,
Lülə bəzməndi var qol kənarında.
Başına örtübdü şalü tirməçə,
Telinin üstündən vurubdu ərcə.
Qorxuram yarımın karvanı keçə,
Mən baxım yollara yol kənarında.

Qurbani der: Vüsalına varmadım,
Əl uzadıb qonça gülün dərmədim,
İran gəzdim, Turan gəzdim, görmədim,
Pərimtək bir gözəl el kənarında.

MS-də:

Bir bölük pərilər seyrə varanda,
Əlində şənəsi tel kənarında.
Dəstə-dəstə, halqa-halqa, çinbəçin,
Qurşayıb tirməsin bel kənarında.

Başına örtübdü şalü tirməçə,
Qoynunda görmüşəm qızıl ənbərçə,
Qorxuram gözəlin karvanı keçə,
Ol səbəbdən durdum yol kənarında.

Bir busə almadım yarın dilindən,
Baş tapmadım yarın fitnə-felindən,
Qurbaniyəm, bivəfanın əlindən

Bayqu kimi qaldım çöl kənarında.

9. Yeridi

ƏA-83; səh.34.

Dastan variantlarında rast gəlmədik. «Namidarıdı» tipli şeirlərə çox yaxındır.

10. Görmüşəm

ƏA-83; səh.35-36.

QM-61. QM-65 və **AD-72**-də eyni variantdır, cüzi fərqlər var.

11. Vermərəm səni

ƏA-83; səh.32.

QM-61-də I bəndin 3-cü misrası: *Neylərəm bostanı...*

II bəndin 3-cü misrası: *Tamaşaya gələr cəmi Gürcüstan.*

AH-65-də:

Başına döndüyüm ey Pərizadə!
Can içində cana vermərəm səni.
Neynirəm bostanı, neynirəm bağı,
Yüz bağa, bostana vermərəm səni.

Dağlarda maralsan, düzlərdə ceyran,
Ala gözlərinə mən özüm heyran.
Ordubad, Naxçıvan, Şamaxı, Şirvan,
Güllü Gürcüstana vermərəm səni.

Qurbani der: Can içində can gəlir,
Gözlərimdən yaş yerinə qan gəlir,
Üzünü görməyə Süleyman gəlir,
Küllü Süleymana vermərəm səni.

12. Ləblərin

SM-28; səh.131-132.

QM-61 və **ƏA-83**-də II bəndin 1-ci misrası: *Şeri-gözəl mən söyləram şanına*. IV bəndin 3-cü misrası: *Ağ bədəndə incə bel, gül məməli*. III bəndin ilk misrası: *Tər qonçasan axır xarın olmasa*.

AD-72-də SM-dəki variantdır.

13. Gedirəm

QM-61; səh.133.

AH-65-də şeir bir aşıqla dəyişmə şəklindədir. Aşıq dalbadal Qurbaniyə aşağıdakı iki bəndlə müraciət edir:

Xab içində yatan ey cavan oğlan,
Söylə görüm nə məkandan gəlirsən?
Ya hürüsən, ya pərisən, ya qılman,
Ya İsan, həft asmandan gəlirsən?

Nə olubdu eşq başından aşıbdı?
Nə sevdadı eşq oduna düşübsən?
Yoxsa sən də Qasım kimi yanıbsan,
İndi keçib başü candan gəlirsən?

Qurbaninin cavabı:

Aşıq, sorma mənim eşqi-halımı,
Baş götürüb Gəncə deyir gedirəm.
Zülmü qurtarmasın görüm zalımın,
Baş götürüb onca deyir gedirəm.

Ülkərdən də göydə Mərrix qəlbidi,
İki dünya padşahı bir Əlidi,
İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm.

AH-65 variantına görə Qurbani Qasıma cavabında belə bir qoşma da deyir:

Bir müddətdi cəlay-vətən olmuşam,
Eşqə düşüb, Gəncə deyib gedirəm.
Qəvvaş kimi dəryalara dalmışam,
Eşqə düşüb, onca deyib gedirəm.

Yuxumda içmişəm onun badasın,
Eşitmişəm mən də onun sadasın,
Mən alıram nazlı yarın qadasın,
Baş götürüb, onca deyib gedirəm.

Qurbani der: Budu sözün əzəli,
Yarı görcək cavan ömrüm təzəli,
Gəncədə sevmişəm belə gözəli,
Mətləbimdi, mənə deyib gedirəm.

(səh.308-309)

Misir kişidən aldığımız variantda əsasən Qurbani anası ilə deyir. Təəssüf ki, Qurbaninin sözləri natamam olduğu kimi, anasının sözləri də natamamdır:

Q u r b a n i

Ana, halal eylə, südün əmmişəm,
Yad eləyib bir diyarə gedirəm.
Kəsilibdi tamam səbrü qərarım,
Həkim deyib o loğmana gedirəm.

A n a s ı

.....
.....
.....
.....

Q u r b a n ı

Bir oynayan qaşlı, bir ay qabaqlı,
Bir püstə dəhanlı, nəsrin buxaqlı,
Bir şahi sonalı, bir sahibazlı,
Şəhrin bilib, o Gəncəyə gedirəm.

A n a s ı

Mollan Məhəmməddi, gəlib səfərdən,
Başına alıbdı əmmamə zərdən,
Haq saxlasın səni xəfvü xətdən,
Qəsd eləyib şirin cana gedirsən.

14. Pəri üçün gəlmişəm

QM-61; səh.157-158.

SM-28-də:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.
Yanıb eşq oduna büryan olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

Heç çıxmadım nazlı yarın köşkünə,
Bulanmadım ənbərinə, müşkünə,
Şahi-mərdan həzrət Əli eşqinə

Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərən var,
Dəribəni tirmə üstə sərən var,
Qurbani der: Onu mana verən var,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

SM-35-də bu variant verilmişdir. Son bəndin 2-ci misrası:
Dəribəni tirməm üstə sərən var.

QM-65-də I bəndin ilk misrası: *Başına döndüyüm*
Gəncənin bəyi. II bəndin ilk misrası: *Kiçiklərdən xəta,*
böyükdən əta.

QM-65-də şeirin Qazaxdan və Şamxordan toplanmış bir
variantı verilmişdir. Bu variant **SM-28**-ə uyğundur. Cüzi
fərqləri var.

II bəndin 3-cü misrası: *Məhəmməd peyğəmbər, Əli eşqinə.*

III bənd:

Qızılgülü dəstə-dəstə dərən var,
Dəribən də məhrəbaya sərən var.
Qurbani der: Onu mənə verən var,
Vallah, billah, bacın üçün gəlmişəm.
(səh.298-299)

AH-65-də:

Başına döndüyüm ey Abdulla xan!
Mətləb budu: Pərim üçün gəlmişəm.
Namiyəm, nadanam, həm də cavanam,
Mətləb budu: Pərim üçün gəlmişəm.

Əyninə geyibdi pust ilə dəri,
Qurbani yolunda qoyub can, səri,
Gizlini Nigardı, aşkarı Pəri,
Mətləb budu: Pərim üçün gəlmişəm.

(səh.91-92)

AD-72-də **SM-35**-dəki, **ƏA-83**-də **QM-61**-dəki variant verilmişdir.

15. Heyran eylədi

QM-65; səh.42.

QM-61-dəki bundan az fərqlənir. I bəndin 3-cü misrası: *Bunca ki gözəli bulmadı könül*. II bəndin 3-cü misrası: *Bir təklif eylədi, getdi içəri*.

QM-65-də Qazax, Şəmkir və Laçından toplanmış variant:

Bu gün bir Pərinin seyrinə vardım,
Məni camalına heyran eylədi.
O nazik əlilə tutdu əlimdən,
Gəzdirib bağında seyrən eylədi.

Sənəm bağçasında oynar gülünən,
Qalaydım yanında aynan, ilinən,
Yar bizi saxladı min bir dilinən,
Əylədib üç gecə mehman eylədi.

Ağır mərəkəlim, ağır qonaqlım,
Zivər küləcəlim, Gəncə papaqlım,
Bir naqafil baxdı aslan qabaqlım,
Canı zəbanımı candan eylədi.

Keçmək olmaz bu dünyanın malından,
Doymaq olmaz yarın xəttü xalından,
Ay doğdu Pərimin gül camalından,
Görcək tamam ellər baryam eylədi.

Əsli xanзадadı, ismidi Pəri,
Qurbani yolunda qoyubdu səri.
Özü təklif etdi, girdik içəri,

Üzdən bir cüfi busə ənam eylədi.

MS-də:

Hətəm bağçasında bir gözəl gördüm,
Məni camalına heyran eylədi.
Təklif buyurdu ki, dur gəl otağa,
Danışiban mənnən söhbət eylədi.

Yar, əməydim ləblərinin balından,
Göz götürməm yarın xəttü xalından,
Bir ay doğub yarın məh camalından,
Bizim ellər görcək bayram eylədi.

Hətəm bağçasında oynar gülünən,
Əyləşəydim yar yanında ilinən.
Qurbanini yüz min şirin dilinən
Bir gözəl apardı, mehman eylədi.

İR-də:

Hətəm bağçasında bir gözəl gördüm,
Məni camalına heyran eylədi.
Əyləndim ki, mən də qalam yanında,
Gəzdirdi bağları seyran eylədi.

Yar geyinib yaşılınan, alınan,
Öpən olmaz onun xəttü xalından,
Bir ay doğub onun məh camalından,
Bizim ellər gördü, bayram eylədi.

Kəcabəsin gördüm altı dayaqlı,
Əcəb qanacaqlı, qərib qonaqlı.
Mən gələndə baxırdı ay qabaqlı,
Dindirdikcə məni candan eylədi.

Hətəm bağçasında oynar gülünən,

Gəldim qapısında qalam ilinən.
Tifil Qurbanini şirin dilinən
Əyləyib bir gecə mehman eylədi.

16. Almağa gəlmişəm

QM-61; səh. 159-160.

QM-65-də II bəndin 2-ci misrası: *Mən öləndə kimlər onu
yöncüdü?*

QM-65-də Qazax və Tovuzdan toplanmış variant:

Səfil-səfil gəzdim dağ ətəyində,
Bu yaylaqdan qar almağa gəlmişəm.
Arı kimi bal üstündə sızlaram,
Zənbur mənəm, bar olmağa gəlmişəm.

Bu görükən Savalanın dağıdı,
Seyraqıblar tamam mənle yağıdı.
O Pərinin qoynu cənnət bağdı,
Müştəriyəm, nar almağa gəlmişəm.

Ağalar ağası, şahların şahı,
Odu mərd iyidlər püştü, pənahı,
Qurbaniyəm, budu sözün kütahı,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm.

(səh.299-300)

İR-də:

Səfil-səfil düşdüm dağ kənarına,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.
Arı kimi bal üstündə sızlaram,
Zənbur kimi şən almağa gəlmişəm.

Pərimin züfləri Kəbənin küncü,
Hər haramnan dəysə, yaram çox inci,
Ağız püstə, göz piyalə, diş inci,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.

Dərin-dərin dəryalara dalmışam,
Şirin canım eşq oduna salmışam.
Desələr, Qurbani, nəyə gəlmişəm,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm.

MN-də:

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Yaylaqlardan qar almağa gəlmişəm.
Könlüm quşu dövr eləyir bağları,
Zənbur mənəm, şan almağa gəlmişəm.

Yarımin qaşları Kəbə küncüdü,
Mən gələndə ala gözlər yoncudu.
Ağız sədəf, dür-dəhanı incidi,
Sərraf mənəm, dürr almağa gəlmişəm.

Gecə-gündüz mən ha çəkirəm ahı,
Yetiş sən dadıma, ey qibləgahı.
Qurbaniyəm, budur sözün kütahı,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm.

17. Ondan öldür

QM-65; səh.39.

QM-61-də verilən variant bununla eynidir. Cüzi fərqlər var.
I bəndin 3-cü misrası: *Sən ol tanrı, mənə səbəbnak olma.* II
bəndin ilk misrası: *Qəm evliyəm, dindirməsən dinməmə.* II
bəndin son misrası: *Apar qız qoynuna sal, ondan öldür.* Son
bəndin 2-ci misrası: *Ta öluncə o qıza mən qurbanam.*

18. Deyərsən

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

QM-61, QM-65, AD-72 və **ƏA-83**-də üçbəndlidir və eyni variantdır.

QM-61-də:

Şahi-xuban, mənim ərzi-halımı,
Əlbət-əlbət, nazlı yara deyərsən!
Xəstə düşdüm, qaldım onun kuyində,
Üzü dönmüş sitəmkara deyərsən!

Səni o görcəyin, əlbət, dindiri,
Aşıq məşuqunu oda yandırır,
Dərdim anbar-anbar, dərman qurtarı,
Mən qalmışam nə avara, deyərsən!

Qazanmadıq bu dünyanın malını,
Geyinmədik yaşılını, alını,
Dərdli Qurbaninin ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən!

(səh. 149-150)

QM-65-də II bəndin 3-cü misrası: *Dərdim anbar-anbar, dərmanım biri.*

AD-72-də ikinci bənd:

Səni o görcəyin əlbət dindirdi,
Aşıq məşuqunu oda yandırdı,
Dərdim anbar-anbar, dərmanım birdi,
Mən qalmışam nə avara, deyərsən!

ƏA-83-də II bəndin 2-ci, 3-cü misraları: *Aşıq məşuqunu oda yandırdı; Dərdim anbar-anbar, dərmanım Pəri.*

QM-61, QM-65 və **AD-72-də** son bəndin 3-cü misrası: *Dirli Qurbaninin ərzi-halını...*

QM-65-də Qazaxdan toplanmış variant:

Sizə qurban olum, xan cəlladları,
Mənim bu dərdimi yara deyərsiz!
Canan xəbər alsə ərzi-halımı,
Könlü qəmgin, günü qara deyərsiz!

Yetsəniz Pərimin xaki-rahına,
Könül səcdə qılar haq dərgahına,
Otağından çıxar seyrəngahına,
Yanıncaq tez vara-vara deyərsiz.

De ayrılıq Qurbanini öldürər,
Sarıban gül rəngini soldurar,
Pəri xanım sizi nə növ dindirər,
Pərvanə dərmini nara deyərsiz!

(səh. 298)

AH-65-də ikibəndli variant:

Ay Şah-Xuban, mənim ərzi-halımı,
Gedər olsan, nazlı yara deyərsən.
Xəstə qaldım, yandım onun küyündə,
Üzü dönmüş beiqrarə deyərsən.

Axıb-axıb dəryalara dolmuşam,
Sarıban gül rəngi tək solmuşam,
Qurbaniyəm, indi dustaq olmuşam,
Üzü dönmüş xoş Nigara deyərsən.

(səh.92)

19. Üzüldü

QM-61; səh. 148-149. Başqa mənbələrdə rast gəlmədik.

20. Bilmədinmi sən

QM-61; səh.153.

QM-65 və **AD-72-də** təkrarlanan misra: *Yar, mənim gəldiyimi bilmədinmi sən?*

21. Yar

QM-61; səh. 150. Başqa mənbələrdə rast gəlmədik. Hiss olunur ki, şeir yarımçıqdır: ilk və son bəndləri yoxdur.

22. Bu qızın

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınıb.

23. Gətiri

ƏA-83; səh. 33.

QM-61-də rədif «gətirir» şəklindədir: *İrəngin dağlardan lala gətirir.*

24. Sənə qurban

QM-61; səh. 194.

«Azərbaycan aşığı və el şairləri» (I c., 1983) kitabında Qoşma müəyyən fərqlərlə Aşıq Abbas Tufarqanlıının şeirləri içərisində verilmişdir (səh.82). Maraqlıdır ki, burada möhür bəndində aşığın adı yoxdur:

Qadasın aldığım, nədən məlulsan?
Əgər lal isənsə, dil sənə qurban!
Gümüş neştər ilə tökdün qanımı,
Nazik əllərinlə sil, sənə qurban!

Mal gedər otlayar dağın içində,
Piltə şölə verər yağın içində,
Bağbanı dindirdim bağın içində,
Dedi: Süsən, sünbül, gül sənə qurban!

Başına döndüyüm, gözləri xəndan,
Turunclar baş verib çıxıb yaxandan.
Dedim: Gözəl, bir busə ver o xaldan,
Acıqlandı, dedi: Al sənə qurban!

25. Açılmış

QM-61; səh.151.

SM-28-də variantı:

Xam hərəm bağını seyrən eylədim,
Sanasan bağçada güllər açılmış.
Ürəyimdən götürüldü dərd ilə qubar,
Xoş göftar və şirin dillər açılmış.

Hasil oldu Qurbaninin diləyi,
Tanımaram soltanı, bilməzəm bəyi.
Mirvari qolbağı, şümşad biləyi,
Dal gərdəndə siyah tellər açılmış.

26. Ras gəldim

QM-65; səh. 65.

QM-61-də I bəndin son misraları: *Almasın, heyvasın dərdim, düşürdüm; Könül istədiyi nara ras gəldim*. II bəndin 3-cü misrası: *Sinəni bənzətdi şonqar yuvası*. III bəndin 3-cü misrası: *Yeddisinə bağda gūzar eylədim*.

27. Gəzə-gəzə mən

QM-61; səh. 153.

QM-65, AD-72 və **ƏA-83**-də eyni variantdır. **ƏA-83**-də
III bəndin 3-cü misrası: *Bir əlində fanus, yanında xuban.*

SM-28-də:

Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi,
Öldüm bu bağcanı gəzə-gəzə mən.
Dedim (bir) yar sevdim, unudub getdi,
Öldüm bu bağcanı gəzə-gəzə mən.

Pəri sana qurbandı, Dirili Qurban!
Yolunda qoyubdu o baş ilə can.
Bir əlimdə fanus, yanımda Xuban,
Öldüm bu bağcanı gəzə-gəzə mən.

(səh. 136)

28. Xoş gəldi

QM-61; səh. 152.

QM-65-də son bəndin 3-cü misrası: *Saldın bağa küllü cəmi
dostların.* **ƏA-83**-də də eyni variantdır.

29. Deyiləm

QM-61; səh. 190-191.

Əvvəlki iki bəndi **QM-65**-də də verilmişdir (səh.306)

30. Pərinə

ƏA-83; səh. 27-28.

QM-61-də II bəndin ilk misraları:

Əvvəlcə oxuduğumu yazardım,
Gəzməmişdim, qədəmini azardım.

31. Ürəyimdə

QM-61; səh. 180.

ƏA-83-də II bənd:

Məhəbbət bir dərya, keçə bilmirəm,
Ayrılıq şərbətin içə bilmirəm.
Sirr sözüm yadlara açə bilmirəm,
Gedər qiyamətə dağ ürəyimdə.

(səh. 27)

HƏ-29-da:

Bimürvətin, biinsafın balası,
Mən səni söymüşəm sağ ürəyimdə.
Həsret çəkdim ortalıqda gül əkdim,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə.

Mərifətsizin şərbətin içə bilmərəm,
Şəriət bir dəryadır, keçə bilmərəm,
Sir sözüm yadlara açə bilmərəm,
Gedər qiyamətə dağ ürəyimdə.

Qurbani qurtarmaz qəm bəlasından,
Göz doymaz gözlərin təmənnasından.
Qiyamət odunnan, eşq havasından
Əridi, qalmadı yağ ürəyimdə.

32. Pəri

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

İR-də variantı:

Sədanı eşitdim gəldim buraya,
Deyirlər dərs alır Qurana Pərim.
Bəzirganlar mətah töküb bazara,
Sövdagərlər gəlir meydana, Pərim.

Danış, danış, mən eşidim dillərin,
Görsə bülbül fəğan eylər güllərin.
Rumü Qeysəridə yoxdu xalların,
Kafər görsə gələr imana, Pərim.

Qurbaniyəm, ay qız, yandırma bizi,
Sədan alıb Mərənd ilə Təbrizi,
Sevməm səndən qeyri bir özgə qızı,
Eşqindən olmuşam divana, Pərim.

33. Pəri

QM-65; səh. 62.

QM-61-də:

Bir alma göndərdim, üstü mixəkli,
Almadı almanı bağır daş Pəri.
Eşq oduna yandım-yandım, kül oldum,
Od tutub alışdım əl-ataş, Pəri!

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Gülabatın düzüb süsən sünbülə.
Altından nimtənə, üstədən silsilə,
Düzübsən gərdənə daşa-qaş, Pəri

Qurbani dami-bəlayə qalandı,
Yar yolunda şirin canı talandı.

Göz önündə əcəl quşu dolandı,
Can gedir, cəsədlə halallaş, Pəri!

(səh. 181)

MS-də qoşma **QM-65**-ə uyğundur. I bənddə *almaz* deyil, *alma* işlənmişdir. II bəndin son misrası: *Sərəndazın atıb başabaş Pəri*. Son bəndin son beyti:

Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Qurbani gedərkən halallaş, Pərim!

Həm də burada rədif «Pəri» deyil, «Pərim»dir.

34. Nədəndi

SM-28; səh. 132-133.

SM-35-də təkrar edilmişdir (səh. 222)

QM-61-də I bəndin ilk misrası: *Ey nəzənin sənəm, bu gen dünyada*. 3-cü misra: *Gər sənin adına deyilib şahbaz*. II bəndin son misrası: *Şöləsinə kinli baxmaq nədəndi?*

ƏA-83-də son bəndin 2-ci və 4-cü misraları: *Qurbanidi, bir şey istər, sevdiyim. Söylə görüm bəs bu yaşmaq nədəndi?*

AD-72-də II bəndin 3-cü misrası: *Öz əlinlə yandırdığın çırağı*.

35. Sayalanıbdır

HƏ-29; səh. 3.

QM-65-də:

Nəzakət vaxtında, xublar çağında,
Baxdım yar yanağı sayalanıbdı.

O alma yanağı, büllur buxağı,
O zəhri zülfləri halqalanıbdı.

O zəhri zülfləri, köksündə çəprəs,
Zər zərdab üstündən, atlası çərkəs,
Yaxası mürəssə, çatqısı gülgəz,
Çarqatının ucu sürmələni bdi.

Qurbaniyəm, dərdim etdim hekayət,
Kimlərdən eyləyim kimə şikayət?
Pərim bir görünə, edəm ziyarət,
Canım yar yolunda cəfalanıbdı.

Bu varianta aid qeydlərdə deyilir: «Bu da çox pozulmuş Qoşmalardandır. Birinci bəndin birinci misrası, eləcə də ikinci bənd, görünür, çox pozulmuşdur» (səh. 301).

Pozulmuş olsa da, **QM-61**-ə nisbətən bu variant bir qədər səlisdir. Məsələn, **QM-61**-in 2 və 3-cü bəndlərinə diqqət yetirmək kifayətdir:

O zəhri-zülflərin, kokəs kəmə kəs,
Zər zərdab geyibdi, atlas-çərkəs,
Yaşılı müyəssər, çatqası gülgəz,
Çarqatının üzü sürmələni bdi.

Qurbaniyəm, dərdim edim hekayət,
Kimlərin əlindən edim şikayət?
Pərimi görəndə edim ziyarət,
Canım yar yolunda cəfalanıbdı.

36. Yetincə

QM-61; səh. 174.

QM-65-də son bəndin 1-ci misrası: *Qurbani, sözlərin yara asta söylə*. 3-cü misrası: *Bir ac qarın doydur, yar az tasa eylə*. Bu hal **AD-72**-də də belədir.

ƏA-83-də birinci misra: *İstəyirsən gəlib mənə yetəsən.*
Son bəndin 1-ci misrası: *Qurbani, sözlərin yarasta söylə.*

MS-də:

İstəyirsən gəlib mənə yetəsən,
Ayaq götür ta ki mənə yetincə.
Ömür bağçasının gülün dərdilər,
Dost bağının kənarına yetincə.

Hər kəs nə iş tutsa gələr başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə,
Suyu gələr çatar novun başına,
Həsrət çəkər ta ki pərə yetincə.

Qurbani, sözlərin bir asta söylə,
Sızıldaşır yaram, yar, asta söylə.
Bir ac qarın doydur, bir ehsan eylə,
Nagah-nagah könüllərə yetincə.

Aşıq Əhməd Sadaxlıda qoşmanın rədifı «dəyincə» sözüdür:

Budur, şah, qapına dada gəlmişəm,
Yüz min yolun kənarına dəyincə.
Könlüm evin qonça gülün dərdilər,
Dost bağının kənarına dəyincə.

Qurbani, sözünü rastına söylə,
Sızıldar yaralar, yara asta söylə.
Bir ac qarın doydur, bir ehsan eylə,
Nagah-nagah könüllərə dəyincə.

37. Gül üzə

ƏA-83; səh. 41.

İlk dəfə **QM-61**-də çap olunmuş (səh. 194) və azacıq təkmilləşdirilməklə **ƏA-83**-də verilmişdir; abcb şəklində I bənd

yoxdur. Bundan əlavə, hazırkı ilk bəndi cinas əsasında qurulduğu halda, digər bəndlərində cinasdan istifadə edilməmişdir.

QM-61-də I bəndin 2-ci misrası: *Qara zülfün qoy tökülsün tel üzə.*

38. Gəlin

QM-61; səh. 135.

ƏA-83-də eyni variantdır (səh.46).

39. Nə sinə bağlar

QM-61; səh. 190.

Eyni şəkildə **QM-65**-də də verilmişdir (səh. 306).

40. Gürcünün

AH-65; səh. 85, 309.

İlk bəndi dastanın Humay variantında, bir bəndi isə həmin varianta aid qeydlərdə verilmişdir. Sonrakı bəndlərdən görünür ki, I bəndin 2 və 4-cü misraları fərqli imiş.

41. Olar inqilab

QM-61; səh. 194.

42. Üzmə sən barı

AH-65; səh. 94.

43. Göründü

Aşıq Museyib Nəsimovdan yazıya alınmışdır.

MS-də variantı:

Xublar küçəsində bazar eylədim,
Muraz bağçasının barı göründü.
Əl uzatdım yarın baxçasın açam,
Səyyad, Savalanın qarı göründü.

Qaşları qəhr eylər ayılən günə,
Gözlərin kafəri gətirər dinə,
Məmələrin şahrat, o yaylaq sinə,
Gözümə Gürcüstan narı göründü.

Qaşların qaradı, kipriyin oxdu,
Gözlərin taladı, İrani yıxdı,
Ay tək bədirlənib, gün kimi çıxdı,
Tifil Qurbaninin yarı göründü.

44. O zalımdadı

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

45. Qiyamədəndir

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

46. Sellənir

SM-27; səh. 229.

Cüzi fərqlərlə **QM-61**, **QM-65**, **AD-72** və **ƏA-83**-də də verilmişdir.

QM-61-də III bəndin 2-ci misrası: *Ər isən kəs namərddən əl, dilən*. IV bəndin 2-ci misrası: *Xalq içrə hifz edər namusun, arın*.

QM-65-də II bəndin 2-ci misrası: *Qayıtsa artırar dərdim
təzə əldən.*

ƏA-83-də rədif: *selləni, gülləni, balləni...*

47. Bağlasın

QM-61; səh. 177.

QM-65-də II bəndin 2-ci misrası: *Canan gəlib göz evimdən
ötmədi.*

AD-72-də son bəndin 3-cü misrası: *Desələr, necə oldu o
binəva, de.* **ƏA-83**-də III bəndin 3-cü misrası: *Desələr
necə oldu o beynəva da.*

QM-65, **AD-72** və **ƏA-83**-də 2-ci misra: *Yara deynən
yaralarım bağlasın.*

48. Göndər

Aşıq Museyib Nəsimovdan yazıya alınmışdır.

49. Saqinin

QM-61; səh. 164.

İlk dəfə Salman Mümtaz tərəfindən çap olunmuşdur. **SM-28**-də üçbəndlidir:

Varmı mənim kimi bir qanı dolmuş,
İçki qurmuş otağında saqinin!
Cümləsini bir-birinə çalıcı,
Qanlar oynar ayağında saqinin!

Humay kimi dövr edirəm havada,
Babam öldü, yetim qaldım yuvada.
Bir əli əllərdə, ağzı duada,

Bir əli də ayağında saqinin.

Qurbani der: Gözüm yaşı töküldü,
Həzrət Əli o əmrdə vəkildi,
Rizə-rizə oldu, qıyma çəkildi,
Qara bağrım bıçağında saqinin.

(səh. 137)

QM-65 və **AD-72**-də ilk misra: *Başına döndüyüm alagöz Pəri!*

İR variantı:

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
İşin qurmuş otağında saqinin.
Çahar iqlim bir-birinə vurulu,
Qanlar oynar buxağında saqinin.

Ayılən gün bir-birinə çatılı,
Sevdiciyim yağa, bala qatılı.
Doğram-doğram olub məzə tutulu,
Qara bağrım bıçağında saqinin.

Qurban deyər: Bu dərd məndə qalınca,
Canım çıxdı yar xətrim alınca,
Payız gecələri səhər olunca,
Çəşmim yağı çırağında saqinin.

50. Qal olu

ƏA-83; səh. 48.

QM-61-də ilk bəndin 3-cü misrası: *Səni bir bəlayə giriftar eylər.* II bəndin ilk misrası: *Qırxlar məclisində söylənir adım.* 3 və 4-cü misralar: *Su yerinə qan içici cəlladım, Bilmək olmaz, üryan qılinc dal olu.* III bənd:

Camalda Yusifsən ibni Yəqubun,
Aləmə şəms olub hüsnü həbibin.
Ala gözlü, şirin sözlü məhbubun
Zənəxdarı dörd şöləli xal olu.

Son bənd:

Günəş nə yandırır, qəmər nə yaxar,
Qətrələr oynayır ümmana axar,
Qurbani der: Kim şahına kəc baxar,
Onun kamalına tez zaval olu.

(səh. 160-161)

QM-65-də ilk bəndin son misraları:

Səni min bəlaya giriftar elər,
Bilmək olmaz, qəbzəsində əl olu.

QM-65-də qoşmanın Qazax və Tovuzdan toplanmış bir variantı da verilmişdir. Üçbəndli bu variant **ƏA-83**-ə çox uyğundur. I bəndin son misrası: *Bilmək olmaz, qəbzəsində əl olu.*

Qoşma ilk dəfə **SM-28**-də verilmişdir. **ƏA-83** bu variantla eynidir. Bir neçə söz dəyişdirilmiş, III bənd əlavə edilmişdir.

Bu variant **SM-35**-də də təkrar edilmişdir. Yalnız II bəndin son misrası dəyişdirilmişdir: *Sağ əlində əlif qəddim dal olu.* Həm də rədif «olu» şəklinə salınmışdır:

Bu variant olduğu kimi **AD-72**-yə daxil edilmişdir (səh.26).

İP-də variantı:

Dedim, könül, sevmə xublar xubunu,
Onun hər muyində min-min qan olu.
Demək olmaz, səni salar bəlayə,
Demək olmaz, qəbzəsində əl olu.

Hüsnü Yusifdi, camalı Züleyxa,
Cahanda günəşdi o məh camalın.
Bir uzun boylu, bir sona məhbubun

Zənəxdanı dörd şöləli xal olu.

Səlmi rəvan tək hər yana axar,
Keçən aşıqləri zindana tökər,
Qurbani der: Hər kim şaha kəc baxar,
Onun kəm ağlına tez zaval olu.

Göründüyü kimi, variant çox qüsurludur.

51. Bidad eylədim

SM-28; səh. 133-134.

Bu variant **SM-35** və **AD-72**-də də olduğu kimi verilmişdir.
AD-72-də son bəndin 2-ci misrası: *Seyrağıblar həm sağında, solunda.*

QM-61-də:

Qəm əlindən sinə yırtıdım, baş açdım,
Hicr əlindən dadü bidad eylədim.
Özüm öz əlimlə yıxdım evimi,
Müddəilər evin abad eylədim.

Töxmi-həsərət sinəm üstə əkdirdim,
Gözümün yaşıyla bəhrə yetirdim.
Cəfa çəkdim, dərd xırmanı götürdüm,
Onun adın töhmətabad eylədim.

Gözlərimdən zərrə-zərrə yaş kəsdim,
Yar yolunda üz döşədim, baş kəsdim.
Şirin sevdim, Fərhad kimi daş kəsdim,
Onu Bisütunda abad eylədim.

Gözəllər yığılmış sağü solunda,
Fələk məni qoymuş min dərd əlində,
Qurbani der: Bivəfalar yolunda
Heyf, cavan ömrüm bərbad eylədim.

(səh. 151)

QM-65-də son bəndin ilk misrası: *Mələklər yığılmış sağü solumda*. 3-cü misra: *Qurbani der: Bivəfa yar yolunda...*

ƏA-83-də **SM-28**-dəki variantdır, müəllif **QM-61**-dəki II bəndi də əlavə etmişdir.

MS-də:

Ayaq alar bicadınan, dadınan,
Yar, qapında dadü bidad eylədim.
Özüm öz əlimlə yıxdım evimi,
Müddəilər könlünü şad eylədim.

Gözlərimdən qətrə-qətrə yaş kəsdim,
Üz döşədim, yar yolunda baş kəsdim.
Şirin sevdim, Bisütunda daş kəsdim,
Şahzadə adımı Fərhad eylədim.

Şahzadələr şahın dutub qolunda,
Şairlər oxuyar sağü solunda.
Qurbaniyəm, bivəfa yar yolunda,
Heyf, cavan ömürm bərbad eylədim.

52. Məndən

SM-28; səh. 134.

Eyni şəkildə **SM-35**-də də çap edilmişdir.

QM-61-də variantı:

Duran dağlar, sənle həmdərd olmaram,
Dağlar, əsirgədin qarı da məndən!
Seyrağıbın tənə-tənə sözləri
Vurdu cüda saldı yarı da məndən!

Bu köynəyin, bu yaxası, bu bağı,
Bu sinəmin bu düyünü, bu dağı.
Bağban idim, mən becərdim bu bağı.

Bağban əsirgədi narı da məndən!

Bu dünya dediyin bir boş ələkdə,
Haqqın min bir adı dildə gərəkdi.
Qurbani der: Çərxi dönmüş fələkdə,
Cəbr ilə ayırdı yarı da məndən.

(səh.185)

QM-65-də son misra: *Cəbr ilə ayrıldı Pəri də məndən.*

Aşıq Hüseyn Şəmkiqlinin qoşmaları içərisində də eyni rədifli qoşma vardır. Həmin qoşmanın I, II bəndləri Qurbaninin qoşmasının **QM-65** variantı ilə çox uyğundur (b a x: «Azərbaycan aşıqları və el şairləri», I c., 1983, səh.305-306). Görünür, Şəmkiqlinin də belə bir qoşması olmuş (son bənd bunu təsdiq edir) və aşıqlar həmin qoşmaların bəndlərini qarışdırmışlar.

53. Qal indi

QM-61; səh. 136.

ƏA-83-də eyni variantdır. Son misra: *Ağla, canan deyib ağla, qal indi!*

«Azərbaycan aşıqları və el şairləri» (I c., səh. 107-108) kitabında Xəstə Qasımın qoşmaları içərisində verilmiş «Qal indi» qoşması Qurbaninin bu şeirinin bir variantı kimidir:

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi!
Biz içmədik abi-kövsər suyundan,
Soyuq sular, tər bulaqlar, qal indi!

Bivəfasan, heç görmədin vəfan, yar!
Tifil ikən çox çəkmişəm cəfan, yar!
Mən öləndə kimlər sürər səfan, yar!?
Fərş döşənmiş ağ otaqlar, qal indi!

Bivəfasan, vəfan yoxdu dünyada,
Aşnanın srrini verərsən yada,
Şamamanı dərdirirsən xoryada,
Səbzə-bostan, sarı tağlar, qal indi!

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu gözlərim,
Qərib yerdə, yad ölkədə gözlərim,
Vətən deyib ağla, ağlar qal indi!

Qurbaninin şeirində dağlara ardıcıl müraciət var, dağların vəfasızlığından söhbət gedir, bu variantda isə birdən-birə obyekt dəyişir və aşiq sevgilisinin vəfasızlığından gileylənir. Qurbani özünün vətəndən, dağlardan ayrı düşdüyünü qeyd edir, burada isə obaların «səf-səf olub» köçməsiindən danışılır. Görünür, Xəstə Qasımın da eyni rədifli şeiri olmuş, lakin aşıqlar onu olduğu kimi mühafizə edə bilməmiş və Qurbaninin şeiri ilə qarışdırmışlar.

54. Qaldı

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

55. Mənim

SM-27; səh. 230.

QM-61-də:

Mürşidi-kamilim, şah oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu naməmi,
Ağah ol halımdan gahbagah mənim.

Yığılıban bir araya gəldilər,
Şirin canım eşq oduna saldılar,

Döydülər, söydülər, yarı aldılar,
Axıtdılar göz yaşım billah mənim.

Dərin-dərin dəryalara boyladı,
Xəncər alıb qara bağrın teylədi.
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz damağımdan dudi-ah mənim.
Talib olan dərsin alar pirindən,
Qəvvəs olan dürr götürər dərinədən.
Gözü yaşlı keçdim Xudafərinədən,
Yüküm oldu qəmə hicran, ah mənim.

Oxuyur bülbüllər, budu gəldi yaz,
Qurbaninin canı yolunda niyaz.
Sərim sədağadı, üzüm payəndaz,
Candan qeyri yoxdu bir mətah mənim.

(səh. 187)

QM-65-də I bənd:

Mürşüdü-kamilim, Şıx oğlu Şahım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
On bir aydı sər tövləndə bəklədim,
Olsana dərdimə bir agah mənim.

(səh. 69-70)

AH-65-də:

Mürşidi-kamilim, Şıx oğlu Şahım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim!
Oxu ərizəmi, bil sən dərdimi,
Dərdimdən olginan bir agah mənim.

Bir ah çəkdim, gəldi ahım dərinədən,
Ağlım, huşum oynar, keçər sərimdən,

Körpü düşdü, keçdim Xudafirindən,
Mürşüdüksən, yetir dərmana məni.

Yay olanda gün əritməz qarımı,
Mən sənə bağladım ümidvarımı,
Əlimdən aldılar Pəri yarımı,
Mürşüdüksən, yetir yarıma məni!

AH-65-də bu variantın 3-cü bəndindən əvvəl bir bəndlik başqa bir qoşma verilmişdir:

Qış gedibən, yaz ayları gələndə,
Dağlar damanından qar istər könül.
Huri, pəri, mələkləri görəndə,
Xəstəyəm, onlardan nar istər könül.

(səh. 96)

Ümumən, bu bəndlər çox pozuqdur.

QM-65-də Qazax və Tovuzdan toplanmış variant:

Ay mürşidim, kamim, dinim, imanım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Səndən qeyri kimə gəlir gümanım?
Olmursan dərdimdən bir agah mənim.

Aşıq odu məşuqunu istəyə,
Təbib gərək dərman etsin xəstəyə;
On bir aydı sər toylanda xəstəyəm,
Yetmirsən dərdimə gahbagah mənim.

Bir ah çəkdim, ahım gəldi dərindən,
Ağlım, huşum oynar, gedər sərimdən.
Körpü düşdü, keçdim Xudafərindən,
Bundan qeyr-əz yoxdu bir mətah mənim.

İxlas kəmərinə qurşadılar belimə,

Həqiqətdən su bağlandı gölümə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Düşübdü əlimə doğru rah mənim.

Əli dedim, ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bələyinə bələndim.
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Düşübdü əlimə bir mətah mənim.

Qurbaniyəm, dedim deyib ağlıyam,
Fələyin əlindən sinədəğlıyam,
Qaradağlı Mirzalı xan oğluyam,
Yetiş köməyimə, gözəl şah, mənim!

(səh. 304)

XIX əsrin sonlarına aid bir cüngdə (hicri 1313, miladi 1894)
– RƏİ, cüng 113, A-221/539 – şeirin iki bəndi qeydə
alınmışdır:

Şair olan dərsin alır pirindən,
Baş açmadım seyrağbın sirrindən,
Qolubağlı keçdim Xudafirindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim.

Qurbani der: Bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördək ilə qaz.
Sərim təvəlladır, yüzüm payəndaz,
Yoxdur bundan qeyr-əz bir mətah mənim.

(səh.85b)

ƏS-də:

Mürşüdüm, kamilim, dinim, imanım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
On bir aydı sər tövlənə bəklərəm,
Agah ol dərdimə, qibləgah, mənim.

Heç bilmirəm, nə xəyala daldılar,
Könlüm evin zülmətlərə saldılar,
Döydülər, söydülər, yarım aldılar,
Keçmədi əlimə doğru, şah, mənim.

Abdal olan dərsin oxur dərindən,
Qəvvəs olan ləli seçər düründən,
Gözü yaşlı keçdim Xudafərindən,
İşim oldu qəmü hicran, ah mənim.

Ötüşür bülbüllər, budu, gəldi yaz,
Qurbaninin canı yolunda niyaz.
Sərim sadağadır, üzüm payəndaz,
Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim.

56. Gəlmişəm

QM-61; səh. 188.

Aşıq Məsim Səfərovdan aldığımız variant:

Məşəqqət dağlardan, uzaq yollardan,
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən,
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.

Fərağət otaqda otduğum yerdə,
Oxuyub mətləbə yetdiyim yerdə,
Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə,
İçiriblər mana bada, gəlmişəm.

Tərk olmuşam vətənimdən, elimdən,
Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən,
Qurbaniyəm, Qara vəzir əlindən,
Şah oğluna şikayətə gəlmişəm.

ƏS-də:

Məşəqqət dağlardan, uzaq yollardan,
Aşib-aşib bir murada gedirəm.
Pərvanə tək dolanıram şamlara,
Səməndər tək yana-yana gedirəm.

Beləmi olur qəriblərin güzarı,
Günü-gündən artır dərdi, azarı,
Aldılar əlimdən gülüzlü yarı,
Bir şahım var, ona dada gedirəm.

Şeyda bülbül əl götürməz gülündən,
Sonalar xəcildir siyah telindən.
Qurbaniyəm, Qara vəzir əlindən,
Şah oğluna şikayətə gedirəm.

Göründüyü kimi, bu variantda rədif də fərqlidir.

Aşıq Əhməd Sadaxlıdan aldığımız başqa bir variantda
qoşma dastana daha çox uyğunlaşdırılmış və deyişmə şəklinə
salınmışdır:

Q u r b a n ı

Məşəqqət dağlardan, ayaz gecədən,
Mən aşıqəm, bir murada gedirəm.
Eşqin sitəmindən, dövrən əlindən,
Halım olubdur ziyada, gedirəm.

A n a s ı

Məşəqqət dağlardan, uzaq yollardan,
Aşıbğınan bir murada gedirsən.
Dolanırsan pərvanə tək şamları,
Səməndər tək yana-yana gedirsən.

Q u r b a n ı

Fərağət-fərağət otduğum yerdə,
Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,
Aləmi-röyada yatdığım yerdə,
İçiriblər mana badə, gedirəm.

A n a s ı

Sidqnən çağrarsan: ya Şahi-Heydər!
Düldülün sahibi Ağeyi-Qənbər!
Üstündə yar olsun saqiye-kövsər,
Sana içiribdi badə, gedirsən.

Q u r b a n ı

Qurbaninin budu sənə düz sözü,
Yerin çiçəyi, göyün ulduzu,
Gəncə şəhərində Ziyad xan qızı,
Pəri kimi növcavana gedirəm.

A n a s ı

Dağların başından əksik olmaz qar,
Sən gəlincə mən çəkərəm intizar.
Sana dua etsin anan Növbahar,
Eləsin yolunu cada, gedirsən.

57. Dönübdü

SM-28; səh. 136.

QM-61-də eyni variantdır. Yalnız son bəndin ilk misraları:

Biz də qonaq olduq varlı Osmana,

Yunis tək lap daldıq qərqi-ümmana.

(səh.185-186)

ƏA-83-də II bənd düşüb. Son bəndin 2-ci misrası: *Yunis tək mat qaldıq bəhri-ümmana.*

58. Ayrı

QM-61; səh. 154-155.

HƏ-29-da:

Qərib bülbül fəğan eylər, dad eylər,
Bir gülrüxsar yasəməndən ayrı.
Ağılım başımdan oldu tağayır,
Şəhlayı ayrılmaz çəməndən ayrı.
Sənin dost yolunda verməyə başın var,
Bir sözün deməyə sirdaşın var,
Sənin elin, günün, qardaşın var,
Mənim bir kəsım yox, yar, səndən ayrı.

Aşıq Qurbanam, bil, axır zamandır,
Yardan ayrılalı halım yamandır,
Sənin sinən mənə dindir, imandır,
Sənsiz ölüm necə vətəndən ayrı?

Aşıq Məsim Səfərovdan aldığımız variant da bu variant kimi çox pozuqdur:

Səbahi bülbüllər eyləyər fəğan,
O sarı güllərin səməndən ayrı.
Nicat verməz qonçasını görməyə,
Tab etməz şəqaiq çəməndən ayrı.

Sənin boy içində boydaşların var,
Sir sözün deməyə sirdaşların var,
Elin var, günün var, qardaşların var,
Yox mənim kimsənəm, yar, səndən ayrı.

Bu vaxtında ixtilata dәм olmaz,
Müsaib ölməsə, ömür kəm olmaz.
Ağıl başdan getdi, daha cəm olmaz,
Üzündə telləri əsəndən ayrı.

Qurbani der: Dünya aman-amandı,
Ayrılıram yardan, cana sitamdı,
Bu gün ayrılıqdı, axır zamandı,
Qorxuram ki, düşəm, yar, səndən ayrı.

59. Ellərə doğru

ƏA-83; səh. 40.

QM-61-də:

Uçdu, köç eylədi könül karvanı,
Mayalar düzülüb yollara doğru.
Naşı ovçu kəsib ov bərəsini,
Marallar sayrışır çöllərə doğru.

Alçalsın dağların, görülsün köçü,
Cənnəti-məvadi qoynunun içi,
Müəttər zülfləri, müsəlsəl saçı,
Hərdəm şitab eylər bellərə doğru.

Sevdiyimin iyid imiş atası,
Əskik olmaz qoç iyidin xatası,
Qası kaman, sinə onun butası,
Qatı yay çəkilir qollara doğru.

Bağçalarda qurudulur barama,
Naşı təbib mərhəm eylər yarama,
Dedim, Pərim, zülflərini darama,
Könül gəştə çıxar xallara doğru.

Qurbaniyəm, naləm yandırır daşı,
Üstümə gəlməsin təbibinəşi,
Ümmana dönübdü gözümün yaşı,
Qalxıban axışır sellərə doğru.

(səh.182-183)

QM-65-də II bəndin son misrası: *Marallar ürküşüb çöllərə doğru*. III bəndin 2-ci misrası: *Əskik olmaz heç iyidin xatası*. (səh. 64)

AD-72-də eyni variantdır. II bəndin I-ci misrası: *Səhərdən yüklənir nazlının köçü*. (səh. 27)

HƏ-29-da:

Bu gün könül karvanı köç eyləmiş,
Qəflələr yetişir yollara doğru.
Naşı avçı kəsmiş av bərəsini,
Marallar səkişir çallara doğru.
Hayıf, yoxdur söydüyümün atası,
Əysik olmaz qoç iyidin xatası,
Qaşı yaydı, sənəm onun butası,
Qatı yay gürz istər qollara doğru.

Alçaq olsun dağın, görünsün köçün,
Cənnətləməvadır, yar, qoynun içi,
Əbrişim tellərin, müsəlsəl saçın,
Hərdəm səcdə qılır bellərə doğru.

Qurbani yandırır dağınan daşı,
Üstümə gəlməsin təbibinəşi.
Abi-neysan olsa çeşmimin yaşı,
Qarışar dəryaya sellərə doğru.

(səh. 4)

İsmayıl Hikmətin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (c. I, Bakı, Azərənşr, 1928) kitabında əsas variantla çox yaxın bir variant çap olunmuşdur (səh. 39-40). II bəndin son misrası: *Hərdəm*

şeyda qılır bellərə doğru. III bəndin 3-cü misrası: Qaşın kaman, sənəm onun təbası.

ƏS-də:

Könül qalxdı, köç eylədi karvanım,
Yüklənib barxanam yollara doğru.
Naşı ovçu kəsib ov bərəsini,
Sayrışır marallar çöllərə doğru.

Əyilsin dağları, görünsün köçü,
Cənnətülməvadır, yar, qoynun içi.
Əbrişim telləri, sürmeyi saçı,
Hərdən şeyda qılır bellərə doğru.

Qurbaniyəm, ahım yandırır daşı,
Üstümə gəlməsin təbibinəşi,
Ümmana qarışsın gözümün yaşı,
Axıban qarışsın sellərə doğru.

60. Oyada məni

QM-61; səh. 175.

QM-65, AD-72 və **ƏA-82**-də eyni variantdır.

QM-65-də son misra: *Baxışı yandırar ay oda məni. ƏA-83*-də son misra: *Baxışı yandırar ay o da məni.*

61. Dar olmaz

QM-61; səh. 166-167.

SM-27-də:

Qəm çəkmə bu qədər, divanə könül,
Həmişə ruzigar böylə dar olmaz.
On bir ay çəkəsən zimistan qəhrin,
Necə güldür çevrəsində xar olmaz.

Hər adam öz yerində durub-oturmaz,

Ağlın zaye verməz, fəhmin itirməz.
İgidlər könlünə şikvə gətirməz,
Necə dağdır quzeyində qar olmaz!

Siyah zülfü darağ ilə dara gör!
Öz könlünü öz dərdinə dara gör!
Qurbani der: Bir neçəsin dara gör!
Özgə bağda belə heyva, nar olmaz!

(səh. 230-231)

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan aldığımız variant:

Ağlama, ağlama, qəm yemə, könlüm,
Həmişə ruzigar böylə dar olmaz.
Doqquz ayda çəkdim zimistan qəhrin,
Əsil gülün meynəsində xar omlaz!

Gözəl şahdan bizə qəzəb olmasa,
Damın ataşından əzab olmasa,
Ortaliqda çuğul-kəzzab olmasa,
Dünya bərhəm yeyüb, inqilab olmaz.

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qürbət eldə qalsa, artar əzabı,
Sağ olsun dünyada telli Nigarı,
Bir mən ölməyinən el xarab olmaz!

ƏS-də:

Qəm çəkmə, qəm çəkmə, divanə könül,
Həmişə ruzigar beylə dar olmaz.
Doqquz ay çəkmişəm zimistan dağın,
Əsil gülün çövrəsində xar olmaz.

Gözəl şahdan mana qəzəb olmasa,
Dami-atəşindən əzab olmasa,
Ortaliqda çuğul gəzməsə, olmasa,

Dünya rəhbər olar, inqilab olmaz.

Sənsən Qurbaninin vəfalı yarı,
Səndən qeyri yoxdu bir umudvarı,
Sağ olsun dünyada Telli Niyarı,
Bir mən ölməginən el xarab olmaz.

62. Tapılmaz

ƏA-83; səh. 52-53.

63. Canım hey

QM-61; səh. 149.

Aşıq Məsim Səfərovdan aldığımız variant:

Ellər getdi yaylasına yayladı,
Bayqu tək viranda qalan mən oldum.
Çaylar coşqun oldu, yollar işləməz,
Qəvvəs tək dəryaya dalan mən oldum.
Dedim, könül, gəl en eşqin atından,
Heç xəbərin yoxdu intizarından,
On altı dilbərin ol həsrətindən,
Məh kimi saralıb solan mən oldum.

Qurbani, əngəbut tək canın asmanda,
Canan hayandadı, can da o yanda,
Yəqub kimi çox ağladım Kənanda,
Yusif tək zindanda qalan mən oldum.

64. Alma

QM-61; səh. 171.

QM-65-də qoşmanın Tovuz variantı:

Üç ay yaydan gedib, payız gələndə
Məst olub sığışmaz budağa alma.
Lalə, bənəfşədən artıq deyilsən,
Versin ay hüsnünə qadağa, alma!

Çiçəklərin açar yazlar, baharlar,
Gözəllik nişanı tamam səndə var.
Dənəsi xırdaca, özü güllü nar,
Düzəyim birbəbir otağa alma!

Biçara Qurbani bağrın əzərsən,
Mən dözən sitəmə sən də dözərsən,
Adətindi, əldən-ələ gəzərsən,
Yoxdu sana qoruq, qadağa, alma!

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan aldığımız variant:

Üç ay yayı keçib, payız olanda
Məst olub sığınmaz bu tağa alma.
Lalədən, qönçədən artıq deyilsən,
Versənə nöhsünə qadağa, alma!

Səni yaradıbdı Cəlilü Cabbar,
Hüsnün kitabında olsan kirdigar,
Özü xırdacadır, dənəsi gülınar,
Narınan düzdürüm otağa alma.

Sən ki Qurbaninin canın üzərsən,
Qaşların oynadıb, gözün süzərsən,
Adətindir, əldən-ələ gəzərsən,
Yoxdu sana qoruq-qadağa, alma!

65. Görməsin

QM-61; səh. 162.

ƏA-83-də I bəndin 3-cü misrası: *Kaş öləydim bu günlərə qalınca*. Son bəndin 2-ci misrası: *Ah, necə vətəndən oldum dərbədər!*

66. Gülərmiş

ƏA-83; səh. 50.

67. Dolanım

AH-65; səh. 309.

68. Gərək

HƏ-29; səh. 3.

69. İmdi

SM-35; səh. 219.

SM-28-də:

Tərif etdiyin ol səmənd atın
Kəlləmənqo tutub, yamandır imdi.
Nalı, mıxı tökülüb, çox pis gündədir,
Ay Nuru bəy, bir ölü siçandır imdi.

Arıq çıxıb qışdan, irilməsi yoxdur,
Noxtalanıb bir yerə çəkilməsi yoxdur.
Çoxdanın ölüsüdür, dirilməsi yoxdur,
Bir dəri, bir sümük, palandır imdi.

Qarğa-quzğun edib cəmdəyin yara,
Üç mildən qalıbdır dişlər ağara,
Umsuğ etdin məni, qoydun avara,

Dedim, yəqin, bir şir, aslandır imdi.

Yaş gönün duzlayıb satmışam pula,
Əvvəlki qaydada düşmüşəm yola.
Dedim dostluqda bircə nə ola,
Qoymuyasan, könlüm virandır imdi.

Nə bilim, belə də nəhs olur məgər!
Düş yola gəzgilən hər şamü səhər,
Qurbani, sevdiyin atdırsa əgər,
Söylə ki, at yerişli Qurbandır imdi.

QM-61-də ilk bəndin 2-ci misrası: *Kəlləmənqo tutub yaş-
mandı indi*. I bəndin 4-cü misrası: *Ayğırın bir ölü siçandır indi*.
II bəndin ilk misraları:

Arıx çıxıb qışdan, ayrılması yox,
Noxtalanıb yerə çəkilməsi yox.

IV bəndin son misrası: *Qoymusan könlümü bicandır indi*.

AD-72-də II bəndin ilk misrası: *Arıx çıxıb qışdan, ayrılması
yox*.

ƏA-83-də I bəndin son misrası: *Ayğırın bir ölü siçandır indi*.
Son bəndin ilk misrası: *Nə bilim, belə də nəfs olur məgər?*

QM-61, AD-72 və **ƏA-83**-də son misra: *Söylə, at yerişli
qurbandı indi*.

70. Bəhanədir bu

SM-28; səh. 132.

QM-61-də I bəndin 3-cü misrası: *Dedim: Bir nəzər sal aşiq
halına*.

Burada qafiyələr *budu, sudu, gedi* şəklindədir.

ƏA-83-də ilk misra: *Dedim: Dilbər, getmə bir də danışaq*.
IV bəndin 3-cü misrası: *Dedim: Cavan ömrüm çürüyüb budu*.
Son bəndin ilk misrası: *Dedim: Qurbaniyəm yarın adına*.

71. Deyibdir

RƏİ, 1775-ci ilə aid cümg 75, B-2692/3646, səh. 11a.

Başqa bir cümgdə:

Cəbinin təcəlla, cəmalın məzhər,
Küll-şeyün halik – Allah deyibdir,
İki qabe-qövsün, qürrətüleynin
Bilmənəm qanıma nə susayıbdır!

Sənin üçün gəldi ərşi-ələdan,
Getdi xəbər gəttdi qülhüvəyyadan,
Camalın təfsirin ta sürəyyadan
Ay şuxun eyləyib, gün ilğayıbdır.

Ey vilayət tacı, kərəmin kanı,
Sənsən bu dünyanın darül-əmanı,
Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Məlayik yüzünə durmaq ayıbdır.

(RƏİ, cümg 103, B-1327/3900)

Azərb. SSR MDƏİL, fond №533, siyahı 1, saxlama vahidi
63, səh. 203-də şeirin variantı:

Cəbinin təcəllası, camalında sər,
Aləm küll-şeyün – Allah deyibdir.
İki qabe-qövsü qürrətüleyn,
Bilməzəm qanıma nə susayıbdır.

Getdi vəhy gətirdi rəbbülələmdən,
Tahir peyğəmbərdən, dürri-kələmdən,
Xəttat xətt çəkəndə dammış qələmdən,
Görən deyər: xaldır, nə əcayıbdır!

Cəmalın göründü qəsri-həyadan,
Ərşdən nida gəldi, qülhüvəyyadan,
Mən səni sevmişəm heyvü həyadan,
Ay şövqün eyliyüb, gün ilğayıbdır.

Səndə vardır bu aləmin hikməti,
Onunçun eyrlər sana hörməti.
Dürrü zəbərcətdən abi-rehləti...
Sədəfli... nə qucayıbdır!

Başına döndüyüm, yaradan qəni,
Axirət mülkünə darüləməni,
Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Mələklər yüzünə durmaq ayıbdır.

QM-61-də.

I v a r i a n t:

Cəbinin təcəlla, camalın günəş,
Küllü şeyin halillah deyibdi.
İki qabi-qovsun qürrətəl-eyni,
Bilmirəm qanıma nə susayıbdı?

Təbəssüm eyləyir hərdən nazənin,
Mərifət anladıb mənasın bilin.
Ya müşk-ənbərdir siyah kakilin,
Ya şəbi-yeldadı, ya rəqəibdi.

Elmin mədənisən, kərəmin kanı,
Sənsən bu dünyanın dari-imanı,
Qurbani, bəsdə gəl, həddini tanı,
Mələik üzünə durma, ayıbdı!

(səh. 143)

II v a r i a n t:

Ruyin təcəlladır, camalın günəş,
Külli malə, külli şalə deyibdir.
İki qaşı, gözü, qürrətil-eynin,
Görəsən qanıma nə susayıbdır?!

O kim idi, gəldi ərşi qələmdən,
Mana bir xəbər ver dürrü kələmdan.
Xətt-xətt çəkəndə damdı qələmdən,
Sinəndəki xaldı, nə əcaibdi!

(səh. 189)

QM-65-də **QM-61**-dəki birinci variant saxlanmışdır. II bəndin 2-ci misrası: *Mərifət anlayıb, mənasın bilin*. Son bəndin 3-cü misrası: *Qurbani, bəsdı, sən həddini tanı* (səh. 26).

72. Handadı

SM-28; səh. 134-135.

SM-35-də eyni variantdır (səh. 227)

QM-61-də:

İbtida eyləyib girdim meydana,
Aşıqlar ustadı görün handadı?
Pünhani dərdlərim çoxdu canımda,
Dürrü gövhərlərim hansı kandadı?
Nazlı yar əlindən sinəsi dağam,
Sürrəyə tək yatmamışam, oyağam,
Şahindən ayığam, qazdan sayığam,
Bu çeşmim gözləyir sübhi-dandadı.

Mana badə verib içmişəm vəli,
O nə ki buyurub, demişəm bəli.
Qurbaninin fikri-zikri, xəyalı
Axır ki, mətləbi Pəri xandadı.

(səh. 137)

QM-65-də **QM-61**-dəki variantdır. II bəndin son misrası: *Dü çeşmim gözləyir, sübhü dandadı*. Son bəndin ilk misrası da fərqlidir.

AH-65-də:

İbtidada qədəm basdı məclisə,
Ustadlar ustadı görüm handadı.
O qızın dərd-səri çoxdu canımda,
Göhərli sözlərim hələ kandadı.

Həzrət Əli verdi mənə badəni,
Canıma saldılar qovğanı, qanı,
Qurbaninin fikri, zikri, xəyalı,
Deyə bilməm yenə Pəri xandadı.

(səh. 91)

QM-65-də Gəncədən toplanmış variant:

İbtida qədəmi basdım məclisə,
Aşıqlar ustadı görüm handadı?
Onun dərdi, qəmi çoxdu canımda,
Gövhərli sözlərim hələ xandadı.

Şahin-şonqar bir tərlana səyyadam,
Dövrəsində dolanıram dəmadəm.
Gəncə şəhərində mənim iradəm,
Bilmirəm ki, qismət nə məkandadı.
Mana badə verib həzrəti Əli,
Nə buyurubsa da, demişəm, – bəli.
Qurbaninin fikri, zikri, xəyalı,
Axırı mətləbim Pəri xandadı.

(səh. 295)

«Qoşmalar» (1928) kitabındakı variant **SM-28**-ə uyğundur. İkinci bəndi:

Nazlı yar əlindən nə sinədağam,
Bərk yuxuya dalmamışam, oyağam.
Yar nə qədər yaşayır, mən də sağam,
Dü çeşmim gözləyir sübhü dandadı.

Son bəndin 2-ci misrası: *Sailə bağışla dövləti, malı*. Son misra: *Gecə-gündüz butam Pəri xandadı*.

73. Şah

SM-35; səh. 217.

QM-65-də:

Yerlə göy yoxkən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri, dürr eylədi şah...
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Cismini qəndildə nur eylədi şah.

Gətirdi kəlamı cümlə cahana,
Qırxları göstərdi əhli-ürfana,
Peyğəmbər xitabın gətirdi dəhana,
Həbibin söhbətin şur eylədi şah.

Dirili Qurbani, götür, din indi!
Boynundadır məhəbbətin kəməndi,
Dərya üstə oynadırdı səməndi,
Özün Cəbrayılə pər eylədi şah!

(səh. 22-
23)

«Şah» rədifli bu qoşma RƏİ-də mühafizə olunan bir cüngdə (cüng 108, B–1335/10541, səh. 3b) qeydə alınmışdır. Təqribən XIX əsrə aid olan bu cüngdəki variant S.Mümtazın yazıya aldığı ilə tam uyğundur. Əslində, həmin variant ilkin mənbə hesab oluna bilər.

74. Zülfün

QM-65; səh. 35-36.

QM-61-də:

Bu gündüzün mehri, gecə vəkili,
Qüdrət üçün sirri-ilahi zülfün!
Uca tutan gedər həşri-behiştə,
Möminlərin püştü-pənahı zülfün!

Şəmsi mat elədi camalın şövqi,
Səni görcək artdı qəmərin zövqi,
Göydə mələklərin səndən yox fərqi,
Nurdan sana çəkmiş kəlahi zülfün!

Qurbani deyər ki, yuxudan oyan,
Mənə bir adını etginən bəyan.
Sərasər yazılıb ayeyi-Quran,
Katiblər şərhidi, ənahi zülfün.

(səh. 153)

MN-də:

Gənc üzün mehrabı, sinən məkanı,
Tökülüb çarsıdan külahı zülfün.
Üzün görən yəqin gedər behiştə,
Azad eylər yüz min günahı zülfün.

Qaşların qaradı, gözlərin qəmbər,
Zülfün buyı qoxur müşk ilə ənbər.
Xalların türresi məscidü mənbər,
Nurdan sərrafıdı külahı zülfün.

Qurbani, yatıbsan qəflətdən oyan,
Yarın gizli sirrin eylədin bəyan.
Surədə yasindi, ayədə Quran,
Möminlərin püştü, pənahı zülfün.

75. Pərim

QM-61; səh. 183, 193.

QM-61-də iki müxtəlif şeir kimi yazıya alınmışdır. Eyni şeirlər olduğu üçün birincinin son bəndi ilə ikincinin əvvəlki üç bəndini birləşdirib bir şeir kimi verdik. Birinci şeirdən ixtisar olunan bəndlər:

Özü xoş sifətdi, adı xoş nişan,
Yeriyir qabaqca Mikayıl, Pərim!
Fəriştə zülflərin tarımar olmuş,
Açılıb gərdəndən həmayıl, Pərim!

Qapına gəlmişəm, sayılan, sayıl,
Haq verən paylara mən oldum qayıl,
Qızıl qıtmığından tökdür həmayıl,
Dünya olsun sana naqail, Pərim!

İkinci şeirdən ixtisar olunmuş son bənd:

Qurbani girişmiş, meydanın dərin,
Oxuyanlar bilir dəryanın dürün,
Bir qıya baxanda yandırdı pərin,
Yetmiş min il qaldı Cəbrayıl, Pəri.

Bu şeirlər müəyyən dəyişikliklə **QM-65**-də də verilmişdir (səh. 65, 74).

Birinci şeirdə dəyişiklik. I bəndin son misrası: *Asılıb gərdəndən həmayıl, Pərim!* Son bəndin 2-ci misrası: *Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.*

İkinci şeirdə rədif dəyişmiş və düzgün olaraq «Pərim» şəklinə salınmışdır. İlk misrada «atın» sözü «adın» şəklində düzəldilmişdir. II bəndin ilk misrası: *Özün naseh, kəlamındı imamət.* III bəndin ilk misrası: *Mənim səndən qeyri heç bir yarım yox.*

4-cü misra: *Canü baş yoluna ha qail, Pərim!* Son bəndin ilk misrası: *Qurbani, girişmişsən, meydanın dərin.* 3-cü misra: *Bir qıya baxanda yandırdı pərin.*

AD-72 və **ƏA-83**-də üçbəndli şeir verilmişdir.

76. Yetişdim

QM-61; səh. 177.

II bəndin ilk iki misrası «Pəri» şerinin III bəndində təkrar olunur, lakin mətnlə o qədər də uyğundur. Bizcə, burada yerindədir.

QM-65-də Qazaxdan toplanmış variant:

Bir mələyin ələyindən ələndim,
Bəli dedi, bələyində bələndim.
Ərşi, kürşü yaradanda diləndim,
Yüz dərd çəkdim, bir dərmana yetişdim.

Qurbani der: budu söz müxtəsəri,
Şah əlindən içdim abi-kövsəri.
Övliyalar, ənbiyalar sərvəri,
Pirim olan Şah-Mərdana yetişdim.

(səh. 302)

ƏS-də:

Laməkan şəhrindən gəldim məkana,
Canlar əhli bir canana yetişdim.
Haqqın min bir adın eylədim zikr,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.

İxlas kəmərinə çaldım belimə,
Həqiqətdən su bağlandı gölümə.
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Yolu tutub yol-ərkana yetişdim.

Qurbani deyər keçdi söz müxtəsəri,

Ağamın əlindən içdim ab-kövsəri,
Ənbiyalar, övliyalar mürsəli
Şah deyib, Şah-Mərdana yetişdim.

77. Haralar mənim

QM-61; səh. 131.

QM-65-dəki variant xeyli pozulmuş və qoşmaya dini don
geydirilmişdir:

Əzəl başdan yerim biməkan oldu,
Görünür gözümə haralar mənim!
Əyyub kimi sinəm şanbaşan oldu,
Göründü gözümə yaralar mənim.

İslam olan məzhəbimiz şərifdi,
Dərdli olan bu odları görübdü,
Ala gözlü bir dilbərim gedibdi,
Şahi-Mərdan gəlsə çaralar mənim.

Əvvəl başdan qara gəlibdi yazı,
Kimdi olsun bu dünyadan irazi?!
Məhəmməddən bizə qalıbdı yazı,
Qurbaniyəm, işim aralar mənim.

(səh. 15)

İR-də:

Başına döndüyüm ay duran ellər,
Gözümə göründü haralar mənim!
Əyyub kimi sinəm başı dəlikdi,
Cismimə düzüldü yaralar mənim.

İslam olan islamına şərifdi,
Bu dərdləri görən gözlər görübdü,
Ay ağalar, bir tərланım gedibdi,
Qədri-sübhan olsa çaralar mənim.

Ay bu nə qurğudu, ay bu nə yazı,
Verərəm yolunda canım niyazi,
Məhəmməd şəfqətçi, haqq özü qazı,
Qurbaniyəm, dərdim aralar mənim.

78. O burca

QM-65; səh. 12.

İR-də:

Tifil ikən qulluq etdim ustada,
Gözüm açdım, meyl eylədim o burca.
Arif oldum, oxudum haq kəlamın,
Əlif qəddim dal eylədim o burca.

İsmin xəbər aldım, dedi: Əlidi,
Göydə gəzən Cəbrayıldı, pəridi.
O yer ki var, Şahi-Mərdan yeridi,
Peyğəmbər meraca gedər o burca.

Qurbaniyəm, arayıban tapmışam,
Qırxlar məclisindən bir pay qapmışam.
O yer ki Kəbədir, mən də görmüşəm,
Hər könüldən min yol gedər o burca.

79. Dedilər

QM-61; səh. 128.

QM-65-də qoşmanın başqa bir variantı da verilmişdir. II və III bəndləri **QM-61**-dəki kimidir. Yalnız ilk bəndi fərqlidir:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Qafil, nə yatmısan, oyan – dedilər.
Düldülün sahibi, Qənbər ağası,
Bu dövrana şahı-mərdan dedilər.

(səh. 292)

QM-65-də Qazaxdan toplanmış variant:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Qafil, nə yatıbsan, oyan, dedilər.
Aləmi-vayğada açdım gözüümü,
Görünənə Şahi-Mərdan dedilər.

Qafil, nə yatıbsan, qəflətdən oyan!
Oxu sözlərini, sən eylə bəyan!
Qəlbində nə varsa, eyləmə pünhan!
Doxsan min kəlməyə inan – dedilər!

Qurbani, giribsən qəm dəryasına,
Ahular çəkilib dağ səhrasına,
Bir siyğəl çəkдилər könül pasına,
Məğribdən məşriqə ürşan dedilər.

(səh. 292-293)

AH-65-də variantı:

Yatmış idim xabi-qəflət içində,
Onda gördüm: oyan, oyan – dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözüümü,
Min bir kəlmə mənə bəyan dedilər.

Qəflətdən ayıldım, açdım gözüümü,
Xaki-övlüyəyə sürtdüm üzümü,
Dindirdilər, haq söylədim sözümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan dedilər.

Qurbani der: çıxdım dağ səhrasına,
Könlüm qalxdı, düşdü eşq sevdasına,
Bir siqal verdim könül pasına,
Məğribdən məşriqə bəyan dedilər.

(səh.81)

İR-də:

Yatmış idim baqi qəflət içində,
Tifil, nə yatıbsan, oyan, – dedilər.

Düldülün sahibi, Qənbər ağası,
O dövrana Şahi-Mərdan dedilər.

Yatmışdım qəflətdə, açdım gözümü,
Dindirdilər, haq söylədim sözümü,
Ərənlər payinə sürtdüm üzümü,
Doxsan min kəlməyə bəyan dedilər.

Qurbaniyəm, düşdüm qəm dəryasına,
Ovçu olan gedər dağ binasına,
Bir sığal çəkdlər könül pasına,
Al, abi-kövsərdən iç, qan – dedilər.

80. Bu işə

AH-65; səh. 95.

81. Ya minəl-əta

QM-65; səh. 11.

82. Möminlərə gərəkli

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya alınmışdır.

83. Əli

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

84. Ya Murtuza Əli

AH-65; səh. 82.

85. Yaratdı

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır.

İR-də:

Haqq-təala könlündə fikir eylədi,
Əzəl sərdən bu dünyanı yaratdı.
İrənginə baxdı, hayıf eylədi,
Sudan çəkdi öz eyvanın yaratdı.

Eyvanında nə çadır var, nə dirək,
Hər nə dilək tutsan, olar mübarək.
İyidin həmdəmi xidmətkar gərək,
Doqquz dəstə məleykəni yaratdı.

Qurbani qurbandı haqqın özünə,
Gecə-gündüz yuxu gəlməz gözüne.
Pərdəsini çəkdi ərşin üzünə,
Yollar bulud, ol dumanı yaratdı.

86. Dedim «bəli»di

Misir kişidən yazıya alınmışdır. İlk bəndini bərpa etmək mümkün olmadı.

87. Çəkibdi

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya alınmışdır.

89. Ay oğlan

QM-61; səh. 152.

Qoşma şairin sevgilisi Pərinin dilindəndir.

88. Məmələrin

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya alınmışdır.

Varxiyanlı Aşıq Məhəmmədə aid edilən «Başına dolandı» şeiri («Azərbaycan aşıqları və el şairləri». c. I, 1983, səh.157) Qurbaninin bu qoşması ilə müqayisədə variant təsiri bağışlayır. Lakin son bənddən görünür ki, Aşıq Məhəmmədin də belə bir qoşması olmuş, aşıqlar bu iki şeiri bir-biri ilə qarışdırmışlar.

90. Candan eylədi

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya alınmışdır.

ƏS-də:

Hayıl-mayıl pəncərədən baxan yar,
Baxan dilbər məni candan eylədi.
Ay qabaq üstündən qəmzə taxan yar,
Taxan dilbər məni candan eylədi.

Qurban olum sənin kimi həmdəmə,
Arif olub bir qulaq as bu dəmə.
Açılıb çarpazı, görünür sinə,
Sinən, dilbər, məni candan eylədi.

Bakım yoxdu sultanından, xanından,
Öldürsələr, qorxum yoxdu canımdan.
Ağ əlinlə Qurbaninin qanından, –
Axan qanlar məni candan eylədi.

Abbas Tufarqanlının da buna bənzər, lakin tamamilə fərqli qoşması vardır (b a x: **QM-61**; səh. 212)

TƏCNİSLƏR

1. Yar ala məni

Aşıq Mikayıl Azaflıdan yazıya alınmışdır.

2. Yara yüz

SM-28; səh. 135

QM-61-də:

Gözəl Pərim, gəl Allahı seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara yüz!
Astaca gir yarın astanasından,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara, yüz!

Sağdan vurdu, soldan çıxdı, sağ ələm,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm.
Bedahətədi mən bu dərdədən sağalam,
Təbib birdi, dərman min bir, yara yüz!

Qurbani der: Bura gəldim yar üçün,
Kəs ciyərim, doğra bağrım yar üçün,
Yar odu ki, yardan sonra yar üçün
Yaxa yırtı, zülf dağıda, yara üz!

(səh. 179)

QM-65-də birinci bənd:

Gözəl Pərim, gəl allahı seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara üz!
Astana gör, yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara yüz!

III bənddə cinas qafiyələr hər üç misrada «yar için» şəklinə salınmışdır.

AD-72-də:

Gözəl adam, gəl allahı seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara üz!
Astana gör, yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə, yara üz!

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol ləşgərdi, sağ ələm,
Nagümanam mən bu dərddən sağalam,
Təbib birdi, dərd minbirdi, yara yüz!

Qurbani der: bura gəldim yar üçün,
Kəs ciyərim, doğru bağrım yar üçün,
Yar odur ki, yardan sonra yar üçün
Zülf dağıda, yaxa yırtı, yara üz!

(səh. 8)

3. Bir də yaz

QM-61; səh. 180.

QM-65-də II bəndin 3-cü misrası: *Qəvvəs olan girər dərinə gəzər.*

4. Bir dala

QM-61; səh. 155-156.

ƏA-83-də son bəndin 1-ci misrası: *Süsənmisən, sünbülmüsən yara sən?* 3-cü misra: *Qurbani der: Canı verdim yara san.*

5. Ay əsər indi

QM-61; səh. 144.

ƏA-83-də II bənd:

Bahar olcaq dağlar ay lalalandı,
Bulud zülf üzünə ağ lalalandı.
Biznən mey içənlər ay lal alandı,
Tökülüb sərinə ay əsər indi!

6. Üz indi

QM-61; səh. 163

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan aldığımız variant:

Ayın lam içində, sin arasında,
Yar bizə göndərdi bir cöyüz indi.
Aylar, illər həsrətini çəkdiyim,
Lütf eylə, ləbindən bircə üz indi.

Gözəllər yığılıb qiya baxanda,
Ziya zülfün daldan qiya baxanda,
Nigar pəncərədən qiya baxanda,
Ömrümün işgəsin bircə üz indi.

Gözəllər oynayır göz bulağında,
Sürmə tək qoyruldu göz bulağında,
Qüdrət çeşməsində, göz bulağında
Qurbani çalxanar bircə üz indi.

ƏS-də:

Ayın lam içində, sin arasında,
Yar bizə göndərib bir cəviz indi.
Aylar, illər həsrətini çəkdiyim,
Lütf eylə ləbindən bircə üz indi.

Durub pəncərədən qiya baxanda,
Apardı ağılımı qiya baxanda.

Pəri xanım gəlib qiya baxanda
Ömrümün işgəsin bircə üz indi.

Gözəllər yığılıb göz bulağında,
Sürmə tək qovruldu göz bulağında,
Qüdrət çeşməsində, göz bulağında,
Qurbani, çalxanıb bircə üz indi.

7. Xal-xala

QM-61; səh. 175.

8. Pərim

Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır. Çox pozulmuş olduğundan cinas qafiyələrin bir qisminin mənasını aydınlaşdırmaq çətindir.

QIFILBƏNDLƏR

1. Kafü lamü kaf

QM-61; səh. 137.

QM-65-də II bəndin 3-cü misrası: *Peyğəmbər ki, qədəm basdı meraca...*

2. Dördünə

QM-61; səh. 147-148.

MN-də:

On iki gözəlin seyrinə vardım,
Nəzər etdim gözəllərin dördünə.
Altısı bədxuydu, dindirmək olmaz,

İkisi mehriban, bunun dördü nə?

Ay ağalar, bu qəm məni tutubdu,
Çərxi-fələk daşım əldən atıbdı,
Səkkiz şeydi, bu dünyanı tutubdu,
Abü atəş, xakü baddı, dördü nə?
Qurbaninin dərsin yeritməz qələm,
Neçə uruf oldu o məclisdə cəm?
Səkkiz şey insana enibdi ənam,
Ağıl, mərfət, huş, kamaldı, dördü nə?

İR-də:

Bu gün bir məqamə səfər eylədim,
Gözüm düşdü gözəllərin dördünə,
Altısı bədxuydu, dindirmək olmaz,
İkisi mehriban, onun dördü nə?

On iki gözəl bir səhrada yatıbdı,
Məzə içib, qəm öyünə batıbdı,
Səkkiz şeydi, bu dünyanı tutubdu,
Abü atəş, xakü baddı, dördü nə?

Qurbani sözünü eylədi tamam,
Sizə də xoş gəlsin bu gözəl kəlam.
Səkkiz şey insana yetişdi ənam,
Ağıl, mərfət, huş, kamaldı, dördü nə?

ƏS-də:

On altı gözəlin seyrinə vardım,
Gözüm düşdü gözəllərin dördünə,
Altısı bədxəsyətdi, dindirmək olmaz,
Altısı mehribandı, bəs dördü nə?

Ay ağalar, dərdim yaman artıbdı,
Fələk əldən-elə daşım atıbdı.

Səkkiz şeydi bu dünyanı tutubdu,
Abü atəş, xakü baddı, dördü nə?

Qurbani sözlərin eylədi tamam,
Gözümün evini alıbdı duman,
Səkkiş şey gəlibdi insana ənam,
Ağıl, kamal, mərifət, eşq, dördü nə?

3. Neçədi

Qıfılənd Aşiq Məsim Səfərovdan yazıya alınmışdır. Abdulla xanın dilindən söylənmiş, yeni dastana uyğunlaşdırılmışdır.

DEYİŞMƏLƏR

1. Mirzalı xan ilə deyişmə

QM-61; səh. 129-130.

Aşiq İsfəndiyar Rüstəmovdan aldığımız variantı:

Q u r b a n i

Başına döndüyüm gülüzlü ata,
Orda bir şəhər var, adı Gəncə hey!
Gözəlləri, məhbubları, xubları,
Xub batıbdı mala-pula, gəncə hey!

İ m i r z a l ı x a n

Başına döndüyüm gülüzlü oğul,
İndi mənim dərdim olub gəncə, hey!
Fələk vurub məni səndən ayırdı,
Oldu onda, oğul, dərdim dağca, hey!

Q u r b a n i

Gözəl kəklik balaların ayırdı,
Ayırıban çolpoyların doyurdu,
Fələk vurdu səni məndən ayırdı,
Aram düşdü nazlı yardan gəncə hey!

İ m i r z a l ı x a n

Yatmaq üçün gözlərinin xabı var,
Əmmək üçün ləblərinin balı var,
Hər kimsənin tayı-tuşu, babı var,
Tutmaq olmaz özgəsinnən pəncə hey!

Q u r b a n i

Qurbaniyəm, yar zülfünü hörmədim,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim,
İran gəzdim, Turan gəzdim, görmədim,
Görməmişəm gözəllikdə onca hey!

İ m i r z a l ı x a n

İmirzalı xanam, getdi varımız,
Namusumuz, qeyrətimiz, arımız,
Çünki olduq xeyrə-şərə yarı biz,
Ortağıqdan bölək, oğul, təcə hey!

«Qurbani» dastanının Diri versiyasında Qurbaninin cavabı ayrıca qoşma şəklindədir. Atasının da adı Fərəməz bəydir. Qurbani Fərəməz bəyin: *«Bala, sənə kimi buta veriblər?»* sualına aşağıdakı qoşma ilə cavab verir:

Könlüm qalxdı Bərdə sarı yeridi,
Orda bir şəhər var, adı Gəncə hey!..

Gözəlləri, məhbubları, xubları
Xub batıbdı mala, mülkə, gəncə hey!..

Tülək tərən balaların ayırdı,
Ayırban həm çöllərdə doyurdu.
Fələk vurdu bizi eldən ayırdı,
Biz də düşdük bir diyarə, küncə hey!..

Qurbani der: Vüsalına varmadım,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim.
İran gəzdim, Turan gəzdim, görmədim,
Gözəllikdə Pərim tək qönçə hey!..
(AH-65, səh. 82-83)

SM-28-də:

Könül qalxıb dərdə sarı yeridi,
Onda bir ölkə var, adı Gəncə hey!
Gözəlləri, məhbubları, xubları
Onlar batıb malü mülkə, gəncə hey!

Geymək üçün yaşılı var, alı var,
Əmmək üçün ləblərinin balı var.
Xublarının bir özgə cür halı var,
Hər yetənlə vurmaq olmaz pəncə, hey!

Qurbani der: Vüsalına ermədim,
Qul oluban qulluğunda durmadım,
Gəzdim İran, Turanı mən, görmədim,
Gözəllikdə, məhbubluqda səncə, hey!..

(səh.133)

2. Mustafa ilə dəyişmə

QM-65; səh. 16-17.

QM-61-də I bəndin 2-ci misrası: *Səbəb nədi, düşmüşən bu çölə sən?* 3-cü misra Mirzalı xan ilə deyişmədə də var. II bəndin 3-cü misrası: *Gər qalarsan, gözüm üstə yerin var.* V bəndin ilk misrası: *Mustafa bəy ilqarında bütündü.* Son bəndin 3-cü misrası: *Bir gözəl seçmişəm işiq dünyada.*

İR-də Qurbaninin sözləri ayrıca qoşma şəklindədir:

Başına döndüyüm bəzirgan qoca,
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.
Nə günüm günüzdü, nə gecəm gecə,
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.
Xəbər alsan, budu sözümün düzü,
Sızıldar yaralar, səpməynən duzu.
Məmməd xan bacısı, Ziyad xan qızı,
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.

Qurbaninin dərdi oldu ziyadə,
Çağırısam allahı, yetişər dadə,
Ağamın əlindən almışam badə,
Bir pəri salıbdı çöllərə məni.

Aşıq Məsim Səfərovda Xoca Saleh adlı sövdagər ilə deyişmə şəklindədir:

S ö v d a g ə r

Başına döndüyüm gülüzlü oğul,
Nə üçün düşübsən çöldən-çölə sən?
Ya yar sevib, ya da eşqə düşübsən,
Nə üçün düşübsən çöldən-çölə sən?

Q u r b a n i

Başına döndüyüm gülüzlü Xoca,
Bir sona salıbdı çöllərə məni.
Nə günüm gün keçir, nə gecəm gecə,

Bir sona salıbdı çöllərə məni.

S ö v d a g ə r

Var istəsən, dövlətim var, varım var,
Namusum var, qeyrətim var, arım var,
Oğul olsan, gözüm üstə yerin var,
Bir qızım var, ona həmdəm olasan.

Q u r b a n i

Xəbər alsan, budur sözümün düzü,
Açıb yaraları səpməynən duzu.
Cavad xan bacısı, Ziyad xan qızı,
Bir sona salıbdı çöllərə məni.

S ö v d a g ə r

Xoca Saleh sözlərinə bütündü,
Var get, oğlan, mətləbinə çat indi.
Arayıban yar gətirmək çətindi,
Əhdim budu, mətləbinə çatasan.

Q u r b a n i

Qurbaniyəm, dərdim həddən ziyada,
Ağamın əlindən içmişəm bada.
Ziyad xanın qızı o pərizada –
Bir sona salıbdı çöllərə məni.

3. Pəri ilə deyişmə

QM-65; səh. 52-53.

QM-61-də III bəndin 3-cü misrası: *Sinəm döşək, məməm yastıq* (səh. 169).

AD-72-də Qurbaninin cavabı ayrıca gəraylı kimi verilmişdir (səh. 57).

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan aldığımız variant:

P ə r i

Dərdin alım, əsmər oğlan,
Gəl gir qoynuma, qoynuma.
Hər nə gəlsə xan babamdan,
Mənim boynuma, boynuma.
Q u r b a n i

Ala gözlü nazlı Pəri,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm.
Sənə qurban başü sərim,
Yat, Pərim, gələ bilmərəm.

P ə r i

Otağıma qədəm basdıq,
Qəsdim budur, qatam dosduq,
Sinəm döşək, məməm yasdıq,
Gəl gir qoynuma, qoynuma.

Q u r b a n i

Nigar pəncərədən baxar,
Üzüyümü barmağına taxar,
Məkr eylər, evimi yıxar,
Yat, Pərim, gələ bilmərəm.

P ə r i

Mən Pəriyəm, boyum bəstə,
Siyah zülfüm dəstə-dəstə,
Yerin saldım sinəm üstə,
Gəl gir qoynuma, qoynuma.

Q u r b a n i

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri,
Qurbaninin nadan yarı,
Yat, Pərim, gələ bilmərəm.

4. Dədə Yediyarla dəyişmələr

M.H.Təhmasib «Qurbani» dastanına aid qeydlərdə yazır: «Dədə Yediyarla Qurbaninin dəyişməsi təqdim etdiyimiz dastanda getməmişdir. Bu dəyişmə altı qatar qıfılbənddən ibarətdir. Mövzusu əsasən dinidir. Qazaxdan və Şəmkirdən toplanmış variantlara görə Qurbani Dədə Yediyarla yox, Aşıq Heydər dəyişir» (**QM-65**; səh. 297-298)

Aşıq Müseyib Nəsimov, Aşıq İsfəndiyar Rüstəmov və Aşıq Əhməd Sadaxlıdan aldığımız variantlarda bu qıfılbənd-dəyişmələrin bir qismini əldə edə bildik. Həqiqətən də əksərən dini xarakterdədir. Lakin bunlar ümumən dövrün dünyagörüşünü, mənəvi-ideoloji aləmin müəyyən keyfiyyətlərini əks etdirdiyindən topluya daxil etməyi lazım bildik. Biz düzəlişlər aparmağa çalışmadıq. Yalnız bu və ya digər variantda özünü göstərən daha səhifə cəhəti əsas götürməklə bəzi dəqiqləşmələr etməli olduq ki, belələri də çox azdır. Anlaşılmaz, əslinin bərpası mümkün olmayan cəhətlər də çoxdur.

Dədə Yediyarla birinci dəyişmə Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan alınmış variantdır.

Bu deyişmənin Aşıq Müseyib Nəsimovdan alınmış variantı daha pozuqdur:

I deyişmə

D ə d ə Y e d i y a r

Səndən xəbər alım, Aşıq Qurbani,
Əvvəl-əvvəl hansı şəhər salındı?
Kim idi əmr edən, nə gəldi canə?
Neçə min il dünya ləmyesir qaldı?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar!
Əvvəl-əvvəl Kəbə şəhri salındı.
Haqq idi əmr edən, insan yarandı,
Yetmiş min il dünya ləmyesir qaldı.

D ə d ə Y e d i y a r

Nədən hasil oldu Düldülün səngi?
Nəyə bənzər idi onun irəngi?
Cənabi əmirin əzəlki cəngi –
Əzəl Zülfüqarın o kimə çaldı?

Q u r b a n i

Nurdan hasil oldu Düldülün səngi,
Göy mafiyə bənzər idi irəngi.
Cənabi əmirin əzəlki cəngi –
Əzəl Zülfüqarın Əntərə çaldı.

D ə d ə Y e d i y a r

O nədir ki, qədəh tutub dəstində,
O nədir ki, bəni-adəm qəsdində?
O kim idi, bir növbənin üstündə

Kimin bığlarını harada yoldu?

Q u r b a n i

Qurbani der: Əzrayıldı, qədəh tutub dəstində,
O torpaqdır, bəni-adəm qəsdində,
Cənab əmir bir növbənin üstündə
Diməşqdə Müaviyənin bığını yoldu.

Aşıq Əhməd Sadaxlıdan aldığımız variant:

D ə d ə Y e d i y a r

Məndən salam olsun arif olana,
Əvvəl-əvvəl hansı şəhər salındı?
Kimdən əmr olundu, Adəm yarandı,
Neçə min il dünya ləmyesir qaldı?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar,
Əvvəl-əvvəl Kufə şəhri salındı.
Haqdan əmr olundu, Adəm yarandı,
Yetmiş min il dünya ləmyesir qaldı.

D ə d ə Y e d i y a r

De kim qiya baxdı, yandırdı Turu?
Nədən başa gəldi İsrafil suru?
O kim idi gəldi alnında nuru,
Kim onu görcəyin müsəlman oldu?

Q u r b a n i

Haqqım qiya baxdı, yandırdı Turu,
Nurdan başa gəldi İsrafil suru

Məhəmməd peyğəmbər – alnında nuru,
Xədicə görcəyin müsəlman oldu.

D ə d ə Y e d i y a r

Yediyar deyər: O kim idi tutub badə dəstində?
O kim idi, durub nəyin qəsdində?
O kim idi, durub nəyin üstündə?
Kimin bığlarını harada yoldu?

Q u r b a n i

Qurbani deyər: Əzrayıldı tutub badə dəstində,
O – torpaqdı, durub diri qəsdində,
Cənab Əmir bir nöqtənin üstündə
Diməşqdə Müaviyənin bığların yoldu.

II deyişmə

Aşıq Müseyib Nəsibovdan yazıya alınmış variantdır.
İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya aldığımız variant:

D ə d ə Y e d i y a r

Məndən salam olsun, ay cavan aşiq!
O nədir ki, göydən haça gəlibdir?
Peyğəmbər dünyaya neçə gəlibdir,
Neçəsi əfzəldi, neçəsi mürsəl?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar!
O – qələmdi, göydən haça gəlibdir.
İyirmisi əfzəl, yeddisi mürsəl,

Bax gör bu dünyaya neçə gəlibdir?

D ə d ə Y e d i y a r

O nəydi ki, yoxdu onun binası?
O kim idi, harda qaldı əsası?
Peyğəmbərə gələn qoç quzunun anası,
Hansı ayda, gündə qoça gəlibdir?

Q u r b a n i

O – yeldir ki, yoxdu onun binası,
Musa idi, Turda qaldı əsası.
Peyğəmbərə gələn qoç quzunun anası
Şəvval ayı, şənbəh günü qoça gəlibdir.

D ə d ə Y e d i y a r

Yediyar deyər: O kim idi, vursun onu yol bürkü?
Kim kimin qəhrindən götürdü lökü?
Behiştəki tobb ağacının kökü
Neçə yarpaq, neçə budaq, neçə haça gəlibdir?

Q u r b a n i

Qurbani deyər: Yoldan çıxanları vursun yol bürkü,
Xəlil peyğəmbər Səmmil qəhrindən götürdü lökü.
Behiştəki Tobb ağacının kökü
366 yarpaq, 366 budaq, 366 haça gəlibdir.

Dastanın Diri versiyasına görə bu deyişmə Dədə Yediyarla deyil, Aşıq Heydərə aparılır:

A ş ı q H e y d ə r

Səndən xəbər alım, ay bala aşiq,
O nədi ki, göydən haça gəlibdi?
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər haqdı,
Əfzəli içində neçə gəlibdi?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, ey böyük aşiq,
O – qələmdi, göydən haça gəlibdi.
124 min peyğəmbər haqdı,
Əfzəli yeddidi, neçə gəlibdi.

A ş ı q H e y d ə r

O kim idi, ərşdə qızdırdı tası?
O kim idi, Turda qaldı əsası?
İsmayıla gələn qoçun anası
Hansı ayda, gündə qoça gəlibdi?

Q u r b a n i

Həzrət Əli ərşdə qızdırdı tası,
Musa idi, Turda qaldı əsası,
İsmayıla gələn qoçun anası
Çərşənbə günündə qoça gəlibdi.

(AH-65; səh. 89-90)

Aşiq Müseyib Nəsimovdan Dədə Yediyarla Qurbaninin çox
pozulmuş belə bir deyişməsinə də yazıya almışıq:

D ə d ə Y e d i y a r

Səndən xəbər alım, Aşiq Qurbani,

Adəmi-səfidən neçə min ildi?
Bu yerdən dumana, dumannan günə,
Günnən asimana neçə mənzildi?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar,
Adəmi-səfidən yetmiş min ildi.
Bu yerdən dumana, dumannan günə,
Günnən asimana 90994 mənzildi.

D ə d ə Y e d i y a r

O kimdi, dünyada hər nə var bildi?
O kimdi, səhrada gəzdiyin buldu?
O hansı şəxs idi, hamı tanıdı,
Kim onu görcəyin müsəlman oldu?

Q u r b a n i

Vəsəndi, dünyada hər nə var bildi,
Talibdi, səhrada gəzdiyin buldu.
Məhəmmədül Mustafaydı, hamı tanıdı,
Xədicə görcəyin müsəlman oldu.

D ə d ə Y e d i y a r

Dədə Yediyar yaranıbdı, adamdı,
Anmıyana dür mübarək qədəmdi (?).
Ayağı altıdı, başı ədəmdi,
Quyruğu belində o necə fildi?

Q u r b a n i

Qurbani der: İşim düşdü bəhrayə,
Mərd iyidnən varım gedim səhrayə,

Hind çəzirəsində bənzər bəhr ayə,
Quyruğu belində ha elə fildi.

Deyişmənin Aşıq Məsim Səfərovdan aldığımız variantı da
çox pozulmuşdur:

D ə d ə Y e d i y a r

Səndən xəbər alım, ay cavan aşıq,
Adəmi-səfidən neçə min ildi?
Torpaqdan dumana, dumannan günə,
Günnən asimana neçə mənzildi?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar!
Adəmi-səfidən 90 min ildi.
Torpaqdan dumana, dumannan günə,
Günnən asimana 90 min mənzildi.

D ə d ə Y e d i y a r

O kim idi, zina etdi anasın,
Neçə aydan sonra gəldi balası?
Neçə min, neçə yüz idi ayəsi?
O hansı şəhərdir, sən mana bildir.

Q u r b a n i

Qaraçıydı, zina etdi anasın,
Doqquz aydan sonra gəldi balası.
Altı min altı yüz altmış altı ayəsi –
Qadir sübhan üstümüzdə adildir.

D ə d ə Y e d i y a r

Yediyar deyər: Yaranıbdı adəmdi,

Nurdu, ibadətədi, həm xoş qədəmdi.
Ayaqları xizri, başı ədəmdi,
O necə heyvandı, sən mana bildir.

Q u r b a n i

Qurbani der: Genə düşdüm qəhrayə,
Mərd igidəm, varım gedim səhrayə.
Nil dəryasında bənzədirəm bəhr ayə,
İrtməyi belində bir belə fildir.

Aşıq Əhməd Sadaxlıdan aldığımız variant:

D ə d ə Y e d i y a r

Məndən salam olsun arif olana,
O nə idi, göydən haça gəlibdi?
124 min nəbi bərhəqdi,
Əfzəli, mürsəli neçə gəlibdi?

Q u r b a n i

Al cavabın deyim, Dədə Yediyar!
O – qələmdi, göydən haça gəlibdi,
124 min nəbi bərhəqdi,
313-ü mürsəl, 7-si əfzəl, qalanını say
gör neçə gəlibdi.

D ə d ə Y e d i y a r

O kim idi, onu vurdu yol bürkü?
Kim kimin qəhrindən götürdü lökü?
Haradaydı Tubb ağacının kökü,
Neçə yarpaq, neçə budaq, neçə haça gəlibdi?

Q u r b a n i

O – şeytandı, onu vurdu yol bürkü,
Musa haq qəhrindən götürdü lökü,
Behiştəydi Tubb ağacının kökü,
Kökü, budağı, yarpağı 70 min haça gəlibdi.

D ə d ə Y e d i y a r

Yediyar deyər: O nədir ki, yoxdur onun bənası,
O kim idi, harda qaldı əsası?
İsmayıla gələn qoç quzunun anası
Nə günündə, hansı ayda qoça gəlibdi?
Q u r b a n ı

Qurbani deyər: O yeldir ki, yoxdur onun bənası,
O – Musaydı, Turda qaldı əsası,
İsmayıla gələn qoç quzunun anası
Şənbə günündə şəvval ayında qoça gəlibdi.

III deyişmə

Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan yazıya alınmışdır.

IV deyişmə

Aşıq Əhməd Sadaxlıdan yazıya alınmışdır.

5. Şirvanlı Dostu ilə deyişmələr

I deyişmə

Aşıq Müseyib Nəsimovdan yazıya alınmış variantda əsasən Qurbani Dədə Yediyardan sonra Şirvanlı Dostu ilə deyir. Bu variantda Şirvanlı Dostu ilə iki deyişmə vardır. I deyişmə natamamdır. Həm də II və IV bəndlərindən görünür ki, Qurbaninin başqa deyişmələri ilə qarışdırılmışdır. Biz deyişməni olduğu kimi saxladıq.

II deyişmə

Bu deyişmə nisbətən yaxşı qalmışdır. Həm də o biri deyişmələrə nisbətən, burada dünyəvi motivlər çoxdur.

6. "Qurbani" dastanında qarı ilə qızın deyişməsi

QM-61; səh. 134-135.

AH-65-də dörd bənddən ibarətdir:

Q a r ı

Başına döndüyüm ay cavan oğlan,
Gəl alma qızımı, sarıdır sarı.
Səndən ötrü bəsləmişəm şirin can,
Gəl alma qızımı, sarıdır, sarı.

Q ı z

Başına döndüyüm gülüzlü oğlan,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.
Səndən ötrü bəsləmişəm şirin can,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.

Q a r ı

İşvə məndə, qəmzə məndə, naz məndə,
Aşıq öldürməyə gözəl söz məndə.
Öpmək məndə, qucmaq məndə, üz məndə,
Gəl alma qızımı, sarıdır, sarı.

Q ı z

Matəm yerdə söhbət olmaz, saz olmaz,
Bir gülünən bahar olmaz, yaz olmaz,
Günü keçmiş qarı gəlib qız olmaz,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.

DİVANİLƏR

1. Ola

QM-65; səh. 306-307.

QM-65-də dastan variantı daha çox pozulmuş və hadisələrə uyğunlaşdırılmışdır:

Fələk, sənə əlləşməyə bir belə meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənini, lütf ilə ehsan ola.
Getmiş idim mürşüdümə dərdimə dərman qıla,
Mən nə bilim, mən gəlinə xak ilə yeksan ola.

Kölgəsində zülflərinin bir zaman yatmaq gərək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yapraq gərək.
Tez yuyun, tez götürün ki, mənzilə çatmaq gərək,
Bari-ilahim, necə qıydın bir belə canan ölə.

Bir gülü ki dərəmmirsən, dərib xəndan eyləmə!
Bir könlü ki hörəmmirsən, yıxıb viran eyləmə!
Haq-taaladan səda gəldi: Qurbani, çox qəm yemə,

Qorxum budu, bu gün burda çoxları peşman ola.

(səh. 72)

2. Gərək

QM-65; səh. 307.

Dastan variantı:

Zina əhli bihəyalar şərm-həyanı atdılar,
Adəm oğlu yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılar rüşvət alıb şəriəti satdılar,
Bu divan ki divan deyil, ədalət divan gözəl.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü ki, oldu ta səhər,
Bir hüsnü camal gördüm mən, ağlım itdi sərəsər,
Pərim girib ol niqabə, yanında canan gözəl.

Gəl biçərə Qurbani, gərək bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən,
Yaşın yetirdin əllyə, altmışa sən, yüzə sən,
Əslimiz turabdandır, məskənimiz kan gözəl.

(səh. 73)

QM-61-də "Gözəl" rədifli variant daha pozuqdur:

Zina əhli bihəyalar şərmi həya etdilər,
Adam oğlu yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılar rüşvət alıb, şəriəti batil etdilər,
Bu divan ki divan deyil, ədalətli divan gözəl.
Səhər açılarda Məşriqdan doğdu şəmsnən qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü o gördüyüm səhər.
Bir hüsnü camal gördüm mən, ağlım oldu sərəsər,
Pərim girib o niqabə, yanında canan gözəl.

Gəl biçərə Qurbani, gərək bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağından bir gül üzəsən.
Yaşın yetirəsən əliyə, altmışa, ta yüzə sən,
Əslimiz Turabdandır, məskənimiz kan gözəl.

(səh. 192)

QİTƏLƏR

1.Aine mast

1.

RƏİ, cüng 140, B-1964/13672; səh. 25b
Əlyazması XIX əsrə aid hesab olunur.

2. Şahım

Üç misralıq bu qitə M.H.Təhmasibin "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" kitabından götürülmüşdür (səh.376). M.H. Təhmasib bu şeiri tarixçi Ənvər Şükürzadədən aldığını qeyd etmişdir. Burada Şah İsmayıl Xətəinin vəfatı tarixi məddəyitarixlə öz ifadəsini tapmışdır.

BAYATILAR

Diri ətrafındakı Xələfli, Soltanlı, Göyərçin Veysəlli, Qumlax kəndlərinin qocalarından toplanmışdır. Bəzilərini folklorşünas S.Paşayev (b a x: "Azərbaycan müəllimi", 1 fevral 1984) və filologiya elmləri namizədi İsmayıl Kazımov ("Kolxozçu" qəzeti, 22 fevral 1986) mətbuatda çap etmişlər.

Qurbaninin hesab edilən, lakin bir çoxu onun sevgilisinin dilindən söylənmiş bayatılar da vardır:

Mən aşiq, Gəncəm haray,
Tiflisdən gəncəm, haray!..
Qurbani öldü getdi,
Mənə bir əncam, haray!..

Mana gəncəli deyərlər,
Gülü qönçəli deyərlər,
Aşıqindən ayrı düşmüş,
Ölməz incəli deyərlər.

Əzizim Diri dağı,
Duman, gəl bürü dağı,
Burda bir qərib ölüb,
Yamandı diri dağı

Mən aşiqəm, ay divar,
Hörülmüsən lay, divar.
Yarım məndən eylədin,
Dağılasan, ay divar.

Dağlara duman gələr,
Yağış gələr, çən gələr.
Müdam sazı çalanda
Yadıma Pərim gələr.

CAHANNAMƏ

Cahannamə dediyimiz bu şeir dini xarakterdədir və çox pozulmuşdur. Bir çox misraların mənasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya almışdır.

Müxtəlif şeirlərdən natamam parçalar

1. Öldürdü

Diri dağı ətəyindəki Xələfli kənd sakini, özünü Qurbaninin nəslindən hesab edən Bilal Yusif oğlu Rzayevdən yazıya alınmışdır. Qoşmanı tam bərpa etmək mümkün olmadı.

2. Fəryadə gəldim

H.Araslının «Aşıq yaradıcılığı» (1960, səh.34) kitabından götürülmüşdür. Bəlkə də «Gəlmişəm» qoşmasının bir bəndi imiş.

3. Olsun

M.H.Təhmasibin «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» əsərindən (səh. 373) götürülmüşdür. Natamamdır.

4. Olmasın

M.H.Təhmasibin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərindən (səh. 373) götürülmüşdür. Natamamdır.

5. Yarım gələ

Bu natamam şeir də M.H.Təhmasibin qeyd etdiyimiz əsərindən (səh. 374) götürülmüşdür.

6.Harda qaldı

Misir kişidən yazıya alınmışdır.

Qurban olmuş ismim mənim,
İlan yurdudu məskənim,
Belə imiş son qismətim,
Axır Pərim harda qaldı?

7.Yubatdı

M.H.Təhmasibin qeyd etdiyimiz əsərindən götürülmüşdür.

Pərim məni görcək niqabın atdı,
Camalın göstərdi, günü yubatdı.

II HİSSƏ

QURBANİ VƏ POETİKASI

Elmi redaktor:

MÜRSƏL HƏKİMOV

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

MƏHƏRRƏM QASIMLI

filologiya elmləri namizədi

Kazımov Q.Ş. Qurbani və poetikası. Kitabda XVI yüzilliyin görkəmli el sənətkarı, yeni realist şeir məktəbinin banisi Qurbaninin həyatı və yaradıcılıq yolu, əsərlərinin ideya-estetik keyfiyyətləri, poetik xüsusiyyətləri, Qurbani və Şah İsmayıl əlaqələri ilk dəfə ətraflı tədqiq edilmiş, dilimizin milliləşməsi sahəsində xidmətləri, Qurbani sələfləri, Qurbani ənənələri barədə geniş məlumat verilmişdir.

Kitab geniş oxucu kütləsi və tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulur.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Bu toxum 1983-cü ildə könlümə düşdü. Qəflətən düşdü və illərlə gündüz düşüncələrimi qarışdırdı, gecələr yuxumu.

Kəndə, anamı görməyə getmişdim. Havaların yaxşı vaxtı idi. Xudafərin körpülərinə tamaşa etdik, Mazannənə pirini, Qurbaninin qəbrini, Axərəm kəhrizi tərəfdə böyük və köhnə qəbiristanlığı ziyarət etdik, Hacı Qaraman pirində olduq və bir sıra tarixi yerləri gəzdik. Məni qərribə hisslər bürüyürdü: balaca

bir rayon ərazisində nə qədər tarixi yerlər, abidələr var! Yaşadığımız kəndin – Soltanlının başı üzərindəki böyük Topçaq düzü, deyirlər, şəhər yeridir. Qala qapılarının yeri bir jüt şiş təpə şəklində indi də durur, – adına Farmaş təpə deyirlər. Buralarda nə qədər bünövrə söküb, yer altından daş çıxarıblar! Bir çox evlər bu daşlarla tikilib. İri saxsı küplər kəndin üst tərəfində neçə illər uşaq oyuncaqlarına çevrilmişdi, aparanı yox idi.

Şəhərin iki darvazası var imiş: biri "Farmaş təpə" deyilən yerdə, biri də lap yuxarıda – Veysəlli kəndinin alt tərəfində "Ceyran təpə"də. Ceyran təpədən maşın-maşın daş çıxarıb aparıblar və nəhayət, təpəni hamarlayıb yerlə bərabərləşdiriblər.

Kəndin altında "Qanırma arxı" deyilən arx var idi. Bu arxla Arazdan su götürürdülər. Arxa "Bəydili arxı" da deyirdilər. "Qanırma" ona görə deyilirdi ki, axıb gəlib kəndin altından qanırıldı aşağılara – gündoğan tərəfə. Arxin qanırıldığı yerdə böyük bir əkin sahəsi "Bəydili yeri" adlanır. Bu arx da, bu yer də Bəydili tayfasının yadigarıdır.

Bəydili arxının altında – kəndin cənub tərəfində bir az çökək bir sahə var. Bir vaxtlar Qacar öz ordusu ilə Xudafərindən keçib burada düşərgə saldığı, tonqallar qalatdığı üçün bu yerlərə "Qəjər ojağı" ("Qacar ocağı") deyirlər.

Hacı Qaraman pirinə eldə böyük ehtiram var. Görünür, mərhum Qaraman ağsaqqallarından, Qaraman tayfasının məşhur seyidlərindən olub.

Bəs Xudafərin? Bəs Mazannənə piri? Bəs Qurbaninin qəbri?

Bu toxum burada könlümə düşdü. Qurbaniyə niyə fikir vermirlər? Qəbri niyə bu gündədir? Niyə bu gözəllikdə şairi itiriblər, amma axtaran yoxdur?

Əvvəlcə bütün bu abidələrin hamısı barədə kiçik bir oçerk yazmaq fikrinə düşdüm. Düşünürdüm ki, Qurbani barədə yazmış olarlar. Lakin yazılanları vərəqlədikdə məni təəccüb və heyrət bürüdü.

Qəbir burada, Qurbani ilə bağlı bütün tarixi izlər burada, amma folklorşünaslarımız yazırlar ki, Qurbani Cənubi Azərbaycanın Dirili kəndindəndir. Şairi başqa yerdə axtarırlar.

Qurbani məni çəkdi. Çəkdiyə çəkdi və bir də baxdım ki, onlarca məqalə yazmışam, lakin hələ deyiləsi söz çoxdur.

Niyə Qurbani 83-cü ildə könlümə düşdü? Mən onun təvəllüd tarixini 1477-ci il müəyyənləşdirirəm. Amma bir qədər şübhəliyəm. Təvəllüdü 1483 də ola bilər. Və o cəhət həqiqətə bəlkə daha yaxındır. Güman edirəm ki, Qurbaninin ruhu 500 il uzaq səyahətə çıxıb, əcdadları ilə görüşüb, yalnız 500 ilin tamamında bu torpaqlara qayıdıb, qəlbimizə girib, bizi oyadıb...

XVI yüzillik bədii ədəbiyyatın, rəssamlıq və nəqqaşlığın, elmin və mədəniyyətin, sosial münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi, el sənətinin, sənətkarlığın yüksəldiyi, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi əzəmətli abidələrin yenidən yazıya alındığı, hər sahədə milli özünüdərkini, milli oyanışın gücləndiyi bir dövrdür. Bu dövr biri digərindən fərqlənən, müxtəlif sənət zirvələrini fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük söz ustaları yetirib.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi.

Qurbani Dədə Qorqud zərrəsidir...

«Dədə Qorqud» xalq müdrikliyinin məhsuludur. Qurbani poeziyası bir adamın – Dirili Qurbanın!

Dədə Qorqud Qurbaninin başı üzərindən işıq salıb keçir, Qurbani bu işığı gücləndirir, ona yeni rəng verir!

Dədə Qorqud bir çox cəhətdən Homerin yaşıdır, Qurbani – bizim Füzuli və Xətainin!

Dədə Qorqudun nitqi hərbi demokratiya dövrünün nitq xüsusiyyətlərinə meyllidir, Qurbani – feodalizmin kapitalizmlə birləşməyə, qovuşmağa doğru yönəldiyi dövrün!

Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Ələsgər və başqaları da Dədə Qorqud zərrələridir ki, müxtəlif əsrlərə səpələnib, hər biri bir əsrdən güc və işıq alıb, toplanıb, "aşıq poeziyası" və ya "el sənəti" adlanan böyük bir sənət yaradıb. Ağ yolun – baya-tıların, məsəllərin, tapmacaların, qoşma və gəraylıların,

nağılların, dastanların üzərində yerləşən, böyük bir xəzinəyə söykənən bu sənətin kamil başlanğıcı Qurbaninin adı ilə şöhrətlənib.

XVI yüzilliyin görkəmli şairi Qurbaninin şeirləri dillər əzbəridir. Neçə-neçə yüzillikləri ötüb, hafizələrdə qorunub bizə çatıb. İnsanın qəlb arzularını, məhəbbət və kədərini, nifrət və qəzəbini ifadə edən bu şeirlər uca və əzəmətli qayalardan süzülən bulaq suyu kimi duru və şəffafdır. Feodal qaranlığında yaranmış Qurbani ziyası faciələrlə dolu keçmişin faciələri üzərinə işıq salır. Hüzn, kədər, zamanə dəhşətlərindən şikayət dolu bu şeirlərdə böyük bəlalar qarşısında əzmlə dayanan, dəhşət və faciələrə sinə gərən insanın titrəyən və qəhərli səsi eşidilir. Bu böyük insanın qəlbində bəşəri məhəbbət də güclüdür, gələcəyə inam da. Onun poeziyasına lirik, həzin, nikbin bir intonasiya hakimdir. Qurbani el şairidir, misilsiz dərəcədə xalq ruhuna yaxındır.

Qurbani ozan-qopuz sənətinin aşiq-saz sənəti ilə əvəzləndiyi dövrün böyük nəğməkarıdır. Yüksək poetik dili, sənətkarlığı şairin zəngin və uzun keçmiş olan bir ədəbiyyat zəminində yetişdiyini göstərir. Hələ tam şəkildə əldə edilməmiş və əslində, çox az toplanmış yaradıcılıq nümunələri göstərir ki, böyük və qüdrətli el sənətkarı misilsiz təb və istedad sahibi olmuşdur. Poeziyasının geniş vüsət qazanmasında Şah İsmayıl hərəkətinin, Şah İsmayılın fəaliyyəti ilə ölkədə yaranmış dirçəliş və canlanmanın təsiri böyükdür. Qurbani bu hərəkata laqeyd qalmamış, Şah İsmayılın yaxını, dostu kimi, öz sazı, sözü ilə ictimai oyanışa kömək etmişdir.

Təəssüf ki, sənətkarla bağlı bir çox məsələlər hələ aydınlaşdırılmayıb. Qurbani harada doğulmuşdur? Harada yaşamış və nə qədər yaşamışdır? Şairin acı şikayətləri, qarğıışları nə ilə bağlıdır? Bu və buna bənzər suallar təkcə oxucular üçün deyil, tədqiqatçılar üçün də qaranlıqdır. Bunun bir mühüm səbəbi aşiq sənətinin yazıya alınmaması, hafizələrdə qorunmaq ənənəsidir. Hafizələr isə hər şeyi dəqiq qoruya bilmir, zaman özü bir çox şeyləri "redaktə" edir; insanın savad dərəcəsi, arzu və istəkləri, həyəcan və nifrəti, gündəlik qayğıları hafizələrin

bir-birinə ötürdüyünü dəyişir, bir çox hallarda ilkin formanı tam qoruya bilmir. Qurbani kimi bir sənətkar hələ də monoqrafik tədqiqat obyekti olmamış, onun haqqında tarixin, abidələrin və insan hafizəsinin saxladıkları saf-cürük edilməmişdir.

El sənətinin toplanması, tədqiqi və öyrənilməsi bizim dövrün nailiyyətidir. Elmin, texnikanın, xüsusən radio və televiziyanın inkişafı, bir tərəfdən, qədim xalq sənətinin toplanmasına, əbədləşdirilməsinə səbəb olursa, digər tərəfdən, onun tənəzzülünü şərtləndirir. Təbiidir ki, son dövrlərdə Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər kimi haqq aşığıları yetişmir. Qədim aşiq sənətinin biliciləri olan yaşlı nəslə təmsil edən bir sıra sənətkarlar tədricən aradan çıxmaqdadır. Bu hal hələ qələmə alınmamış neçə dastanın, nağılın, bayatının, zərb-məsəlin izsiz yox olmasına, unudulmasına səbəb olur. Bu cəhət bəzən ustad aşığın özünün mühafizəkarlığından irəli gəlsə, əksərən 20–30-cu illərə nisbətən çox-çox geriləmiş olan toplama işinin son vaxtlar daha da zəifləməsi ilə bağlıdır. Ciddi rəsmi folklor ekspedisiyaları yoxdur, toplama işi ayrı-ayrı adamların fərdi-şəxsi marağı ilə məhdudlaşmışdır.

Anadan olmasının 500 illiyi günlərində Qurbani daha çox yada düşür, poeziyasındakı təmizlik, saflıq, müqəddəslik oxucunu daha çox çəkir. S.Mümtaz, Ə.Axundov, H.Araslı, M.İbrahimov, M.H.Təhmasib, P.Əfəndiyev, M.Həkimov, V.Vəliyev, S.Paşayev, A.Dadaşzadə, Q.Namazov və başqaları şairin həyat və yaradıcılığına məxsus bir sıra cəhətlərin araşdırılması sahəsində xeyli iş görmüşlər. Son vaxtlar şairin həyatı, doğulduğu Diri kəndi, Şah İsmayıl Xətai ilə əlaqə və münasibətləri barədə xeyli araşdırmalar aparılmış, ictimai-siyasi, lirik, dini və fəlsəfi şeirlərinin, Qurbani sənətkarlığının, Qurbani ənənələrinin tədqiqinə bir sıra məqalələr həsr edilmiş, əsərləri toplanmış və çap olunmuşdur. Respublika Mədəniyyət Nazirliyi və Aşıqlar birliyi sənətkarın təbliği ilə bağlı xeyli tədbirlər həyata keçirmişdir; doğulduğu Diri kəndinin yaxınlığındakı Soltanlı kənd orta məktəbinə, Cəbrayıl şəhərinin küçələrindən birinə Qurbaninin adı verilmiş, Cəbrayıl rayonunda Qurbani saz bayramları keçiril-

mişdir. Sənətkarın anadan olmasının 500 illiyini təntənəli qeyd etmək, haqqında monoqrafiya hazırlayıb çap etdirmək, qəbri üzərində abidə qoymaq nəzərdə tutulurdu.

Nankor və yaramaz qonşularımızın torpaq iddiaları, ölkəmizin böyük bir ərazisinin müvəqqəti işğalı hələlik bu tədbirləri dayandırmışdır. Lakin biz on ildən artıq bir müddətdə apardığımız araşdırmaların nəticəsi kimi, bu yazını çap etdirməyi lazım bildik.

Qüsurları üçün əvvəlcədən üzr istəyirik...

Müəllif

G İ R İ Ş

SƏLƏFLƏR, QAYNAQLAR

Çox-çox qədimlərdən gələn, insanla yaşıd olan, onun ilk şüurlu əmək zərbələri ilə doğulan el ədəbiyyatı daim öz yolu ilə irəliləyib, böyük əksəriyyətin, çoxluğun mənəvi qida mənbəyinə çevrilib, rəsmi nəzərdən kənar olsa da, hakim təbəqə tərəfindən kifayət qədər qiymətləndirilməsə də, qədim dövrlərdə daha çox məddahlıq nümunələri kimi yaradılan yazılı ədəbiyyata da təsir göstərməklə, ümumxalq mədəniyyətinin təşəkkülündə, xalqın mənəvi inkişaf və tərbiyəsində böyük rol oynamışdır.

Sonralar yazılı ədəbiyyat özü də el ədəbiyyatı üçün zəngin həyat materialı, kamil üslub və forma nümunələri təqdim edir. Lakin el ədəbiyyatı əsasən öz kökləri üzərində inkişaf edib zənginləşmişdir. Bu cəhətdən Dədə Qorqud Qurbaninin babasıdır. Amma ulu, çox ulu babası olduğundan əlaqələri yalnız xəttin ümumi sistemindədir, konkret əlaqələri zəifdir. "Dədə Qorqud" çox qədimdir. Hələ şeirin və nəsrin tam ayrılmadığı, nəsrin də alliterasiya və ritmlə qurulduğu dövrün – hərbi demokratiya dövrünün məhsuludur. Qurbaninin doğma babaları Molla Qasım, Yunus Əmrə kimilər ola bilər. Bunlar da yenə kök etibarilə Qorquddandır. Qorqud ata və bizə gəlib çatmayan neçə-neçə qorqud atalar ilk düzüb-qoşma nümunələri yaradıblar, bu düzmə, qoşma bütün sonrakı ozanlarda, aşıklarda bir prinsip kimi davam edib. Nəticədə şeir şeir kimi, nəsr nəsr kimi səlisləşib. Qurbani bu səlisləşmə və yüksək inkişaf dövrü sənətkarlarının ən görkəmli nümayəndələrindəndir.

Gümüş piyalə üzərində Babil paltarı geymiş Manna musiqicisinin təsviri göstərir ki, ozan sənəti çox qədimdir.¹ El ədəbiy-

¹ Bax: Azərbaycan tarixi. Bakı, EA nəşri, 1958, səh.49.

yatının tarixi bu ədəbiyyatın yaradıcıları tərəfindən çox qədimlərə aparılır, Adəm peyğəmbərlə əlaqələndirilir. Əfsanəvi Aşıq Qərib özünü Adəm ata ilə bağlayır. Molla Cümə özünü Adəm atanın nəvəsi sayır:

Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol Adəm atanın nəvəsiyəm mən.

"Adəm atadır bünyadım" deyən Qurbani də özünü bu çox ulu köklə bağlayaraq aşıq sənətinin insanla yaşıd olduğuna işarə edir.

Məlumdur ki, aşıqı ozan hazırlamışdır. Ozan və aşıq mərhələləri bir sənət növünün ciddi keyfiyyət fərqi ilə malik olan müxtəlif mərhələləridir. Aşıq öz geyimi, hərəkətləri, sazı, sözü ilə ozandan fərqlənir. Hərbi demokratiya dövrünün sənət xüsusiyyətləri səviyyəsində ozan şeiri sənətkarlıq – bənd, qafiyə, ahəngdarlıq, quruluş cəhətdən ibtidai təsir bağışlasa da, fikir ifadəsinin yığcamlığı və sərrastlığı ilə diqqəti cəlb edir, əksər misraları atalar sözü, aforizm səciyyəlidir. Minilliklər ərzində tədricən son çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyana, öz yerini aşıq sənətinə verənə qədər ozan söyləmələrinin, ozan musiqisinin böyük təkamül yolu keçdiyini inkar etmək olmaz.

Aşıq sənətinin bir sıra səciyyəvi əlamətləri, şərtləri mövcuddur: "Söz qoşmaq və ona musiqi bəstələmək, dastan yaratmaq, bunları sazın müşayiəti ilə ifa etmək, şirin-şirin xallar vurub oxumaq, çalınan havanın ahənginə münasib hərəkət etmək – oynamaq, özündən əvvəlki sərvəti yaddaşına həkk edib saxlamaq və beləcə bir ənənə olaraq bildiklərini şayiəyə öyrətmək və s. aşıq sənətinin başlıca şərtidir".¹ Bu şərtlərin, demək olar ki, hamısı ozan sənətindən gəlir. Lakin nə şeir o şeirdir, nə musiqi, nə musiqi aləti, nə də hərəkət. Sinkretik sənətin hər bir komponenti dəyişikliyə uğramış, keyfiyyətə

¹ Q a r a N a m a z o v. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, Yazıçı, 1984, səh.4.

yeniləşmişdir. Saz öz simləri, avazlanma keyfiyyəti ilə, şeir öz musiqililiyi, ahəngdarlığı, qafiyəliliyi, ritmikliyi ilə, musiqi öz yetmiş çaları ilə, hərəkət öz çevikliyi, dinamikliyi ilə əvvəlkindən fərqlənib. Aşığın yerişini, hərəkətini ozan yeriməyib, aşığın ifa etdiyi saysız havaları ozan ifa etməyib, aşığın yaratdığı müasir əlvan poeziyanı ozan yarada bilməyib. Ozan öz fəaliyyəti, təkamülü ilə bütün bunlar üçün əsaslı zəmin yaradıb. Qurbanı birdən-birə meydana çıxmayıb, uzun tarixi olan, əmici telləri Nuh dövrünə çatan nəhəng bir kök üzərində boy atıb, zəngin qaynaqlardan qidalanıb.

Şübhəsiz, köklər, qaynaqlar folklorşünasları düşündürməmiş deyil. Lakin ozan-aşıq keçidi dövrünə və onlardan əvvəlki çox qədim dövrlərə məxsus sənət ustalarının daşdığı ad-titullar bəzən çox xırdalanır: "...bu gün başa düşdüyümüz el nəğməkarı – aşığın inkişaf tarixini cəmiyyətin ibtidai dövrlərində saya – sayaçılarda, sonralar isə şamanlar, uğur dədələr, uğur ustadlar, varsaqlar, ozanlar və ən nəhayət, aşıqlar xəttində izləməliyik".¹ Bizcə, terminoloji inkişaf xətti kimi verilən bu xətt bir çox cəhətdən düz deyil. "Saya", "sayaçı" bu xəttin başlanğıcını təşkil edə bilməz. Sayalar, sayaçı sözləri "ozan"a, "aşığ"a bərabər söz olmayıb, el ədəbiyyatının maldarlıq, qoyunçuluqla bağlı bir qolunu təşkil edən əmək nəğmələridir. "Uğur dədələr", "uğur ustadlar" bizə yaxın zamanlarda işlədilən, ehtiram və hörmət ifadə edən ifadələrdir. Bu qrupdan dastanlarda rast gəldiyimiz Ağsaqqal, Lələ, Ata, Pir ustad, Pir baba, Nur baba, Ustad, İşiq sözləri də kiçik hərflərlə yazılmalı olan sözlər, ifadələrdir. Bunların heç birini QAM//ŞAMAN - VARSAQ//OZAN - AŞIQ sözləri ilə eyni hüquqlu sənət termini hesab etmək olmaz. Varsaqlar və ozanlar daha ümumiləşmiş, hər biri bir tayfadan gələn adlardır – saqlar və oğuzlarla bağlıdır. Azərbaycan ərazisində tarixən oğuzlar üs-

¹ M. H ə k i m o v. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1983, səh..7.

tünlük təşkil etdiyindən "varsaq" da "ozan" qədər geniş yayıla bilməmişdir.

Şamanlar, qamlar bu sənətin daha qədim yaradıcılarıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, *şaman*, *qam*//*kam*, altaylarda *koman* bir kökdən olan sözlərdir. *Şaman*, *qam*, *kam*, *koman* və ərəbləşmiş tələffüz forması olan *kahin ş/q/k* keçidi ilə eyni köklü sözlərdir. Heç şübhəsiz, tarixi inkişaf prosesində səs fərqləşməsi yarandığı kimi, qədim tayfaların özünəməxsus cəhətləri şamanların, qamların, kahinlərin də tədricən səciyyəvi fərqli keyfiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. Bizcə, Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdə daha çox qamlar fəaliyyət göstərmiş, şamançılıq daha çox Sibir xalqları arasında yayılmışdır. E.ə. 522-ji ildə fars istibdadına qarşı xalq üsyanının başında duran kahin Qaumatin – qam atanın – tarixdə möhkəm iz qoymuş böyük şəxsiyyətin adı da bunu sübut edir. Kahinin, qamın xalq üsyanına başçılığı onun həm də xalqa çox yaxın olduğunu göstərir. Yeddi aylıq hakimiyyətinə, böyük əzabla öldürülməsinə baxmayaraq, onun Bisütun qayalarına həkk olunmuş şəklі də göstərir ki, Qaumat madalılının sevimlisi olmuşdur.

Görünür, oğuzlar "ozan"ı yayana qədər Azərbaycan ərazisində sənət biliciləri qamlar olub. Şamanlarla qamların sənət ustalığında yaxın cəhətlər çox olmuşdur. Buna görə də Azərbaycanda şamançılıqdan danışanlar eyni keyfiyyətlərə əsaslanmışlar.

Ozanların da, aşıqların da ümumi məclis davranışı məlumdur: söz qoşublar, dastan yaradıblar, bəstəkarlıq ediblər, çalıb, oxuyub, oynayıblar. Bütün bu keyfiyyətlər təkmilləşə-təkmilləşə nəsildən-nəslə ötürülüb. Çox qədimlərdən – qamlardan, şamanlardan gələn bir sıra keyfiyyətlər ya unudulub, yaxud da ideoloji təsir altında dəyişilib. Qamlarda, şamanlarda ekstaz halı, qeybdən xəbər vermə güclü olub. Bu xüsusiyyətlər ozanlara da keçib. Dədə Qorqudun qarğışı ilə Dəli Qarcarın qolu quruyur. Dastanda bu, haqq-taalanın buyruğu ilədir: "Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi. Diləyi hasil oldu". Təsəvvür edək ki, dastanın islamiyyətdən əvvəlki variantını

oxuyuruq. O zaman biz bu cümləni və bu cümlədəki *zira, vilayət, hasil* sözlərini də atmalıyıq. Onda Dədə Qorqudun bu qüdrəti cadu və qam əməli, qam ekstazları ilə bağlı olmalı idi. Haqqın köməyi ilə çətin vəziyyətdən xilas olma imkanları haqq aşığıları üçün də xarakterikdir. Lakin qam sehrbazlığı artıq islamıyyətin qanunları əsasında başqa keyfiyyət qazanır, çətin vəziyyətdə göy qurşaqlı, göy əmmaməli, göy atlı Şahi-mərdan dada yetir.

Beləliklə, **qam – ozan – aşiq** sənətini minilliklər yola salmış böyük el sənətinin əsas mərhələləri hesab etmək mümkündür. Buna görə də Qurbaninin yaxın sələfləri ozanlardır. Qurbani ozan sənətinin aşiq sənəti ilə əvəzləndiyi dövrün ən görkəmli nümayəndəsidir. Ona görə də Qurbani "aşiq" yox, daha çox "aşiq"dir. "Aşiq" – "aşiq" ayrılmasının isə müvazi işlənmə dövrü min ilə qədərdir.

Qamlar eradan əvvəlki minilliklərdə fəaliyyət göstərmişlər. Ozan sənətinin tarixi də qədimdir. Mahmud Kaşğarının lüğətində qeydə alınmış bir sıra mahnılar, XI əsrdə yazıya alınsa da, müəllifin fikrincə, 4–5 əsr əvvələ – islamıyyətdən əvvəlki dövrlərə aiddirsə, bu mahnılar içərisində:

Qoçıkar, təkə seçildi,
Sağlıq, sürük qoşuldu,
Sütlər qamuğ yumuldu,
Oğlaq, quzi yamraşur –

kimə bugünkü şeirə çox yaxın, lüğət materialında arxaizmlər olan bu cür şeirlər varsa, bunlar "Dədə Qorqud" şeirindən çox fərqlənirsə, deməli, "Dədə Qorqud"un kökləri, ozan sənətinin tarixi daha qədim dövrlərlə bağlıdır. Buna görə də "Dədə Qorqud"u islamıyyət dövründə edilmiş əlavələrdən təmizləyib tədqiqatə cəlb etmək daha maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verərdi. "Dədə Qorqud"da ağır bir ozan, qopuz ahəngi var. «Dədə Qorqud» yüngül əhvalatçılıqla yüklənməmişdir. Boyların əsasında ciddi milli ictimai problemlər durur. Məhəbbət çox zaman ikinci plandadır.

"Ümumiyyətlə, bəzi tarixi mənbələrə istinad edərək, qədim türk qəbilələrindən bəhs edən tədqiqatçılar göstərirlər ki, ozan adı ilə məşhur olan sənətkarlar hələ Attila dövründən başlayaraq (V əsr), səlcuqlar da daxil olmaqla, XV yüzilliyə qədər saraylarda, xalq şənliklərində, hərbi yürüşlərdə qopuz çalmış, qəhrəmanları vəsf etmişlər".¹ Attila dövründən XV əsrə qədər min illik bir dövrdür. Lakin şübhəsiz, ozan sənətinin tarixi bundan qədim, yaşı bundan da çoxdur.

"Aşıq" ad-titulu isə Şərqdə ümumən indiki minilliyin əvvəllərindən məlum hesab olunur. Əmin Abidin vaxtilə Əhməd Yə-səvi (1105-1166) yaradıcılığının bir nümunəsi kimi dərc etdirdiyi:

On səkkiz min aləmdə
Heyran bolqan aşıqlar.
Tapmaq məşuq surağın
Sərsan bolqan aşıqlar –

bəndi ilə başlayan gəraylını xatırladaraq, Q.Namazov yazır: "Aşıq" sözü bir titul kimi, XI–XII yüzilliklərdən bəllidir. Şəkil baxımından gəraylının bitkin nümunəsi olan bu şeir məzmun və bədii mündərijsi etibarilə də aşıq şeirinin yetkinliyini göstərir. Deməli, hələ XII əsrdə aşıq tərzli şeirin bitkin nümunələri yaranmışdır. XIII əsrdə Aşıq Paşa (1272–1333) "aşıq" sözünü titul kimi daşıyırdı. XV–XVI əsrlərdə Aşıq Çələbi, Aşıq Əhməd, Aşıq İbrahim və b. da bu titulu gəzdirmişlər".¹

Mahmud Kaşğarının özündən 5–6 əsr əvvələ aid verdiyi şeir də aşıq şeiri nümunəsidir. Bu cür faktlar göstərir ki, aşıq ədəbiyyatı bizim minillikdən deyil, əvvəlki minillikdən fəaliyyətə başlayıb və bizim minillikdə daha qüdrətli inkişaf yolu keçib. Azərbaycan el sənətinin XIII–XVI əsrlərdə erməni ədəbiyyatına

¹ V a q i f V ə l i y e v. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, səh.150.

¹ Q a r a N a m a z o v. Azərbaycan aşıq sənəti, səh.34.

təsiri,² "Əsli-Kərəm", "Novruz-Qəndab", "Tahir-Zöhrə", "Aşıq Qərib" dastanlarının XIII–XIV əsrlərlə səsləşməsi göstərir ki, aşıq ədəbiyyatı Qurbaniyə qədər böyük yol keçib.

Hər biri yeni bir keyfiyyət kimi təzahür tapmış ozan və aşıq min ilə yaxın müvazi inkişaf yolu keçmişdir (Bu nisbətlə ozanın qamla kəsişmə, ayrılma müddəti daha uzun olmuşdur). Bir halda ki, ermənilərin "qusan"ı, gürcülərin "mqosan"ı türklərin "usan", "uzan", "ozan"ı ilə bir kökdəndir,³ ozan sənətinin tarixi qədim olduğu üçün ozan – qam kəsişməsi eradan əvvəlki I minilliyin ortalarına aid ola bilər. Bu həm də ozan sənətinin çox qədim dövrlərdə Qafqaz türklərindən ətraf ölkələrə yayıldığını güman etməyə əsas verir: etimoloji kök türk tayfa adındandır.

Folklor tədqiqatçılarının fikrincə, Qafqazda və Orta Asiyada islam dininin geniş yayılması ozan sənətinin meydanını daraldır. VIII–IX əsrlərdən müxtəlif təriqətlərin meydana çıxması, xüsusən sufilik ideyaları ozan sənətinin yeni keyfiyyətdə inkişafına, yeni keyfiyyətlər qazanmasına səbəb olur: "Müxtəlif vaxtlarda sufilik təriqətlərinin Əhməd Yəsəvi, Qəzəli, Həllac Mənsur, Bəstəmi, Hacı Bəktəş, Nəimi, Cəlaləddin Rumi və başqa bu kimi onlarla qüdrətli ideoloqu ortaya çıxmış, yeritdikləri təriqət dünyagörüşünü öz mülahizə və konsepsiyaları ilə nəzəri cəhətdən zənginləşdirmişlər". "Geniş xalq kütlələri içərisində təsəvvüf ideyaları yayan, sufilərin tapındığı "vəhdəti-vücuda" fəlsəfəsini təbliğ edən və özü də ilahi eşq uğrunda fədaiyə çevrilən ozan, əvvəllər yerinə yetirdiyi vəzifələrin bir çoxundan uzaqlaşmalı olur. Düşdüyü mühitdəki fəlsəfi-ürfani axınların təsiri nəticəsində də o, güclü şəkildə təriqət yolu tutaraq, ilahi eşqin aşıqı, "haqq aşıqı" – "haqq aşığı" kimi çıxış edir və bu vaxtdan etibarən də "aşiq" – "aşiq" ad-titulu altında gəzib dolanır".¹ Bu fikir ozandan aşığa aparan

² M. S e y i d o v. Azərbaycan – erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, səh.101.

³ M. H ə k i m o v. Azərbaycan aşıq sənəti, səh.65.

¹ M ə h ə r r ə m Q a s ı m o v. Ozan – aşıq keçidi. "Qobustan", 1990, №3, səh.36–37.

əsl təkanverici qüvvəni düzgün nəzərə alır. Müsəlman təriqətlərindən sufiliyin nəhəng nümayəndələrinin dövr üçün böyük humanist və inqilabi ideyaları sənət adamlarını özünə cəlb etməyə bilməzdi. İlahi eşqin tərənnümü təkcə ozan sənətinə deyil, yazılı ədəbiyyatın çox görkəmli nümayəndələrinə də qol-qanad verir. Eşq öz sənət aşiqlərini yaradır. Bu "aşiq" "aşığ"a çevrilənə qədər uzun yol keçib. Tədqiqatçılarımız "aşiq" sözünün türk kökünü müxtəlif yozumlarla izah etmişlər. Bu cür etimoloji axtarışlara etiraz etmədiyimiz kimi, "aşiq"in türk (Azərbaycan) xalq tələffüzündə ahəng qanununun təsiri ilə "aşığa" çevrilmə prosesinin sürətləndiyinə də şübhə etmirik. Sufilik və onun bir qolu olan hürufilik ozanı "haqq aşiqinə" – "haqq aşığına" çevirməkdə inqilabi iş görmüşdür. "Ozan birbaşa deyil, ancaq və ancaq sufi-aşiq kimi dərk olunduqdan sonra aşığa çevrildi".¹

* * *

Qeyd edildiyi kimi, el ədəbiyyatı Qurbaniyə qədər böyük yol keçib. Qurbaninin ilhamı keçmişin böyük ustadlarından güc alıb. Bunların içərisində **Yunus Əmrə** odunun şərərələri aydın seçilməkdədir.

Yunus Əmrə elə kamil sənətkardır ki, bir neçə yüzillik inkişaf yolunun zirvələrindən sayıla bilər. Yəni Qurbani kimi, Yunus Əmrə də birinci deyil. Əmrənin gündoğanda – Azərbaycanda olan zirvə-sələfləri ərəb istilasının qatı çağlarında yaşayıb, ağlayıb, bozlayıb, şən və ya kədərli mahnılar oxuyub yox olublar. IX əsrdə Xilafətin sarsılmağa, laxlamağa başlaması el sənətinin az-çox mühafizəsinə imkan yaradıb. Güclü el ədəbiyyatı Bühranəddin qələmini özünə çəkib, Nəsimi sənətinə güclü xallar vurub.

Yunus Əmrənin XIII yüzilliyin II yarısında, XIV yüzilliyin əvvəllərində (1240–1320) yaşamış olduğu qəbul edilməkdədir.

¹ N. C ə f ə r o v. Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 3 noyabr 1989.

Sevgi və Ayvaz Gögdəmirirlərin fikrincə, "Yunus Emre böyük bir mütesevvüf halk şairidir. Fakat o, tarzi, bilgisi, kültürü, dilinin inceliği ile bariz şekilde "ozan", "saz şairi", "aşık" denilen ve şiirlerini saz refakatında söyleyen diğer halk şairlerinden ayrılır. O, halkın içinden yetişmiş, fakat halkdan kopmamış bir aydındır".²

Yunus Əmrədə "aşık" sözü çox işlənmişdir: "Aşıklar bilir neligin". "Yunus eydür: aşık oldum, Maşuka derdinden öldüm". "Hər kim izzetden keçmedi, Aşıklık bühtandır ona". Yaxud:

Aşık Yunus bu sözü
Muhal deyü söylemez.
Mana yüzün gösterir
Ol şairler kocası.

Bütün bu misra və beytlərdəki "aşık" sözündə "a" saiti az-çox uzun tələffüz edilir. Bunlar göstərir ki, həmin söz "aşıq" sözüdür; son misalda "aşıq" kimi də dərk oluna bilər, lakin yenə "aşıq"dəndir. Bunlardan aydın olur ki, bizim minilliyin əvvəllərindən ayaq tutmağa başlayan "aşıq" sözü kök etibarilə hansı sözdən törəməsindən asılı olmayaraq, "aşıq" sözünün qalın saitlər ahənginə uyğunlaşmış forması ilə işləkliyini gücləndirmiş, lakin bu forma "aşıq" sözünün ifadə etdiyi mənanı da uzun müddət mühafizə etmişdir. Buna görə də Yunus Əmrə, hər şeydən əvvəl, aşıqdır.

Yunus Əmrə aşıqdır, lakin bu hal onun qopuz-saz sənətindən uzaq və bu sənətə biganə olduğunu sübut etmir. Yunus bu sənətin aparıcı bir qolu olan el şairləri cərgəsindəndir və bu mənada kökləri Dədə Qorquda bağlıdırsa, budaqları Qurbaniyə, Qaracaoğlana tərəf uzanır.

Gögdəmirilər Yunus Əmrənin dilini bütün islam türklərinin ortaqlıqla hesab edirlər: "...Yunus Emre türkcesi, bazılarının yanlış söyledikleri kibi, bir "öztürkce" deyildir. Bu dil, ortak

² Y u n u s E m r e. Güldeste. Hazırlayanlar: Sevgi Gögdemir, Ayvaz Gögdemir, Ankara, 1990, səh.4.

islam medeniyyəti içində ötedən beri gelişmeye başlamış ve bu ortak medeniyyət dillerindən türkceleştirilmiş zengin bir islami türk dilidir".¹

Gögdəmirlərin dediyi "bazilerinin" fikirlərinin tam yanlış olduğunu söyləmək də düz deyil. Ərəb əlifbası Yunus Əmrəni bütün islam türkləri üçün "türkcələşdirsə" də, Yunusun dili "ortak" mədəniyyət dilinin bir çox elementlərini özündə cəmləşdirsə də, türk və Azərbaycan dillərinin hər birinin müstəqil inkişaf yolunda olduğunu aydın şəkildə əks etdirəcək dərəcədə türk milli dilidir. Gögdəmirlərin düşündüyü kimi düşünənlər çoxdur: "Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və İranın digər yerlərində, hətta Anadoluda daha çox Oğuz türkləri yerləşdikləri üçün buralarda Oğuz türkcəsi yayılmış və 13-cü miladi əsrindən sonra azəri və Anadolu ləhcələri və ya türkcələri zühur etmişdir. Bu iki türk ləhcələri əslində bir dildən nəşət etdikləri halda, sonralar iki müstəqil dilə çevrilib, iki müstəqil ədəbiyyata sahib olmuşlar".¹

Bu cür fikirlər tam yanlıştır və tarixi bilməməkdən irəli gəlir. Burada söylənilən fikir Anadolu türkləri üçün məqbul ola bilər. Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazilərində Azərbaycan dilinin formalaşma və inkişafını bu yerlərə XI əsrdən oğuzların gəlişi ilə bağlamaq olmaz. Azərbaycan ərazisində türk tayfaları çox qədimdən mövcud olmuş, türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili hələ oğuzlardan çox-çox əvvəl formalaşmışdır. Oğuzların bizim minilliyin əvvəllərindəki güclü axını isə yerli türk mədəniyyətinin inkişafına elə bir ciddi təsir göstərməmişdir.

Sənət, mədəniyyət, poeziya sərhədlərinin olmaması, bütün islam dünyasına eyni dərəcədə xidmət edən ərəb əlifbası Anadolu ilə Azərbaycanın əlaqələrini genişləndirmiş, təbii olaraq, Yunus Əmrəni Qurbaninin sələfləri sırasına daxil etmişdir.

Haqqa qovuşmaq, allaha vasil olmaq Qurbanidə də var, lakin Yunusda olduğu qədər deyil. Hətta bu ideya, təbii olaraq,

¹ Y u n u s E m r e. Güldeste, səh.5.

¹ C a v a d H e y ə t. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1990, səh.16.

Xətaidə də Qurbanidən güclüdür. Yunus Əmrənin şeirlərində sufi mərhələləri – şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət² xüsusi təbliğ olunur. "Hecası" şeirinin əvvəlki bəndlərində: "Evvel qapı şariat", "İkincisi tarikat", "Üçüncüsü marifat", "Dördüncüsü həqiqət" deyərək sufi mərhələlərinin hər birini bir bənddə izah edən şair son bənddə sufinin keçdiyi yolun mərhələ-mərhələ çətinliklərini göstərir:

Bu şariat güc olur,
Tarikat yoxuş olur,
Marifat sarplıkdurur,
Hakıktır yucası.

Qurbaninin "Yetişdim" qoşmasının Aşıq Əhməd Sadaxlıdan aldığımız variantının ikinci bəndində deyilir:

İxlas kəmərinə çaldım belimə,
Həqiqətdən su bağlandı gölümə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Yolu tutub yol-ərkana yetişdim.¹

"İxlas kəmərinə belinə çalmaq" – şəriəti qəbul etmək, təriqətlə irəliləmək mənalərini ifadə edir. Mərifət və həqiqəti – haqqı isə şair daha aydın qeyd etmişdir.

Yunus Əmrə üçün birinci şəxs Məhəmməddir:

Mühəmməd haqqı buldu,
Hakkı kəndidə gördü.
Və ya:
Allah ona dostum dedi,
Adın Mühəmməd eylədi.

² Bəzi əsərlərdə sufi mərhələlərinin yeddi olduğu göstərilir.

¹ Q u r b a n i. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990, səh.251.

Yunusun şeirlərində çox az hallarda Məhəmməd adına rast gəlməmək olar. Şiərlərdə isə "allahın dostu" Əli sayılır. Qızılbaş-şie təriqəti həzrət Əlini daha çox müqəddəsləşdirmişdir. Ona görə də Qurbaninin Əli mədhinə söylənmiş güclü şeirləri vardır: "Ya minəl-əta", "Əli", "Ya Murtuza Əli" və s.:

Damanda qalmışam, yetiş dadıma,
Özünü Xeybərə yetirən Əli!
O dəm zülfüqarı çəkən zəbanə,
Dinsizləri dinə gətirən Əli!

Neçə il zülfüqar nə yerdə qaldı!
Neçə min ənbiya səndən dərs aldı!
Üzündə niqabı bir ərəb gəldi,
Özü öz tabutun götürən Əli!

Mənim pirim kövsər üstə sağıdı,
Möminlərin yeri cənnət bağdı.
Qurbaninin bu gün müşkül çağıdı,
Cəmi müşkülləri bitirən Əli!

Yunusun dediyi aşağıdakı sözlər Qurbani ilə yanaşı, yüzlərlə sənət ustasının, o cümlədən böyük Füzulinin də poeziyasının mayasını təşkil edir:

Düşmüş idik, hak qaldırdı,
Birligin bizə bildirdi.
İçimizə aşk doldurdu,
Dürüst oldu imanımız.

"Çün hakdan gəlir heyrü şər" deyən Yunus kimi, Qurbani də xeyrin, şərin haqdan gəldiyini düşünmüşdür:

Haqq-taala qoyub ədalət divan,
Yoluyla getməyən olar bədgüman.

Yunus Əmrə həqiqi sözü, söz sənətini, gözəl şeiri haqdan
gələn ilahi bir qüvvə sayır:

Söz karadan, akdan degil,
Yazup-okumakdan degil.
Bu yürüyən halkdan degil,
Halik avazından gelir.

Qurbani şeirləri də ilahi duyğuların təzahürüdür.
Aralarındakı zaman məsafəsinə baxmayaraq, Yunusun:
Anmazmısan şol günü sən,
Gözün nəsnə görməz ola.
Düşə suretin toprağa,
Dilin haber vermez ola. –

gəraylısını oxuduqda, Qurbaninin:

Vəzir, sana qarğayıram,
Haq diləyin yetirməsin!
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin! –

gəraylısı yada düşür.

Qurbaninin bənövşəyə həsr etdiyi şeir klassik bir qoşmadır
və bu şeirin təsiri ilə yüzlərcə şairin "Bənövşə"si yaranmışdır.
Lakin bunların heç biri Qurbani "Bənövşə"si səviyyəsində
deyildir. Xüsusən şeirin son beytindəki zəriflik, müşahidə, rəmzi
məna heç bir şeirdə müşahidə olunmur:

Ayrılıqımı çəkib, boynu əyridi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

İki yüz il əvvəl zərif insani keyfiyyətin çiçəkdə təzahürünü
Yunus da müşahidə etmişdir:

Yene sordum çiçege,

Boynın neden egridir?
Çiçek eydir, ey derviş,
Kalbım hakka doğrudur.

Şeirlərdə ruhi yaxınlıq güclüdür. Lakin fərq də göz önündədir. Yunusda ümumən çiçəkdən söhbət gedir, Qurbanidə obyektdən daha realdır – bütün çiçəklərin deyil, bənövşənin boynu ayrıdır. Bir sevgili, bir dilbər, bir aşiq timsalı olan bənövşə də, çiçək də dərddir, eşqdən boyunları əyilmişdir. Yunusda bu, ilahi eşqlə bağlıdır – qəlbi haqqa doğru olan çiçəyin başı haqq səcdəsindədir. Qurbanidə isə real eşqin zərif təsviri əsasdır: sevgilisindən ayrı düşdüyü üçün Bənövşənin boynu əyilmişdir. Qurbani poetik fikri ustalıqla zənginləşdirmişdir.

Hansı cəhətə diqqət yetirsək, Yunus Əmrə – Qurbani əlaqələrini müşahidə etmək mümkündür. Bu cəhət ilahi və real eşqin tərənnümündə, sufi mərhələlərinə münasibətdə, hər iki şairin poetik ifadə tərzində, məzmun və ideya yaxınlığında, poetik tapıntı və məcazlar sistemində, şeir formalarında özünü göstərməkdədir.

Fərqlər isə hər biri öz zamanəsinin oğlu olan orijinal istedadın dünyagörüşü və poetik duyğularının məhsuludur. Yunus Əmrədə sünniliyin sufi mərhələlərinin tərənnümü, Qurbanidə şiəliyin, Həzrət Əlinin mədhi üstündür. Yunus Əmrə üçün "Quran", "Məhəmməd" adları sonsuz müqəddəsliyə malikdir; Qurbanidə bunlar da var, lakin Qurbani üçün dini və dünyəvi eşqin yaradıcısı, hamisi həzrət Əlidir. Yunusda eşq daha çox haqqa varmaq səciyyəsi daşıyır, Qurbanidə real eşqin, el gözəllərinin təsviri, həqiqi məhəbbətin tərənnümü daha geniş yer tutur. Yunusda ortaq elementlər olsa da, türk dilinin başlanğıcı mühafizə olunmuşdur. Qurbani poeziyasının dili xalis Azərbaycan dili nümunəsidir və milli dilə aparan yolun başında durur. Bütün bu birbaşa və əks əlaqələr hər iki şairin yaşadığı dövrlə, zamanla bağlı olub, daxili əlaqəni, rabitəni möhkəm bir rişə kimi saxlayır. Bu mənada Qurbani Yunus Əmrə ilə bağlıdır. Yunus Qurbaninin sələfidir. Yunus Əmrə özü də kamil sənət nümunəsi yaradıb. Deməli, bu qol, bu sənət Yunusla da

başlamır. Yunusdan çox-çox əvvəllər Anadoludan şərqdə – Azərbaycan ərazisində cilalana-cilalana gəlib. Qurbaniyə qədər bu sənət daha çox cilalanıb, kamil qoşma, gəraylı, təcnis, qıfılbaş, deyişmə, divani, cahannamə nümunələri yaranıb. Biz bunların ilk gözəl nümunələrini Qurbanidə görsək də, ilk yaradıcısı Qurbani deyildir. 500 illik yolun aşınmalarına baxmayaraq, Qurbani sənəti qüsursuzdur, ona görə də birdən-birə yarana bilməzdi.

Qurbaniyə zərif bir şüa Yunus Əmrədən süzülür. Lakin dediyimiz kimi, Yunus da başlanğıc deyildir. Odur ki tarixi-ədəbi tədqiqat həm Yunusun, həm də Qurbaninin sələflərini ətraflı öyrənməyə borcludur.

* * *

Salman Mümtaz 1929-cu ildə "Molla Qasım və Yunus Əmrə" məqaləsində yeni bir iz açaraq, el şairi **Şirvanlı Molla Qasım** haqqında məlumat vermişdir:

"...Sultan Vələd, Yunus Əmrə və Həsənoğlu ilə müasir bir də bir Molla Qasım var imiş ki, Yunus Əmrə kimi böyük bir türk sufisinə pişvalıq və ustalıq etmişdir".¹ S.Mümtaz Şirvanlı Molla Qasımın iki təcnisini və bir başqa şeirini çap etdirmişdir. Qara Namazovun məlumatına əsasən Molla Qasımın dörd şeiri – iki təcni ("Ya sənəm, sənəm", "Haray"), bir gəraylısı ("Gördüm") və bir müəmması ("Ya nə?") məlumdur.²

S.Mümtazın qeydlərindən aydın olur ki, Yunus Əmrə kimi böyük şair Molla Qasımdan ehtiyat edirmiş, Molla Qasımın qarşısında zəif və "ümmi" görünməməyə çalışmış. Bu münasibət, əslində, Yunus Əmrənin öz sözlərindən hasil olur:

Dərviş Yunus, bu sözü əyri-büyrü söyləmə,

¹ S a l m a n M ü m t a z. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, 1986, səh.358.

² Bax: Q. N a m a z o v. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı, 1981, səh.27

Səni siyğəyə çəkər bir Molla Qasım gəlir.

S.Mümtaz Yunus Əmrənin "Gördüm" rədifli şeiri Molla Qasımın eyni rədifli şeirinə nəzirə yazdığını söyləyir. Şeirlərin forma və məzmun xüsusiyyətləri bu fikri təsdiq edir:

Molla Qasımda:

Yumulmuş şol ala gözlər,
Qiyamət yolunu gözlər.
Hanı şirin, şəkər sözlər,
Dəhani bizəban gördüm.

Yunus Əmrədə:

Soğulmuş şol ala gözlər,
Pozulmuş ay kimi üzlər.
Qarışmış qara toprağa
Gül dərən əlləri gördüm.

Yunus Əmrə kimi, güman ki, Molla Qasım da – XIII–XIV əsrin bu Azərbaycan el aşığı da sufi mərhələlərinə qail imiş. Bizim üçün daha maraqlı cəhət onun yaradıcılığında təcnisin kamil nümunəsinin olmasıdır. Mollanın "Haray" rədifli təcnişi aşınmalara məruz qalsa da, tarixilik izlərini də mühafizə edə bilmişdir:

Əhədü-ləmyəzəl vahidü-yekta,
Salma məni gözdən ayağa, haray.
Müntəha qovruldu tənəli sözdən,
Pərvanə tək yandım, a yağa, haray!

Sevdim al geymiş ələ yapışır,
Bu sınıq könlümüz ələ yapışır,
Bizdə bir nişan var, ələ yapışır,
Müxənnəs yapışır ayağa, haray!

Qabuldan gəldin sən Dəməşq elinə,
Bülbül ərzi-halın demiş gülünə,

Şikəstə Qasımın demiş gülünə,
Sən özün yetiş gəl, ay ağa, haray!

Əgər Molla Qasım bu cür kamil təcnis yazmışsa, deməli, təcnisin tarixi daha qədimdir.

Hec şübhəsiz, aşiq şeirinə başqa nümayəndələri kimi, Molla Qasımın da şeirləri keçən yüzilliklər ərzində ağızdan-ağıza keçərək müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin xüsusən təcnisdə tutarlı cinas qafiyələr adətən qorunub saxlanır.

Biz XIII–XIV əsrlərdə Molla Qasım kimi aşıqların yetişə biləcəyinə təbii baxırıq. Yazılı ədəbiyyatı Nizami kimi nəhənglər yetirən xalqın şifahi ədəbiyyatı Molla Qasımlar yetirməkdə çətinlik çəkməzdi.

Bəzən Molla Qasımı əfsanəvi şəxsiyyət hesab edirlər.

Folklorşünas Elxan Məmmədov V.B.Kudelinin "Pogziə Önu-sa Gmre" (Moskva, 1980) kitabına istinad edərək yazır: "Yunus Əmrənin divanı ilə əlaqədar yaranmış əfsanələrdən birində deyilir ki, Yunus Əmrə üç min şeir qoşmuşdur... Şairin ölümündən sonra onun divanı Molla Qasım adlı bir nəfərin əlinə düşür. Molla Qasım divanı götürüb çay sahilinə gəlir, mütaliə ilə məşğul olur. Şeirlərin minini şəriətə zidd olduğu üçün cırıb yandırır. Şeirlərin ruhu dəyişmədiyindən ikinci min şeiri də suya atır. Üçüncü minlikdən ilk şeiri oxuduqda isə guya belə bir beytə rast gəlir:

"Dərviş Yunus, bu sözü əyri-büyrü söyləmə,
Səni siyğəyə çəkər bir Molla Qasım gəlir".

Həmin beyti oxuyan Molla Qasım Yunus Əmrənin peyğəmbərliyinə inanır, özünü isə müqəddəslər cərgəsində hesab edir. Qalan min şeiri müqəddəs kitab kimi öpüb gözünün üstünə qoyur".¹

¹ Bax.: E l x a n M ə m m ə d o v. Azərbaycan sovet folklorşünaslığında təcnisin tədqiqi tarixindən "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", VII, 1987, səh.188.

E.Məmmədov bunu "mötəbər mənbə", Molla Qasımı əfsanəvi şəxsiyyət hesab edərək, onun əvəzinə başqa bir molla da adı çəkilə bilərdi, – deyir, M.H.Təhmasibin də Molla Qasım şübhə ilə yanaşdığını göstərir: "...mötəbər mənbələrin birində Şirvanlı Molla Qasımın tarixi yox, əfsanəvi şəxsiyyət olduğu barədə məlumat verilir ki, bu da professor M.H.Təhmasibin şübhələrinin əsaslı olduğuna haqq qazandırır".²

Əvvələn, qeyd etməliyik ki, M.H.Təhmasib Molla Qasımın şəxsiyyətinə şübhə ilə yanaşmır, onun yaşadığı dövr barədə qəti fikir söyləyə bilmədiyini, əlavə məlumat olmadığı üçün yalnız Salman Mümtaza əsaslandığını göstərir və rəğbətlə bildirir ki, Salman Mümtazın sözü düz olsa, el ədəbiyyatının tarixini daha qədimlərə aparmalıyıq: "Əgər Salman Mümtaz düz deyirsə, yəni Şirvanlı Qasım, doğrudan da, Yunus Əmrə ilə, Həsənoğlu ilə müasir olmuşsa, biz el tərzində yaranan şeirimizin, xüsusilə yüksək sənətkarlıqla yazılmış təcnislərimizin də tarixini çox qədimlərdə axtarmalıyıq".³

Digər tərəfdən, aşkar şəkildə görünür ki, bu əfsanə elə həqiqətən əfsanədir, uydurmadır: şeirlər molla əlinə keçdi, molla minini cırıb yandırdı, minini də suya atdı və s.

"Molla" məsələsinə də diqqətli olmaq lazım gəlir. Bu molla dua, cadu yazan, adi şəriət işləri ilə miəşğul olan şəxs mənasında deyil, oxumuş, savadlı, çoxbilən, müəllim mənasındadır – Molla Pənah, Molla Vəli kimi.

Və nəhayət, əgər Molla Qasım həqiqi bir molla olubsa, əvəzinə başqa bir molla da adı çəkilə bilərdisə, bu təcnislər, gəraylı və müəmma kimindir? Əgər Molla Qasımla bağlı ancaq Yunus Əmrənin həmin beyti qalmış olsa idi, şübhə doğura bilərdi, lakin o əsrdən 3–4 şeir qalıbsa, bu, qiymətli dəlildir. Biz Salman Mümtazın böyük alimlik duyğularına inanırıq. Kitablarımızda aşiq sənətinin ilk səhifəsi Qurbani ilə açılır. Lakin

² Y e n ə o r a d a.

³ Bax. M. H. T ə h m a s i b. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər". VI, 1981, səh.5.

əslində Qurbani el sənətinin öz dövründə Füzuli zirvəsidir, bu sənətin daha əvvəllərə məxsus yüksək nümayəndələri ilə, həm də təəssüf ki, hələlik əldə edilməsi mümkün olmayan nümayəndələri ilə ərsəyə gəlmiş Həsənoğlu, Nəsimi zirvəsi də olmalıdır, hələlik ən azı səhifə Həsənoğlu müasiri Molla Qasımla açılmalıdır. Molla Qasımın dil xüsusiyyətləri nə qədər dəyişmiş olsa da, qədimliyi saxlamışdır. Şeirin leksik tərkibi və üslubu da bunu hiss etdirməkdədir.

* * *

Şifahi xalq ədəbiyyatının – folklor motivlərinin klassik ədəbiyyata təsirindən, yazılı ədəbiyyatın folklordan qidalanması, öz başlanğıcını folklordan götürməsi və folklor materialları ilə cəllanmasından geniş bəhs olunmuşdur. Lakin klassik ədəbiyyatın folklorla təsiri, şifahi ədəbiyyat yaradıcılarının klassik irsdən faydalanması problemi az hallarda yada düşür. Əslində, el ədəbiyyatının inkişafı iki kök üzərində gedir – biri öz kökü, digəri isə klassik ədəbiyyatdır. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri daim folklor yaradıcılarına örnək olmuşlar. Bu cəhəti aşiq yaradıcılığı əsasında xalq yazıçısı M.İbrahimov xüsusi qeyd etmişdir: "...Aşiq poeziyası xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçiddir, möhkəm bir körpüdür. O, bir tərəfdən, xalq yaradıcılığına bağlıdır. O biri tərəfdən yazılı ədəbiyyata, həm bununla, həm də onunla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir. Onun kökləri, rişələri folklordan, xalq yaradıcılığından su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir və ondan qüvvət alır".¹

Tək-tək üzə çıxarılan qədim ədəbi abidələr göstərir ki, xalq mənafeyinə zidd ictimai-siyasi hadisə və proseslərin təsiri ilə ana dilli qədim və zəngin ədəbiyyatımızdan bizə az şey çatıb. Yəqin ki, bir çox sənət inciləri ərəb və fars hökmranlığının güclü, kəskin çağlarının qurbanı olub; monqol istilasından dövründə başı hayında qalan insan öz sərvətinin odlara qalaq edilməsinə

¹ M. İ b r a h i m o v. Aşiq poeziyasında realizm. Bakı, 1966, səh.17.

mane ola bilməyib. Səbəblər çox ola bilər. **"Dastani-Əhməd Hərami"** kimi xüsusi quruluşu, vəznı, ahəngi, şirin və təsirli dili olan poema, XIII əsr abidəsi kimi, ana dilli ədəbiyyatın inkişaf yolu, bu yolun daha əvvəllərə aid olması barədə müəyyən qənaətə gəlmək üçün əsaslı material verir.

Ə.Səfərli dastanın müqəddiməsində deyir: "Bu əsər doğma dilimizdə yazılmış ilk poema nümunəsi kimi səciyyəvidir. Bu da təbiidir ki, qədim və zəngin ədəbi-mədəni təcrübəyə, özünə-məxsus bədii-estetik ənənələrə malik olmayan bir xalq XIII əsrdə ana dilində belə bir gözəl sənət abidəsi yarada bilməzdi. Habelə bu poema göstərir ki, doğma dildə bədii əsərlər yaratmaq ənənəsi qədim dövrlərdən başlanmışdır".²

Müəllif düzgün müşahidə etmişdir ki, əsər əruzun həzəc bəhrində olsa da, 4-4-3 bölgülü heca vəznini də xatırladır. Bu hal tək-cə burada yox, Qazi Bürhanəddinin və başqalarının yaradıcılığında da müşahidə olunur. Deməli, bu elə bir dövrdür ki, milli dildə, xalq ruhunda yazanları, ruh etibarilə heca vəzninə alışıb şairləri hələ əruz vəznı tam əsir edə bilməyib, bu cür şairlərdə əruz hələ iliyə, qana işləyə bilməyib. Odur ki bu cür əsərlərdə el sənətinə yaxınlıq, el ədəbiyyatına bağlılıq çox güclüdür: "Əsər ideya-fəlsəfi məzmunu, mündəricəsi, məfkurəsi, dil və üslubuna görə xalq ruhunu ifadə edir, xalqın ürəyindən xəbər verir, nağıl və dastan ənənələri ilə yaxından səsleşir. Bu gün də elə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri var ki, "Dastani-Əhməd Hərami"ni xatırladır".¹

Qurbaniyə gələn ədəbi izləri, qaynaqları nəzərdən keçirərkən XIII əsrin bu maraqlı abidəsini unutmamaq olmaz. Poemanın ümumi ruhu, şairin təhkiyə dili, sənətkarlığı, bol-bol istifadə etdiyi cinas qafiyələr, mahnı və musiqi alətlərinin adları göstərir ki, əsərin naməlum müəllifi şifahi və yazılı ədəbiyyatın qovuşuğunda fəaliyyət göstərən, el sənətkarları zümrəsinə mənsub olan bir şəxs olmuşdur.

² Dastani-Əhməd Hərami. Gənclik, Bakı, 1978, səh.3.

¹ Dastani-Əhməd Hərami, səh.5.

Poema XIII əsrdə "qopuz" və "saz" sözlərinin hansı mənələrdə işləndiyi barədə təəssürat almağa imkan verir. Eyni mətndə şair həm "qopuz", həm də "saz" sözünü işlətmişdir:

Nühəftivü Hüseynivü hicazi
Dilə gəlib çalardı dürlü **sazi**.
Həm on iki məqami seyr edərlər,
Dəvazdəvü şeşünü deyr edərlər.
Nühüft eyləyibən cəngi dizildi,
Qopuzu şeştə avazı düzildi.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qopuz və saz eyni musiqi alətləri olmuşlar. Tarix elmləri namizədi Qubad Qasımov göstərir ki, "...qopuz" və "saz" eyni alətin iki adıdır".² Bəziləri "saz"ı aşuqların istifadə etdikləri musiqi alətlərinin ümumi adı kimi qavramışlar: "Yaşadıqları dövrlərə uyğun olaraq, çaldıqları sazlarda dəyişikliklər olmasına rəğmənin bu şairlər islamıyyətdən öncə ən ibtidai musiqi alətlərindən qopuz isimli milli saz qədər türlü sazlarla bir arada şeirlər tərənnüm etmişlər".³

Nihad Sami Binarlının dediyi bu sözlərdəki "türlü sazlar" poemada işlənən "dürlü saz"a çox oxşayır. Amma bizə elə gəlir ki, poemadan verdiyimiz parçanın ilk beytində müxtəlif sazlardan yox, saz vasitəsilə müxtəlif havalar – Hühəfti, Hüseyni, Hicazi havalarının çalınmasından söhbət gedir. Amma bu da var ki, bunlar muğam növləridir, sazla muğam çalmazlar. Sonrakı beytdə pərdələr üzrə altı və on iki məqamın seyri (pərdələr üzrə əl gəzdirilməsi) nəzərdə tutulur, Hühəfti, Cəngi

² Bu fikrə istinad edən M.H.Təhmasib də qopuzla sazın eyni musiqi aləti olduğunu iqrar edir: "Əfsanəyə görə, deyəsən, hətta oğuzlarda ilk musiqi aləti hesab edilən qopuzu – sazı ixtira edən, çalıb-oxumağı ozanlara öyrədən də Dədə Qorqud olmuşdur" (M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər, Bakı, 1972, səh.37).

³ Nihad Sami Binarlı. Rəsimli türk edebiyatı tarixi. İstanbul, 1949, səh.25.

çalınmasından, sonra qopuzun altı cəhətə səs salan avazından bəhs edilir, beş-on gün davam edən kef məclisi təsvir edilir:

Dühəng avazının vəznı bəlirdi,
İnilti ilə nay nəfrin qılırdı.
Bu kimsələr çalardı udi, tənbur,
Gözəl məhbubələr hər birisi hur.
Beş-on gün çün bular işrətlər etdi,
Eşit gəl məniyi, anla ki, netdi.

Sonrakı misralarda qopuz, dühəng, nay, ud, tənbur kimi musiqi alətlərinin qeyd edilməsi də başlanğıcda sazın musiqi alətlərinin ümumi adı kimi işləndiyini güman etməyə əsas verir.

Bu qeydlərdə məqsəd "saz"ın və "qopuz"un eyni və ya müxtəlif musiqi alətlərinin adları olduğunu sübut etmək deyil, bunların, M.H.Təhmasibin dediyi kimi, ən azı Dədə Qorqud dövründən mövcud olduğunu və sazın Qurbaniyə çatana qədər uzun bir yol keçdiyini, Qurbani sələflərinin ondan yüz illərlə faydalandığını qeyd etməkdir.

Poema el ədəbiyyatına məxsus bir sıra xüsusiyyətlərin hələ o dövrdə işlək forma kimi mövcud olduğunu göstərir. Bu cəhətdən cinas qafiyələr diqqəti daha çox cəlb edir. Bir çoxları cinas qafiyələri və ümumən təcnisi sonrakı dövrlərdə axtarır, son bir neçə yüz ilin bədii forma xüsusiyyəti kimi izah edir. V.Vəliyev cinas qafiyələrin və təcnisin inkişaf yolunu daha düz düşünür: "Aşıq poeziyasında təcnisin ilk nümunəsi Qurbaninin adı ilə bağlıdır. Çox güman ki, Qurbanidən əvvəl də aşıq şeirində təcnis olmuşdur. Lakin onun müəllifi bizə məlum deyildir. Hər halda, xalq poeziyasında cinas qafiyənin adı şeirlərdə təkrar-təkrar işlənilməsi tədricən təcnisin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Alliterasiyaların şeirdə bol-bol işlənməsinin də cinas qafiyələrin yaranmasında rolu az deyildir".¹

¹ V. V ə l i y e v. Azərbaycan folkloru, səh.199.

"Dastani-Əhməd Hərami"nin dili tutarlı cinas qafiyələrlə zəngindir:

Gələlim biz həramilər *sözünə*,
Biləsiz onların fikri, *sözü nə!*
Sənin ədlini, insafın *eşitdim*,
Könüldə mehrini canda *iş etdim*.
Belə Əhməd Hərami bindi *ata*,
Qızın köşkünə yaxın gəldi *ata*.
Eşid imdi bu yandan *əcəblər*,
Eşidənlər anı yavlak *əcəblər*,
İraqü İsfahan, Novruzü *Şahnaz*
Edərdi bir-birinə iki *şah naz*.
Yaxıban şəmdanlar, gördü *anlar*
Ol arslanlar keyik yer gördü *anlar*.

Şairin işlətdiyi cinas qafiyələrin mənası aydın və maraqlıdır: yönük halda "at" sözü "ata" sözü ilə qafiyələndirilmiş, "əcəblər" sözü qəribə işlər və əcəb edər, təəccüblənər, "anlar" sözü onlar və "anlayar" şəklində omoform halında uyğunlaşdırılmışdır.

Hətta poemada rədif məqamında nəzərə çarpan sözlərin də mənası bəzən cinaslarda olduğu kimi fərqləndirilmişdir:

Güləndam gəldi aydır: hey dur, *axı!*
Həramiyə nələr etdim gör *axı*.

"Dur", "gör" sözləri qafiyələnir: "axı" sözü həmin misralarda təkrar oluna bilərdi, lakin müəllif bu sözləri əvvəl "qardaş" mənasında, sonra ədat kimi işlətməmişdir.

Poema bəzi xüsusiyyətlərinə görə Qurbanidən çox, Yunus Əmrəyə yaxındır. Bu əsərdə Yunus Əmrədə olduğu kimi, müqəddəslər müqəddəsi Məhəmməd-əl Mustafadır:

Həmin vardır ümidimiz səfadan,
Məgər mədəd irişə Mustafadan.

Poemada sünni-şie münasibətləri hiss olunmur. Xəlifələrin hamısı Məhəməddin dostu, xələfi, varisi kimi qiymətləndirilir:

Salam olsun onun yaranlarına,
Müdam rəhmət irişsin canlarına,
Əbubəkr, Ömər, Osman, Əlidir,
Eyi dirliklidir, bunlar vəlidir.

Bu gün də az-çox dəyişikliklə ümumxalq dilində mühafizə olunmuş ifadələr, məsəllər poemanın dilini sadə, canlı danışq dilinə yaxınlaşdırır: *Hələ nə söz uzadayım, a sərvər! Fələkdə is-tədidin yerdə buldu. Gəlir başına nə kim yazsa təqdir. Məsəldir, kəndi düşən ağlamaz, der və s.* Bu cür ifadələr, atalar sözləri və məsəllər Qurbaniyə gedən yolda bədii dili getdikcə xəlqiləş-dirmiş, sadələşdirmişdir.

* * *

"Gözəl bədii üslub və deyimi, ideya və məna tutumuna görə **Qazi Bühranəddin** şeiri özündən sonra bir sıra şairlərin yaradıcılığına nəcib təsir göstərmişdir. Azərbaycan şairlərindən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Nəbati və başqaları onun bədii üsul və vasitələrindən faydalanmış, məhəbbət və gözəllik ideyalarından ilham almışlar".¹ "Və başqaları" içərisində deyil, həmin görkəmli sənətkarlar arasında Qurbanini də nəzərdə tutmaq mümkündür.

Qazi Bühranəddinin tuyuq və rübailəri xalq şeirinə çox yaxındır. "Dastani-Əhməd Hərami"də olduğu kimi, bu şeirlərdə də əruzla hecanın yaxınlığı aydın duyulur. Tuyuqlar müstəqil qoşma bəndlərini xatırladır, rədif və qəfiyələri səlis və mənalıdır:

Ağız-ağız yardan raz olsa xoş,

¹ Q a z i B ü r h a n ə d d i n. Divan. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988, səh.15.

Dəmbədəm işvə ilə naz olsa xoş.
Yaxşı-yaman nə gəlirsə səhl ola,
Dilbəri yar ilə dəmsaz olsa xoş.

Qurbaninin "Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq" misrası ilə başlayan dialoq şəklində qurulmuş qoşmasından yüz il əvvəl Qazi Bürhanəddin bu cür rübailər yaratmışdır:

Dedüm ki, ləbün, dedi nə şirin söylər,
Dedüm ki, belün, dedi nə narin söylər.
Dedüm ki, canum cümlə fədadur saçına,
Dedi ki, bu miskin hələ varin söylər.

Şirin ləb, narin (incə) bel – aydındır. "Canım saçlarına fədədir" dedikdə, məşuqənin etiraz və kinayəsi eşidilir – bu aşiq hələ öz varından danışır, öz canını çoxdan qurban etməli idi. Bunlar Qazinin həqiqətən incə ruhlu bir şair olduğunu göstərir.

Qurbanidən hələ çox-çox əvvəl Qazi öz tuyuqlarında misra sonunda sözlərin emosional təkrarından ustalıqla istifadə etmişdir:

Gülşəndə dinlə nə der *bülbül, bülbül*,
Ertə-gecə edicək *gülgül-gülgül*.

Eyni ritm, ürək döyüntüsü, Qurbaninin "Gülə-gülə" gəraylısında da xüsusi təsir qüvvəsi ilə duyulur:

Mən ona elə müştəğam,
Necə bülbül *gülə, gülə*.
Küsdürdün şeyda bülbülü,
Daha gəlməz *gülə, gülə*.

Qurbaninin rəddül-əcüz (zərb) üsulundan istifadə edərək yazdığı:

Pəncərədən hayıl-mayıl *baxan yar*,
Baxan dilbər məni candan eylədi –

beyti ilə başlayan qoşmasında istifadə etdiyi bədiilik vasitələrinə Qazi Bühranəddin poeziyasında daha çox rast gəlirik:

Yarın diləddüm cana dəva, dedi ki, *yarın*,
Yarın nə biləm, nə gələ yarından, əfəndim.

Bu üsulun klassik ədəbiyyata xalq şeirindən gəldiyi göstərilir.¹ Deməli, xalq şeirində bu üsulun tarixi daha qədimdir.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"də olduğu kimi, Qazi Bühranəddinin şeirlərində də cinas qafiyələrdən bol-bol istifadə edilmişdir:

Yar əgər yürəgümüni *yarar isə*,
Mən anı tartınmayam *yarar isə*.
Şol quş ki, tutğan quşnı *azad qılır*,
Sanma ki, dünyada ol *az ad qılır*.
Dünyada gerçək aşiq *qanı, qanı?*
Aşiq isən gözinin *qanı qanı?*

İlk beytdə "yarmaq" və "yaramaq" sözləri zaman şəkilçisi ilə, ikinci beytdə "azad qılır" (azad edir) sözləri "az ad qılır" (az ad qazanır) sözləri ilə cinas qafiyə şəklində işlədilmişdir. Son misalda "qanı" (hanı, haradadır) sözünün təkrarı mənsubiyyət şəkilçili "qan" sözü ilə "qanı" (hanı) sözünün (aşıqın gözünün qanı hanı?) birləşdirilməsindən ibarət olan "qan hanı" sözləri ilə fonomorfoloji cəhətdən uyuşdurulmuşdur.

Qurbanidə olduğu kimi, Qazidə də haqqa, bir olan allaha inam güclüdür:

Əzəldə həq nə yazmış isə bolur,
Göz nəni ki, görəcək isə görür,
İki aləmdə həqə sığınmışuz,
Toxtamış nə ola, ya axsax Temur.

¹ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1988, səh.195.

"Bəllidür həq qatında kirdarımız" deyən şair, sufiliyə, "ənəl-həq" ideyasına mənfi münasibət bəsləmişdir:

Sufilərin diləgi mehrab, namaz,
Ər kişinin arzusu meydan bolur,
Özini əş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.

Meydan axtaran ər kişilərin timsalında mehrab, namaz axtaran sufilərə kinayə edilir, ənəlhəq davası eləyənlərin bərdar olduğu – dara çəkildiyi göstərilir.

Qazi Bürhanəddinin poeziyasını xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan tellər, rişələr çoxdur.

* * *

İmadəddin Nəsimi ilə (1370–1417) Qazi Bürhanəddinin ifadə tərzində, bədiilik vasitə və üsullarında xeyli yaxınlıq var. Nəsimidə saysız-hesabsız cilalanmış ifadələr var ki, bunların çoxuna ilk növbədə Bürhanəddinin şeirlərində rast gəlirik.

Nəsimidə artıq əruz vəznə kamilləşmişdir – saf əruzdur:

Ey üzün ayəti ənvari-sifat,
Zülfü xalın sureyi-vəlmürsəlat,
Ayağın tozuna dəyməz kainat,
Failatün, failatün, failat.

Amma buna baxmayaraq, şairin rübai və tuyuqları bədii strukturuna görə xalq şeirinə çox yaxındır.

Nəsimi tam başqa ruhlu şairdir. Əsərlərinin ideyasına, forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə klassik şairlərimizin heç birinə bənzəmir. Doğrudur, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının 1973-cü ildə buraxdığı "Seçilmiş əsərləri"ndə qəzəlləri ictimai-fəlsəfi şeirlərindən fərqləndirilmişdir, lakin vahid məzmun və ideyasına görə bütün bu şeirlər eyni

sarsılmaz əqidənin məhsuludur. Hürufiliyin ilk görkəmli nümayəndəsi və yaradıcısı Fəzlullah Nəimi, müqəddəs kitabı "Cavidannamə"dir. Klassik şair kimi onun ən böyük təbliğatçısı isə Nəsimidir. Nəsimi Fəzli allah, onun kitabını isə kitabların ən dəyərlisi hesab edir. Bir dərviş kimi, hürufilik ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynadığından şairin qəzəlləri, xüsusən rübai və tuyuqları elə bəhrdə yazılıb ki, dinləyicinin beyninə, iliyinə, qanına yeriyyə bilsin. Ona görə də bu şeirlərdə təkrar edilən misralar, ifadələr çoxdur. Belə təkrarlara Füzulidə rast gəlmək çətindir, çünki Füzuli təriqət meyillərinə bu qədər fanatikcəsinə uymamışdır. Nəsimi şeirləri onun nə qədər böyük ilham sahibi olduğunu, klassik şərq ədəbiyyat və mədəniyyətini, dini və din tarixini nə qədər dərinəndən bildiyini, nə qədər hazırlıqlı, necə böyük təbə malik olduğunu göstərir. Nəsiminin istedadı heyran doğurur. Quran ayələrini, surələri şeirə gətirməklə, hürufi ideyaları rəhbər tutaraq, demək olar ki, hər bir ayəyə, surəyə yeni məna verməyə çalışmışdır.

Nəsiminin nəzərində Fəzlullah Nəimi allahdır:

Taki Fəzlullaha verdim könlümü,
Bigüman allaha verdim könlümü.

"Həqqi-taala adəm oğlu özüdür" deyən Nəsimi və başqa hürufilər insanda allahı görür, allaha aid edilən bütün xüsusiyyətləri insanda axtarırdılar. Din xadimləri allahın təzahürünü 12 imam və peyğəmbərdə görürdülərsə, hürufilər allahın bütün maddi aləmdə, bütün insanda təzahür edə bildiyini göstərirdilər.

Hürufilər ərəb və fars əlifbalarındakı 32 hərfi müqəddəs hesab edir, bunlardan 14-nün Quran surələrindən 29-nun başlanğıcında yazılmasına əsaslanaraq, bu hərflərin Quran ayələri kimi ölməz olduğunu söyləyirdilər. Onlar bu hərflərin insan üzündə əks olunduğunu göstərir, onların insan üzündə görünməsinə merac deyirdilər. Bu hərfləri görə bilmək, onların fikrincə, meracdır, merac isə allahın insanda təcəllasını görməkdir:

Aləmdə təcəlli qıldı allah,
Qıl aləmə səcdə, olma gümrah!

Bu güclü ideya bütün sonrakı əsrlərdə, o cümlədən XVI əsrdə Qurbanidə də öz izlərini saxlamışdır:

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
"Küll-şeyün halik" – allah deyibdir.

"Surətin həqdir, götür həqdən niqab" deyən Nəsimi insan üzünü ilahiləşdirir:

Ey camalından münəvvər afitab,
Düşdü hüsnün pərtövündən ayə tab.
Kirpiyin, zülfün, qaşın ümmül-kitab,
Oldu üzündən əyan yövmül-hesab.

"Ümmül-kitab" – kitabın anası deməkdir və Quranın 7 cümlədən ibarət olan birinci surəsinə deyilir. Lakin Nəsimi "ümmül-kitab" dedikdə insan üzünü - insan üzündəki iki qaşı, dörd kipriyi və insanın saçını nəzərdə tutur, əsl surənin bunlardan ibarət olduğunu, Günəşin və Ayın da insan üzündən nur aldığını qeyd edir.

Hürufi təliminə görə eşq əhli insan üzündə hər şeyi görə bilər:

Aşıqın beytülhəramidir üzün,
Aşıqın Darüssəlamidir üzün,
Əhli-imanın imanıdır üzün,
Dünyavü üqba tamamıdır üzün.

Nəsimidə də eşq əsasdır, lakin şairin tapındığı hürufi təlimində eşq allaha qovuşmaq, bu yolla özünü dərk etməkdir: "Eşq ilə vasil olurlar tanrıya". Kamil insan haqqa qovuşmalıdır, əks təqdirdə, o, heyvandan heç nə ilə fərqlənmir:

Sanma kim, arif olubdur haqq ilə,

Həqqi bilməz, bəs nədən heyvan degil?
Və ya:

Bulmuşam həqqi, ənalhəq söylərəm,
Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm.

Aşıqın əsas işi eşq ilə haqqa vasil olmaqdır: "Həqdən özgə sən sana yar eyləmə".

Bunlar göstərir ki, yalnız Qurbanidə deyil, bu gün işlətdiyimiz "ya haqq allah!" tipli ifadələrdə "haq/həq" sözünün dərin kök salması zəngin qədim ənənələrlə bağlıdır.

Nəsimi sufiliyə mənfi münasibətdə olmuşdur:

Şol səfasız sufiyi gör kim, necə
Dəm urar bimərifət heyvanımız.

Bütün bu ideoloji meyillər el ədəbiyyatına, Qurbani yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Daha maraqlı cəhət şairin rübai və tuyuğlarında, bir çox qəzəllərində xalq şeirinin, aşıq Qoşmalarının dil və sənətkarlıq, foma və üslub xüsusiyyətlərinin mövcudluğudur. Nəsiminin rübai və tuyuğlarının bir qismi aaaa, bir qismi aaab şəklində qurulmuşdur. Xüsusən aaab şəklində qurulanlar qoşma bəndlərini xatırladır. Rədiflərin qafiyələrlə birgə işlək formaları çox səlisdir:

Canımın cananəsi sənsən, həbib!
Xubların fərzanəsi sənsən, həbib!
Küntə-kənzin xanəsi sənsən, həbib!
Vəhdətin dürdanəsi sənsən, həbib!

Cinas qafiyələr şairin söz seçməkdə ustad olduğunu, cinasları hürufi ideyaların tərənnümünə çətinlik çəkmədən uyğunlaşdırma bildiyini sübut edir:

Al əlindən atını, yabana at,
Həqpərəst ol, həqqi tanı, olma at!

Həq sözün gör ki, necə dür *danədir*,
Həq sözünü bilməyənlər *da nədir?*
Kafü nun mənide külli-*mənidür*,
Yəni kafü nun sədəfdür, *məni dür*.
Hər nə yerdə, göydə var, *adəmdə var*,
Hər sözün fəhm etməyə *adəm də var*.
Dilbərim rindanə geymiş *çəkməni*,
Tut əlimdən otağına *çək məni*.

"Atmaq" feli və "at" ismi, "dürdanədir" sözünün "danədir" hissəsi ilə "da nədir" (daha nədir?), "mənidür" (mənədir) sözü ilə "məni dür" (məna dürdür, incidir) sözləri, yerlik hal şəkilçili "adəmdə" (adamda) sözü ilə "adəm də" (adam da), təsirlik hal şəkilçili "çəkmə" sözü ilə "çək məni" (məni çək, çıxart) sözləri mənəli cinas qafiyələr yaratmışdır.

Şairin rübai və tuyuqları içərisində aşiq yaradıcılığındakı qı-filbəndləri xatırladan bəndlər çoxdur:

Ol nədir kim, hayü huyi altıdır?
Kim görübdür bir sədəfdə altı dür?
Bistü həştdən dişxarı heç nəsnə yox,
Fövq başın, təht ayağın altıdır.

Yaxud:

Əlləməl-əsma ibarətdir nədən?
Sureyi-taha işarətdir nədən?
Adəmi-xaki kinayətdir nədən?
Lövh-i-məhfuzə bəşarətdir nədən?

Nəsimi deyir:

Ey özündən bixəbər, qafil, oyan!
Həqdən olma yadü həm batil, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Səndən oldu hər nə kim, oldu əyan.

Bu sözlərlə Qurbaninin:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmışan, oyan, dedilər.
Oyandım, qəflətdən açdım gözümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər –

sözləri arasında gizli əlaqə var. Nəsimidə ayıqlığa çağırış çox geniş mənadadır, elmlə, ürfanla, kamalla allaha qovuşmaq, kamil insan yetirmək ideyasıdır. Bu, hürufilikdir. Qurbanidə dinin şüallə qarışıq dərki, haqqı, bir olan allahı dərk etmək, haq yoluna düşmək, kamil və yüksək mürşidini – Həzrət Əlini tanımaq, ona tapınmaq ideyasıdır. Başqa sözlə, Nəsiminin oyatmaq istədiyi insan oyanıb özünün allah olduğunu dərk etməli insandır; Qurbanidə isə Həzrət Əlinin verdiyi bədəni nuş eləyib eşqə dalan, buta alan yardır, amma bu yarı özünü də adi və sadə adam deyil, "cəbini təcəllə, camalı günəş"dir. Eyni zamanda, Qurbanidə real sevgiliyə məhəbbət istiqaməti əsasdır, bütün ilahi düşüncələr isə bu pərdə altında gizlidir.

Nəsimidə də tək-tək:

Kərəməllahi vəchəhu ki, Əli
Nə ki dedi, cahanda xidmətdir –

kimi beytlər var. Lakin Qurbanidə Əli məhəbbəti ideoloji kökdür.

Eyni dini əfsanə müxtəlif cəhətdən Qurbanini də maraqlandırır, Nəsimini də:

Tuba ağacının nədir yemişi?
Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi?

Nəsimi

Behiştəki tobb ağacının kökü
Neçə yarpaq, neçə budaq, neçə haça gəlibdir?

Qurbani

Nəsimi tez-tez Fəzli: "Favü zadü lama düşdü könlümüz" ("favü zadü lam" – "Fəzl" deməkdir) şəklində xatırladır, ərəb hərflərinə xalis hürufi rəmzləri kimi baxır. Qurbani isə bu üsuldən sadəcə olaraq müəmmalar yaratmaq üçün istifadə etmişdir.

Nəsimi Quran ayələrini də bəzən bu üsulla yada salır:

Həq təalanın kəlamı bixilaf
Üştə vəchində göründü şinü qaf,
Qafü mimü reydan anı qıl şekaf,
Anı çü buldun sana olur kefaf.

Burada Quranın Şəqqül-qəmər ayəsinə işarə edilir: şinü qaf – "şəqq" sözü, qafü mimü rey – "qəmər"dir.

Nəsiminin "Küllə şeyin halikə, baqi mənəm" sözləri ilə Qurbaninin "Küll-şeyün halik – allah deyibdir" misrasında eyni Quran ayəsinə istinad edilir. Nəsimi Quran hökmünün əleyhinə – əksinə, özünü baqi hesab edir. Qurbani təriqət müxalifliyindən uzaq bir Əli şiəsi kimi hökmü sözsüz qəbul edir.

Nəsiminin el ədəbiyyatı ruhunda təbiət təsvirinə həsr olunmuş şeirlərində də hürufi nəfəsi duyulur:

Nagahan bustanə girdim sübhdən,
Lalənin əlində gördüm Cami-Cəm.
Susən eşitdim ki, aydır dəmbədəm,
Dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm.

Rəddül-əcüz Nəsimi yaradıcılığı üçün də bir bədiilik üsulu kimi xarakterikdir:

Bir bölük fəxr əhli gördüm, *yar idi*,
Yar idi, məqsudları didar idi.

Nəsimi bütün əvvəlki və sonrakı ədəbiyyatda səciyyəvi bədiilik vasitəsi kimi istifadə edilən alliterasiyanın gözəl nümunələrini yaratmışdır:

Öz dilim ilə dilimni diləmən, – *ddd*
Bir dəmin damındadır damın dəmi. – *dddddd*

Xalq şeiri ilə bağlı olan bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, Nəsimi bilavasitə xalq şeir formalarında əsərlər yazmışdır. Bunu Nəsiminin erməni əlyazmalarından tapılmış gəraylısı da sübut edir.¹

Nəsimi şifahi xalq şeirindən, xalq ədəbiyyatından, xalq musiqisindən, aşiq söz sənətindən faydalanmaqla yanaşı, özü də həmin ədəbiyyata, həmin sənət sahələrinə böyük təsir göstərmiş və incə mətləblərin ifadəsində öz sazı, sözü ilə fərqləndiyini, bu sahədə hətta Sədi kimi şairləri belə bəyənmədiyini qeyd etmişdir:

Nə kişidürür Şirazi ki, bəyan edə bu razı,
Düzübən bu sözü sazı mənə uş zəbanə gəldim.

Qaraqoyunlu Cahan şah Həqiqi (1405–1467) yaradıcılığına hürufilərin xüsusi təsiri olmuşdur. Bu cəhəti onun həm qəzəllərində, həm də rübai və tuyuqlarında görmək mümkündür. Nəsimi kimi, o da insanı ilahiləşdirir, insan üzündəki xətlərdə allahı görür:

Təcəlla qıldı camalında vahibi-surət,
Bu mənindən sənə məzhəri-ilah dedim.

Nəsimi kimi, o da insanın sifətini, gözəlin üzünü "ümmil-kitab" adlandırır:

Ey mələk mülkündə vəchin afitab,
Vey boyun sitrə, xətin ümmil-kitab.

İnsan üzündəki "ilahi əlamətlərin" Nəsimiyanə ehtirasla sadalanması Cahan şahın poeziyasında da nəzəri cəlb edir:

¹ Bax: Q a r a N a m a z o v. Azərbaycan aşiq sənəti, səh.28.

Vəhdətin mehtabı tabıdır yüzün,
Zülmətin kəşfi-hicabıdır yüzün,
Əhli-tovhidin kitabıdır yüzün,
Arifin yovmül-hesabıdır yüzün.

Lakin Cahan şahın şeirlərində dünyəvi eşqin və insan qüdrətinin real təsvir və tərənnümü daha güclüdür və bu cəhət onu el ədəbiyyatına nikbinlik, təbiilik, realizm baxımından daha çox yaxınlaşdırır:

Düşmənin dəfinə çarə cəng olur,
Qeyr olan ərlik yolunda ləng olur,
Yar ilə gerçək olan həmrəng olur,
Cahilin əqli bu fəhmə ləng olur.

Hətta bəzən real eşq dini eşq və fikirləri, uyxu və əfsanələri üstələyir:

Yarəb, nə dərd imiş qəmi-eşqin ki, aşiqə
Nə fikri-dini qoydu və nə fikri-deynü xab.

Şairin rübai və tuyuqları əksərən bütün misraların qafiyələnməsi yolu ilə qurulduğu halda, bəziləri qoşma bəndlərini xatırladır:

Ey geyən eşqin qəbavü dər`ini,
Əslini bilməz, nə bilsin fər`ini,
Dilbərin yolunda, ey dil, sabit ol,
Gəl bəyan eylə bu eşqin şər`ini.

Aaba şəklində qurulmuş bu cür şeirlərdə cinas qafiyələr qədim ənənələrlə bağlı olduğu üçün aydın və səlisdir:

Eşq odilə düşmüşəm bir *yanə mən*,
Mən haçan bu eşq odundan *yanəmən!*
Yanmazam eşqin odundan ta əbəd,
Gər bu həsrət atəşində *yanə mən*.

Bu cür cinas qafiyələrdən istifadə edilmiş bəndlər təcnisin ilk bəndini xatırladır:

Məsnədi-iqbalü dövlət bulmuşam,
Ta səri-kuyində qoydum *yüz yerə*.
Şərhi-ovsafi-cəmalı söyləsəm,
Görsələr bir dəmdə mənə *yüz yerə*.

Şair "yüz yerə" sözlərini üz yerə qoymaq və yüz yerə yozmaq mənalarında işlətmişdir.

Aşıq şeirinin sadə şəkilləri – bayatı, gəraylı, qoşma və s., tədqiqatçıların fikrincə, tarixən bir bəndli şeir şəklində olub, "Qoşma" adlanmışdır: "Bir bəndlik sadə şəkillərin bəziləri (gəraylı, qoşma, varsağı və s.) təkamül yolu keçərək üç bənd olmuşdur. Birinci bənd baş bənd adlanıb, əvvəlki şəklini qoruyub saxlamışdır. İkinci – orta bənd, üçüncü – ayaq bənd və ya möhür bənd adlanmışdır... Qoşma və gəraylı təkamül yolu keçdikcə orta bəndlərin sayı artmış, beş, yeddi və daha artıq olmuşdur".¹ Qazinin, Nəsiminin, Cahan şah və başqalarının tuyuq və rübailəri forma, quruluş, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə xalq şeirinin inkişafına kömək etmişdir.

* * *

Qurbaninin poeziya sənəti uzun bir tarixi olan möhkəm özül üzərində qurulmuşdur. Hürufi və sufi görüşlərinin davam etməsi, bayatı, gəraylı, qoşma kimi şeir formalarının qüsursuz qurulma texnikası, cinas qafiyələr və rədiflər, rəddül-əcüz kimi nadir poetik üsullar, şirin və duzlu ifadələr, aşıq sənətinə məxsus spesifik terminlər, musiqi alətləri uzun bir yol keçərək Qurbani sənətinə daxil olmuşdur. Qurbani sənətinin hər bir rüşəsini bütün qədim ədəbiyyatımızda və Qurbaniyə qədərki el sənətində görə bilərik.

¹ Q a r a N a m a z o v. Azərbaycan aşıq sənəti, səh.41.

Əsr gəlib Şah İsmayla yetişdikdə, bu böyük dühanın hərtərəfli fəaliyyəti nəticəsində el sənəti yeni məcraya yönəlir, ulu ozanlardan ayrılaraq Qurbani, Abbas, Qasım, Valeh, Ali, Ələsgər zirvələri ilə yeni, parlaq bir silsilə yaradır.

I F Ə S İ L

QURBANİ VƏ YARADICILIĞI **Həyatından izlər**

Nizami sənətinin bütün sahələrə şaxələnən bəşəri və humanist ideyaları ictimai intibah nümunəsi sayılır. Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan incəsənəti və ictimai fikrinin əsl intibahı XVI yüzilliklə – Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi ilə bağlıdır. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin möhkəm sərhədləri, Azərbaycan ədəbi dilindən dövlət dili kimi istifadə edilməsi, elmin, ədəbiyyatın, rəssamlığın, nəqqaşlığın və incəsənətin başqa sahələrinin sürətli inkişafı, el sənətinin, sənətkarlığın qüdrətli yüksəlişi, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi nəhəng abidələrin yenidən yazıya alınması və ümumən qədim irsə mədəni münasibət həyatın hər sahəsində intibahın, oyanışın, yeniləşmənin təzahürü olmuşdur. İntibahın yaratdığı çevriliş "...bəşəriyyətin

o vaxta qədər gördüyü çevrilişlər içərisində ən böyük, mütərəqqi bir çevriliş idi, dahilərə ehtiyacı olan, təfəkkür, ehtiras və xarakter cəhətdən, kamillik və alimlik cəhətdən dahilər yetirən bir dövr idi".¹

Bu dövr bizim vətən torpağında Şah İsmayıl Xətaiyi yetirmişdir. Babək qılıncının qüdrəti, Qızıl Arslanın böyük dövlətçilik siyasəti, Nəsiminin sənət, təriqət fədakarlıq və dönməzliyi onun şəxsinə dahiyənə şəkildə birləşmişdi. Şah İsmayıl Azərbaycan xalqı üçün misilsiz adamdır, xalqın qəlbində heykəllənmiş şəxsiyyətdir.

Şah İsmayıl Xətai öz fəaliyyəti ilə elmin, incəsənətin bütün başqa sahələri ilə yanaşı, klassik şeirin sadələşməsində, xalq şeirinin zənginləşməsində misilsiz rol oynamışdır. Klassik şeirin o dövrlük və əbədi zirvələrindən Füzuli sənətini də, el ədəbiyyatı zirvələrindən Qurbanı sənətini də məhz o qanadlandırmışdır. Qurbanı ilə Xətaiyi bağlayan tellər çoxdur. Bu iki sənətkarın mənəvi yaxınlığı, şəxsi əlaqə və münasibətləri hələ qənaətbəxş şəkildə tədqiq edilib öyrənilməmişsə də, unutmamaq olmasın ki, keçib-gəldikləri 500 ilin müddətində onlar cəmiyyəti heç vaxt indiki qədər düşündürməmişlər.

Qurbanı – Xətai əlaqələrini nəzərdən keçirmədən bəzilərinin əfsanəvi şəxsiyyət hesab etdikləri¹ bu görkəmli el sənətkarının həyat yolunu öyrənmək də çətindir.

* * *

¹ F.Engels. Təbiətin dialektikası. Bakı, 1966, səh.5.

¹ Əhməd Cəfəroğlu, bir tərəfdən, Qurbanı XVI əsrin şairi, digər tərəfdən, əfsanəvi şəxsiyyət hesab edərək yazır: "XVI yüzilin xalq şairlərinin ən iyisi olaraq Qurbanı qəbul edilməkdədir. Azərbaycan ilə Türkiyə hədud mntıkasındadır. Hayatı hakkında daha fazla bir şey bilmiyoruz. Efsanevi bir şahis olmuştu". A h m e t C a f e r o ğ l u. Azərbaycan edebiyatı. – Türk dünyası edebiyatı, hazırlayan Halil Açıqgöz, Türk dünyası araştırmaları vakfı, 1991, səh.154.

Qurbani Şah İsmayıl Xətəidən bir qədər əvvəl doğulmuş və ondan çox yaşamışdır. Lakin əgər İsmayılın qısa ömrü ilə bağlı bir sıra izlər olmasa idi, Qurbani ömrünün səhifələri daha qaranlıq qalardı. El sənətkarlarına savadlı təbəqənin laqeyd münasibəti, bu sahədə xalqın öz hafizəsinə arxayınlıq verdiyi neçə-neçə el sənətkarının izsiz yox olmasına və ya yuxulu xatirələrdə yaşamasına səbəb olmuşdur.

Tarixin Qurbani barədə mühafizə etdiklərinin toplanması və araşdırılmasına XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

İlk "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə Qurbani haqqında məlumatı H.Araslı vermişdir. O, Qurbaninin:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu yazğumu,
Ağah ol halımdan gahbagah mənim –

sözlərinə əsaslanaraq göstərir ki, "Bu qoşmada Qurbani öz şikayətlərini səmimi olaraq Şah İsmayılə söyləyir".² Burada Qurbaninin Şah İsmayılın müasiri olması barədə fikir ümumi şəkildə söylənmişdir. Lakin sonralar H.Araslı bu fikri bilavasitə öz tədqiqatı ilə bağlayaraq yazır: "Bizim vaxtilə irəli sürdüyümüz bu fikri (Qurbaninin Şah İsmayılın müasiri olması fikrini – Q.K.) Qurbaninin yeni tapılmış bir şeiri də təsdiq edir. Həmin qoşmanın bir bəndində Qurbani deyir ki:

Mən haqq aşiqiyəm, haq yola mail,
Kitabım Qurandır, olmuşam qail.
Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,
Dərdimin əlindən fəryadə gəldim."¹

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1943, səh.164.

¹ H. A r a s l ı. Aşiq yaradıcılığı. Bakı, 1960, səh.34.

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib də ədəbiyyat tarixinin ilk nəşrindəki qeydə əsaslanaraq, Qurbani ilə Şah İsmayılın eyni dövrün şəxsiyyətləri olduqları barədə fikri H.Araslıya isnad edir: "H.Araslı açıq deməsə də, bu mürşidi-kamilin Şeyx oğlu Şah İsmayıl Xətai olduğunu qərarlaşdırmışdır".²

Şəxsiyyətə pərəstiş qurbanlarının yaradıcılığı nəzərdən keçirildikcə aydın olur ki, bir çox sahələrdə ilkin araşdırmaların ünvanı bir vaxtlar unudulmuşdur. Qurbani haqqında ilk dürüst və ağlabatan məlumatı, onun Şah İsmayılın müasiri olması barədə fikri "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndən 20 il əvvəl Salman Mümtaz söyləmişdir. S.Mümtaz Qurbanini hazırda Diri dairəsində müşahidə edildiyi kimi, "Qurban" adı ilə tədqiq etmiş, həm də düzgün olaraq, aşiq yox, el şairi kimi səciyyələndirmişdir: "Bu qədər ki, Qurbanın da bir şeiri olmasa idi, onun da haqqında bir söz deyə bilməyəcəkdik. Amma bu şeir bizə köməklik edir. Ümid edirik ki, biz yanılmayıq, yazımız da doğrudur, ...bildiyimiz bir şey varsa, o da budur ki, Qurban Şah İsmayıl Səfəvi Qafqazı aldığı zamanda yaşayıb, şahın vəzirlərindən birinə xoş gəlmədiyindən Qurbani qolubağlı Qarabağ tərəfindən Xudafərin körpüsündən keçirərək İrana sürgün etmişdir. Qurban da bu əhvalatı şeirlə yazıb, Şah İsmayıla yolladığından, onu şah bağışlayıb azad etmişdir".¹

S.Mumtaz şeirin yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndinə əsaslanmışdır.

Qurbaninin Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində yaşadığı inkar edilməz olsa da, bu onun ömrünün yalnız bu illərlə məhdudlaşması demək deyildir. Şeirlərindən aydın olur ki, onun qolubağlı şah divanına aparılması Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərinə aiddir. Əgər o, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində şah divanına gətirilmişsə, deməli, bu dövrdə bir şair kimi, bir şəxsiyyət

² M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972, səh.346.

¹ "Qızıl Şərq" məcmuəsi. 1923, №2–3, səh.108.

kimi nəzəri cəlb edəcək yaşda olmuşdur. Bu məntiqlə onun təvəllüd tarixi ən azı XV əsrin son rübünə aid olmalıdır. Bu onun İsmayıldan yaşca 5–10 il böyük olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, bu da məlumdur ki, o, İsmayılın vəfatına şəir həsr etmişdir. Əgər İsmayılın vəfatını şəirlə qeyd etmiş və onun dəfnində iştirak etmişsə, deməli, İsmayıldan sonra da yaşamışdır. Qurbaninin bir sıra şəirləri bu mülahizələrin hər ikisinin doğruluğunu sübut edir.

Qurbaninin "Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim" misrası ilə başlayan şəiri, demək olar ki, "Qurbani" dastanının bütün variantlarına daxil edilmişdir və hamısının da əsas məzmunu bundan ibarətdir ki, Gəncədə Qara vəzirə bacara bilməyəcəklərini görən Qurbani ilə Pəri xanım molla çağırır şeyx oğlu şaha bir məktub yazdırırlar. Qurbani məktubu özü aparır və şaha verdikdən sonra həmin şəiri söyləyir. Şübhəsiz, bütün bunlar şəirin dastanlaşdırılması üçündür. Qurbani özü savadlı olduğu, elə həmin şəirdə "oxuyub elmimə çatdığım yerdə" dediyi halda, mollaya məktub yazdırırlar və hətta molla əvvəlcə Pərinin dediklərini əksinə yazır, lakin bu guya Qurbaniyə ayan olur və s. Bunlarsız, şəir aydın şəkildə göstərir ki, Qurbani Şeyx oğlu şahın – Şah İsmayılın qəbulunda olmuş və şikayətlərini ona çatdırmışdır. Qurbani "oğlu ölmüş Qara Vəzirin zülmələrindən", "seyrağının sirrindən baş açmamasından", "Xudafəridən qolubağlı keçirilməsindən" şikayətlənir, şahı əsl mətləbdən "agah etməyə" çalışır. Bunun ardınca söylədiyi daha kəskin şikayət şəirində də öz evində farağət oturduğu yerdə onu vətəndən didərgin saldıqlarını bildirir:

Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən,
Fələk vurdu, cüda saldı elimdən.
Qurbaniyəm, Qara Vəzir əlindən
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Beləliklə, Qurbani Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində şah divanına gətirilmiş və Şah İsmayıl tərəfindən dindirilmişdir.

Şairi niyə incitmişlər, nəyi bəhanə etmişlər – məlum deyil. Dastanda bunlar məhəbbətlə əlaqələndirilir, lakin şübhəsiz, bu hal dastana uyğunlaşdırmalarla bağlıdır. Bu məsələyə müxtəlif vaxtlarda M.İbrahimov və M.H.Təhmasib öz münasibətini bildirmişdir. M.İbrahimov Qurbaninin bu vəziyyətini ictimai-siyasi hadisələrlə bağlayır. Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində onun "siyasi fırlıqların girdabına düşməsi" ilə əlaqələndirərək yazır: "O dövrdə zamanə o qədər bulanıq, həyat o qədər qeyri-sabit və etibarsız imiş ki, aşığın özü də gözlənilmədən siyasi fırlıqların girdabına düşüb min bəlaya düşər olmuşdur. Şah İsmayıl ölkədəki xırda feodal hakimlərin əl-ayağını bir yerə yığmaq, mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq və Osmanlı sultanlığına qarşı təsirli mübarizə aparmaq üçün şüəliyi yalnız dini deyil, eyni zamanda, siyasi və fəlsəfi bir bayrağa çevirdiyi zaman şüəliyə zidd olan (və ya belə hesab edilən) görüşlər şiddətli təqib olunur, bu görüşləri yaymaqda ittiham edilənlər isə ağır cəzalanırdılar. Təbii ki, belə zamanlarda hakimiyyətin gücü ilə müdafiə olunub yayılan ideologiyanın, əqidələrin ifrat dərəcədə canfəşanlıq edən tərəfdarları tapılır ki, onlar bu əqidələri əllərində silaha çevirir, istəmədikləri və özlərinə rəqib saydıqları adamları bu əqidələrə qarşı çıxmaqda ittiham etmək üçün oldu-olmadı bəhanə axtarır və bu vasitə ilə onları yıxmağa səy edirlər. Yəqin ki, Qurbaninin də belə düşmənləri olmuşdur. Onlar böyük xalq aşığının mütərəqqi görüşlərindən, ilahiyyatla və xüsusən şüəliyin dar, dözülməz sektant tələbləri ilə düz gəlməyən sənətindən, həyat eşqi və humanizm ifadə edən poeziyasından onun əleyhinə istifadə etmiş, onu şüəliyə düşmən bir adam kimi qələmə vermiş, həbs olunmasına, qolubağlı halda Arazın üstündəki Xudafərin körpüsündən keçirilib şah divanına aparılmasına nail olmuşlar".¹

M.H.Təhmasib də həmin hadisə ilə əlaqədar təqribən eyni cür fikir söyləmişdir: "Xətai böyük planlarına mane ola biləcək

¹ M. İ b r a h i m o v. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı, 1966, səh.31–32.

xarici "düşmən"lərə qarşı vuruşduğu kimi, daxildə də qorxu yaradacaq qüvvələri məhv edir, öz hakimiyyətini möhkəmləndirir. *İlk illərdə* (kursiv mənimdir - Q.K.) Şah İsmayıl ölkə daxilində olan başqa təriqətlərə qarşı da çox mahir siyasət aparmış, bu təriqətlərin bəzisi ilə yaxınlaşmış, bəzisi ilə üstüörtülü, bəzisi ilə isə açıqdan-açığa vuruşaraq sıradan çıxarmışdı. Bu gərgin mübarizə illərində, şübhəsiz ki, bəzi nüfuzlu mürsidlərin, hörmətli müridlərin, eləcə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub olan şairlərin təhlükəli görünənləri məhv edilmiş, zindanlara atılmış, təqib edilmişdi. Bizcə, belə təqib olunmuş, hətta həbsə alınıb Xudafərin körpüsündən qolubağlı dustaq keçirilmiş şəxsiyyətlərdən biri də Qurbani olmuşdur".²

Mahiyyət etibarilə çox yaxın olan bu qeydlərin hər ikisi bir daha təsdiq edir ki, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində Qurbani onunla şah divanında görüşmüşdür. Bu, şübhəsizdir, lakin bizim fikrimizcə, bu, onların ilk görüşü deyildir. Qurbani ilə Şah İsmayılın ilk görüşü İsmayılın Şirvana ilk yürüşü günlərinə aiddir.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl gəncliyindən güclü şəxsiyyət olmuşdur. Eyni zamanda sənəti, sənətkarı, xüsusən saz sənətini sevmiş və qiymətləndirmişdir. Ordusunu, tarixçilərin məlumatına görə, daim döyüşqabağı aşılqlar sazla, sözlə cusa gətirmişlər. İsmayıl özü də sazı sevmiş və çoxlu qoşmalar yazmışdır. Əgər Qurbani böyük sənətkar olmuşsa, Xətai onun böyüklüyünü qiymətləndirməli idi və əslində, belə də olmuşdur: şah, Qurbanini cəzalandırmamış, əksinə, rəvayətə görə, ona rəğbət göstərmişdir. Bizcə, Qurbani ilə Şah İsmayıl arasında təriqət ixtilafı olmamışdır. Əgər bu sahədə anlaşılmazlıq olmuş olsa belə, Qurbaninin Şah İsmayıl müraciətlə dediyi "mürşidikamilim", "pirim" sözləri kifayət etməli idi. Şah İsmayıl ətrafına qüvvə toplamalı olduğu ilk illərdə onu mürşid qəbul edən bir sənətkarı nə üçün incitməli idi? "Sərim təvəlladır, üzüm

² M. H. T o h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972, səh.356.

payəndaz, Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim" deyən, bütün varlığını gənc şaha qurban verməyə hazır olan sənətkar nə üçün cəzalandırılmalı idi?

Şeirdəki bir neçə detaldan aydın olur ki, Qurbani ilə İsmayıl, dediyimiz kimi, hələ bu hadisədən xeyli əvvəl tanış imişlər, Qurbaninin "əziz başın üçün" sözləri şeirdə tarixi izləri mühafizə edirsə, burada şaha yaxınlıq, səmimi münasibət, bir qədər ərkyanalıq duyulmaqdadır. Yalnız çox yaxın olmaqla İsmayıl kimi bir şaha bu cür müraciət etmək olardı. Bu yaxınlığı şeirin başqa misrasına əsasən S.Mumtaz da duymuş və qeyd etmişdir: "Qurbanın Şah İsmayıla yazdığı şeirlərdən bunu başa düşürük ki, Şeyx oğlu Şah İsmayıl Qurbanın mürşidi-kamili və piri imiş. Habelə də başa düşmək olar ki, Şah İsmayıl Qurbani tanımış. Çünki "Agah ol halımdan gahbagah mənim" deyə yazması ilə Qurbanın Şah İsmayıla bir növ yaxın olması görünür. Kim bilir, bəlkə bu dostluq Şah İsmayılın şair olmasına görə imiş". S.Mümtazın bu duyğuları doğrudur. Lakin biz dostluq və yaxınlığın ilk köklərini başqa məsələdə görürük. Məlumdur ki, İsmayılın təriqəti barədə söz-söhbət hələ onun lap kiçik yaşlarından el-obaya yayılmış, hər tərəfdə müridlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Qurbani bunları eşitməyə və müəyyən mövqedə durmaya bilməzdi. Qurbaninin dini məzmunlu şeirlərində (hətta bir çox dünyəvi qoşma və gəraylılarında da) hürufiliyin və qızılbaş-şiə təriqətinin ideyaları özünü qabarıq göstərir. Qurbani qızılbaş hərəkətinə bağlı şəxsiyyət olmuşdur. Ona görə də o, 13 yaşlı İsmayılı Şirvana ilk yürüş zamanı Diri kəndinin qarşısındakı Xudafərin körpüsündən keçərkən qarşılamaya bilməzdi. Onların ilk tanışlığı bu qədim körpü tağlarının üzərində olmalı idi və heç şübhəsiz, belə də olmuşdur (Yazıcı F.Kərimzadə "Xudafərin körpüsü" romanında bu cəhətin unudulması ilə bağlı qeydlərimizi "Çaldıran döyüşü"ndə nəzərə almış, romana ağlabatan epizodlar salmış, bədii ədəbiyyatda ilk dəfə Qurbaninin obrazını yaratmışdır).

Qurbanidə Şah İsmayıla, onun şəxsiyyət və ideyalarına böyük rəğbət olmuşdur. Zamanın heç bir sınağı, şeirlərindən

hiss olunur ki, onun bu gözəl münasibətini sarsıda, poza bilməmişdir. Şeirlərindən alınan ümumi təəssürat belədir ki, Qurbanı incidilmiş halda şah divanına gətirilmişsə də, bu anlaşılmazlıq tez aradan qaldırılmış, şair böyük hörmət və ehtiramla qarşılanmışdır. Şeirlərindən hiss olunur və buna əfsanələrdə, rəvayətlərdə də işarələr vardır ki, o, xeyli müddət şah sarayında yaşamış, Şah İsmayılın müxtəlif döyüşlərində sazi, sözü ilə iştirak etmişdir.

"Cəbinin təcalla, cəmalın günəş" misrası ilə başlayan Qoşmanın "Qurbanı" dastanının Zəngan qolunda belə bir bəndi var:

Aşığın da yolu düşdü Kabilə,
Hüsnünün zərrəsi bəsdı qabilə.
Gülabətin zülfün ənbər kakilə
Bilməm məşşatələr nə culaıyıbdır.

M.H.Təhmasib bu bəndin Gəncə qoluna düşməməsini belə izah edir: "Bizcə, Gəncə versiyasını düzəldənlər bu bənddəki Kabil sözündən qorxmıqlar. Zənganlılar isə məhz bu bəndə əsaslanaraq Qurbaninin sevgilisini Gəncəli deyil, Kabilli etmişlər". Bu fikir aydın və ağlabatandır. Lakin bizi burada maraqlandıran "Kabil" sözüdür, şeirdə tarixi bir fakt kimi bu sözün qorunub saxlanmasıdır. İlk baxışda – Diri hara, Kabil hara? Aşığın yolu Kabilə necə düşmüşdür? Bu yerlərə nə üçün gəlmişdir?

Əslində, Şah İsmayılın döyüş və hərəkət istiqamətlərini, Qurbaninin onunla əlaqə və münasibətini nəzərə aldıqda bu suallara cavab tapmaq çətin deyil. Şah İsmayılın Şeybani ilə döyüşlərini, Herat, Xorasan uğrunda müharibələrini, hətta Hindistana qoşun göndərməsini nəzərə alsaq və bu döyüşlərdə şahı müşayiət edən sənətkarlar arasında Qurbanini də təsəvvür etsək, məsələ aydın olar. Şah İsmayılın Şeybani (Şeybək xan) ilə qəti döyüşü 1510-cu ildə olmuş, bundan sonra Xorasan, Herat, Əfqanıstanın bir hissəsi Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçmişdir. 1511–1512-ci illərdə Bədəxşan və Mavərrənnəhr

hakimləri də qızılbaşlara tabe olmuşlar.¹ Bu yerlərə və o cümlədən Kabilə Qurbaninin gəlişi də bu illərə aid ola bilərdi.

Qurbaninin Şah İsmayıl hərəkətində bilavasitə iştirak etdiyini güman etməyə əsas verən başqa şeirləri də vardır. "Sevdiyimin gürcü imiş atası" kimi misraları ilə yanaşı, şairin gürcü gözəllərinə həsr olunmuş xüsusi qoşması da vardır:

Qurbani der sizə, ay gürcü qızlar,
Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar!
Yaralıyam, yaram hey yanar, sizlər,
Var olsun dünyada eli gürcünün!

Bu şeir "Qurbani" dastanının ilkin variantına daha yaxın hesab edilən Diri qolunda – Aşıq Humay variantındadır. Gürcü qızlarına və xüsusən gürcü elinə məhəbbət burada aydın ifadə olunmuşdur. Şeir Qurbaninin müxtəlif millətlərə xoş münasibəti ilə də bağlı ola bilərdi, başqa bir münasibətlə, bir təsadüflə də bağlı yazıla bilərdi. Lakin bizə elə gəlir ki, bu şeir də Şah İsmayılın döyüşləri, onun Gürcüstana səfəri ilə bağlıdır. Çaldıran döyüşündən sonra bir sıra sənətkarlar Türkiyəyə aparıldığı və ya getdiyi dövrdə, Şah İsmayıl hərəkətinin tənəzzülü dövründə, şeirlərindən hiss olunur ki, Qurbani də saraydan uzaqlaşmış, öz vətəninə – Diriyə qayıtmışdır. Çaldırandan sonra Şah İsmayılın elə bir döyüşü olmamışdır. 1516-cı ildə Mesxi çarı Kvarqvare Naxçıvana – Şah İsmayılın qışladığı düşərgəyə gəlib kömək istəmiş və Şah İsmayıl Div sultan Rumlunun başçılığı ilə Gürcüstana qoşun göndərmişdir. İmeretiya hakimi Mənuçöhr Türkiyəyə qaçmış, Kvarqvare çarlığını bərpa edə bilməmişdir. Sonrakı il Mənuçöhr yenidən həmin əraziyə hücum etdikdə Div sultan yenə Gürcüstana getməli olmuşdur. 1521-ci ildə Div sultan Kaxetiya çarı Ləvənd xanın Şəkiyə hücumu ilə əlaqədar üçüncü dəfə Gürcüstana hərəkət

¹ Bax.: Ş. Fərzəliyev. Azərbaycan XV–XVI əsrlərdə. Bakı, 1983, səh.114–115.

etməli olmuşdur. Nəticədə gürcü hakimləri Kvarkvare, Davud bəy, Mənüçöhr Naxçıvanda qışlayan Şah İsmayılın yanına gəlmiş, hər il bac və xərac verəcəklərini bildirmişlər.¹

Görünür, Qurbani Diri dairəsinə yaxın olan Naxçıvan ərazisində şahla yenidən görüşmüş və Div sultanın yürüşlərində iştirak etmiş, "Gürcünün" şeiri də bu illərdə meydana çıxmışdır.

* * *

H.Araslı Sayat Novanın divani yaradıcılığından danışarkən yazır: "Məncə, şairin "divani" adlandırdığı heca vəznində qəzəlləri bir növ ustadnamədir. Aşıq öz ustadının əsərini oxumazdan əvvəl ustada həsr olunmuş divani ilə məclisə üz tutur. Bu divani bir qayda olaraq Şah Xətaiyə xitabən başlayır... Bu təkcə Azərbaycan dilində yazılan divanilərdə deyil, erməni, gürcü dilində yazılan divanilərdə də belədir".² Şübhəsiz, Qurbaninin də belə divaniləri olmuşdur. Lakin onlar hələlik əldə edilməmişdir. Əldə olan iki divanisi isə Şah İsmayıl adı ilə başlamaq üçün yazılmamış, bilavasitə Şah İsmayılın özünə – vəfatına həsr olunmuşdur.

Şah İsmayılın qəfil ölümünə həsr etdiyi birinci mərsiyə-divanidə "Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəva qıla" misrası aydın göstərir ki, 1524-cü ilin yazında Şah İsmayıl Şəki xanı Həsən bəylə Şəki – Gürcüstan sərhədində ov edib Ərdəbilə qayıdarkən onlarla birlikdə olan Qurbani Diriyə qayıtmış və hansı bir məsələ üçünsə şahı görmək məqsədilə Təbrizə gəlməli olmuş, gözləmədiyi bir halda sevimli şahın tabutu ilə qarşılaşmışdır.

Birinci divanının Xətəinin vəfatına həsr edildiyi tam aydındır və bunu şeir bütün ruhu ilə təsdiq edir:

¹ Бах.: О. Э ф е н д и е в. Азербайджанское государство сефевидов. Б., 1981, сәh.2.

² Sayat Nova. Bakı, 1963, sәh.10–11.

Fələk, sənle vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, kaş belə ehsan ola.
Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəva qıla,
Mən nə bilim mən gəlincə xak ilə yeksan ola.
O şahın kəlmeyi-kəlamın zikr etmək gərək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yapraq gərək.
Tez yuyun, tez götürün ki, mənzilə çatmaq gərək,
Bar-ilahim, necə qıydın bir belə cavan ölə?!

Ey könlüm, geygilən qarayı, xəndan eyləmə!
Bar-ilahi, böyük xanədanı viran eyləmə!
Haqq-taaladan səda gəldi: Qurbani, çox qəm yemə!
Heç ola bilməz xanədanı-Şəfi viran ola!

M.H.Təhmasib divaninin çox pozulmuş olduğunu nəzərə almış və onun həqiqi məzmununa əsasən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu şeir dastan variantında olduğu kimi bir gözələ deyil, Şah İsmayılın ölümünə həsr olunmuş mərsiyədir: "Vəzni, qafiyələri, məzmun və mənası, bədiiliyi etibarilə bu divanı çox pozulmuş, süjetə "uyğunlaşdırılmış" olsa da, hər halda, divaninin bir qız haqqında deyil, adlı-sanlı, hörmətli, eyni zamanda həm də çox cavan yaşlarında ikən ölmüş görkəmli bir şəxsiyyət haqqında deyilmiş olduğu şübhəsizdir. Aydın görünür ki, bu ölən həm də mürşid imiş. Qurbani də özünə "mürşid" intixab etdiyi bu adamın yanına ona görə getmişmiş ki, "dərdinə dərman olsun". Təhmasib fikrini yekunlaşdıraraq yazır: "Bizcə, bu divanı Şah İsmayıl Xətai ölümünə yazılmış mərsiyədir" və "son misradakı "xanədanı-Şəfi" də "xanədanı-Seyx Səfi" imiş".¹

Bu fikir tam məntiqidir və şeir göstərir ki, Qurbani Şah İsmayıl Xətainin dəfnində iştirak etmişdir.

Qurbaninin Şah İsmayılın vəfatını maddeyi-tarixlə də qeyd etdiyi göstərilir:

¹ M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.375.

Əzabdan yüz üç keçəndə
Əcəl camın içdi şahım,
Bu dünyadan köçdü şahım –

misralarındakı "əzabdan" sözü əbcəd hesabı ilə 827 edir və üzərinə yüz üç gəldikdə Xətainin ölüm tarixi (hicri 930, miladi 1524) alınır.

Dastanda birinci divanidən dərhal sonra Qara Vəzirin və Bəcanın bir şey anlamadığını görən Qurbani üç kəlmə söz üçün izn istəyib ikinci divanını söyləyir. Əvvəlki divani kimi, bu divanının də dastan variantına nisbətən qeydlərdə verilmiş variantı əslinə daha yaxın qorunub saxlanmışdır:

Kufə əhli bihəyalar şərmi, həyanı atdılar,
Adəm olan yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılara rüşvət verib, şər`i batil etdilər,
Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü ki, ta oldu səhər;
Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər,
Pirim girib ol niqabə, getməyəydi cavan gərək.

Gərək bığarə Qurbani, sən bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən.
Yaşın yetirdin əllyə, indi üz tut yüzə sən,
Əslimiz türabdəndir, məskənimiz kan gərək.

Divanının dastan variantında misra, fikir fərqi ilə yanaşı, rədif fərqi də vardır: dastanda rədif kimi "gərək" əvəzinə, "gözəl" sözü işlənmişdir – "Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gözəl"

"Gərək" və "gözəl" sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı çox yaxındır, xüsusən əl yazısında kaf ilə lamın yaxın qrafikasını nəzərə alsaq, bu sözlərin bir nöqtə fərqi var. Bu şəirdən və bir çox başqa misallardan hiss olunur ki, Qurbani şeirlərinin

əlyazma nüsxəsi olmuş, yaxud aşıqlar öz cib dəftərlərinə şeirləri qeyd etmiş, tələsik oxu və ya üzünü köçürmə prosesində bir çox söz və ifadələri yanlış oxumuş, o cümlədən bu divanidəki "gərək" sözünü "gözəl" ilə əvəz etmişlər.

Divaninin nə məqsədlə yazıldığını M.H.Təhmasib belə izah edir: "...məna, məzmun, yəni kimlərin isə "Kufə əhli"nə, "zina əhli"nə bənzədilmələrini, "qazilərə rüşvət verib şəriəti batil etdiklərini", "o gündən dünyaya qülqülə düşdüynü" acı-acı təsvir edən şeir şairin çox geniş bir şəkildə səslənmiş, dünyaya "qülqülə salmış" bir hadisəyə qarşı narazılığını göstərir. Qazılara rüşvət vermək yolu ilə əldə edilmiş bu hökm, bu divan şairin üsyanına səbəb olmuş, onu: "Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gərək" deməyə məcbur etmişdir". M.H.Təhmasib burada fikrini dəqiqləşdirərək yazır: "Bizcə, bu, Çaldıran müharibəsində Xətəinin əsir düşmüş hərəminin güclə əə verilməsi ilə əlaqədar etiraz şeiridir".¹

Lakin şeirin məzmunu aydın şəkildə göstərir ki, aləmə "qülqülə salan" bu hadisə Şah İsmayılın istəkli hərəmi Taclı bəyimin Sultan Səlim Yavuz tərəfindən zorla əə verilməsi ilə bağlı deyil. Kəbinli bir qadını başqasına əə vermək üçün qazılara təzyiq etmək burada əsas dəlil kimi nəzərdə tutulub. Bu heç ağlabatan deyil. Sultan Səlim niyə qazılara rüşvət verməli idi ki? Onun bir işarəsi kifayət etməzdimi? Digər tərəfdən, misranın: "Qazılar rüşvət alıb, şəriəti satdılar" variantı da var. "Pirim girib ol niqabə, getməyəydi cavan gərək" misrası nə deməkdir? Bəlkə Taclının rübəndə – niqaba bürünüb əə getməsinə işarə edilir? Bəs onda "cavan" sözü nədir? Qocalıb getməliydimi? Həm də aşkar görünür ki, bu niqab gəlinlik niqabı deyil, ölüm niqabıdır. Bu hadisədən (Taclı bəyimin zorla əə verilməsindən) Qurbani niyə bu dərəcədə əsəbiləşməli, həyəcanlanmalı idi? "Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər".

¹ M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.376.

Bizcə, bu şeir də Xətainin ölümü ilə bağlıdır, lakin əvvəlki divanidən bir qədər sonra yazılmışdır.

Divaninin birinci bəndi şeirin yazıldığı dövrün təsvirini verir, ikinci bənd Xətainin ölümündən sonra ölkə daxilində əmələ gəlmiş özbaşınalıqları göstərir, üçüncü bənd nəticədir, Qurbaninin fəlsəfi yekunudur.

Birinci bəndin məzmunu nədən ibarətdir? Kufə əhli səviyyəsinə enmiş bihəyaların şərmi, həyanı atması, adam olanın yoldan çıxması, bir-birini aldatması, qazıların rüşvətxorluğu, şəriəti pula satmaları və s. tənqid edilir və şair, Xətai hakimiyyəti illərində görmədiyi qaydasızlıqdan, özbaşınalıqdan şikayətlənərək: "Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gerek" nəticəsinə gəlir.

Səfəvilər dövlətinin görkəmli rəhbəri Şah İsmayıl Xətainin qəfil ölümü onun yaratdığı dövlətə böyük zərbə vurdu: «...onun 23 may 1524-cü ildə (hicri 930-cu il rəcəb ayının 19-da) 37 yaşında erkən və qəfil ölümü mərkəzi hakimiyyətin və hərbiçi tayfa başçıları arasında münasibətlərin zəifləməsinə gətirib çıxardı». «Formal olaraq İsmayılın oğlu Təhmasib-mirzə şah elan olundu. Lakin onyaşlı oğlan bir-biri ilə yüksək və gəlirli dövlət postları və zəngin məhsuldar torpaqları ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan qızılbaş tayfa əmirlərinin əlində oyuncağa çevrildi».¹

Qızılbaş əmirləri arasında divan işləri uğrunda qanlı döyüşlər başlayır. 1524–25-ci illərdə əmirül-üməra Div sultan Rumlu öz rəqiblərinə qalib gələrək 10–11 yaşlı şahın müstəqil vəkili olur. Çox keçmədən Çuhə sultanın təhriki ilə I Təhmasib Div sultanı öldürtdürür və Çuhə sultan vəkil olur. Əmir Hüseyn xan Şamlı ilə mübarizədə Çuhə sultan da öldürülür. Çuhə sultanın mənsub olduğu təkəli tayfası dərhal onun oğlu Şahqubadı vəkil edirlər. Lakin ustaclı, rumlu, zülqədər və əfşar tayfa əmirləri buna razı olmayıb təkəli əmirləri ilə döyüşə başlayırlar. Vəziyyəti belə gören I Şah Təhmasib təkəli

¹ О. Э ф е н д и е в. Азербайджанское государство сефевидов. Баку, 1981, səh.69.

tayfasının tamam qətlə yetirilməsini əmr edir və nəticədə böyük qırğın baş verir. Bu cür mübarizə 1534–1535-ci illərə qədər davam edir.

Şah İsmayıl dövründə möhkəm nəzarət altında olan əmirilər, qazılar, şəriət sahibləri indi əl-qol açıq, fürsətdən istifadə edirlər. Qurbani ilə bir dövrdə yaşamış Mövlana Heyrəti qazı və müftilərin rüşvətxorluğundan bəhs edən qəsidəsində deyirdi:

Bəlkə də divan malından pul yeyirlər hər biri,
Sərbəsər bol-bol soyurqal sahibi, pul sahibi.

Divan işləri uğrunda tökülən qanlar, əmirlərin həyasızlığı, hakimiyyət uğrunda mübarizədə bir-birinə kələk gəlmə, bir-birini aldatma, əyanların yoldan çıxması, qazıların rüşvətxorluğu, şəriəti pula satmaları, vəqf malının mənimsənilməsi halları Təhmasib hakimiyyətinin ilk illəri üçün daha xarakterik olmuş, gənc şah böyüdükcə ölkəni nizama salmağa başlamışdır. Ona görə də ikinci divaninin birincidən çox gec yazıldığını güman etmək olmaz. Burada iki məsələ var. Birisi budur ki, Şah İsmayılın vəfatından son dərəcə mütəəssir olan Qurbani bu kədəri hələ unuda bilməmişdir, hiss olunur ki, bu qəfil ölümün vurduğu yara hələ qaysaq bağlamayıb. Digər cəhət isə budur ki, Şah İsmayıl vəfat edən kimi, dərhal, bir günün içərisində deyil, ölkədəki özbaşınalılar, rüşvətxorluq, vəkalət uğrunda qantökmə halları özünü müəyyən zaman hüdudu ərzində göstərməli idi və bunun üçün az da olsa vaxt keçməli idi.

Div sultan Rumlu Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərindən onun xidmətində olmuş və şahla ləyaqətlə xidmət etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstana səfər zamanı Qurbaninin Div sultanın ordusunu müşayiət etdiyini güman etmək mümkündür. Şah İsmayıl vəfat edərkən də qanuni olaraq gənc şahın vəkili o olur. Lakin vəkalət və əmirül-ümərə mənəbi uğrunda mübarizə tayfalar arasında güclü çəkişmələrə səbəb olur. Gənc şahı aldadırlar ki, tayfalar arasında gedən bu çəkişmələrin səbəbi Div sultanıdır. 1527-ci ilin iyulunda Div

sultan divana daxil olarkən birinci şah özü ona atəş ağır və ətrafındakılar qətli başa çatdırırlar.

Bizə belə gəlir ki, şeir məhz bu hadisə ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Çünki bu üç ilin ərzində həm qazıların sifəti, həm də əmirlərin hakimiyyət uğrunda qanlı döyüşləri özünü aydın göstərir və Div sultanın öldürülməsi ilə Şah İsmayıldan sonrakı dəhşətli vəziyyət qabarıq şəkildə aşkar olur.

Deməli, ikinci divani birincidən bir neçə il sonra – təxminən 1527-ci ildə yazılmışdır.

"Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər" – bu "şəmsin batması", "qəmərin doğması" Şah İsmayılın vəfatını, qəmər kimi hələ bütövləşməmiş çox gənc Təhmasibin hakimiyyətə gəlişini bildirmirmi? Şair "ağlım itirdim", "əlim titrər", "sər əsər", "göz ağlar" deyərkən böyük şahın ölümündən doğan kədəri ilə yanaşı, ölkədəki dəhşətli vəziyyətə də işarə etmirmi? İkinci bəndin son misrası bu fikri tamamilə aşkar şəkildə yekunlaşdırmı: "Pirim girib ol niqabə getməyəydi cavan gərək". Qurbani kimə "pirim" deyir? Tacılı bəyim Qurbani üçün nə səbəbə pir ola bilərdi? Burada "niqab" – gəlinlik niqabı olmayıb, aşkar şəkildə ölüm niqabı deyilmi? "Getməyəydi cavan gərək" lap aydın şəkildə "gərək cavan ölməyəydi" demək deyilmi?

Bütün ağır kədəri ilə yanaşı, şeirin sonunda Qurbani özünə təskinlik verir, fələyin cəbrinə dözməyi məsləhət bilir. "Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən" dedikdə, İsmayılın çiçəkli həyatı nəzərdə tutulur; bu çiçəkli həyatın, bu "yasəmən bağın" bir gülü qədər iş görüb cəmiyyətə xidmət etmək arzu olunur.

Bu şeirin bizim üçün ən qiymətli cəhətlərindən biri son bəndin üçüncü misrasında söylənilən fikirdir: "Yaşın yetirdin əlliyə, indi üz tut yüzə sən". Bu misranın dastan variantı "Yaşı yetirdin əlliyə, altmışa sən, yüz sən" şəklindədir. Faktik olaraq bəndin daxilində bu sonrakı variant elə bir fikir ifadə etmir. Şübhəsiz, aşıqlar ilk variantı unutmuş və çox asanlıqla bu mənasız variantı yaratmışlar. Əslində isə, göründüyü kimi, şeir çox ciddi şeirdir və Qurbani onun hər misrası üzərində xüsusi dayanmış,

ətraflı düşünmüşdür. "Yaşın yetirdin əlliyə, indi üz tut yüzə sən" sözləri ilə dostu İsmayılın faciəsindən az sonra öz ömrünün də müəyyən mərhələyə çatdığını, qocalıq dövrünün, həm həqiqi-cismani qocalığın, həm də mənəvi-ruhi qocalığın başladığını söyləyir. İkinci bənddəki "sər əsər" sözləri də bunu təsdiq edir. Bir halda ki, Qurbanı savadlı şair olmuşdur, o özü haqqında da bu və ya digər bir şeirində məlumat verə bilərdi və şübhəsiz, bu misranı da həmin məqsədlə şeirə daxil etmişdir.

Deməli, bu şeir yazılan zaman Qurbaninin 50 yaşı var imiş. M.H.Təhmasib bu şeiri Çaldıran müharibəsi ilə əlaqələndirir. Belə olsa idi, Qurbaninin anadan olma tarixi 1464-cü ilə aid olardı və bu halda Qurbanı XV əsrin şairi kimi öyrənilməlidir. Əslində, Qurbanı elə XV əsrdə fəaliyyətə başlayıb. Lakin bir çox faktlar göstərir ki, onun təvəllüd tarixini 1464-cü ilə aid etmək olmaz. Əgər belə olsa idi, Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində o, 40 yaşlarında olmalı idi ki, bu da bir çox faktlara ziddir.

Qurbaninin "mürşidi-kamil"ə müraciəti Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində olmuşdur. "Qolubağlı keçdim Xudafirindən" misrasının daha iki variantı da var: "Gözüyaşlı keçdim Xudafərindən", "Körpü düşdü, keçdim Xudafərindən". Bu sonuncunun elə bir mənası yoxdur. Lakin Qurbaninin şaha məhəbbətlə bağlı müraciət etdiyini, şeirin bəzi variantlarında "Döydülər, söydülər, Pərim aldılar" misrasını nəzərə alıqda ikinci variantın özü də ağlabatan görünür. Hər halda, dastan xalq yaradıcılığı məhsulu olsa da, tarixi izləri əksərən qoruyur. Qurbanı 40 yaşlarında Şah İsmayıl Gəncə xanının qızını almaqda çətinlik çəkdiyini, vəzirin ona mane olduğunu söyləməzdi. Deməli, bu cəhətdən "1464-cü il" ağlabatan deyil. Digər tərəfdən, ikinci divanı ilk misradan son misraya qədər aydın göstərir ki, Şah İsmayılın vəfatından bir qədər sonra yazılmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, Qurbaninin təvəllüd tarixini təqribən 1477-ci ilə aid etmək olar.

* * *

Şeirlərindən aydın olur ki, Qurbaninin başına dəfələrlə müxtəlif bəlalər gəlmişdir. "Eylədim" rədifli şeiri göstərir ki, şair hələ çox gənc yaşlarında bir bəy oğlu ilə dostluq etmiş, onun yolunda "yaxa yırtmış", "dadi-bidad eyləmiş", lakin elə onun yolunda da "özü öz evini yıxmış", düşmənlərini, paxıllarını sevindirmişdir. Bəy oğlu isə kömək əvəzinə, şairin paxılları, düşmənləri ilə namərdcəsinə kefdə olmuşdur:

Dost yolunda yaxa yırtmış, baş açmış,
Gecə-gündüz dadi bidad eylədim.
Öz əlimlə yıxdım özüm evimi,
Müddəilər evin abad eylədim.

Şahin-şonqar bəy oğlunun qolunda,
Seyrağıblar həm sağında, solunda,
Qurbani der: Bir namərdin yolunda,
Heyif, cavan ömrüm bərbad eylədim!

Bu, Qurbaninin, görünür, hələ o qədər də məşhur olmadığı dövrdə, çox gənc yaşlarında üzləşdiyi məhrumiyyətdir.

Qurbani "cavan ömrümü bərbad eylədim" desə də, bu hadisənin sonrakı fəlakətli izləri barədə əlavə qeydlərə təsadüf edilmir. Görünür, gənc, qızgın və qaynar şair qəlbi bəy oğlunun etibarsızlığını bir qədər şışirtmişdir.

İkinci hadisə Qara vəzirin hərəkətləri ilə bağlı olub, Xudafərindən qolubağlı keçirilməsi və şah divanına gətirilməsi ilə nəticələnmişdir. Lakin şeirlərindən aldığımız təəssürat əsasında onun cəzalandırıldığını deyil, rəğbətlə qarşılandığını, "mürşidikamil" tərəfindən köhnə dost kimi qəbul edildiyini görürük.

Üçüncü hadisə daha faciəli, mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Hiss olunur ki, şair qürbətdədir, qayğılar içərisindədir. "Hicran gecələri" şairin əlif qəddini əymişdir. Şair narazı və narahatdır. Hansı bir "bədəsilin"sə qurbanı olmuş, onun fikrini, təklifini, daha doğrusu, hakim göstərişini bilən kimi "ömrünün zay olduğunu" başa düşmüşdür. Həm də hiss olunur ki, bu elə bir

dövrüdür ki, insanlar arasında zərrəcə hörmət qalmayıb, qardaş qardaşına xəyanət edir, namərdlər özlərinə qələbə arzulayır. Ölkədə özbaşınalıqdır, dəryaların bulanan, suların daşan vaxtıdır və s.

Bütün bu hadisələri əks etdirən "Dönübdü" rədifli şeirdən aydın olur ki, Şah İsmayıl kimi qüdrətli şəxsiyyətin yeri boşdur. Başda hakimiyyət çox zəifdir. Lakin Qurbanini narahat edən bunlar deyil, "bədəsilin" göstərişidir. Bu göstərişin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin bədəsil – yerli hakim xəyanət edərək Təhmasib ordularına qarşı duran türklər tərəfə keçərkən Qurbanini də özü ilə aparacağını bildirmiş və belə də etmişdir. Beləliklə, Qurbani zorla Osmanlıya aparılmışdır. Vətən həsrəti də, qürbət ağrıları da, hicran gecələri də bununla bağlıdır.

Demək, bu yeni bəla Qurbaninin zorla Osmanlı tərəfə aparılması ilə bağlıdır. Şeir bunu aydın şəkildə təsdiq edir:

Hicran gecələri qayğı çəkməkdən
Əlif qəddim əyri yayə dönübdü.
Bədəsilin eşidən tək sözlərin
Yəqin etdim, ömrüm zayə dönübdü.

Dünyada qalmayıb zərrəcə hörmət,
Qardaş qardaşına eylər xəyanət,
Gədalar bəy olur, bəylər rəiyyət,
Ağ pullar çönüb ribayə dönübdü.

Uçuşur durnalar, səkir teyhular,
Namərd adam qalibliyin arzular.
Bulandı dəryalar, həm daşdı sular,
Qaynaqsız bulaqlar çayə dönübdü.

Biz də qonaq olduq Qarslı Osmana
Yunis tək lap daldıq qəri-ümmana.
Qurbani der, dönsün belə zamana,
Göydəki ulduzlar ayə dönübdü.

Son bənd Qurbaninin çox çətin bir girdaba düşdüyünü, istəmədən Qarslı Osmanın "qonağı" olduğunu göstərir. Qurbaninin zorla Türkiyəyə aparıldığını tədqiqatçılar da təsriq edirlər. Folklorşünas S.Paşayev yuxarıdakı şeirin son bəndinə əsaslanaraq yazır: "Bu sətirələr Qurbaninin "Qolu bağlı, Xudafərindən" keçirilib. Türkiyəyə Qarsa sürgün aparıldığını demirmi?.. Xətai 1524-cü ildə vəfat etmişdir. Deməli, bu hesabla Qurbani 1514–1524-cü illər arasında, yəni Çaldıran müharibəsindən keçən on il arasında Türkiyədə qalmış, sonra vətənə qayıtmış, Xətainin görüşünə getmiş, lakin onu görə bilməmişdir. Çünki o gəlincə "mürşüdü" "xak ilə yeksan" olmuşdur".¹

Qurbaninin zorla Türkiyəyə aparılması barədə S.Paşayevin qeydləri doğrudur. Lakin bunun Çaldıran döyüşündən sonraya – 1514–1524-cü illərə aid olması barədə fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir və bir çox məsələlər bu fikri təkzib edir.

S.Paşayevin fikrincə, Qurbani on il əsirlikdə olmuş, sonra qayıtmış, Şah İsmayıl ilə dostluğunu davam etdirmək istəmiş, lakin onun qəfil ölümünün şahidi olmuşdur. Həm də müəllifin fikrincə, Qurbanini zorla, Xudafərindən qolubağlı keçirib Türkiyəyə aparmışlar. Dediymiz kimi, dastan bir müəllif tərəfindən yaradılıb xalq yaradıcılığına çevrilsə də, o, əksərən əsl tarixi izləri qoruyub saxlayır. "Qolubağlı keçdim Xudafərindən" misrasının işləndiyi "mürşidi-kamil"ə müraciətlə deyilən şeir Qurbaninin gənclik illərinin məhsuludur, Qara vəzirdən şikayəti də onun Pəriyə qovuşmaq ümidlərinə mane olduğu üçündür və bütün tədqiqatçılar da – S.Mümtaz da, M.İbrahimov da, H.Araslı da, M.H.Təhmasib də bu şeirin Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində yazılmış olduğunu qeyd edirlər. Əgər Qurbani 1524-cü ilədək əsirlikdə olsa idi, "qolubağlı" sürgün edildiyini elə bu 1524-cü ildə, şah vəfat etməmiş, üzrxahlıq məqsədilə ona göndərməli və ya şəxsən söyləməli idi. S.Paşayev elə belə də düşünür: "Mürşidi-kamilim,

¹ Bax. Azərbaycan müəllimi, 6 iyul 1984.

Şeyx oğlu şahım" kimi misraların, müraciətlərin özü də göstərir ki, bunlar heç də əvvəldən tanış olmayan bir adamın, yaxud həyata hələ təzə qədəm qoymuş bir gəncin şaha müraciəti deyildir, əksinə, bəlkə də çoxdan tanış və yaxın olan, dünyagörüşü ilə seçilən sadıq bir müridin öz «mürşidi-kamil»inə yaxından, öz yurdundan yox, çox-çox uzaqlardan, yad bir ölkədən şeir-məktubudur, hal-əhval bildirməsidir». Buradakı fikirlə heç razılaşmaq olmaz. O nə cür «sadiq» müriddir ki, istəklili şaha xəyanət edib, gedib düşməyə qulluq edir? Həm də belə bir məqamda «hal-əhval» bildirmək istəyir. Həm də bu dövrdə Qurbaninin «Həyata təzə qədəm qoymuş» gənc deyil, 30–40 yaşlarında olduğu şübhəsizdir.

Qurbani «On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin» deyir. Lakin aydın olur ki, hələ bu «zimistan qəhri» başa çatmayıb, davam etməkdədir, şair onun bir vaxt sona yetəcəyini nikbinliklə güman etsə də, uzana bilər. Yuxarıda isə həmin əsirlik həyatı on il müddətinə düşünülür. Və nəhayət, şeirdəki bir çox işarələr də S.Paşayevin fikrini qəbul etməyə imkan vermir.

Şah İsmayıl Çaldıranda məğlub olsa da, ölkənin parçalanmasına imkan vermədi. Sultan Səlimin məqsədi İsmayılı bir qüvvə kimi sıradan çıxarmaq idi və buna nail olduqdan sonra çəkilib getdi. Lakin İsmayıl ölkə daxilində öz güclü hakimiyyətini, nüfuzunu saxladı. İsmayılın dövründə, lap Çaldırandan sonra da hansı hakim, hansı yerli feodal artıq hərəkət edə bilərdi? Qurbani ölkədəki özbaşınalıqdan, qaydasızlıqdan nə cür şikayətlənə bilərdi? Şeyirlərindən aydın olur ki, Qurbani Şah İsmayıla son dərəcə sadıq olub, onu fanatikcəsinə sevib və heç vaxt ona xəyanət etməyib. «Dərdinə dava qılmaq» üçün sonuncu dəfə onun yanına gedərkən yazdığı, onun qəfil ölümünün, dəfninin şahidi olduğunu əks etdirən divanidən də göründüyü kimi, şahın vəfatı ərəfəsində o, Xətəidən lap təzəcə ayrılmış imiş. Özü də onun müəyyən bir təmənnə ilə getdiyi bu görüşdə heç bir qorxu-ürkü yoxdur, dostluq və qardaşlıq münasibəti var:

Getmiş idim mürşidimə dərdimə dəvə qıla,
Mən nə bilim, mən gəlinəcə xak ilə yeksan ola.

Halbuki o, əsirlikdən gəlsə idi, bu təmkin, bu yaxınlıq şəirdə öz ifadəsini tapa bilməzdi.

Bunlar hələ əqli dəlillərdir. Nağd dəlillər isə tarixi faktlar və «Dönübdü» şəirinin həmin faktları əks etdirməsidir.

Tarixi faktlar göstərir ki, şəirdə təsvir olunan dövr Şah İsmayılın deyil, I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin (1524–1576) əvvəllərinə aiddir.

Şah İsmayılın qəfil ölümü ilə əlaqədar 10 yaşında hakimiyyətə keçən oğlu Təhmasib feodalların, qızılbaş əmirlərinin əlində oyuncağa çevrilmişdi. İlk on il hədsiz hərc-mərclik və qızılbaş tayfa başçıları arasında kəskin qanlı döyüşlər dövrü idi. Əmirlər və tayfa başçıları arasında bu qanlı çəkişmələrlə yanaşı, bir tərəfdən də türklər tez-tez Azərbaycana hücum edirdilər. Hakimiyyətinin 10-cu ilində – 20 yaşlarında hakimiyyəti möhkəmlətmək, ölkəni daha çox nizama salmaq istərkən Təhmasib daxildə və xaricdə böyük çətinliklərlə üzləşir. Əmirül-üməra Hüseyn xan Şamlı ən yaxşı torpaqları şamlıların əlində toplamağa çalışmaqla yanaşı, vaxtilə lələsi olduğu Sam mirzəni (Şah İsmayılın digər oğlu) hakimiyyətə gətirmək üçün Şah Təhmasibi zəhərləmək istəyir. Şah bundan xəbər tutaraq Hüseyn xanı yanına çağırıdır, tikə-tikə doğrətədir. Elə bu zamanlar Sam mirzə qardaşına xəyanət edərək özünü türk sultanı Sultan Süleymanın vassalı sayır. 1534-cü ildə Sultan Süleyman qızılbaş ordusunun Xorasan ətrafında özbəklərlə vuruşduğunu nəzərə alaraq böyük ordu ilə Azərbaycana hücum edir. Bu zaman bir çox qızılbaş əmirləri – Azərbaycanın cənub hissəsinin əmirül-ümərası Musa soltan Mosullu, əyanlardan Məhəmməd xan Zülqədar oğlu, Hüseyn xan Təkəli, Qazi xan Təkəli və başqaları sultanın tərəfinə keçirlər. Şah Təhmasib öz ordusu ilə Van və Ərciş torpaqlarına çəkilir, ordu yorğun və türklərlə müqayisədə az olduğu üçün ciddi döyüşə girmir. Sultan öz ordusu ilə qışı Bağdadda keçirir və yenidən Təbrizə gəlir, Azərbaycanı talayıb İstambula qayıdır.

1534–1536-cı illərdə baş verən bu hərəkət dövründə vəziyyət elə idi ki, şah orduları cənubda – Van ətrafında qalmışdı. Təbriz–Mərənd–Xoy–Bidlis–Amid istiqamətində bütün sahələr və hətta Arazdan şimalda yerləşən feodallar da türklərə tabe idi. Qızılbaş əmirləri tez-tez xəyanətlə türklər tərəfə keçirdilər. Üstəlik belə bir dövrdə şaha qəsd, onu zəhərləmək meyli, şahın öz qardaşının xəyanəti və s. Şübhəsiz, Qurbanini təlatümə gətirən də bu hadisələr olmuş və aydındır ki, yerli hakim xəyanətlə türklər tərəfə keçərkən Qurbani kimi məşhur sənətkarları da zorla özü ilə aparmışdır. Beləliklə, Qurbani bir xəyanətkar əmirin qurbanı olmuş, onun «Qarslı Osmanın qonağı olmaq» təklifini eşidərkən dili-dodağı əsmiş, «ömrünün zay olduğunu» başa düşmüşdür. Qurbaninin «Qardaş qardaşına eylər xəyanət», «Namərd adam qalibliyin arzular» kimi misraları tarixi hadisələrlə möhkəm səsləşir. Ölkədəki qarışıqlıqdan istifadə edən «qaynaqsız bulaqlar»ın «çaya döndüyünü» kinayə ilə qeyd edən şair qoşmanın son bəndində tarixi hadisəni, kimin «qonağı» olduğunu və hara aparıldığını aydın göstərmişdir.

Son bəndin ilk misrası ilə birinci bəndin ilk misrasını əlaqələndirdikdə məlum olur ki, Qurbaninin Qarsda – Qarslı Osmanın dərgahında «qonaq»lığı uzun çəkib, «hicran gecələri» şairin əlif qəddini «əyri yayə» döndərib. Şair düşmüş olduğu girdabın son dərəcə dərin, vəziyyətin son dərəcə çətin olduğunu bildirir; özünü dəryanın dərin yerinə, nəhəng balığın qarnına düşən Yunis peyğəmbərlə müqayisə edir. Son misra şairin vətənpərvərliyini ifadə edir – «Göydəki ulduzlar ayə dönübdü» deyərkən ölkədə aylı-ulduzlu türk bayrağının dalğalandığını təəssüflə qeyd edən Qurbaninin Səfəvi xanədanına və bilavasitə Şah Təhmasib hakimiyyətinə rəğbəti ifadə olunmuş, ordu üstünlüyü ilə hücum edən türklərin tərəfinə keçən xanların, əmirlərin, türk paşalarının Şah İsmayıl və Təhmasib bərabəri olmadıqlarına işarə edilmişdir.

1536-cı ildə sultan İstambula qayıdarkən Qurbanini də Türkiyəyə aparmışlarsa və o, 11 il əsirlik həyatı keçirmişsə, 1547–

1548-ci illərə qədər Türkiyədə qarslı Osmanın «qonağı» olmuşdur.

Mühüm bir tarixi hadisə bu deyilənləri təsdiq edir.

1548-ci ilin yazında Sultan Süleyman üçüncü dəfə Azərbaycana hücum edir. 2 iyun 1548-ci ildə böyük itki ilə Təbrizi tərk edib Türkiyəyə qayıdır. Bundan az sonra I Şah Təhmasib eşidir ki, Qars qalasını bərpa etmək üçün (Sultan geri çəkilməyə onu izləyən qızılbaşlar qalanı dağıtmışdılar) Sultan 4 minlik ordu ilə Osman Çələbini Qarsa göndərib. Şah böyük oğlu İsmayıl mirzənin başçılığı ilə Qarsa qoşun göndərir. İsmayıl mirzə qəfil hücumla Osman Çələbini məğlub edir. Osman Çələbi 600 nəfər şəhərin qərargahına yaxınlaşır, lakin təslim olmaq əvəzinə, qəflətən qılınca əl atır. İsmayıl mirzə türkləri qılınca keçirir və qalanı darmadağın edirlər.

Heç şübhəsiz, bu Qars Qurbaninin aparıldığı şəhər, Osman Çələbi isə onun «qonağı» olduğu şəxsdir. Beləliklə, Qurbani 11 illik əsirlikdən sonra 1548-ci ildə azad olmuşdur.

Qurbaniyə şah cəza da verə bilərdi. Lakin heç şübhəsiz, ağrılı-acılı, üsyankar, vətən həsrətli qülbət şeirləri onu xilas etmişdir. Digər tərəfdən, bu döyüşlərdə Qurbaninin gənclik illərindən tanış olduğu (bəlkə də həqiqətən bacısı ilə evləndiyi) gəncəli Şahverdi soltan Ziyadoğlu, eyni zamanda məşhur Qaradağ sufilərindən Fərruxzad bəy iştirak edirdilər (Fərruxzad bəyin şah sarayında böyük nüfuzu var idi və o, bir qədər sonra - 50-ci illərdə Türkiyəyə səfir göndərilmişdi). Onlar Qurbani ilə bağlı zorakılığı şahı çatdırı və onun günahkar olmadığını üzə çıxara bilərdilər.

Bu illərdə Qurbaninin 70 yaşı tamam olurdu. Hiss olunur ki, şair 70 yaşını öz vətəninə, əmin-amanlıq şəraitində, şah minnətdarlıq hissi ilə keçirmiş, «gözəl şah» deyərək xatırladığı əziz dostunun - Şah İsmayılın xatirəsini də bu müddətdə öz qəlbində yaşatmışdır:

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xırqə nədi, dəri nə.
Ağam qiya baxdı, atdı dərinə,
Yetmiş il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim!

Valideynləri, təhsili və təxəllüsü haqqında

Qurbaninin doğum və ölüm tarixi ilə yanaşı, əsl adı, valideynlərinin şəxsiyyəti haqqında da məlumat çox azdır. Qeyd edilən məsələlər barədə də yalnız onun öz şeirlərindən, dastan variantlarından məlumat almaq mümkündür. Dastan variantlarında Qurbaninin həyatına dair epizod və işarələr, şübhəsiz, bu dastanın nə vaxt, kim tərəfindən yaradılması, aşıqlar tərəfindən necə mühafizə olunması ilə çox bağlıdır.

«Qurbani» dastanının necə yarandığı, kim tərəfindən qələmə alındığı mübahisəlidir. M.H.Təhmasibin fikrincə, dastanın orijinalı Qurbaninin özü tərəfindən yaradılmış, əsər yaranış etibarilə rəmzi bir dastan olmuşdur, lakin sonralar aşıqlar tərəfindən dəyişdirilmiş, buna görə də müxtəlif versiya və variantları meydana çıxmışdır. M.H.Təhmasib yazır: «Bu gün əsər (Qurbaninin öz yaratdığı – Q.K.) tam şəkildə əldə yoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl ona görədir ki, əsər vaxtında yazıya alınmamış, təzkirəçilər də bu barədə heç bir məlumat verməmişlər. Aşıqlar və onların auditoriyasından ibarət olan geniş xalq kütləsi isə bu əsəri qavraya, həzm edə bilməmiş, sevməmiş, gündən-günə, ildən-ilə onu ifalarında sadələşdirmiş, reallaşdırmış, yeni əlavələr, ünsürlər, epizodlar «əsaslandırmağa» çalışmış, nəhayət, gətirib bir-birindən bu dərəcədə fərqli versiyalar şəklinə salmışlar».¹ M.H.Təhmasibin fikrincə, xalq «... məcazi bir əsəri öz süzgəcindən keçirə-keçirə, öz darağı ilə daraya-daraya, öz rəndəsi ilə yona-yona, gətirib Gəncə, yaxud Zəngan versiyası kimi nikbin bir xalq dastanı dərəcəsinə çatdırmışdır».²

Q.Namazov isə Mikayıl Azaflının dediklərinə əsaslanaraq bu dastanın XVIII əsrdə Xəstə Qasım tərəfindən yaradılmış olduğunu qeyd edir: «...Azaflı Mikayıl deyir ki, «ustadım Aşıq Əsədə

¹ M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.371.

² Y e n ə o r a d a.

ustadı Aşıq Ələsgər öyrədib ki, «Koroğlu», «Qurbani», «Abbas –Gülgəz» dastanlarını bütün elmləri dərindən bilən Dədə Qasım yaratmışdır».¹

M.H.Təhmasibin söylədikləri həqiqətə daha çox müvafiqdir. «Qurbani» dastanındakı bir sıra faktlar tarixi izləri qoruyur. Bunları Qurbanidən iki əsr sonra Xəstə Qasım bu qədər səlis uydura, düzüb-qoşa bilməzdi. Amma Xəstə Qasım dastanın orijinalı əsasında indiki versiyalardan birni yarada, xalqın zövqünə uyğun şəkildə cilalaya bilərdi.

Dastanın həm Diri, həm də Gəncə versiyalarında Qurbani nəzir-niyazla doğulur. Guya Qurban günündə anadan olduğu üçün adına «Qurbani» deyirlər. Atasının adı Diri versiyasında Fəraməz bəy, Gəncə versiyasında Mirzalı xandır. Mollaxanada oxuyur. Çox istedadlı olduğu üçün bir neçə ildən sonra molla onun «bütün elmləri sinə-dəftər eləyib, açarını da cibinə qoyduğunu» bildirir. Diri versiyasında Qurbaniyə Mazannənə pirində buta verilir, Gəncə versiyasında isə o, adı çəkilməyən bir ocaqda kəsilən qurbandan sonra dünyaya gəlir. Butasının dalınca yola düşərkən atası, əmisi, qohum-qardaşları ilə görüşür, lakin anası xatırlanmır. Yalnız Diri versiyasına əlavə qeydlərdə – Aşıq Humay variantında anasına müraciətlə:

Canım ana, gözüm ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.
Sənə qurban özüm, ana,
Bir dua qıl, mən də gedim –

bəndi ilə başlayan gəraylı söyləyir. Qurbani haqqında «Məhəbbət əfsanəsi»nə görə anasının adı Telli arvad, Diri variantlarından birinə görə Növbahardır.

Qurbani şeirlərində hərdən atasına da müraciət edir: «Ay ata, sən məni etmə günahkar», «Ay ata, can gedib, qalıbdı

¹ Q a r a N a m a z o v. Azərbaycan aşiq sənəti, səh.83.

nəfəs». Şair bir payız günü atasının öldüyünü, özünün yetim və kimsəsiz qaldığını bildirir:

Humay kimi dövr eylərəm havada,
Babam öldü, yetim qaldım yuvada.
Bir əli əllərdə, ağzı duada,
Bir əli də ayağında saqinin.

«Bir əli əllərdə, ağzı duada» misrasında şair yas mərasimini göz önündə canlandırır. Görünür, atası vaxtsız öldüyü üçün bəzən özünə «Yetim Qurbani» deyə müraciət edir. Həm də hiss olunur ki, atası ölərkən bir şair kimi az-çox məşhur imiş.

Dastan variantlarında Qurbaninin atasının adına müxtəlif şəkildə təsadüf edilir: Mirzalı xan, Mirzəli xan, Fərəməz bəy, bəzi variantlarda Fərəc və s.

Gəncə versiyasında Qurbani Dirili Hüseynalı xanın qardaşı oğlu kimi verilir. Bu variantlarda Hüseynalı xanın qardaşının – Qurbaninin atasının adı, demək olar ki, eynidir – «Mirzalı xan»-dır. Yalnız «Xalq dastanları»nda «Mirzalı» sözü «Mirzəli» kimi işlənmişdir. Diri versiyasında isə Qurbaninin əmisinin obrazı yoxdur, atasının adı isə Fərəməz bəydir. Diri versiyası bir çox cəhətdən dastanın orijinalına yaxın olsa da, bizə elə gəlir ki, bəzi epizodlarla yanaşı, dastanın girişində bir çox məsələlər unudulmuşdur. «Mirzalı» və «Fərəməz» sözlərindəki *rz* səsləri göstərir ki, aşıqlar hətta Qurbaninin atasının adını da yaxşı yadda saxlamamış, qulaqda qalan *rz* səslərinə əsasən onu *Mirzəli* və ya *Fərəməz* şəklində bərpa edib işlətmişlər. «Mirzalı» həqiqətə daha uyğundur. Əvvələ, «Mirzalı» sözünün işləndiyi versiya və variantlarda bir səlislik və sabitlik var, hiss olunur ki, aşıqlar nəinki bu versiyanı gec-gec söyləyib bir çox epizodları unutmuşlar, əksinə, əlavələr və artırmalarla tez-tez söyləmişlər. Xalq Gəncə versiyasını daha çox sevmiş, bu versiyadan daha çox ləzzət almışdır. Digər tərəfdən, dastanın dilində Cənubi Azərbaycan şivə xüsusiyyətləri az olsa da, «Mirzalı» şəklində tələffüz Qaradağ şivə xüsusiyyətləri üçün səciyyəvidir. Bu ərazidən keçmişdə köçüb gələnlərin

(respublikamızda bu mahaldan köçüb gəlmiş bir neçə Qaradağlı kəndi var) şivəsində sözün son hecasında «ə» əvəzinə «a» işlənməsinə indi də təsadüf edilir: «Mirzəli» əvəzinə «Mirzalı», «meyvə – meyva», «vedrə – vedra» və s. Beləliklə, bu adlar arasında «Mirzalı» ehtimala daha uyğundur. Əsas versiyada qardaşların adlarında da bir uyğunluq var: Hüseynalı, Mirzalı. Həm də Hüseynalı xanın çox varlı-dövlətli, Arazla Kür qovşağı arasında neçə kənd sahibi olduğu göstərilir ki, bunlar da tarixi izlər ola bilər.

Şeirdə müəyyən bir faktın mühafizə olunduğu halları nəzərə alsaq, bura bir cəhəti də əlavə etmək olar. Gəncə versiyasına qeydlərdə məşhur «mürşidi-kamilim» sözləri ilə başlayan «Mənim» rədifli qoşmanın Qazax və Tovuzdan toplanmış variantında son bənd şairin atasının da adını mühafizə edib saxlamışdır:

Qurbaniyəm, dedim deyib ağlıyam,
Fələyin əlindən sinədəğlıyam,
Qaradağlı Mirzalı xan oğluyam,
Yetiş köməyimə, gözəl şah, mənim!

* * *

İndi biz Qurbanini də «aşıq» adlandırırıq, ənənəvi olaraq aşıqlar cərgəsində qeyd edirik, aşiq sənətinin yaradıcısı kimi qiymətləndiririk. Lakin Qurbani bir çox cəhətdən məşhur aşıqlarımızdan fərqlənir. Şübhəsiz, el şairləri və aşıqlar bir xətt üzrə birləşir və bu xətt böyük xətdir. Bu xətt Dədə Qorquddan gəlir, Qurbani, Abbas, Qasım, Valeh, Ələsgər zirvələrini yaradır, XVIII yüzillikdə M.P.Vaqifi yetirir. Vaqif bu xəttin, bu qolun yazılı ədəbiyyata bağışladığı görkəmli nümayəndəsidir. Vaqif də bu silsilənin yetirməsidir, lakin onun xoşbəxtliyi orasındadır ki, əsərləri hafizələrə tapşırılmamış, toplanıb vaxtında çap edilmişdir, silsilənin qədim və böyük zirvələrini təşkil edənlər isə uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmış, hələ də ətraflı öyrənilməmişdir.

Ədəbiyyatımızda bu xətt, bu silsilə aşığı və el şairlərini özündə nə qədər möhkəm birləşdirsə də, onları tam eyniləşdirmək üçün əsasımız yoxdur. Aşıq hər şeydən əvvəl, məclis adamıdır, əvvəl özü görünür, sonra sözü; el şairləri isə daha çox sözləri ilə görünürlər, çox vaxt aşığı da sözlə təmin edirlər. Yaradıcılığının ümumi ruhu göstərir ki, Qurbani el şairləri cərgəsində olmalıdır. El şairləri klassik yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri ilə deyil, ruhən bilavasitə ozan-aşıq adlananlarla bağlıdır və xalqın yüksək cəmiyyət, «xas» hesab olunanlar üçün yaratdığı ədəbiyyatın deyil, özü üçün yaratdığı ədəbiyyatın nümayəndəleridir. Bəlkə bu cəhət də onun el şairi olduğunu əsaslandırır ki, heç bir şeirində adının önündə «aşiq» sözünə rast gəlmirik. Şübhəsiz, Qurbani yaxşı saz çalib-oxumağı da bacarmış, bir sıra saz havaları da yaratmışdır. Şah İsmayıl müridlərini döyüş qabağı cuşa gətirmək üçün saz çalib oxuduğu barədə rəvayətlər mövcuddur. Lakin Qurbani şeirinin ahəng və əzəməti, ciddi ictimai-fəlsəfi məzmunu onun qapı-qapı gəzib toylar aparan, məclislər quran aşıq kimi təsəvvür edilməsinə imkan vermir. Ərəb əlifbasından istifadə ustalığı, bu əlifbadakı hərflər əsasında yaratdığı qıfılbəndlər, dərin elmi-fəlsəfi və dini məzmunlu cahannaməsi, cinas qafiyələri, dini və tarixi hadisələrə bələd olma dərəcəsi, fars dilində şeirlər yazması və s. göstərir ki, Qurbani savadlı bir şəxs olmuş, ərəb, fars dillərini bilmiş, mükəmməl təhsil almışdır.

Qurbaninin el şairi olmasını əsaslandırmaq üçün bir qədər də araşdırmalar aparmaq olar. Lakin bizi burada maraqlandıran başqa cəhətdir. Yüzlərlə el şairi və aşıq adları arasında öz strukturu baxımından «Qurbani»yə bənzər ikinci bir ada rast gəlmək mümkün deyil. Həm də görüldüyü üzrə, «Qurbani» ad deyil, təxəllüsdür və -i şəkilçili bu cür təxəllüslər klassik Azərbaycan və ümumən Şərq poeziyası nümayəndələrinə məxsusdur: Firdovsi, Rudəki, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Kişvəri və s. «Qurbani» istisnasını necə izah etmək olar? Necə olmuşdur ki, Qurbani el şairi ola-ola, bu cür təxəllüs götürmüşdür? Təxəllüs necə yaranmış, şairin əsl adı nə olmuşdur?

Bu sualların cavabını Qurbaninin öz istedadı, mühiti ilə, klassik şeirimizin o dövrdə yaşayan görkəmli nümayəndələri tərəfindən onun həqiqi bir şair kimi qəbul edilməsi, onlarla yaxınlığı, əlaqə və münasibəti, Şah İsmayıl ilə şəxsi tanışlığı, Həbibî şeir məclislərində iştirakı ilə izah etmək mümkündür. Bir sıra izlər və işarələrdən aydın olur ki, şairin əsl adı «Qurban» olmuş, «Qurbani» təxəllüsü XVI yüzilliyin ilk günlərində şairin yaşadığı Diri kəndinin qarşısındakı Xudafərin körpüsündən keçib Şirvana tərəf hərəkət edən çox gənc – 13–14 yaşlı İsmayıl ilə və bir neçə il sonra onun ətrafındakı böyük sənət adamları – şairlər, alimlər, rəssamlar, nəqqaşlarla yaxınlıq nəticəsində meydana çıxmışdır. Bəlkə də saray mühitinə düşərkən bu mühit özü ona yüksək şeir istedadına görə «Qurban» yox, şair və təxəllüs ənənələrinə görə «Qurbani» deyə müraciət etmiş və o da bununla razılaşmışdır.

Şairin adının «Qurban» olması barədə əsası onun öz şeirlərindən alırıq. Bir sıra şeirlərinin möhür bəndində «Qurbani» yox, «Qurban» mühafizə olunmuşdur:

Qurban olmuş ismim mənim,
İlan yurdudu məskənim...

Yaxud:

Dirili Qurbanı sən də sal yada,
Əməyini vermə, amandır, bada!..

Bunlardan əlavə, yaşadığı və dəfn olunduğu Diri dairəsində, Xudafərin ətrafı kəndlərində hal-hazırda şair həm «Qurbani», həm də «Qurban», «Dirili Qurban» adları ilə yad edilməkdədir. Görünür, elə bu cəhəti nəzərə alaraq, Salman Mümtaz 1923-cü ildə «Qızıl Şərq» jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsini «El şairi Qurban» adlandırmış və həmin bu Dirili Qurbandan bəhs etmişdir (məqalənin adı Qurbaninin el şairi olması və əsl adı barədə fikirlərimizi təsdiq etməklə yanaşı, Salman Mümtazın necə həssas bir tədqiqatçı olduğunu da göstərir).

Beləliklə, şairin əsl adı Qurban olmuş, Xətai sarayına düşənə qədər «Dirili Qurban» imzası ilə yazmış və buradakı

«Dirili» sözü şairin doğulduğu ərazinin adını mühafizə etməklə, el şairləri və aşıklara məxsus təxəllüs üslubunu saxlamışdır - sonralar Tufarqanlı Abbas, Məlikballı Qurban və b.-lərində olduğu kimi (Qurbaninin adının *Qurban* olması onu Məlikballı Qurban, Ağdabanlı Qurban və başqaları ilə qarışdırmağa əsas vermir. Əvvələn, Qurbani şeiri öz ruhu ilə seçilir, digər tərəfdən, onlar «Məlikballı», «Ağdabanlı», bu isə «Dirili»dir və şeirlər bu cəhəti, bu cəhət isə möhür bəndi ilə şeirləri mühafizə edib saxlamışdır).

Saray mühitinə düşərkən, «Dirili Qurban» imzası əyalətçilik, mədəni səviyyədən gerilik əlamətlərinə malik olduğu, saray şeir məclisi iştirakçılarının ənənə və zövqünə uyğun gəlmədiyi üçün şair, dediyimiz kimi, «Qurbani» təxəllüsünü qəbul etməli olmuşdur. Burada bir mühüm təsir mənbəyi də «mürşid-kamil» hesab etdiyi və özünə mürşid seçdiyi Şah İsmayılın yaradıcılığı və «Xətai» təxəllüsü olmalıdır, çünki qoşma və bayatı janrına, ustadnamələrə böyük marağı olan Şah İsmayıl özü də özünə klassik şairlər kimi təxəllüs seçmişdi.

Bu mülahizələrimizi bir sıra başqa faktlar da təsdiq edir.

Qurbaninin əldə olan şeirlərində «Qurbani der» ifadəsi möhür bəndində böyük üstünlük təşkil edir. «Der» sözündən Nəsimi də, Füzuli də, başqaları da istifadə etmişlər. Lakin bu sözü təkrar-təkrar işlətmə cəhətdən Qurbani xeyli fərqlənir. «Abbas–Gülgəz», «Valeh–Zərnigar», «Məhəmməd–Güləndam» dastanlarının hər birində bu söz cəmi bir dəfə işlənmiş, «Tahir–Zöhrə»də, «Şah İsmayıl»da heç işlənməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin «Sazım» kitabındakı 60 qoşmada 9 dəfə təsadüf etdiyimiz bu sözə Qurbaninin 61 qoşma və gəraylısında¹ 21 dəfə rast gəlirik. Bu hal Xətai – Qurbani yaxınlığını araşdırmaq baxımından faydalıdır, lakin Qurbanidə söz aşkar şəkildə ifrat mövqedədir. Canlı xalq dilinə böyük üstünlük verən, «Göz dəyər sana», «Bənövşəni» tipli şeirlərin müəllifi canlı danışq dilində geniş səciyyə qazanmamış belə bir sözə bu qədər aludə ola bilməzdi.

¹ Azərbaycan aşıkları və el şairləri, 1 c., Bakı, 1983, səh.19–51.

Məsələ burasındadır ki, möhür bəndlərinin hamısında «Qurbani der» ifadəsini «Qurban deyər» şəklinə salmaq olur və şeirdə heç bir naqislik yaranmır («Qurbani» sözündəki ağırlıq, sanbal istisna olmaqla): *Qurbani der: Heç kim yarın öyməsin. – Qurban deyər: Heç kim yarın öyməsin; Qurbani der: Əslim Qaradağlıdı. – Qurban deyər: Əslim Qaradağlıdı* və s. Bu hal əsas verir deyək ki, «der» sözü Qurbani şeirlərində «Qurban deyər»in «Qurbani der» şəklinə salınması yolu ilə çoxaldılmışdır və heç şübhəsiz, bu proses şairin öz sağlığında – «Qurbani» təxəllüsünün el arasında yayıldığı günlərdə başlamış, sonralar da davam etdirilmişdir. Lakin Qurbaninin «Dirili Qurban» imzası ilə yazdığı elə şeirləri də var ki, «Qurban» sözünü «Qurbani» şəklinə salmaq mümkün olmamış və şeir ilkin variantını qoruyub saxlamışdır: *Pəri sənə qurban, Dirili Qurban!*

Bəzi şeirlərində isə «Qurban» sözünü «Qurbani» şəklinə salmaq üçün misrada zorla əməliyyat aparıldığı aşkar görünməkdədir. Məsələn, şairin:

Dirili Qurbanın ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən –

beytində «Qurban»ı «Qurbani» etmək üçün «Dirili» sözündən ikinci «i»ni atmışlar:

Dirli Qurbaninin ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən.

Yaxud:

Gül dibini xara qoydun,
Bülbülü ah-zara qoydun,
Qurbanı bıçara qoydun,
Gedirsən get, gəlirəm mən –

bəndində üçüncü misranı «*Qurbani bıçara qoydun*» şəklində təhrif etmişlər.

Görkəmli el sənətkarının elə şeirləri də var ki, əksinə, «Qurbani» sözünü «Qurban» şəklinə salmaq olmur. Məşhur «Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş» misrası ilə başlayan qoşmasında şair mələklərin nurdan heyrləndiyini qeyd edir və axırda özünün bəşər olduğunu, hələ mələklər səviyyəsinə yüksəlmədiyini, buna görə də nəhaq mələklərin "üzünə durduğunu" xatırladaraq özünü danlayır:

Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Mələik üzünə durmaq ayıbdır.

Bu misralar lap loru variantlarda da belədir və görünür, bu cür şeirləri şair «Qurbani» təxəllüsünü qəbul etdikdən sonra yazmışdır, ona görə də belə şeirlərdə «Qurbani»ni «Qurban» şəklində dəyişmək üçün misranı tamam dağıtmaq və yenidən qurmaq lazım gəlirdi.

Hələlik yazılı mənbələrin heç birində Qurbaninin adı və təxəllüsü barədə bir qeydə rast gəlmirik. Şeirlərində qorunmuş «Dirili Qurban»ın «Qurbani»yə çevrilməsini isə Səfəvilər sarayı, rəsmi şeir məclisləri ilə əlaqəsi əsasında söyləmək olur. Sözsüz, qoşma və bayatı janrlarına, heca vəznində qəzəllərə yaradıcılığında böyük üstünlük verən Şah İsmayılın mənəvi dünyası və «Xətai» təxəllüsü bu cəhətdən mühüm müqayisə mənbəyi və açar-örnek olmuşdur.

Qurbaninin bir şeiri qeyd etdiklərimizi bir daha təsdiq edir. Nuru bəy adlı bir dostuna zarafat şəklində yazdığı «İmdi» şeirində Qurbani həm adını, həm də təxəllüsünü qeyd etmişdir. Məlum olur ki, Qurbaniyə dostu Nuru bəy bir at bağışlamış, lakin at tezliklə ölmüş, Qurbani yenə də piyada qalmışdır. Şeirin son beytində deyilir:

Qurbani, sevdinin atdırsa əgər,
Söylə, at yerişli **Qurbandır** imdi.¹

¹ A.Dadaşzadə və Ə.Axundov şeirin son misrasındakı «Qurban» sözünü ümumi isim kimi dərk etmiş, kiçik hərflə yazmışlar, buna görə də misraya şairin adını bildirmək baxımından məna verməmişlər.

M.Qasimov bizim qənaətlərimizi təsdiq etməklə yanaşı, «Qurbani» təxəllüsünü təriqət görüşləri ilə də bağlayır: «Diqqət edilsə görərik ki, təxəllüsün məzmununda ilahi eşqlə əlaqələnməyə imkan verən tutum vardır: Qurban – həm şəxs adı kimi, həm də tanrının, ilahi eşqin qurbanı kimi (tutuşdur: qul – tanrıya qul olmaq; xəstə – tanrı eşqinin xəstəsi olmaq). Aşıq özü bir qoşmasında həmin bu qənaəti belə təsdiqləyir: «Qurbani qurbandı şahın dərinə».²

Bu fikir bəlkə də Xəstə Qasım, Qul Mustafa üçün doğrudur, lakin «Qurbani» üçün doğru ola bilməz. Uşağa ad qoyarkən onun gələcəkdə haqq aşığı olacağını heç kəs düşünə bilməzdi. Ad təsadüfidir. «Qurbani» təxəllüsü addan yaranmışdır. Misallar da göstərir ki, müəllifin qeyd etdiyi sufi ideyaları adlara – Qasım, Mustafa antroponimlərinə deyil, təxəllüslərə – «qul», «xəstə» sözlərinə aiddir və aşıqlar bunları sonralar qəbul etmişlər. Hər bir orta əsr sənətkarının adında təsəvvüflə bağlı bir şey aramaq da mütləq vacib sayılmamalıdır.

Diri dağı, Diri kəndi, Mazannənə piri və Qurbaninin məzarı

Qurbani Diri kəndində doğulub böyümüş və bu kənddən olduğunu öz şeirlərində dəfələrlə xatırlatmışdır:

İsmim Qurbanidi, kəndim **Diridi**...

Yaxud:

Dirili Qurbanın ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən.

² M. Q a s ı m o v. Ozan – aşiq keçidi. «Qobustan», incəsənət toplusu, 1990, №3, səh.40.

Kəndin adı «Diri»dir. «Dirili» - Diridən olan deməkdir. Qurbaninin şeirlərində bundan artıq kənd adı çəkilmir və tədqiqatçılar da onun Diridən olduğuna şübhə etməmişlər.

Lakin yaxın vaxtlara qədər Diri kəndinin yerləşdiyi ərazi barədə qeyri-səhih fikirlər söylənmiş və əslində, bir vaxtlar kiminsə söylədiyi yanlış fikir bu vaxta qədər Qurbani tədqiqatçıları tərəfindən mexaniki təkrar edilmişdir.

Tədqiqatçılarımız Diri kəndinin Cənubi Azərbaycanda olduğunu güman etmişlər: «Belə təxmin edilir ki, Qurbani İran Azərbaycanında, Dirili kəndində doğulmuşdur. Onun el arasında Dirili Qurbani kimi tanınması da bunu təsdiqləyir».¹ «Ehtimala görə, Qurbani Cənubi Azərbaycanın Diri kəndində doğulmuşdur. O, Dirili Qurbani kimi də aşıqlar arasında məşhurdur. Qurbaninin Diri kəndindən olmasını həm «Qurbani» dastanından, həm də bizə gəlib çatan digər şeirlərindən öyrənirik».² Nisbətən sonralar çap olunmuş «Azərbaycan aşığı və el şairləri» kitabında da eyni fikir təkrar olunur: «Bəzi şeirlərindən və «Qurbani» dastanından çıxış edilərək... onun Cənubi Azərbaycanın Dirili kəndindən olduğu ehtimal edilir»¹ və s.

Kəndin adı tədqiqatçılar tərəfindən gah «Diri», gah da «Dirili» kimi qeyd edilir. Şübhəsiz, bunlardan «Diri» doğrudur. Qoşmalarda və dastan variantlarında işlədilən bu söz şairin doğulduğu kəndin Cənubi Azərbaycanda deyil, Şimalda olduğunu göstərir. Dastanlarda dəfələrlə rast gəldiyimiz qeydlər və işarələr, kəndin öz arxasını söykədiyi Diri dağı, şairin məzarı və Diri kəndinin xarabalıqları, nəhayət, böyük bir ərazidə yaşayan qocaların dedikləri bu fikrin təsdiqi üçün əsas verir.

¹ Q u r b a n i. 55 şeir. Bakı, Gənclik, 1972, səh. 3 (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Araz Dadaşzadədir).

² P. Ə f ə n d i y e v. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maa-rif», 1981, səh.185.

¹ Azərbaycan aşığı və el şairləri. I cild, Bakı, 1983, səh.19.

Qurbani haqqında nisbətən ətraflı və dəyərli tədqiqatın müəllifi M.H.Təhmasib «Qurbani» dastanını şərti olaraq Gəncə, Diri və Zəngan versiyalarına ayırmışdır. Zəngan versiyası əvvəlki iki versiyadan fərqlənir. Bizcə, professor bu versiyanı Qurbaninin tamamilə başqa bir əsəri hesab etməkdə haqlıdır.² Gəncə və Diri versiyaları isə bir-birinə çox yaxındır. Gəncə versiyası Diri versiyasına nisbətən genişdir. Bu versiyada aşıqların əlavələri çoxdur və Diri versiyasından fərqli olaraq, bu əsər nikbin qurtarır. Aydın hiss olunur ki, Gəncə versiyasını sonralar aşıqlar Diri versiyası əsasında yaratmışlar. Elə buna görə də hər iki versiyada aşığın vətəni, onun keçib getdiyi yerlər, üzləşdiyi çətinliklər, rast gəldiyi adamlar barədə qeydlər əsasən eynidir.

Gəncə versiyasında (Diridə də) aşığın doğulub böyüdüüyü, təhsil, buta və aşıqlıq aldığı ərazi barədə qeydlərdə fikir dəqiqdir. Ustadnamələrdən sonra dastanın əvvəlində deyilir: «Ustadlar belə nəql edirlər ki, qədimlərdən *baş Xudafərin körpüsü ilə Araz-Kür qovşağı arasında* (kursiv mənimdir – Q.K.) Araz boyu yeddi yüz yetmiş iki kənd yaşayırdı. Bunların hamısı Dirili Hüseynalı xana baxırdı».³ Dastandakı bu Hüseynalı xan Qurbaninin doğma əmisi, Qurbaninin atası Mirzalı xanın qardaşıdır. Qurbani də bu kənddə doğulmuş, bu kənddə təhsil, buta və aşıqlıq almışdır. «Arazla Kür qovşağı arası», Xudafərin körpüsünün yaxınlığı indiki Cəbrayıl rayonu ərazisidir.

Ərazinin bu cür təsviri dastanın bütün variantlarında bu şəkildədir. Savadlı-savadsız bütün aşıqlar Diri kəndinin yerləşdiyi ərazini bu cür təsvir etmişlər. Dastan boyu başqa faktlar və detallar da bu istiqamətdədir.

Atası Qurbanini Gəncəyə – butasının dalınca getməyə qoymaq istəmədikdə Qurbani:

² M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). «Elm» Nəşriyyatı, Bakı, 1972, səh. 355.

³ «Azərbaycan dastanları», 1 c., Bakı, 1965, səh. 4; «Xalq dastanları», Bakı, 1961, səh. 124 və s.

Nə İran, nə Turan, Gəncə şəhərində
Canlar alan o nigarı görmüşəm –

deyir. Burada ərazi münasibəti incə yolla ifadə edilmişdir; şair demək istəyir ki, Arazın o tərəfi ilə, başqa yerlərlə – İranla, Turanla işi yoxdur, butası yaxınlıqda, öz tərəflərində, Gəncə şəhərindədir.

Cavan aşiq əmisinin köməyi ilə izn alıb, Gəncəyə tərəf üz tutur. Gəncə səfərinə qədər heç bir yeri görmədiyi, gəzmədiyi üçün bir qədər getdikdən sonra geri dönüb dağlara baxır və ürəyi qubarlanır: «Az getdi, çox getdi, bir yerdə geri dönüb dağlara baxdı, ürəyi qubar elədi; elini, yurdunu yadına saldı».

Niyə məhz dağları gördükdə ürəyi qubarlanır, eli, yurdu yadına düşür şairin? Çünki Diri kəndi dağ döşündə yerləşirdi, Qurbani Diri dağının sinəsində böyümüşdü.

Dastanlarda zahirən ziddiyyətli fikirlər də var. Qurbani dağ döşündə, Arazın şimal sahilində, Diri kəndində doğulmuşdur. O, Gəncəyə – butasının dalınca yola düşərkən Diri dağı, Diri kəndi kimi, Araz çayı da geridə qalır. Lakin budur, Qurbani Gəncəyə tərəf bir qədər yol gedib Arazla qarşılaşır. Saleh sövdagərlə söhbətindən aydın olur ki, o gəlib çıxıb Arazın qırağına və bu çayı köməksiz keçə bilməyəcəkdir. Saleh onu bu səfərdən daşıdırmaq istəsə də, mümkün olmur və o, nəalac qalıb Qurbaniyə deyir: «İndi ki qayıtmırsan, Arazın qırağındakı ev mənim əmim oğlunun evidir. Adamları Arazdan o taya keçirir. Al bu kağızı ona ver, sənə köməyi dəyər».

Araz sahilindən gələn, tamamilə fərqli istiqamətdə yol tutub gedən Qurbani yenidən «Arazla» rastlaşır və o, məktubu Saleh sövdagərin dediyi adama verir. Mustafa adlı həmin şəxs də Qurbanini buraxmaq istəmir, lakin çar-naçar çaydan keçirir.

Bu nə Arazdır? Bəlkə Diri Arazın cənub sahilindədir və ehtimal edildiyi kimi, Qurbani İran Azərbaycanı ərazisində doğulmuşdur?

Bəs nə üçün Arazı keçməli olduğu vaxt Xudafərin yada düşür? Yaxında belə bir körpü ola-ola, nə üçün Qurbani çətinlik çəkir və onu başqaları qayıqla keçirməli olurlar?

Bu bizim tanıdığımız Araz deyil, adi bir çaydır. «Araz» sözü ümumən «su» (həm də bol və iti axan su) mənasında bir söz kimi təşəkkül tapdığından Qarabağ əhalisi, xüsusən Araz boyunda yaşayanlar indinin özündə də bol sulu adi bir arxı, güclü seli və ya bir çayı «araz» adlandırır. Qurbaninin rast gəldiyi Araz da belə arazlardandır.

Deməli, dastan bu ərazidə yaranmış, dastançıların yerli şivəyə uyğun olaraq ümumi isim kimi işlətdikləri «araz» sözünü aşığılar və bəzi toplayıcılar xüsusi isim kimi dərk etmiş və bu cür izah etməyə çalışmışlar. Bir çox başqa variantlarda heç bu «Araz» yoxdur. Bir variantda Qurbani bir gölə rast gəlir və gölün başındakı «Gilli çay»dan keçməli olur. Diri versiyasında isə nə çay, nə göl var.*

Gəncədə Qara vəzirin hiyləsi və zorakılığı nəticəsində Pəriyə qovuşmaq əvəzinə, güclə dar ağacından canını qurtaran aşıq sevgilisi Pərinin məsləhəti ilə Şah oğlu şaha şikayətə gedir: «Qurbani mənzilbəmənzil gedib Xudafərinə çatdı. Xudafərin körpüsündən Arazın o tayına addadı. İyirmi beş ağac yol gedib bir kəndə çatdı. Gecə bir qocanın qonağı oldu».¹

Nə üçün Təbrizə gedərkən Xudafərindən keçir, Gəncə səfərində Xudafərin lazım olmur?

Qurbani Xudafərinə çatır, lakin öz kəndlərinə dönmür. Bu, təbii və məntiqidir: o, sevgilisində – butasına qovuşmayınca öz kəndlərinə dönməməli idi. Lakin kəndlərinin yanından keçərkən öz doğma yurduna qüssəli bir nəzər salmaması, elini, obasını xatırlamaması, ürəyi qubarlanmaması aşığıların diqqətsizliyidir. Bəlkə də belə bir epizod olmuş, lakin unudulmuşdur. Burada

* Bu «Araz», yəqin ki, Qurbanini yolda öz butasından döndərmək cəhdinə bağlı bir sınaq məqsədilə uydurulmuşdur.

¹ Xalq dastanları, I cild, Bakı, 1961, səh.185.

«Arazın o tayına» sözləri dastan yaradanların bu taylı kimi çıxış etdiyini göstərir.

Qurbaninin o tayda bir tanısa rast gəlməməsi, tanımadığı bir qocaya qonaq olması, özünə məhrəm bir kənd barədə düşünməməsi də onun o taya bələd olmadığını təsdiq edir.

Gəncə versiyasında Qurbaninin dağ yerində, Diri kəndində doğulduğu, Dirili olduğu və bu kəndin Arazla Kür qovşağı arasında, Xudafərin yaxınlığında yerləşdiyi, Gəncə səfərinə qədər şairin bu kənddən heç yerə ayaq basmadığı aydın söylənmişdir.

Diri versiyası həqiqətə daha yaxındır. Burada şairin həyatı ilə bağlı izlər daha çox qorunub saxlanmışdır. Yığcam və qısa olmasına, sınaqların az olmasına baxmayaraq, əslinə daha yaxın olduğu üçün ilkin süjeti bərpa etməyə çalışarkən M.H.Təhmasib düzgün olaraq Diri versiyasını əsas götürmüşdür.

Diri versiyasında Diri kəndinin yerləşdiyi ərazi bir qədər də təfəsilatı ilə təsvir edilmişdir: «Keçmişdə Araz çayı sahilində Diri dağı deyilən yerdə Fərəməz bəy adlı bir bəy olmuş» və Qurbani də bu varlı bəyin ailəsində doğulmuşdur.

Qurbani on dörd yaşına çatanda atası onu Diri dağına ova aparır. Onlara bir keçəl də qoşulur. Bir dağ keçisi vurub, Mazannənə deyilən pirə gəlirlər, yeyib-içib yatırlar. Səhər Fərəməz bəy və keçəl ayılıb görürlər ki, Qurbaninin huşu başında deyil: «Qurbaninin məktəb yoldaşları Diri dağının sərin sularından gətirib onun üstünə səpdilər».¹ Qurbanini ayıldırırlar və məlum olur ki, yuxuda həzrət Əli ona aşılıq və buta verib, eşq bədəsinin zərbindən huşu başından çıxıb.

Gəncə versiyasında olduğu kimi, o yenə çətinliklə icazə alıb Gəncəyə gedir və böyük maneələrdən sonra Pərinə götürüb Diriyə yola düşür. Lakin Qara vəzirin öyrətməsi ilə Məhəmməd xan onun dalınca gedib, yolda Pərinə ondan alır. Qurbani elə buradaca kədərlənib qəm-qüssə içərisində yatır və bir də görür

¹ Azərbaycan dastanları, Bakı, 1965, I c., səh.96.

ki, Mazannənə pirindədir. Yuxuda ona Şıx oğlu Şah Abbasın* yanına getməyi məsləhət görürlər.

Qurbani Xudafərinə keçib Şah Abbasın yanına gedir, dərdlərini deyir. Şah Abbas Abdulla xanın və Məhəmməd xanın üstünə məktub göndərir, tapşırır ki, Pərinə aparıb Mazannənədə Qurbaniyə versinlər: «Qurbani tez yığışib gəldi Mazannənə pirinə. Bir müddətdən sonra baxıb gördü ki, Soltanlı kəndindən Diri dağına bir dəstə atlı gəlir. Pəri xanım da bunların içindədi». Bu zaman Qurbanini ilan vurur. Pəri xanım onun meyiti yanında ağlayıb-ağlayıb ölür: «Xalq Mazannənə pirində iki qəbir qazıb, bu sevgililərin hərəsini birində dəfn elədi».¹ Göründüyü kimi, burada yeni bir «Araz» yoxdur. Diri dağı və Diri kəndi daha çox xatırlanmışdır. Diri dağının yaxınlığında olan Soltanlı və bir qədər aralıdakı Daşkəsən kənd adları da (Qurbani Gəncəyə gedərkən Daşkəsən kəndi yaxınlığında bir aşığın suallarına cavab verməli olur) bu ərazi ilə bağlıdır. Əlavə olaraq, burada Mazannənə piri vardır. Gəncə versiyasında Qurbaniyə bir zağada buta verildiyi halda, burada Mazannənə pirində buta verilir. Bu, həqiqətə daha çox uyğundur və şair özü də dastanı belə qurardı. Dastanda Diri dağının bulaqları, meşəsi və heyvanlar aləmi də təsvir olunmuşdur.

Bunlar bir daha təsdiq edir ki, Qurbaninin öz yaratdığı dastanın süceti, ən mühüm cizgiləri bu versiyada daha sabit qalmışdır. Gəncə versiyası xeyli sərbəst işlənmiş, Diri versiyasına əsaslansa da, əlavələr və düzəlişlər çox olmuşdur. M.H.Təhmasib də versiyaları tutuşduraraq, Qurbaninin Mazannənə pirində buta almasını dastanın Qurbani qələmindən çıxmış orijinalına daha uyğun olduğunu göstərir.

Dastanlarda Diri kəndi, Diri dağı, qədim Mazannənə piri, Xudafərin körpüsü və bu körpünün yaxınlığındakı kəndlərlə yanaşı, şairin hansı mahaldan olduğu da xatırlanmışdır.

* Aşıqlar Şeyx oğlu Şah İsmayıl ilə Şah Abbası da qarışdırmışlar.

¹ Azərbaycan dastanları. Bakı, 1965, I c., səh.96.

Qurbani özünün Qaradağdan olduğunu göstərir. Gəncə yolunda, Daşkəsən kəndi yaxınlığında bir aşığın sualına:

İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm¹ –

deyə cavab verir. Gəncə yaxınlığında Şeyx künbəzinin – Nizami məqbərəsinin yanında, məqbərəyə üz sürtdüyü yerdə onun haralı olduğunu soruşan Mahmud bəyin sualına da eyni cür cavab verir: «Qaradağlıyam, ay bəy, adım da Qurbanidi».² Şah Abbasın göndərdiyi vəzir Becan Qara vəzirə deyir: «Vəzir, budu sana deyirəm! Bunların xərcini çəkib Qaradağa qədər aparırsan. Orada öz xərcin ilə bunlara toy edirsən».³

Qurbaninin şeirlərində də ara-sıra Qaradağ yada salınır:

Zəhmətimi, həm səyimi heç etdi,
Axır saldı **Qaradağa** ləblərin!

Qaradağ mahalı Qarabağla üz-üzə – Arazın cənub sahilində, indiki Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşir. Güman ki, Qurbaninin özünü dəfələrlə Qaradağlı adlandırması və Qaradağın Arazın cənub sahilində olması bizim tədqiqatçıları daha çox çaşdırmış, elə buna görə də hətta son vaxtlar çap olunmuş bir sıra əsərlərdə də Qurbaninin Cənubi Azərbaycan ərazisində doğulduğu, Dirinin cənubda olduğu ehtimal edilmişdir.

Qurbaninin yaşadığı dövrdə - Şah İsmayıl Xətəinin vaxtında ölkənin torpaqları bəylərbəyiliklərə bölünmüşdü. Bəylərbəyiliklər isə mahallara bölünürdü. Kür və Araz çayları arasındakı ərazi Qarabağ bəylərbəyliyinə aid idi.⁴ Buna baxmayaraq, Araz

¹ Azərbaycan dastanları, I c., səh.83.

² Xalq dastanları, I c., səh.140.

³ Y e n ə o r a d a, səh.193.

⁴ Azərbaycan tarixi, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1958, I c., səh.269.

qırağındakı bəzi kəndlər Təbriz bəylərbəyliyiinin Qaradağ mahalı ilə bağlı idi və saysız müharibələrə, ərazi bölgülərinə baxmayaraq, bu kəndlər Qaradağ ilə əlaqəni kəsməmiş, həmin vilayətlə bağlı olmuşdur. Diri, Hasanlı, Xudayarlı kimi kəndlər bu qəbildən idi. Bu kəndlərdə yaşayanların çoxu vaxtilə Qaradağdan köçüb gələnlər idi. Görünür, Qurbanigilin tayfası da nə vaxtsa o yerlərdən köçüb gəlmişdir. Bunu şair özü də bir misrasında qeyd etmişdir: «*Qurbani der: əslim Qaradağlıdır*». Bu cəhətdən Qurbani özünü Qaradağlı hesab etməkdə haqlı idi, lakin bu, onun doğulub-böyüdüüyü, yaşadığı və dəfn olunduğu yerin Arazın şimal sahilində olduğunu inkar etmir.

* * *

Diri dağı Xudafərin körpüsünün qarşısında, Qaradağla üz-üzə yerləşir. Üzəri seyrək ağaclarla, qaratikan kolları ilə örtülüdür. Meyvə və meşə bitkiləri daha çox dağın zirvəsinə diklənən dərə yamaclarındadır. Arazdan dağın zirvəsinə doğru Suat dərəsi uzanır. Dərə və dağ ov üçün çox əlverişlidir.

Bu yerin təbiəti gözəl və zəngindir. İndi kökü kəsilmiş olsa da, burada hər cür heyvanlar və quşlar yaşayırmış. Balıq, quş, saysız və rəngarəng ov heyvanları, yaşıl meşə və çəmənliklər, biçənək və otaqlar, sərin bulaqlar, bir az aşağılarda əkin yerləri insan üçün nə lazımsa, hamısını verirmiş. Bura lap qədimlərdən dirilik yurdu imiş (bəlkə də dağın və kəndin adı buradandır).

Dağın adının türk mənşəli sözlə adlandırılması (*tir* – yaşamaq, *tiriq* – canlı, diri.)¹ bu yerlərin ən qədim vaxtlardan türk tayfalarının məskəni olduğunu, türklərin bu yerlərin qədim sakinləri olduğunu göstərən nəzəriyyənin doğruluğunu sübut edir. Diri dağının nə üçün bu cür adlandırılmasını izah edən qədim əfsanə də bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

[Əfsanənin qısa məzmunu belədir: İnsanlar dağın sinəsində əkin-biçinlə məşğuldur. Mazan oğlan ətrafda oynayır, nənə isə

¹ Бах: Древнетюркский словарь. Изд. «Наука», М–Л., 1969, səh.562

çörək salır. Elə bu zaman Nuh tufanı, daşqın başlayır və dünyanın üzünü su alır. Bunu görən nənə Mazana deyir ki, çıxsın dağın zirvəsinə. Nənə özünün çıxma bilməyəcəyini hiss etdiyi üçün çörəyi yarımçıq qoya bilməyəcəyini bəhanə edir. Oğlan çətinliklə dağın zirvəsinə qalxır və suyun lap yaxınlaşdığını görür. Son ümidi Dik daşdır, oğlan çətinliklə Dik daşın üzərinə qalxır. Bir neçə gündən sonra su yatmağa başlayır. Bu zaman bir qoca kişi oğlana yanaşır. Bu, Huh babadır. O, oğlanın Dik daşın üzərindən enməsinə kömək edir, onun sağ qaldığına təəccüb edir. Gəzdiyi yerlərdən yalnız burada canlıya, diriyə rast gəldiyi üçün qoca bu dağa «Diri» adı verir. Nuhun gəmisi ilə gələnler geri qayıdarkən qoca öz nəvəsi Sənəmi Mazan oğlana verir. Mazan böyüyüb güclü bir pəhləvan olur, Sənəmlə evlənir, oğul-uşaqları olur. Sonralar Qurbani də bu nəsilədən yaranır.

Nuhun gəmisinin qonşu Naxçıvan ərazisində daşqın zamanı bir sıra dağlara yan aldığı və onlara Ağrıdağ, İnandağ, Kəmki, Gəmiqaya adlarını verdiyi barədə «Nuhun tufanı» adlı əfsanə də bu cəhətdən maraqlıdır. (Bax: *Azərbaycan folkloru antologiyası, 1. Naxçıvan folkloru*, 1994, səh.66–69).

Onu da qeyd edək ki, bu əfsanə ilə bağlı Dik daş, Mazan nənənin kündələri, çörək taxtası (daşa dönmüş şəkildə) və s.-in yaxın vaxtlara qədər qaldığı haqqında əfsanələr də mövcuddur. Pir isə Mazan nənənin qəbir yeridir.

Diri dağı ilə Xudafərin körpüsü arasındakı balaca Xudafərin kəndinin sakini, mədəniyyət işçisi Bilal Fərəc oğlu Rzayev (Qurbani ilə fəxr edən bu şəxs özünü Qurbaninin nəslindən hesab edir) bu əfsanəni nəzmə çəkmişdir. Poemasının giriş hissəsindən Diri dağı və Nuh daşqını haqqında bir neçə misranı qeyd edirəm:

Möhtəşəm bir qaya vardır Diri dağın zirvəsində.
O zirvədə qartallardı ucalığın zirvəsində.
Bu Dik daşdır, vüqarı var, bir igidi xatırladar...

Diri dağ ətrafı qalın meşəlik,

Meşədə heyvanlar, qayada kəklik.
Meşəlik, qayalıq arasında kənd,
Keçilməz qayalar bu kəndə bir bənd.
Burda göy otlaqlar, dumduru sular,
Burda meyvələrdən sanki bal damar.
İlin gümrah vaxtı - bahar ayıdır,
İşə erkən gedən gecə qayıdır.
Nuhun dövrü imiş bu vaxt, bu dövrən,
Fəlakət baş vermiş, qırılmış insan.
Nuh tufanı adlı tufan başlamış,
Sular ərşə qalxıb dağları aşmış...]

Dirinin təbiəti qədim Azığın təbiətinə daha yaxın imiş.

Diri kəndi bu dağın sinəsində yerləşirmiş. Suat dərəsinin sonunda Qız qalası (uçuqları qalmaqdadır), sağında, dağın döşündə Diri yerləşirmiş. Kənd, ətrafı meşəliklərlə, cəngəlliklərlə, nar, əncir kolları və üzüm tənəkləri ilə örtülü bir ərəzidə imiş.

Diri kəndinin xarabalıqları, kalafaları, sulu-susuz bulaqları, çinar ağacları və dağın döşündəki köhnə qəbiristanlıq bu yerlərin qədim sakinlərindən – dirililərdən xəbər verir.

Dağın döşündəki qəbir yerlərindən biri bir ziyarətqah kimi daş qalağı ilə əhatə olunmuşdur. Bu daşlara beş yüz il əvvəlki insanların əli dəyib, gözü baxıb. Daş qalağının əhatəsi nisbətən genişdir. Burada iki qəbir var. Qəbirlərdən biri – sağdakı Qurbaninindir (Diri versiyasında Pəri ilə Qurbaninin yanaşı dəfn edildiyi göstərilir). Qəbirlərin yeri keçən müddət ərzində hamarlanmış, çökmüş, yerlə bərabər olmuşdur – güclə seçilir. Daş qalağı onları mühafizə edib zəmanəmizə qədər saxlamışdır.

Qurbaninin qəbrindən bir qədər aralıda – günbatan tərəfdə "Mazannənə" deyilən pir yerləşir – Qurbaninin dastanlarda buta aldığı pir. Bu pir daha qədimdir, Qurbanidən çox-çox əvvəllər, əsirət dövründən bu yerlərin insan məskəni olduğunu göstərən mühüm bir yadigardır. Tarixçi Z.İ.Yampolski qədim müqəddəs məbədlər, o cümlədən Mazannənə ilə əlaqədar

qeyd edir ki, tərkibində «nənə», «baba», «dədə», «ata» sözləri olan arxaik pirlər ibtidai cəmiyyətin əcdadlar haqqında dini təsəvvürləri ilə bağlıdır. «Onların sırasına... XIX əsrdə keçmiş xristian məbədi hesab olunan Həsən nənə piri və Mazan nənə piri də daxildir. Xüsusi adın «nənə» sözü ilə işlənməsi mədəşahlıq dövrü ibtidai cəmiyyətini əks etdirə bilər»¹.

Qoynunda bir cüt qədim abidəni yüz illərlə qoruyub saxlayan Diri dağı, bir tərəfdən də, Qoşa Xudafərin körpülərinin yaranma tarixinin şahididir. Aşağıdakı misralar bu yerlərdə əksəriyyətin bildiyi misralardır:

Xudam bir körpü saldı,
Arxası Diri dağı.

Qurbaninin diriliyi bu dağla, bu körpü ilə, bu pir ilə bağlı olmuşdur. O, Diri dağı kimi əzəmətli, Mazannənə kimi müqəddəs bir şəxs, insanlar arasında Xudafərin kimi uzunömürlü bir körpü timsalı olmuşdur. Diri kəndi başqa yerdə də ola bilərdi, lakin Qurbaninin diriliyi və həyatı ilə bağlı bu üç nəhəng abidəni – dağı, körpünü, piri heç yerə köçürmək olmazdı.

Hiss olunur ki, şairin özünün də doğulduğu ərazi haqqında qeydləri çox olmuş, bir qismi unudulmuş, bir qismi isə aşığılar tərəfindən dastanlara əlavə edilən yeni epizodlara uyğun olaraq dəyişdirilmişdir. Qurbaninin Şah İsmayıla yazdığı bir şeir belə başlanır:

Gəncə dağlarından, uzaq ellərdən,
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.

96 yaşlı Misir kişinin söylədiyi variantdan aydın olur ki, şeir, əslində, «Diri dağlarından» sözləri ilə başlanır və **Diri** sözü aşığılar tərəfindən Gəncədə Qurbaninin başına gələn macərə və hadisələrə uyğun olaraq «Gəncə» sözü ilə əvəz edilmişdir.

Diri variantlarının birində Qurbani bütün çətinliklərdən sonra Pəri ilə gəlib yorğun halda dağın döşündə yatır (kəndə

¹ З. И. Ямпольский. Древняя Албания III–I вв. до н.э. Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1962, səh..214

bir qədər qalmış) və bu zaman onu ilan vurur. Bu versiyanın başqa bir variantına əsasən, Diri dağında oturub Pərinə gözlədiyi və onun Soltanlı tərəfdən atlılarla gəldiyini gördükdə onu ilan vurur. Təhmasibin fikrincə, məqsəd birdir – bu dünyada vüsala çatmamaq. Qurbani mənəvi bir vüsəl arzu edirdi, o, bir sıra klassik yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin, görkəmli şəxsiyyətlərin təsirindən qurtara bilməmişdi. Bu öz yerində. Burada başqa bir məsələ – ilan söhbəti də maraqlıdır. Bu epizodun özü də Diri dağının təbiəti ilə bağlıdır. Diridə həqiqətən ilan çoxdur. Hətta indiki dövrdə – bizim zamanda da bu yerlərə daş və ya ot gətirməyə gedənlərin ilandan ehtiyat etdiyi məlumdur. Qocaların söhbətindən aydın olur ki, bu dağın və onun ətrafının ilanla dolu olduğu çoxlarına məlum imiş. Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ildə öz qoşunu ilə Xudafərinədən keçib Soltanlı kəndinin gündöğənində, kənd ilə indiki dəmir yol stansiyası arasında, Bəydili tayfasının adı ilə bağlı olan Bəydili arxının alt tərəfində (təzə kanal çəkildikdən sonra 50-ci illərdə bu kanal doldurulmuş və yeri itmişdir) öz qoşunu ilə tonqallar qalayıb gecələyərkən əsgərlərinə ehtiyatlı olmağı, ilandan qorunmağı tapşırır, məşhur bir şairin bu yerlərdə ilanların bəlasına düçar olduğunu, qəbrinin yaxınlıqdakı dağda olduğunu söyləyir. Qacar ordugahının və tonqallarının yeri indi də «Qəjər (Qacar) ojağı» adlandırılır.

Qurbani ovu çox sevirmiş. Başqa bir rəvayətə görə sevgilisi üçün dağ keçisi ovlayarkən onu Suat dərəsində ilan çalmışdır. Aşığın hayına anası gəlib çıxmış, Qurbani anasının qolları arasında aşağıdakı misraları söyləmişdir:

Bu dünyaya gəldi neçə alişan,
Gəl sənə söyləyim nişanbanışan.
Tur dağında min bir kəlam danışan
Musanı da allah özü öldürdü.

Xudafərin kəndində yaşayan Lala arvadın hafizəsinə görə, Qurbani aşağıdakı misraları da son anlarında deyib:

Qurban olmuş ismim mənim,
İlan yurdudu məskənim.
Belə imiş son qismətim,
Axır Pərim harda qaldı?!

Başqa bir rəvayətdə isə deyilir ki, Qurbani Mazannənə qarşısındakı çəmənlərdən sevgilisi üçün çiçək yığarkən onu ilan çalır. Həm də adi ilan yox, «çox zəhərli olan» təlxə çalır.¹ Bu zaman Qurbani öz vəziyyətini sevgilisinə – onu aralıdan seyr edir Pəriyə belə çatdırır:

Pərim bağda gül avlar,
Sərim bağda gül avlar,
Qurbanı vurub təlxələr,
Canın alıb zərdavlar.

Pəri Qurbaninin dediklərini eşidib ona tərəf qaçır. Kənd camaatı isə şəhərli – Gəncəli gəlinin kənddə duruş gətirməyib qaçıb getmək istədiyini güman edir. Camaat tökülüşüb gəlir, Qurbaninin atası Fərəc bəy də gəlir, qaydalara zidd olaraq, el arasında gəlinin Qurbaninin qoluna girmiş olduğunu görüb təəccüblənir. Sonra məsələ məlum olur, Qurbani ölür.

¹ Qurbaninin çox yaşadığı məlumdur – əsərləri, əsərlərindəki aydın işarələr bunu təsdiq edir. Bütün bu ilan çalma variantları bəlkə də şairin öz qələmindən çıxan dastanın məzmunu əsasında sonralar yaradılmışdır. Bəlkə də Qurbanini qoca yaşlarında həqiqətən ilan çalmışdır. Amma elm aləminə məlumdur ki, variantlarda, bayatılarda tez-tez qeyd edilən və çox zəhərli ilan kimi təsvir edilən təlxələr əslində zəhərli ilan deyildir.

Bəlkə də Qurbani «Qurbanı vurub təlxələr» yox, «Qurbanı vurub təlx ilan» (acı, zəhərli ilan) deyib, lakin sonralar bu «təlx» – «təlxə» kimi yozulub. Qurbani haqqında «Məhəbbət əfsanəsi»ndə «təlx ilan»dır.

Ölməzdən əvvəl atasının çox kədərləndiyini görüb, «Bu dünyaya gəldi neçə alışan» misrası ilə başlayan şeiri deyir.¹

Bu variantla görə, Diri kəndinin dağılması da Qurbaninin ölümü ilə bağlıdır. Dirililər Qurbaniyə müqəddəs bir şəxs kimi baxır, onu ölməz sayırmışlar. Zəhərli ilanların qurbanı olduğu üçün kənd camaatı bu yerlərdən küsür, köçür.

Görünür, bu da Diri versiyasının başqa bir variantıdır. Burada da bəzi həqiqətlər mümkündür. Lakin kəndin dağılması, əhalinin köçməsi tamamilə başqa səbəblərlə də bağlı ola bilər. Körpülərin bağlanması, gəliş-gedişin azalması dirililərin təsərrüfatını zəiflədə bilərdi və ya kənd müxtəlif hərbi dəstələrin, çapqınçıların qurbanı ola bilərdi.

Deməli, dastan və rəvayətlərdəki ilan əhvalatı da təsadüfi deyildir. Söhbətlərə görə, ilan əhalinin özü ilə yanaşı, mal-qaraya da böyük zərər vururmuş.¹

Bütün bu variantlarda Qurbaninin çox az – 15-20 il yaşadığı göstərilir. Bu cür məntiqsizlik Qurbani haqqında «Məhəbbət əfsanəsi»ndə də vardır.

Əfsanənin qısa məzmunu belədir: Qurbani Səfəvilər dövlətinin nəğməkar hakimi Şah İsmayıl Xətəinin qətindən sonra

¹ Bu əhvalatı söyləyən (Bilal Rzayev) 2-ci bəndin birinci misrasını da dedi: «Bu dünyaya gəldi təxti-Süleyman». Bu, göstərir ki, bu da bütöv şeir imiş.

¹ Diri ilanları ilə Əlincə çayı yaxınlığındakı İlandağ ilanlarının döyüşü barədə əfsanə də var. Əfsanəyə görə dünyada iki ilanlar padşahından biri İlandağda, biri də Diri dağında yaşayırmış. Hər birinin böyük mülkü, tükənməz xəzinələri olsa da, var-dövlət üstündə davaları olurmuş. Bir gün yenə Diri ilanlarının padşahı böyük qoşunla İlandağa hücumla keçir. Ölüm-dirim vuruşması başlayır. İlanların qanı selə dönür. Yeddi gün, yeddi gecə çəkən qanlı döyüşdə Diri ilanları məğlub olub geri çəkilir.

Culfa Rəhimov Gəncalı Rəhim oğlunun söylədiyi bu əfsanədə Diri dağımın, yanlış olaraq, İranda yerləşdiyi göstərilir. (Bax: Azərbaycan folkloru antalogiyası, I, Naxçıvan folkloru, 1994, s.71). Diri ilanlarının qan içində döyüşdən qayıtması və mənim ulu babalarımın birinin onları Arazdan sal vasitəsilə keçirməsi barədə bizim "Dilimiz - tariximiz" kitabımıza da (Bakı, 1998) baxmaq olar.

taxt-tac üstündə bir-birini didib-parçalayan şah övladlarının sənətə biganəliyini və həqarətli baxışlarını görüb yenidən Araz qırağına – Diriyə qaydır. Onun gəlişi dirililər üçün toy-bayrama çevrilir. «Diri kəndinin, Xudafərinin, ulu Diri dağın bəxtəvər günləri yenidən başlayır». Çox keçmədən həmkəndliləri onun pünhan sevgisindən də xəbər tuturlar: məlum olur ki, kənd gözəli Nərgiz Qurbaninin butasıdır. Bu işdən bircə şairin anası Telli arvad narazıdır, o bilir ki, haqq aşıqları murada çatmırlar; Nərgiz də ki xan qızıdır, atası onu kasıb Qurbaniyə verməz. Qurbani iri bir daşın üstündə oturub Nərgizi gözləyir, Nərgiz əllərində bir dəstə bənövşə gəlir və «Bənövşə» şeiri yaranır. Şair sal daşların dövrəsindəki balaca çəmənlikdə başını Nərgizin sinəsinə qoyub yuxulayarkən sol qolunun dirsəkdən yuxarı hissəsində qəfil bir ağrı duyur. Nərgiz də gözlərini açıb iri bir gürzənin daşlara tərəf süründüyünü görür. Nərgizin hay-harayına kənd camaatı tökülüşüb gəlir. Telli arvad Nərgizin saçlarını yoluşdurmaq istəyəndə Qurbani son gücünü toplayıb:

Məni çalıb təlx ilan,
Nə işin var xalxınan? –

deyir. Nərgiz hər gün Qurbaninin Diri dağındakı məzarının soyuq daşlarına üzünü söykəyib hönkür-hönkür ağlayır. Diri dağı bu sitəmin yağısı ilə xan Arazı saz kimi kökləyib Qurbaninin sevgilisinə üz tutur:

Ağlama, gözümün ağı-qarası,
Sağalmaz qəlbimin daha yarası,
Batırma günaha dərdli Arazı,
Göyərər hər təzə ildə Qurbani.

Onun bu oymaqda izi çağlayır,
Hər qaynar çeşmədə gözü çağlayır,
Neçə sinələrdə sözü çağlayır,
Dolaşar nəğmə tək dildə Qurbani.

Biz onu itirdik dumanda, sisdə,
Onun gur səsiyəcün dirilik istə,
Sazını kökləyib «Ruhani» üstə
Yaşayır həmişə eldə Qurbani.¹

Bu əfsanə Qurbaniyə sonsuz el məhəbbətini ifadə edir, onun böyük haqq aşiqi olduğunu elin ürək sözü ilə təsdiq edir. Lakin gördüyümüz kimi, burada da Qurbani çox gənc yaşlarında, hələ vüsala çatmamış ölür. Belə güman etmək olar ki, bu əfsanə dastanın Diri versiyası əsasında yaranmışdır. Əgər bu əfsanənin kökü müəyyən həqiqətlə bağlı olsa idi, onda Diri versiyasını Qurbani özü yox, aşıqlar yaratmış olardı və həm Diri versiyası, həm də bu əfsanə real hadisəyə əsaslanmış olardı. Bu cür düşünməkdən ötrü elə bir əsas yoxdur. Qurbani çox gənc ikən ölmüş olsa idi, o xalqın qəlbində bu qədər dərin iz buraxmaz və belə bir zəngin irs qoyub gedə bilməzdi. Qurbani tam yaşamışdır, 70 il, bəlkə də çox. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün faktlar və onun şəirlərində müdriklərə məxsus nəsihət və hikmətlər aydın göstərir. Qocalığını şair özü də qeyd etmişdir:

Kəsmə nəzərini bu xətti çaldan,
Xəstəyəm, ölürəm, düşmüşəm haldan.

Bəs nə üçün Diri versiyasında şair vüsala yetmədən ölür?

Bu cəhəti M.H.Təhmasib yaxşı əsaslandırmışdır; Qurbani rəmzi bir dastan yaratmaq istəmişdir: «Şair Qurbaninin ideyasına görə əsl vüsal haqqa vasil olmaqdan ibarətdir. Real, dünyəvi, cismani vüsal şair Qurbaniyə görə «nadanlıq»dan başqa bir şey deyildir. Buna görə də o, əsərini başqa şəkildə qurtarmışdır».¹ Deməli, Qurbani özündən əvvəlki təriqət

¹ İ s m a y ı l İ m a n z a d ə. «Məhəbbət nəğməsi», «Kolxozçu» qəzeti, 22 oktyabr 1983-cü il.

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.368-370.

ədəbiyyatının təsirindən qurtara bilməmiş, lirik qəhrəmanın ölümünü, sevgililərin mənəvi aləmdə vüsalını nəzərdə tutan bir dastan yaratmışdır. Diri versiyasında bu cəhət qorunub saxlanmış, bu versiya əsasında yaradılan Gəncə versiyasında aşışqlar fərqiinə varmadan, Qurbani ideyalarını nəzərə almadan bu ölüm səhnəsini aradan qaldırmaqla dastanı nikbin qurtarmışlar. Əfsanənin sonluğu üçün Diri versiyası əsas mənbə olmuşdur.

Qurbani öz dastanını bu cür faciə ilə sona çatdırıbsa, deməli, el ədəbiyyatının «Leyli və Məcnun»unu yaradıb.

Qurbanini dünya nemətlərindən uzaq bir şəxs kimi də düşünmək olmaz. Real sevgi onun yaradıcılığında daha güclüdür. Şair dastanı nikbin də qurtara bilərdi. Bəlkə Diri versiyasının sonunu sonralar aşışqlar bu şəkllə salmışlar? Qocaların dediyinə görə, ara aşışqları dastanın bu hissəsindəki ilan vurma əhvalatından pul yığmaq üçün istifadə edir, bu yerə çatanda camaatı ağlatmaqla daha çox pul toplayırmışlar.

Beləliklə, qoşmalarda və dastan qollarında dağ – Diri dağı, kənd – Diri kəndi, buta verilən yer – Mazannənə, yaxınlıqdakı çay – Araz, körpü – Xudafərin, yaxın kəndlər – Soltanlı, Daşkəsən, dağın döşündə şahid qəbirlər, bulaq yerləri, insanların əlləri ilə əkib-becərdikləri üzüm, əncir, nar və çinar ağacları, dağda zəhərli ilanların çoxluğu və s. bütün bunlar Qurbaninin yurdunu nişan verən aşkar faktlardır.

Qurbani bu dastanların ilk variantını özü yaradıbsa,* nə üçün öz kəndini, doğma yurdunu, tanıdığı piri, körpünü, dağları qoyub başqasını təsvir etməli idi və ya bu yerlərin övladı deyildisə, buranı bu qədər dərinədən öyrənib təsvir etməyə onu nə vadar edə bilərdi? Əgər bu dastanlar başqaları

* Şairin öz qeydlərindən də onun dastan yaradıcılığı ilə məşğul olduğu barədə məlumat almaq mümkündür:

Deyim bir-bir dərdim sənə, yaz, qələm,
Bilinməz hesabı, sanı tapılmaz.
Bağla dəftər, çox cəlmə naz, qələm,
Ələ düşməz, bu dastanı, tapılmaz.

tərəfindən yaradılmışsa, nə üçün onlar Qurbanini məhz bu dağla, bu yerlə bağlamalı idilər?

Bütün bu təfərrüat oxucunu birdəfəlik inandırmaq üçündür. Diri dağının sinəsi, Diri kəndinin yerləşdiyi ərazi ilk orta əsrlərdə şəhər mədəniyyətinə malik olmuşdur. Qız qalasının uçuqları indi də qalmaqdadır. Tarix boyu atlanan quduz silahlı dəstələr daim Xudafəridən keçərək bu yerlərin əhalisini soyub-talamışdır. Çox güman ki, buna görə dirililər öz yerlərini dəyişmişlər. Bunu tarixçi və etnoqrafların qeydləri də təsdiq edir. Q.Qeybullayev yazır: «Maraqlıdır ki, Diri dağında (Cəbrayıl rayonu) qədim qalanın və Diri kəndinin xarabalıqları qalmaqdadır. XVIII əsrdə əhali Diri kəndini tərk etmiş və Qaradağda – Arazdan cənubda, İran Azərbaycanında yerləşmişdir. Sonralar əhalinin bir qismi şimala qayıtmış, Dirili kəndinin əsasını qoyaraq, Zəngilan rayonu ərazisində yerləşmişlər (indii həmin rayonun Muğanlı kəndinin bir hissəsi). Diri yaşayış məntəqəsi Tri formasında (qədim erməni mətnində) Kalankatuklu Moisey tərəfindən xatırlanır. Zəngilan rayonunda Oxçu çayının Araza töküldüyü yerin yaxınlığında Tiri qalası var və XIX əsrdə orada Diri kəndi olub. Beləliklə, Diri (Tiri) yaşayış məntəqəsi hələ VII-X əsrlərdən məlumdur və sonralar da türk (Azərbaycan) dilində danışan əhali qalmışdır».¹

Folklorşünaslarımızın və etnoqrafların Qurbaninin qəbrinin harada olduğu, Diri dağının, Diri kəndinin yerləşdiyi ərazi barədə qeydləri də vardır, lakin bu qeydlər, nədənsə, nəzərə alınmamış, diqqətdən kənarda qalmışdır. Hələ vaxtilə gümanlı şəkildə olsa da, M.H.Təhmasib Qurbaninin qəbri haqqında məlumat vermişdir: «Cəbrayıl rayonunun Hasanlı kəndi yaxınlığında, Diri dağ döşündəki qədim qəbiristanda Aşiq qəbri adlı bir qəbir vardır. Yerli əhali içərisində gəzən rəvayətə görə, bu, Qurbaninin qəbridir».² «Azərbaycan dastanları»nın I

¹ Г. А. Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Баку, "ЭЛМ", 1991, səh.75–76.

² Azərbaycan dastanları, I c., səh.291.

cildinin sonunda – dastanlara qeydlərdə verilmiş bu qısa məlumat, görünür, bu barədə ilkin qeydlərdən olduğu üçün müəllif birdən-birə qəti fikir söyləyə bilməmiş, rəvayətə əsaslandığını bildirmişdir. Halbuki Qurbani qəbrinin yerləşdiyi ərazidə heç kəs bu barədə rəvayət şəklində danışmır, Qurbaninin qəbri babalardan nəvələrə qəti inamla tapşırılır.

Görkəmli tarixçi-etnoqraf T.Bünyadov Diri kəndinin xarabalıqlarını gəzmiş, şairin qəbrini ziyarət etmiş, öz təəssüratını və şairin məzarının şəklini dərc etdirmişdir. T.Bünyadov yazır: «1971-ci ilin isti iyul ayı... Səhər o başdan sıldırım qayalar və sıx qaratikan kollarının arasından keçən cığırda Dirili (Diri olmalı idi – Q.K.) dağının zirvəsinə, Qurbaninin məzarı üstünə gəldik. Dağın zirvəsində düzbucaqlı, adi daşdan hörülmüş geniş ziyarətgahın qarşısında dayanıb ehtiramla baş əydik. Yerli camaatın deməsinə görə, bu abidə XVI əsrin əvvəllərində yaşayan ölməz Qurbaninin qəbridir. «Qurbani» dastanında təsvir edilən Dirili kəndinin xarabaları, Mazannənə piri, Qoşa çinarlar da, bulaq da gözüümüzün qabağındadır. Elə bil, heç nəyə əl dəyməmiş, heç nəyə toxunulmamışdır. Sanki Qurbani qalxıb bu şairanə təbiətdən ilhamlanır, bizi səmimiyyətə, müqəddəs sevgiyə, saf məhəbbətə səsləyir».¹

Müəllifin özünün insana məhəbbətini ifadə edən bu yazı təsirsiz qalmamış, folklorşünas İ.Abbasov «Azərbaycan məhəbbət dastanları»na qeydlərində məsələni şəxsiz təsdiq etməli olmuşdur: «XVI əsrin əvvəllərində yaşayan Qurbani xalq arasında aşiq-şair kimi şöhrət qazanmışdır. Məzarı Arazın sol sahilindəki Qumlaq kəndi və ona söykənən Xudafərin körpüsünə yaxın olan Diri dağının zirvəsindədir».²

Bütün bunlar göstərir ki, uzun müddət elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindən uzaq olsa da, Dirinin və Dirili Qurbanın

¹ T e y m u r B ü n y a d o v. Əsrlərdən gələn sözlər. «Gənclik», Bakı, 1975, səh.52–53.

² Azərbaycan məhəbbət dastanları, səh.494.

qədim şöhrəti bu yerlərdə öz izlərini canlı şəkildə qoruyub saxlamışdır.³

Diri dairəsinin əhalisi isə folklorşünasların ziddiyyətli qeydlərinin fərfinə varmadan hər il məhsul bayramlarında şairi yad edir, «Qurbani yurduna Qurbani gəlir» kimi rubrikalarla böyük sənətkarı yada salır: «Toy-büsat aşiqi sədəfli sazla doğma yurdunu salama gəlib. Gəlib ki, desin:

Cəbrayıl da nə xoş gündü, saatdı,
Ağlım, huşum oynar, keçər sərimdən.
Körpü düşdü, keçdim Xudafərimdən,
Salam elim, salam obam, salam hey!...»¹

Rayon ictimaiyyəti aşığın qəbrinin qaydaya salınmamasından gileylənir: «Qüdrətli sənətkar aşıq Qurbaninin Diri dağında olan qəbrinin bərpasına ciddi ehtiyac hiss edilir. Bu, əlaqədar təşkilatları düşündürməlidir».²

1983-cü ilin yazında rayon zəhmətkeşləri respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə birlikdə şair Hüseyn Arifin rəhbərliyi və fəal iştirakı ilə təntənəli Qurbani saz bayramı keçirmiş, şairin məzarı üzərinə çiçək dəstələri qoymuşlar.

³ Bizim 83-cü ildən başlayaraq dərc etdirdiyimiz yazılar, Qurbaninin nəşr etdirdiyimiz mükəmməl toplusu, Qurbani saz bayramları folklorşünasların inamını artırmışdır. Prof. P.Əfəndiyev «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» (1992) dərsliyinin yeni nəşrində yazır: «İndiyə qədər biz yazmışdıq ki, Qurbani Cənubi Azərbaycanın Diri kəndində dünyaya gəlmişdir. Son illər Qurbaninin şəxsiyyətinə, yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Bir neçə il bundan əvvəl Cəbrayıl rayonunda aşığın anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə «Qurbani saz bayramı» keçirilmişdir. Axtarışlar göstərmişdir ki, Diri kəndi Cəbrayıl rayonundadır. Həm də burada aşığın qəbri saxlanmışdır» (s.253). 1990-cı ilə qədər bizim «Ulduz», «Qobustan» jurnallarında, «Ədəbiyyat və incəsənət», «Azərbaycan müəllimi», «Azərbaycan gəncləri» qəzetlərində və s. Qurbani barədə 10 müxtəlif məqaləmiz, 1990-cı ildə ön söz, izahlar və qeydlərlə birlikdə «Qurbani» kitabımız nəşr olunmuşdur. P.Əfəndiyev bunların bilavasitə heç birini xatırlatmasa da, bu yazılarla öz fikrini dəqiqləşdirməli olmuşdur.

¹ «Kolxozçu» qəzeti, 24 mart 1983-cü il.

² «Kolxozçu» qəzeti, 5 aprel 1983-cü il.

«Kommunist»,³ «Sovet kəndi»⁴ qəzetləri bu təntənənin yığcam şərhini vermiş, respublika televiziyası təntənəni nümayiş etdirmişdir. «Cəbrayıl»da «Qurbani saz bayramı» adlı məqalədə oxuyuruq: «Qədim tarixli Cəbrayıl rayonu aşığılar yurdudur. Neçə-neçə saz və söz ustası bu ərazidə ömür sürmüş, öz sənətləri ilə xalq yaradıcılığını, folklor ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişlər. Belə istedadlar arasında Qurbaninin adı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, onun adı bu gün belə el-oba şənliklərində hörmətlə çəkilir. Qurbani sənətinin davamçıları yetişir. Cəbrayıl»da saz bayramının keçirilməsi də bu sənətə məhəbbətdən doğur».⁵ «Hələ bir gün əvvəl rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri və qonaqlar Diri dağın ətəyində Qurbaninin qəbrini ziyarətə getmişdilər» sözləri ilə söhbətə başlayan müəllif bayram təntənəsinin ətraflı təsvirini verib aşağıdakı sözlərlə fikrini yekunlaşdırır: «Respublikamızda son illərdə yeni adət və ənənələr böyük sürətlə, daha maraqlı və rəngarəng formalarda inkişaf edir. Cəbrayıl»da keçirilən bayram həm tarixi irsimizə məhəbbətin ifadəsidir, həm də kütlələrin estetik tərbiyyəsində, onların sosial fəallığını artırmaqda çox gözəl düşünülmüş bir tədbirdir».

Jurnalist T.Şirinov «Sazın, sözün təntənəsi» məqaləsində bayram şənliyinin ətraflı təsvirini verərək yazır: «Aşıq şeirimizin ilk kamil nümayəndəsi Dirili Qurbanidir. O, XVI əsrin əvvəllərində yaşamış və zəmanəsinin adlı-sanlı aşığı olmuşdur. Qurbani təxminən beş yüz il bundan əvvəl Araz kənarındakı Diri kəndində anadan olmuşdur. Diri kəndinin xarabalıqları və Qurbaninin qəbri Arazın sahilində, Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşən Diri dağının ətəklərində qalmaqdadır».¹ Təntənə ərəfəsində «Kolxozçu» qəzeti Diri kəndi və Qurbani haqqında məqalə

³ «Kommunist» qəzeti, 28 oktyabr 1983-cü il.

⁴ «Sovet kəndi» qəzeti, 27 oktyabr 1983-cü il.

⁵ «Kommunist» qəzeti, 28 oktyabr 1983-cü il.

¹ «Sovet kəndi» qəzeti, 27 oktyabr 1983-cü il.

vermiş,² 22 oktyabr 1983-cü il tarixdə – bayram günündə xüsusi bayram nömrəsi buraxmışdır. Bayram iştirakçıları Soltanlı kəndində böyük yığıncaq keçirmiş, qədim tarixi olan Soltanlı kənd orta məktəbinə Qurbaninin adını vermişlər.

* * *

Qısa tərcümeyi-halı. Mirzalı xan oğlu Dirili Qurban – Qurbani XV əsrin 70-ci illərində, təqribən 1477-ci ildə Xudafərin körpüsünün yaxınlığında, Diri dağının döşündəki Diri kəndində (Azərbaycan Respublikası, Cəbrayıl rayonu ərazisi) yoxsul bir ailədə doğulmuşdur. Gənc yaşlarında ikən atasını itirmiş və yetim qalmışdır. Buna baxmayaraq, mükəmməl təhsil ala bilmiş, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir.

Gənc İsmayıl ilk dəfə öz müridləri ilə Xudafərin üzərindən keçib Şirvana yeriyrəkən (1500) Qurbani onunla tanış olmuş, ömrü boyu Şah İsmayılı unutmamışdır. İsmayıl şahlıq taxtına çıxdıqdan az sonra xəyanətkar yerli vəzirin fitvası ilə Qurbani nədəsə günahlandırılmış və Xudafərinə qolubağlı keçirilərək Təbrizə – Şah divanına göndərilmişdir. Lakin şah Qurbanini tanımış, əfv etmiş və onu bir müddət sarayda saxlamışdır.

Qurbani istedadlı şair olmaqla yanaşı, yaxşı saz çalmış, saz havaları bəstələmişdir. İlk şeirlərini «Dirili Qurban» imzası ilə yazmış, şah sarayında Həbibî şeir məclislərində iştirakı dövründə, klassik təxəllüs ənənələrinə uyğun olaraq, öz adını təxəllüsə çevirmişdir. Ona görə də bizə gəlib çatan şeirlərində həm «Dirili Qurban», həm də «Qurbani» imzalarına rast gəlirik. Sonralar aşuqlar və el sənətkarları şairin «Qurban deyər» şəklində yazdığı bir sıra şeirlərində dəyişiklik edərək «Qurban deyər»i «Qurbani der» şəklinə salmışlar.

Qurbani gənc şahın bir sıra hərbi səfərlərində iştirak etmiş, döyüşqabağı qaziləri cuşa gətirən mahnılar oxumuşdur.

² Q.Kazımov. "Qurbani və məzarr", "Kolxozçu" qəzeti, 12 oktyabr 1983; 22 oktyabr 1983.

Şeybani ilə döyüşlər zamanı onun Kabilə qədər getdiyini, imam Rza məzarını ziyarət etdiyini söyləmək mümkündür. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın Naxçıvanda qışladığı illərdə daim onunla əlaqə saxlamış, əksər hallarda Diri kəndində yoxsul bir həyat sürmüşdür. Şeirlərindən aydın olur ki, 1524-cü ildə Şah İsmayıl qəflətən vəfat edərkən Qurbani onunla təzəcə görüşüb ayrılmış imiş. Yeni bir istəklə şahı görmək üçün Təbrizə gələrkən böyük ağrı və kədər içərisində şahın dəfnində iştirak etmiş, öz təəssüf və kədərini şaha həsr etdiyi mərsiyə-divaniləri ilə ifadə etmişdir.

Şair möhkəm bir dövlət yaratmış Şah İsmayılın vəfatından sonra baş alıb gedən özbaşınalıqlardan, tayfa davalarından, rüşvətxorluqdan narazı qalmış, feodallar, yerli tayfa əmirləri arasında baş verən çəkişmə və qırğınları pisləmişdir.

1535–1537-ci illərdə türklərin Azərbaycana hücumu dövründə Qurbani yerli hakimin təhriki ilə zorla Türkiyəyə aparılmış, on bir ildən artıq Qars qalasında saxlanmışdır. Bu illər onun qürbət illəridir. Şair vətən həsrətini daim göz yaşları içərisində qeyd etmişdir.

1548-ci ildə Təhmasib orduları Qarsı işğal edərkən Qurbani azad olmuş, dostları onun günahsız olduğunu, vətəndən zorla didərgin salındığını şaha çatdırmışlar.

Qurbani ömrünün son günlərini Diri kəndində keçirmiş, 70 ildən artıq ömür sürmüşdür. Qəbri hazırda xarabalıqları qallmaqda olan Diri kəndində, Mazannənə pirinin gündoğanındadır. Pir də, Qurbaninin qəbri də daim xalq tərəfindən müqəddəs ziyarətgah kimi qorunmuşdur.

Qurbani cünglərdə. Əsərlərinin toplanması və nəşri

Qurbaninin əsərlərinin sistemli şəkildə toplanması, nəşri və tədqiqi sovet dövrünə aiddir. S.Mümtaz tərəfindən 1923-cü ildə şairin «Mənim», «Bənövşəni» rədifli qoşmaları və deyişmə şəkildə olan qoşmasından («Dedim – dedi») iki bənd çap olunmuşdur.¹ Bizcə, bunlar Qurbaninin çap üzü görən ilk şeirləridir.

S.Mümtaz sonralar bu işini davam etdirərək Qurbaninin həmin şeirləri ilə yanaşı, «Tellənir», «Olmaz»,² bir il sonra isə «Şah», «İstərəm», «Səmənd at», «Ləblərin», «Dedim – dedi», «Nədəndir», «Gəncə hey», «Abad eylədim», «Məndən», «Al olu», «Dandadı», «Yara yüz», «Gəlmişəm», «Gəzə-gəzə mən», «Dönübdü», «Açılmış», «Saqinin», «Şad eylərər»³ şeirlərini çap etdirmişdir. Bu sonuncu kitabda «Adsız və təxəllüссüz şeirlər» sırasında bir vəzirə müraciətlə söylədiyi qarğış-gəraylısı da verilmişdir.⁴ Bu şeirlər «El şairləri» kitabının 1935-ci il nəşrində də saxlanmışdır.⁵

20-ci illərin sonlarında Hümmət Əlizadə də şairin bir sıra şeirlərini («Siyahlanıbdır», «Ayrı», «Xal gərək», «Doğru», «Ürəyimnən» qoşmalarını və «Məni» gəraylısını) çap etdirmişdir⁶.

30-cu və 50-ci illərdə Qurbaninin şeirləri başqa toplularda da daxil edilmişdir.⁷ Lakin sonralar bu sahədə görkəmli folklorşünas Ə.Axundovun daha böyük xidməti olmuşdur. Onun Aşıq Qara Mövləyevdən (Gəncə) topladığı «Qurbani» dastanı min misraya qədər Qurbani şeirini əhatə edir.⁸

¹ «Qızıl Şərq» məcmuəsi, 1923, №2–3, səh.108–110.

² El şairləri (toplayanı S.Mümtaz), I c., 1927, səh.228–231.

³ El şairləri (toplayanı S.Mümtaz), II c., 1928, səh.130–137.

⁴ Y e n ə o r a d a, səh.185–186.

⁵ El şairləri (Toplayanı S.Mümtaz). Bakı, Azərnəşr, 1935, I h., səh. 196–199. II h., səh.217–238.

⁶ Azərbaycan aşıqları (Toplayanı H.Əlizadə). I h., Bakı, 1929, səh.2–5; II h., Bakı, 1930, səh.18–21.

⁷ Aşıqlar (törtib edən S.Axundov). Bakı, 1957, səh.17–22

⁸ Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Azərnəşr, 1961, I c., səh.122–198; Azərbaycan dastanları. Bakı, Azərb.SSR EA nəşri, I c., 1965, səh.3–76.

Ə.Axundov bu variant və «Azərbaycan dastanları»nın (1965) I cildinə daxil edilmiş «Qurbanı» dastanının Diri versiyası (Aşıq Humaydan yazıya alınmışdır, Cəbrayıl)¹ əsasında «Azərbaycan aşığı və el şairləri»² kitabına şairin 74 şeirini daxil etmişdir.

Qurbaninin şeirləri ayrıca kitab şəklində Araz Dadaşzadə tərəfindən nəşr edilmişdir.³ Bura kitabın adından göründüyü kimi, Qurbaninin 55 şeiri daxildir.

Bizim toplayıb tərtib etdiyimiz «Qurbanı»⁴ kitabı əvvəlkilərdən fərqlənir. Bu kitabı çapa hazırlayarkən Qurbaninin şeirlərinin daxil edildiyi bütün topluları, «Qurbanı» dastanının mövcud versiya və variantlarını, Aşıq İsfəndiyar Rüstəmovdan (Gədəbəy), Aşıq Məsim Səfərovdan (Şamxor), Aşıq Müseyib Nəsimovdan (Göyçə mahalı) və Aşıq Əhməd Sadaxlıdan (Qazax) aldığımız variantları əsas götürmüşük. Qurbaninin doğma yurdu Diri dairəsində Misir kişidən (Cəbrayıl, Göyərçin Veysəlli kəndi) və bir sıra başqa qocalardan əldə etdiyimiz şeirləri də topluya daxil etmişik. Şairin bir sıra dini şeirləri, dini mahiyyət və məzmunlu deyişmələri əsərlərinə daxil edilmirdi. Biz bunları da dövrün ideoloji baxışını əks etdirən əsərlər kimi ilk dəfə yazıya almalı olduq.

Qurbanı sənətinin böyüklüyü bu gözəl şairi mühafizə edib saxlasa da, keçən müddət ərzində onun bir sıra şeirləri təhrif edilmiş, bir-biri ilə, yaxud başqa şairlərin əsərləri ilə qarışdırılmış, bir çox hallarda müasirləşdirilmişdir. Mövcud təhriflərin imkan daxilində aradan qaldırılması və islahı üçün qədim əlyazma nüsxələrinə böyük ehtiyac vardır. Axtarışlar göstərir ki, katiblər şairin sənətinə göz yuma bilməmiş, onun bəzi şeirlərini hələ bir neçə əsr əvvəl yazıya almışlar. XVIII və

¹ Azərbaycan dastanları. Bakı, Azərb.SSR EA-nın nəşri, I c., B., 1965, səh.77–97.

² Azərbaycan aşığı və el şairləri. Bakı, «Elm», I c., 1983, səh.19–54.

³ Q u r b a n ı. 55 şeir (tərtib edəni Araz Dadaşzadə). Bakı, Gənclik, 1972, 63 səh.

⁴ Q u r b a n ı (toplayıb tərtib edəni, ön sözün və qeydlərin müəllifi prof.Q.Kazımov). Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 278 səh.

xüsusən XIX əsrin cünglərində şairin hələlik 10-a qədər şeirinə təsadüf edilir. Bunlar tam yeni şeirlər olmasa da, yazıya alınma tarixi nisbətən qədim olduğundan müqayisələr aparmağa və bəzi qüsurları aradan qaldırmağa imkan vermə baxımından qiymətlidir.

1775-ci ilə aid bir cüngdə şairin:¹

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
"Küll şeyün halik", allah deyibdir.
İki qabe-qövsün, qürrətüleynin
Bilməzəm qanıma nə susayıbdır –

bəndi ilə başlayan şeirinə təsadüf edilir. Bu şeir Qurbani şeirinin ən qədim əlyazma nüsxəsi hesab oluna bilər. Beş bəndlik bu şeirə iki başqa cüngdə də rast gəlmək olur. Bunlardan biri XIX əsrə,² digəri XX əsrin əvvəlinə aiddir, 1917-ci ildə köçürülmüşdür.³ Lakin hərəsi bir əsrə aid olan bu şeirlər bir-birindən xeyli fərqlənir. XIX əsrdə qeydə alınan variant üç bənddən ibarətdir. Hər üç əlyazmada birinci bəndlər eynidir. Son bəndlərdə isə yalnız son iki misra sabit qalmışdır:

Qurbani, bəşərsən, həddini tanı,
Mələik üzünə durmaq ayıbdır.

Bu son iki misranın ifadə etdiyi fikir yüz illərlə onu dəyişməyə, başqa şəkllə salmağa imkan verməmişdir. Ara bəndlər və misralar isə bir-birindən çox fərqlənir. Bu cəhətdən XVIII əsr əlyazması daha məntiqi və etibarlıdır. Müxtəlif nüsxələrdə müşahidə olunan təzə misralardan güman etmək olar ki, şeir beş yox, daha çox bənddən ibarət imiş.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz XIX əsrə aid cüngdə Qurbaninin başqa iki şeiri – «Namidarıdır» rədifli qoşması və «Dilbər» gə-

¹ RƏİ, B – 2692/3645.

² RƏİ. B – 1327/3900.

³ MDƏİA, f. №533.

raylısı da vardır. Gəraylı əlyazma nüsxəsində tam deyil, lakin əlyazmada – möhür bəndində təxəllüs işlənən misra daha mənalıdır, «Qurbani özünə bəydi» deyil, «Qurbani əzəldən bəydi» şəklindədir. Qoşma isə hazırkı nüsxələrdən xeyli fərqlənir. Təkcə son bəndlərə diqqət yetirmək kifayətdir.

Əlyazmada:

Qurbani der: İki zülfün həyyadır,
Quranda müənbər qülhüvəyyadır.
Desələr sərində bu nə sevdadır,
Deyin, bir pərinin yadigarıdır.

«Azərbaycan aşığı və el şairləri» kitabında:

Mənim dərsim əlifdəndi, beydəndi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydadı.
Desələr, Qurbani, bu nə sevdadı,
De ki, bir pərinin yadigarıdı.

Göründüyü kimi, çap nüsxəsindəki qoşma xeyli lorulaşdırılmış, xüsusən qeyd edilən bəndin ilk misraları aşiq şeirində çox təsadüf edilən misralarla əvəz edilərək mənasızlaşdırılmışdır.

XIX əsrə aid cünglərdən birində¹ Qurbaninin "Şah" rədifli şeiri verilmişdir:

Yer-göy yox ikən bir nəzər qıldın,
Əritdin gövhəri, dürr eylədin, şah!
Yox yerdən aləmi müxtəsər etdin,
Cəmalın qəndildən nur eylədin, şah!

Üç bənddən ibarət olan bu şeir əldə olan çap nüsxəsindən, demək olar ki, fərqlənmir.

¹ RƏİ, B – 1335/10541.

XIX əsrə aid başqa bir cüngdə² Qurbaninin Şah İsmayla müraciətlə yazdığı məşhur "Mənim" rədifli şeirin iki bəndi qeydə alınmışdır. Həmin bəndlərdən birində, Xudafərinlə bağlı misrada "gözüyaşlı" deyil, "qolubağlı" sözünün işlənməsi ("Qolubağlı keçdim Xudafərindən") bu variantın ilkinliyi təsəvvürünü gücləndirir. Həmin söz Şah İsmayıl hakimiyyətinin ilk illərində Qurbaninin Araz sahilindəki Diri dağının döşündə yerləşən Diri kəndindən cənuba – ölkənin paytaxtına aparılmasına, həm də bu zaman onun Xudafərin körpüsündən qolubağlı keçirilməsinə işarədir.

Digər bir cüngdə isə (XIX əsrin I yarısı)¹ "Olur" rədifli qoşma mühafizə olunmaqdadır. Bu qoşma da hazırkı çap nüsxəsindən xeyli fərqlənir.

Mir Mehdi Xəzaninin Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan (XIX əsr) "Cüngi-bəyaz"ındakı "Mahtab olmaz" rədifli qoşmadan aydın olur ki, şairin "Olmaz" və "Dar olmaz" qoşmalarının bəndləri qarışdırılmış və iki qoşmadan birinin son bəndi unudulduğu üçün möhür bəndləri eyniləşdirilmişdir.

Müəllim Əfəndiyev Ziyəddin Yusif oğlunun XX əsrin əvvəlinə aid "Cüngi-bəyaz"ında da şairin iki qoşması - "Deyibdir" və "Kənarında" qoşmaları mühafizə olunmaqdadır.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlinə aid bir cüngdə² Qurbaninin fars dilində bir şeirinə təsadüf etdik. Bu şeir hələlik şairin fars dilində rast gəldiyimiz ilk şeiridir. Qitə şəklində olan bu şeirin üzərində onun Qurbaniyə aid olduğu xüsusi qeyd edilmişdir. Şeir üç beytdən ibarətdir:

Cəng ba xud, sülh ba düşmən təriqə dine mast,
Kafəru mömin həme yekrəng dər aine mast.

Əz dəmə sərde səbükməğzan zica key mirəvim,

² RƏİ, A – 221/10529.

¹ RƏİ, B – 1757/10564.

² RƏİ, B – 1964/13672.

Tudeye ğəbra ğübərə daməni təmkinə mast.

Bəhse həftadə do millət həq bovəd dər kişə eşq,
Hər ke in fəhməd, nure didəye həq bine mast.

Sətri tərcüməsi:

Özü ilə (öz nöqsanları ilə) mübarizə, düşmənlə sülh bizim əsas yolumuzdur,

Kafər ilə mömin hamısı bizim nəzərimizdə eynidir.

Yelbeyinlərin soyuq nəfəsi ilə yerindən olmaıq,
Hadisələr qübarı (tozu-torpağı) bizim təmkinimizi
daha da ağırlaşdırmışdır.

Eşq aləmində yetmiş iki millətin sözü haqdır,

Hər kəs ki bunu anladı, bizim haqqı gören gözümüzün
nurudur.

Qurbaninin tədqiqatçıları – görkəmli folklorşünas və ədəbiyyat tarixçiləri şeirlərindən aldıkları təəssürat əsasında onun savadlı, bilikli, yüksək təhsil almış bir şəxs olduğunu qeyd etmişlər. M.H.Təhmasib Qurbanini "mükəmməl təhsil görmüş", "savadlı" bir şəxs adlandırır. Fars dilində olan bu şeir də göstərir ki, Qurbani həqiqətən bilikli, dünya elmlərinə, müxtəlif dillərə və dinlərə, dini və ictimai tarixə bələd bir şəxs olmuş, görkəmli şair və el sənətkarı kimi xalq arasında nüfuz qazanmış, öz əsərləri ilə mütərəqqi fikirlər, ideyalar tərənnüm etmiş, xalq fikrinin istiqamətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Özü ilə, öz nöqsanları ilə mübarizə, başqa xalqlarla sülh şəraitində özünü təkmilləşdirmə tarixən hər bir mütərəqqi cəmiyyətin əsas amalı olmuşdur. "Eşq aləmində yetmiş iki millətin sözü haqdır" dedikdə şair müxtəlif xalqların hüquq bərabərliyini nəzərdə tuturdu. Bu, insanlara eyni cür baxış, indiki istilahlə desək, beynəlmiləlgilik idi. Burada mənasız feodal müharibələrinə şairin kəskin etirazı vardır. Şair açıq-

aydın qeyd edir ki, min illərlə ağılsız müharibələrin qurbanı olmuş ata-babalarımızın qübarı bizim təmkin ətəyimizə çöküb onu ağırlaşdırmışdır və biz yüngülbeyinlərin, müharibəqızışdırcıların toruna düşməməliyik.

Bu kiçik şeirin mənası böyükdür. Bu bir neçə misrada şairin ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik baxışları ifadə olunmuşdur. Hələlik yeganə olsa da, şeir Qurbaninin fars dilində də müəyyən irs qoyub getdiyini göstərir.

Məhəbbət və gözəllik duyğuları

Qurbaninin göz açdığı Diri kəndi bağlı-bağatlı, tər bənövşəli, laləli-nərgizli, ətirli çiçəklərlə dolu Diri dağının qoynunda olub, qalın meşəsi, uca çinarları, nar kolları, üzüm və əncir ağacları, şirin bulaqları, hər cür ov heyvanları, gözəl zəmiləri, tarlaları, ana Arazın gur suları ilə dünyanın ən gözəl guşələrindən idi. Əncir, üzüm, nar bağları indi də qalır. Qurbani bulağı uca çinarlara dirilik verir, kəkliklərin qaqqıltısı yolçunu yoldan eləyir.

Qədim Mazannənə pirinə axışb gələnlər buranı Azərbaycanın uzaq elatları ilə bağlayırmış. Ulu Xudafərin uzaq-uzaq ellərlə bu yerlər arasında körpü imiş. Qurbani göz açıb buranı görmüş, təbiəti və insanları burada sevmişdir. Elə buna görə də şairi daha çox insan və təbiət, insan və təbiət gözəlliklərinin vəhdəti cəlb etmişdir. Şair öz ilhamını ana vətəndən, onun uca dağlarından, qalın meşələrindən, gur çaylarından, xalı kimi min rəngə çalan çəmənlərindən almışdır. Buna görə də onun təsvir etdiyi pəri bu təbiətin özü qədər saf, gözəl, təravətli, zərif və sevimlidir. Qurbaninin təsvir etdiyi pəri bahar nəsimi kimi xoş, dağ çiçəyi kimi ətirlidir. Onun qəlbində kədər də var, dodaqlarında təbəssüm də; küsməyi də var, barışmağı da; bir qönçə kimi xarı da var, bir laçın kimi sarı da; oğrun-oğrun baxmağı da var, öz əli ilə yandırdığı çırağı yaxmağı da, öz aşiqini yandırmağı da. Vətənin özü qədər sevimlidir.

Qurbaninin şeirlərində sevgili öz gözəlliyi ilə təbiəti gözəlləşdirir, təbiətin gözəllikləri isə sevgilini səhər şəfəqi ilə nura boyayır, onun saçlarına min bir ətir çiləyir.

Təbiətin və gözəlin həmahəng, əlaqəli, müqayisəli təsviri Qurbani şeirinin şah damarı, rayihə mənbəyidir. Bu qarşılaşdırma təbiət gözəllikləri sevgiliyə köçürülür, sevgilinin gözəllikləri təbiəti əfsunlu bir aləmə çevirir. Bu cəhətdən bənövşəyə həsr olunmuş şeir bənövşə ətirli ən mükəmməl bir şeir olub, bütün şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən qiymətli incilərindən sayılır.

Yüksək şair ilhamının məhsulu olan bu qoşma hər beyti ilə yeni cığır açan bir əsərdir:

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adətədi, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə də, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş.
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Qurbani der, könlüm bundan sayırdı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırdı?!
Ayrılıqımı çəkib boynu əyirdi?!
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

İlk misra – "Başına döndüyüm ay qəşəng pəri" klassik ədəbiyyata məxsus bütün ciddi, yüksək, qeyri-həyati ifadə vasitə və formalarını sındıraraq, ədəbiyyatı dahiyənə şəkildə sadə, təbii bir yola salıb, onu həyatla, real insanla elə bağlayıb ki, bütün sonrakı ədəbiyyat bu nümunənin təsiri altında irəliləyib. "Tanrı səni xoş camala yetirmiş" – kimi deyir? Sevgilini, yoxsa çiçəyi? "Səni görən aşiq ağlın itirmiş" – kim nəzərdə tutulur? Sevgili, ya çiçək? Aşiq sevgiliyə vurulmuş olar, bəs onda ikinci bəndin üçüncü misrası nə ilə bağlıdır? Təsvir elə qurulub ki, sevgilini və bənövşəni eyni dərəcədə nəzərə alır, heç birinə üstünlük verilməsə də, əslində, bənövşənin təsviri ilə qəmli sevgilinin

canlı heykəli göz önündə canlanır. Son bəndin son misraları qüdrətdən gələn bir tapıntıdır: *ayrılıqımı çəkib, boynu ayırdı...*

Qurbani öz səmimi hisslərini ifadə etmək üçün *yar, pəri, gözəl (gözəllər), canan, nigar, dilbər, pərizadə, sevgili, sona, məhbub, nəzənin, məşuq, xublar* kimi poetik sözlərdən istifadə edir; *əyri çalmalı, xumar gözlü, şəmi-pərvanə, qaşları kaman, qəmzələri şux, gözəl adam, xublar şahı, şahların şahı, güli-xəndan, gözəllər gözəli, gözəllər xası, fəsl-i-bahar, gözəllər şahvarı, xublar xubu* kimi birləşmələr şairin dilində eyni məqsədə xidmət edir. "sevgili" anlayışının metaforik ifadəsi Qurbaninin şeir dilinin emosionallıq vasitələrindəndir:

Girdim yarın bağçasına,
Dedim dərdim gülə, gülə.
Mən ona elə müştəqam,
Necə bülbül gülə, gülə.

İkinci misradakı "gül" sözü sevgilini nəzərdə tutur; bunu sonrakı misralar izah edir – mən ona elə aşiqəm, bülbül gülə aşiq olan kimi. "Sevgili", "dilbər", "pəri" və s. əvəzinə "gül" deyilir, gülün bütün gözəlliyi sevgiliyə köçürülür, həm də sevgilinin təbiət möcüzəsi olan gül kimi gözəl, saf, ətirli olduğu bədii yolla əsaslandırılır.

Xoş gündə, ilhamı qanadlandıqda şairin qələmi də qanadlanır. Belə hallarda şairin qələminə bir təntənə hakimdir – bu cəhət həm insan gözəlliyinin, həm də təbiət gözəlliklərinin təsvirində özünü göstərir:

Ay ariflər, bu dünyanın üzündə
Təzəcə açılan güllər sevinisin!
Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün
Zülfünü dağıdan yellər sevinisin!

Qurbani elə canlı ifadələrdən, həyati söz və birləşmələrdən istifadə edir ki, bunlar bütün dini, mistik fikirlərdən uzaq, real və təbii duyğularla süslənmiş şeirlərin yaranmasına səbəb olur:

Bircə nazik beldən ötrü
Günüm keçdi qara tez-tez.

Ağ üzdən busə verginən,
Əsmə, qadasın aldığı!

Baxma yadların sözünə,
Küsmə, qadasın aldığı!

Ağ üzdən busə ver, əsmə – titrəmə, yadların sözü ilə küsmə – özlüyündə səmimi, ilahi duyğular olub, heç bir "ilahi sevgi" ilə izah edilə bilməz. Elə buna görə də şair çox zaman konkret el gözəlinin adını çəkir, onun sevgisi ilə döyünən aşiq qəlbinin çırpıntılarını ifadə edir:

Qurbaniyəm, mən sevəram *Narınca*. (s.61)
Mənim sevdiyimin bir ismi *Nigar*. (s.80)
Baş götürüb *İncə* deyib gedirəm. (s.71)
Əsli şahzadədi, ismidi *Pəri*. (s.73)
Qədəm basdın, *Pəri xanım*, xoş gəldin. (s.86)
Maral xanım naqis işlər oynayır. (s.95)
Peykər xanım xəlvət etdi otağı (s.97) və s.

"Gəlin", "Bu qızın", "Ey gürcü qızlar" rədifli şeirlərdə də şairin müraciət obyektləri konkretidir.

Bütün bunlar Qurbaninin, hər şeydən əvvəl, həqiqi həyat adamı olduğunu, göylərlə yox, yerlə, yer övladları ilə, onların sevgisi, məhəbbəti, insan gözəlliyi, təbiətin ətri, saflığı ilə öyündüyünü, Yerdən, insandan, təbiətdən qüvvət və ilham aldığını göstərən nümunələrdir.

M.H.Təhmasib yazır: "Qurbani öz sevgilisini Pəri adlandırır. Lakin onlarca qoşmadan görünür ki, bu nə "Avesta"-da şər qüvvəsi kimi təsvir edilən pəri, nə bizim saysız-hesabsız nağıllarımızda onun tamamilə əksindən ibarət olan gözəl, xeyirxah, füsunkar pəri qızı, nə də məşhur Qarabağ şairəsi Aşiq Pəri kimi sadə Azərbaycan qızı deyildir. O, daha çox Həqiqi

Pərisinə, "Dəhnamə" pərisinə bənzəyən bir gözəldir. O, "hüsn kitabının adı kirdiyar", "qaşı Kəbə küncü", "boy-buxunu əbcəd", özü isə "nurdan badə içib eşqə dalan" yardır".¹

M.H.Təhmasib yenə yazır: "Bizcə, Qurbani öz əsrinin oğlu kimi təriqət ədəbiyyatı təsirlərindən özünü qurtara bilməmiş, bu silaba qarşı çıxa bilməmiş, bu axına düşüb axıb getmiş şairlərdəndir. O da öz məşuqəsinə hüsn-mütləq kimi yanaşmış, ona olan məhəbbətinə rəmzi mənə vermiş, "əhli-həqqin" öz "Nigar"ına olan məhəbbətini izhara çalışmış şairlərdəndir".²

Qurbanini bütövlükdə bu cür düşünmək olmaz. Məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərin əksəriyyəti həqiqi eşqin tərənnümünə həsr olunmuşdur. "Bənövşəni", "Sevinsin", "Göz dəyər sana", "Qızların", "İstərəm", "Kənarında", "Vermərəm səni", "Ləblərin" və s. kimi gözəl Qurbani qoşmaları rəmzi-dini mənadan uzaq əsərlərdir. M.H.Təhmasib özü də yuxarıdakı fikri əsaslandırmağa çalışarkən bu barədə qəti hökm verməmiş, "Qurbanini ancaq rümuzdan istifadə edən bir şair hesab etmək doğru deyil" deyər şairin "çox gözəl, bədii, dünyəvi fikirlər ifadə edən, real eşqin, məhəbbətin tərənnümü olan" qoşmalarını xüsusi qiymətləndirmişdir.

Həqiqətən, şairin elə misra, beyt və bəndləri var ki, ilk oxunuşda ilahi eşqin tərənnümü kimi dərk oluna bilər:

Ey şəmi-pərvanə, Salatın pəri,
Sənin hüsnün kimi mahtab olmaz.
Didarına sənin müştəq olanın
Bidar olur, gözlərində xab olmaz.

"Hüsn", "didar", "bidar olmaq" kimi söz və ifadələr fikri ilahi eşqə yönəldir, lakin təsvirin ümumi ruhu real el gözəlindən söhbət getdiyini göstərir:

¹ M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.365.

² Y e n ə o r a d a.

Ta sən sağ ol, tuti dilli nigarım,
Mən ölsəm, bu aləm heç xarab olmaz!

Aşıqın göz yaşları bütün klassik ədəbiyyatımızda bol-bol təsvir edilmişdir. Qurbanidə göz yaşları selinin təsviri də orijinaldır:

Ey arıflər, eynim yaş ilə doldu,
Sel-sel oldu, üzüm üstə yeridi.

Şair bəzən çox açıq danışır, açıq-saçıq ifadələr işlədir. Bu cür şeirləri aşiq sənətinin biliciləri el ədəbiyyatı üçün məqbul sayırlar. "Ləblərin" rədifli şeirdə olduğu kimi:

Şipşirindir dilin, məmən yeməli;
Sana Leyli, Əsli, Şirin deməli.
Ağ bədənsən, incə bel, gül məməli,
İşıq salır al yanağa ləblərin.

Və ya:

Yel atdı rübəndi, məmən göründü,
Məmən, dilbər, məni candan eylədi.

Bu cür misra və beytlər XVI əsr mühitində nə cür ifa olunurdu? Bəlkə də aşığın sazla ifasında bu cür şeirlərə pis baxılmırmış. Bunların başqa variantları da ola bilərdi. Yuxarıdakı beytin Aşağıdakı variantı kimi:

Yel atdı rübəndi, sinən göründü,
Sinən, dilbər, məni candan eylədi.

Gözəlin təsvirində şairin zərif müşahidələri özünü göstərir:

Yanaşsa üzünə müştəq dəhanlar,
Nəfəs dəyər, cığaları yellənər.

M.P.Vaqifdən hələ neçə əsr əvvəl Qurbani yaşmaq tutmağın, yaşmanmağın gözəlin gözəlliyinə bir örtük olduğunu qeyd edir:

Ay üzünü görmək dilər, sevdiiym,
Söylə görüm, bəs yaşınmaq nədəndi?

Şair başqa bir şeirində də eyni fikri söyləmişdir: "Sevgilim, üzündən at indi niqab".

Qeyd etməliyə ki, XV–XVI əsrlərdə yaşayıb-yaradan bir çox klassik şairlərimizin – Hamidi, Xəlili, Bəsiri, Kişvəri, Süruri, Şahi və başqalarının əsərlərində də təriqət meyilləri, əhli-həqqin öz məbuduna məhəbbətinin təsviri halları müşahidə edilir. Lakin bu şairlər bir küll halında təriqətçi şairlər hesab olunmur. Bu dövr müxtəlif təriqətlərin şüaləklə birləşdiyi, qovuşduğu dövr olduğundan istər-istəməz ədəbiyyatda təriqətçilik meyilləri özünə yer tuturdu. Bu dövrün hər hansı bir şairində sufi, hürufi və qızılbaş-şia ideyalarını müşahidə etmək mümkündür. Lakin "Xalqa yaxın olan şairlər feodal zülmünü, orta əsr əsarətini hiss edir, buna qarşı mübarizədə birinci növbədə mənəvi azadlığı irəli sürürdülər. Məhz buna görə də orta əsrlərdə məhəbbət mövzusu geniş yayılır və mütərəqqi sənətkarlar dünyəvi məhəbbəti, dostluğu, sədaqəti və azadlıq meyillərini tərənnüm edirdilər".¹ Xalqa yaxın olan belə qüdrətli sənətkarlardan biri də Qurbani olduğundan onun yaradıcılığında dini-mistik fikirlərə nisbətən dünyəvi məhəbbət, mənəvi azadlıq meyilləri daha mühüm yer tuturdu. Ümumən Qurbani sənətində dünyəvilik, dünyəvi eşq, real həyatın, real gözəlin, real eşqin və təbiətin təsviri elə güclü, elə zəngin və qüdrətlidir ki, bunların içərisində rümuzatla bağlı beyt və misralar nəzəri cəlb etmir və xüsusən müasir oxucu üçün bir əhəmiyyət kəsb etmir.

"Dilbər", "Gəlirəm mən", "Aldığım", "Tez-tez" gəraylıları sevgilinin naz-qəmzəsini, ədalarını, aşiqin məhəbbət və izzətlərini dərin lirizmlə, zərif müqayisələrlə, yumor və təbəssüm

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. EA nəşri, I c., Bakı, 1960, səh.298.

doğuran obrazlı ifadələrlə əks etdirir. Vaxtilə tez-tez bulaq üstə görüşən sevgililər indi, nədənsə, az-az görüşürlər. Aşiq sevgilisinin soyuqluğunun səbəbini müəyyən etməyə çalışır, təmkin və İradəsini itirmir:

Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilirəm mən.

"Dilbər" gəraylısı bütün dini görüşlərdən uzaq, təmiz, real, canlı duyğuların ən həzin ifadəçisidir. Dörd bəndli bu şeirin hər beytində sevən aşıqın səmimi duyğu və etirafları ifadə olunmuşdur:

El köçüb, otaq xəlvətdi,
Gəlsən alam busən, dilbər!

Günüz səbrü qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!
Nə dedim xətrinə dəydi,
Bu mən, dilbər, bu sən, dilbər!

Aşiq sevgilisinin yolunda bütün cəfalara dözməyə hazırdır. Onu bəd nəzərlərdən, yolların qubarından da qorumağa çalışır:

Qurbani der: Heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sana.

Şairin təsvirində sevgili öz yerışı, duruşu, geyimi, hərəkətləri, boyu, ədası ilə göz önündə canlanır. Sevən aşiq belə bir sevgilinin yolunda hər şeyi unutmuşdur:

Yanında dayanan yoldaşların var,
Sirrini saxlayan sirdaşların var,
Sənin elin, günün, qardaşların var,

Mənim kimsənəm yox, yar, səndən ayrı.

Zərif duyğular, incə hisslər ifadə edən bu cür şeirlərdə lirik pəhrəman ədəbiyyatda öz sevgisi yolunda ələmi unudan aşıqlər kimidir. Aşıq öz sevgisi yolunda çöllərə düşdüyünü də etiraf edir: "Bir pəri salıbdı çöllərə məni". Sevgilisini yuxuda görməyi ilə təsəlli tapır, ona da belə yuxular arzulayır.

"Qızların" rədifli şeirdə təbiət və insan münasibətləri son dərəcə təbii təsvir edilmişdir. Bulaq başında əlləri, barmaqları üşüyə-üşüyə su dolduran el qızlarının bədii obrazı qədim Diri kəndini, Diri bulaqlarının ətrafı qarla örtülmüş mənzərəsini, Azərbaycan kəndlərinin, Azərbaycan təbiətinin, el qızlarının gözəlliklərini göz önündə canlandırır. Bu şeir lirik poeziyanın təsvir obyektini göydən yerə endirən qiymətli nümunəsidir:

Axşamdan yağan qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib bulaqdan yolu qızların.
Sənəyin doldurub qoyanda düzə,
Üşüdü barmağı, əli qızların.

Hər bir fəslin öz ahəngi, öz gözəlliyi var və bunlar Qurbanı ilhamının qanadlanması üçün bir mənbə olmuşdur. İnsanın əhval-ruhiyyəsi yüksək olduqda qış da, bahar da gözəllik, nikbinlik mənbəyidir; insan arzularının çiçəklənməsi, çiçəkli bir ələmə qovuşması üçün yüksəklik yaradan, insana sevinc gətirən, insanın həyat eşqini artıran dirilik əlamətləridir.

Qurbanının həyat, təbiət, gözəllik ilhamı sevgili obrazını yüksək təşbihlərlə cilalamışdır. Aşıqın sevdiyi dilbər xoş rəftarlı, şirin dillidir; sifətdə Yusifin yarı Züleyxa kimidir, xubların xubudur, beli incə, boyu uzundur; buxağında gözəl xallar asılıb, mirvari qolbağlı, bəyaz biləklidir, dal gərdənində siyah tellər asılıb. Tel kənarında şanası, belində halqa-halqa, qıvrım-qıvrım, çinbəcin on dörd hörük var; qoluna ləl-bazubənd düzüb, boyunda heykəl-həmayıl, gözləri süzgün. Bu gözəl qiya baxmaqla ortalığa qan salır, aşıqının ağ ürəyinə qara nöqtə qoyur. Gözəllikdə bərabəri tapılmaz, məhruluqda huri, pəri onunla müqayisə olunmaz. Gümüş piyaləli, altun ayaqlı, sürəhi gərdənli,

qaymaq dodaqlı, ceyran yerişli, ayna qabaqlı bu gözəl aşiqi özünə heyran etmişdir. Dağlarda marala, çöllərdə ceyrana bənəyən, Ordubad, Naxçıvan hüsnünə heyran olan bu gözəli aşiq külli Dağıstandan, təxti-Süleymandan üstün tutur. Şirin sözləri gözəl, ala gözləri aşiqi heyran edəndir. Bu gözəlin yanaqları dağlardan lalə gətirir; tərən duruşlu, qiya baxışlıdır. Bu gözəl öz gözəlliyi ilə kafəri belə dinə gətirir. Cahan xublarının cəlvədarıdır, qəməsi qan edəndir, gözəllər şuxinin sitəmkarıdır. Tərən gözlü, incə belli, şirin dilli, daneyi-xalı evlər yıxan, bənizi arıdır. Fəriştə zülflüdür, qaşı Kəbə küncüdür, ağzı süd, dişləri dürr, dəhanı incidir. Gözəllər gözəli, gözəllər xası, sinəsi şonqar yuvasıdır. Hüsnü mahtaban, gözləri nərgiz kimidir. Bəzən üzü dönmüş bir sitəmkardır... təşbih və epitetlər hüdudsuzdur.

Qurbaninin təsvir etdiyi dilbər nə qədər gözəldirsə, Qurbani aşiqi də o qədər fədakardır. O, sevgilinin bütün sitəmlərinə dö-zür. Aşiqin dedikləri onun izzatlarının sonsuzluğunu göstərir: *Belə cəllad görməmişəm, Aldı canım gülə-gülə. Bircə nazik bel-dən ötrü Günüm keçdi qara tez-tez. Çox cəfa çəkdim yolunda, Ömür verdim bada, gəldim. Yar əlindən yazıq canım üzgündü. Ay ağalar, dərdim yaman artıbdı. Sızıldayır yaram, səpmə gəl duzu. Qorxum budu, xoryat bağdan gül üzə. Mən ölürəm, onu allah saxlasın. Könlümün mətəlin bil, ondan öldür və s.*

Qurbaninin istifadə etdiyi təşbih və epitetlərdən hansının orijinal olduğunu, hansının klassik və şifahi ədəbiyyatdan gəldiyini müəyyən etmək indi o qədər də asan deyildir. Onların çoxunu başqa folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də görə bilərik. Lakin Qurbaninin öz deyim tərz, xüsusi üslubu, az sözlə, səmimi və obrazlı bir dil ilə təsvir etmə üsulu onun yaradıcılığını fərqləndirir, sadəliklə yüksəkliyin, gözəlliyin vəhdəti oxucunu özünə çəkir. Qurbani Füzuli müəmmaları ilə danışmır; fikrini sadə, aydın, asan və anlaşıqlı misralarla ifadə edir, həm də bu misralarda yüksək bir cazibə vardır. Bu cazibə Qurbani şeirlərinin mövzusunun, şairin təmiz duyğularından, aşiqin ifadə edə bildiyi qəlb çırpıntılarından, dilbərin sitəmkarlıqla qovuşan nəvazişindən, təsvirlərin reallığından,

təşbihlərin təbiiliyindən, lirizmin gücündən, şeirin ahəng və intonasiasından, qəfiyə və rədiflərin orijinallığından, az qala bütün misraların yüksək aforizm gücündən və izah edilməsi mümkün olmayan Qurbani sözünün özünəməxsus seyrindən doğur.

"Bir almaz göndərdim yara yadigar" misrası ilə başlayan "Pəri" qoşmasının əvvəlki iki bəndi el qızlarının təbii təsvirindən ibarətdir. Axıncı bənd birdən-birə ruh etibarilə tamamilə dəyişir:

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
"Bəli" dedim, bəlasına bələndim.
Yan çevirdim, hər bir yana diləndim,
Qurbaniynən görüş, halallaş, Pəri!

Başqa bir variantda bu üçüncü bəndin üçüncü misrası "Yeri, göyü yaradandan diləndim" şəklindədir. Bu bəndin son misrası əvvəlki üç misra ilə, əvvəlki üç misra isə əvvəlki bəndlərlə məzmunca uyuşmur. "Bir gözəlin ələyindən ələnmək", göz açıb "bəli" demək, "yaradandan dilənmək" dini dünyagörüşü əks etdirir. Başqa bir variantda həmin bənd tamam fərqli şəkildədir:

Qurbani dami-bəlaya qalandı,
Yar yolunda şirin canı talandı
Göz önündə əcəl quşu dolandı,
Can gedir, cəsədlə halallaş, Pəri.

Bu variantın məzmunu həm bəndin son misrası, həm də əvvəlki bəndlər üçün tam müvafiqdir.

Lakin bunlar o demək deyil ki, Qurbani sufi, hürufi baxışlarından, dini görüşlərdən tam uzaq olmuşdur. Qurbanidə real eşqin tərənnümü nə qədər güclü olsa da, şair təriqət meyillərindən xilas ola bilməmişdir. Şairin sufi mərhələlərinə dair qeydlərini əvvəlki bəhlərdə nəzərdən keçirmişik.

Qasid, gedər olsan yarın yanına,

Mənim ərzi-halım yara deyərsən.
Əgər xəbər alsa yar əhvalımı,
Könlüm şikəst, günüm qara deyərsən –

kimi bəndlər, M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, "Dəhnamə" pərisinin məktublaşmasını yada salır. "Namidarıdır", "Yar", "Pərinə", "Ürəyimdə", "Pəri", "Qiyamədəndir" və s. qoşmalarında ilahi eşqin, haqqa vasil olmaq ideyasının izləri müşahidə olunmaqdadır.

Bir gözəl sevmişəm güneylərindən,
Hüsnü şol əqlimin namidarıdır.
Aydır məşşatəsi, gündür məşəli,
Cahan xublarının cəlvədarıdır –

misralarında məşşatəsi Ay, məşəli Günəş olan, cahan gözəllərinin cəlvədarı hüsn-kamil ola bilərdi. Hüsnü aşiq əqlinin namidarı olan, aşiq sərində bir sevda kimi dolanan eşq belə ilahi eşq olmalıdır. "Ləblərindən əmməyəncə qanmaram", "Nurdan badə içib eşqə dalan yar" kimi misralarda da mərifət qazanmaqla haqqa vasil olmaq ideyası düşünülür.

Əvvəlcədən oxuduğum yazardım,
Gəzməmişdən qədəmimi azardım.
Bir dəryanın kənarında gəzərdim,
Yarın şövqü atdı məni dərinə.

Bu bənddə ruh aləmindən ilahi eşq aləminə keçilən yola işarə edilir. Bəndin daxil olduğu şeirin son beyti də buna işarə edir:

Qurbani der: Gözəl deyən çox olu,
Məhəbbət yerdə yetmək olmaz sirrinə.

"Məhəbbət bir dərya, keçə bilmərəm" deyən şair bu əzablı yolda ağır cismani sıxıntılar çəkdiyini də gizlətmir:

Cəhənnəm xofindən, eşq havasından

Əridi, qalmadı yağ ürəyimdə.

Bütün bunlar göstərir ki, Qurbaninin lirik poeziyasında – məhəbbət lirikasında real eşqlə yanaşı, ilahi eşqin, hüsn-kamilin tərənnümü də müəyyən yer tutmuş, şair əsrlərdən bəri kök salmış sufi, hürufi ideyalarından, qızılbaş-şiə təriqətinin ideoloji baxışlarından yan keçə bilməmişdir. Lakin bütövlükdə şairin poeziyasını yaşadan dünyəvi eşqin, real el gözəllərinin uca göylərin bəxş etdiyi yüksək təblə təsviri, insanın təbii duyğularının yüksək sənət dili ilə əbədləşdirilməsidir.

Zülm və zorakılıq əleyhinə. Baharın və xoş günlərin gələcəyinə inam

Xalq yazıçısı M.İbrahimov yazırdı: "...siyasi mübarizələrin gücləndiyi, ictimai həyatın dalğalandığı və xalq kütlələrinin siyasi fəallığının artdığı dövrlərdə, eyni zamanda irticanın gücləndiyi vaxtlarda, yəni o zamanlar ki, insan taleyi, insan həyatı bir tükəndən asılı olub təsadüflərin hökmü altına düşür, o dövrlərdə yaranan aşiq şeirlərində ictimai-siyasi motivlər daha da güclənir, bu isə realizmin daha canlı, daha təsirli şəkli alıb dərinləşməsinə kömək edir. Belə hallarda dövr konkret siyasi hadisələrlə bədii təfəkkürdə əks olunmağa başlayır. Bunu biz aşiq poeziyasının geniş inkişaf etməyə üz qoyduğu XVI–XVII əsrlərdə yaranmış qoşmalarda, gəraylılarda görürük".¹ Bu dövrün ən böyük nümayəndəsi isə Qurbanidir.

Qurbani şeirinin ictimai-siyasi dəyəri böyükdür. Şair varlıların, qoluzorluların, hakimlərin namərdliyini acı-acı pisləmişdir. İctimai zülmə, özbaşınalığa, haqsızlıq və ədalətsizliyə etiraz, narazılıq ifadə edən qəhərli və qəzəbli şeirlər onun yaradıcılığında mühüm yer tutur.

¹ M. İ b r a h i m o v. Aşiq yaradıcılığında realizm. Azərb.SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1966, səh.31.

Qurbanı poeziyasında zamanədən, zamanə insanlarından şikayət və narazılıq motivləri çox güclüdür. Hiss olunur ki, şair çox böyük məhrumiyyətlərə məruz qalmış, dəfələrlə ictimai zülmün, ədalətsizlik və zorakılığın qurbanı olmuşdur. Dəfələrlə şairi incitmişlər, dustaq etmişlər, sürgünə göndərmişlər. "Eylədim" rədifli qoşma şairin hələ gənc yaşlarında bir bəy oğlu ilə olan namünasib dostluğunun uğursuz nəticələrindən bəhs edir. Bu, hələ şəxsi münasibətdir. Başqa şeirlərindən aydın olur ki, şairi ciddi şəkildə cəzalandırmağa çalışmış, Xudafərinə qolubağlı dustaq şəklində keçirib şah divanına aparmışlar. Bu da hiss olunur ki, bütün bunlara bəis bir vəzir olmuşdur. Bu vəzir kimdir, harada vəzirlik etmişdir, bizə məlum deyil. Dastanlarda onun adı çəkilmir, bir çox hallarda sadəcə "Qara vəzir" adlandırılır.²

Qurbaninin yaşadığı dövrdə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində vəzirlər böyük ixtiyar və nüfuz sahibi idilər. Bir çox ədalətsizliklərin bəisi onlar idilər. "Mərkəzi dövlət idarəsində mühüm yerlərdən biri də dövlət gəlirləri və maliyyə aparatını idarə edən baş vəzirin olmuşdur.

O həmçinin ölkənin xarici işləri ilə məşğul olur və mülki-inzibati işlərə başçılıq edirdi. Tarixi mənbələrin çoxunda baş vəzirə "etimadül-dövlə" ("dövlətin etimadı") deyildiyi göstərilmişdir ki, bununla da vəzirin böyük etimad sahibi olduğu nəzərə çatdırılır. Baş vəzir ali divana rəhbərlik etdiyinə görə bəzən "sahibdivan" da adlanırdı".¹

Belə güman etməyə əsas var ki, Qurbaninin yuxarıda qeyd etdiyimiz fəlakəti baş vəzirlə bağlı olmayıb. Baş vəzirlə bağlı olsa idi, o bu qədər kəskin ifadələr – qarğış və söyüşlər işlədə bilməzdi. Həm də Şah İsmayıl dövründə baş vəzir Şəmsəddin Zəkəriyyə mütərəqqi fikirli bir şəxs olmuşdur. Digər tərəfdən,

² Şəxsən dinlədiyimiz bir variantda bu vəzirin "Qarabəyli Əhməd vəzir" olduğu qeyd edilmişdir. (Cəbrayıl rayonu Veysəlli kəndi, Misir kişi). Qarabəyli kəndlərinin Laçın və Füzuli ərazilərində olduğu məlumdur.

¹ Ş. Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1983, səh.53.

baş vəzir uzaqdan-uzağa – Təbrizdən Diriyə Qurbanini necə müşahidə edə bilərdi? Şübhəsiz, bu hadisə Qurbaninin sarayda olduğu vaxtlara da aid deyil, çünki şairin Xudafərindən keçirilib Təbrizə aparılmasından söhbət gedir. Demək, bu, hansısa bir əyalət vəziri ilə bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, ayrı-ayrı vilayətlərdə də ali divana vəzirlər rəhbərlik edirdi, ayrı-ayrı hakim və şahzadələrin də vəzirləri var idi. Qurbaniyə belə belə vəzirlərdən gələ bilərdi.

Qurbaninin başına gələn hadisə şairin yaşadığı dairə ilə, güman ki, bu dairə vəzirinin fitvası ilə olmuşdur. Diri kəndi Qaradağ mahalı ilə bağlı olsa da, faktik olaraq Arazın şimal sahilində olduğu üçün Qurbanini Qarabağ bəylərbəyliyi, Gəncə hakiminin vəziri ləkələyə bilərdi. Dastan variantlarında şairin öz butasını Gəncədə axtarması, orada Qara vəzirlə – Qarabəyli Əhməd vəzirlə toqquşma və mübarizəsi, baş vermiş hadisələrin izləri ola bilər. Bəlkə də Qurbani bir müddət Gəncədə yaşamış və həqiqətən Gəncə vəzirinin fitvasına məruz qalmışdır.* Hər halda, vəzirə qarşı şairin nifrəti hüduzsuz olmuşdur. "Qal olu", "Mənim", "Gəlmişəm" qoşmalarında vəzirlərə qarşı çox amansız və kəskin ifadələr vardır: "Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi", "Vəzir də mənim tək kamın almasın" və s. Şairin "Başım üstə qanım içən cəlladım" adlandırdığı vəzirdən şaha şikayət şeiri çox təsirlidir. Bu şeirin də ("Gəlmişəm") "mürşidi-kamil"ə mü-raciətlə söyləndiyini, "Mənim" rədifli qoşma ilə eyni vaxtda yazıldığını güman etmək olar:

Diri dağlarından, uzaq ellərdən
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən,
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.

Fərağət evimdə otduğum yerdə,
Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,

* Qara Namazov da bu fikirdədir. Bax: Qurbanini oxuyarkən. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1989, №41.

Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə
İçiriblər mana badə, gəlmişəm.

Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən,
Fələk vurdu, cüda saldı elimdən,
Qurbanıyəm, Qara vəzir əlindən
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Heç şübhəsiz, şeir dastana uyğunlaşdırma nəticəsində xeyli dəyişdirilib. Birinci bəndin üçüncü misrasına "eşq" sözü ("eşqin sitəmindən") lap zorla salınıb. İkinci bəndlə birinci bənd məzmunca uyuşmur. Belə çıxır ki, şair eşqə düşməyindən gileylənir, rahat öz evində oturub elmlə məşğul olmaqda ikən onu eşqə düçar ediblər, bəlaya salıblar və s. Bunlar heç bir məntiqə sığmır. Şahi-Mərdan həzrət Əlinin butasından gileylənmək haqq aşığı üçün nə dərəcədə doğrudur?

Bu qoşma Qurbaninin elə əvvəlki şikayətinin – qolubağlı şah divanına aparılarkən etdiyi şikayətin davamıdır. Olduğu kimi mühafizə olunmasa da, çox ciddi şeir olmuşdur. Bəlkə də başqa bəndləri dastana uyğun gəlmədiyi üçün unudulmuşdur.

Eyni motivlərə "Mənim" rədifli qoşmada da rast gəlirik:

Dərin-dərin dəryalara boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım peylədi.
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz dimağımdan dudi-ah mənim.

Şair olan dərsi alır pirindən,
Baş açmadım seyrağının sirrindən,
Qolubağlı keçdim Xudafirindən,
Üzüm gülüməz, heç açılmaz, ah, mənim!

Qurbaninin şəxsiyyətini, onun Şah İsmayilla əlaqəsini, görüşlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən bu qoşma bir tarixi sənəd kimi qiymətlidir. Vəzirin fitvası ilə şah divanına qolubağlı gətirilən şair günahsız olduğunu, qəfil fitnədən baş açmadığını etiraf edir, gənc şaha, onun idarəçilik sisteminə hörmətini bildirir. Son bənddə söylədiyi "Sərim təvəlladır, üzüm

payəndaz, Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim!" sözləri şairin "pirim", "mürşidi-kamilim" deyə müraciət etdiyi şahın özünün də qayğıkeş, ədalətli, insafli bir şəxs olduğunu düşünməyə imkan verir.

Görünür, bu Qara vəzir şairi bərk dilə-dişə salıb, hələ şah divanına qədər şairin əzab və izzətləri çox olub:

Ulu divanlarda çəkilir adım,
Ərşə bülənd oldu dadü fəryadım.
Başım üstə qanım içən cəlladım,
Sağ əlində üryan qılınc dal olu.

"Əlif qəddi dal olan", "dadü fəryadı ərşə bülənd olan", "adı ulu divanlarda çəkilən" şair onu da bilir ki, bu fitnə-fəsaddan şahın xəbəri yoxdur, ona görə də "yüz min qal" önündə yenə də gənc şaha münasibəti dəyişməyib, gənc şaha sevgisi azalmayıb:

Qurbani der: Hər kim şaha kəc baxar,
Onun kamalına tez zaval olu.

Qurbani, yuxarıdakılarla sakit olmamış, sinəsinə dağlar çəkmiş vəziri bir klassik gəraylısında min cür lənətləmişdir:

Vəzir, sana qarğayıram,
Haq diləyin yetirməsin!
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Evində düşəsən naçaq,
Sağ gözünə batsın bıçaq.
Oğul-uşaq düşsün qaçaq,
İstədiyin gətirməsin!
Oturubsan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta.
Səni görüm ölən vaxtda

Dilin kəlmə gətirməsin!

Qurbani, qaldın burada,
Çağır, xudan yetsin dada.
Meyitin qalsın arada,
El yığılıb götürməsin!

Beləliklə, Qurbaninin başına dəhşətli bir qəza gəlmişdi şübhəsizdir. Bu qəzanın süni şəkildə törədilməsində əyalət vəzirinin xüsusi rolu olmuşdur. M.İbrahimov bunu şairin "siyasi fırlıqların girdabına düşməsi", sektant təriqət ideyalarına mənfi münasibəti ilə izah edir. Şairin şaha sədaqətli olduğunu isbata çalışması bu qəzanın həqiqətən "siyasi fırlıq" olduğunu göstərir. Lakin Qurbaninin xalis şiə məzhəbinə bağlılığı "təriqət toqquşması" ideyasını inkar edir.

M.İbrahimov Qurbani poeziyasını "Həyat eşqi və humanizm ifadə edən poeziya" adlandırarkən, onu şiəliyin dar, sektant tələbləri ilə düz gəlməyən sənət hesab edərkən doğru fikir söyləmişdir. Həqiqətən, Qurbani poeziyası müxtəlif təriqətlərin izlərindən xilas ola bilməsə də, bütövlükdə humanist və bəşəri ideyalar ifadə etməsi ilə təriqətlər fəvqündə duran gözəl bir sənətdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Qurbanini başqa bir təriqətin nümayəndəsi və ya şiəliyə qarşı duran bir sənətkar kimi izah etmək düz olmaz. Qurbani Şah İsmayılı sevmiş və ona mürsid kimi baxmış, Şah İsmayılın mütərəqqi ideyalarından ilham almışdır. Şahla bağlı bütün şeirlərində dərin ehtiram və məhəbbət duyulur. Divanilərin təhlilindən də gördük ki, Qurbani Şah İsmayılın qəfil ölümündən son dərəcə mütəəssir olmuşdur. Şairin Əli mədhinə, şiəliyin təbliğinə aid şeirlərinə nəzər saldıqda da eyni qənaətə gəlmək olur. Beləliklə, Qurbani Şah İsmayılın xeyirxahı, tərəfdarı olmuş, yeri gəldikcə bu istəklərini şeirlə ifadə etmişdir. Lakin bu da var ki, Şah İsmayıldan fərqli olaraq, daha çox real insani duyğuları, təbiət və insan gözəlliklərini, ictimai zülm və bəlaları əks etdirən şeirlər yazmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, onu Şah İsmayıla qarşı qoymaq o qədər də asan deyildi və ya belə olmuşsa, bu,

o qədər də asan olmamış və şahla görüş zamanı dərhal anlaşılmaqlıq aradan qaldırılmışdır.

Həbsin və sürgünün səbəbləri barədə M.İbrahimov və M.H. Təhmasibin dedikləri ağlabatandır. Şaha sədaqətinə baxmayaraq, şairi istəməyənlər, onun bədxahları onu müxtəlif bəhanələrlə ləkələyə bilərdilər və bu hal tarixdə həmişə mümkün olmuşdur.

Şeirlərindən Qurbaninin 30-cu illərin ortalarında zorla Türkiyəyə* aparıldığı və 1548-ci ilədək orada qaldığı, on bir ildən artıq "zimistan qəhri" çəkdiyi də məlumdur:

Qəm yemə, qəm yemə, divanə könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz!
On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin,
O nə güldü dövrəsində xar olmaz?!

Qurbani 1536-1537-ci illərdə Türkiyəyə aparılmışsa, bu şeir 1547-1548-ci illərdə – qızılbaşlar Qars şəhərini işğal edib, Qars hakimi Osman Çələbini məhv etdiyi ərəfədə yazılmışdır. Burada aşkar şəkildə Qurbaninin Şah Təhmasibdən ehtiyat etdiyi, çuğul, kəzzab sözlərindən qorxduğu hiss olunur:

Əgər şahdan bizə qəzəb olmasa,
Qəzəb atəşindən əzab olmasa,
Ortalıqda çuğul, kəzzab olmasa,
Dünya bahar olar, boran-qar olmaz!

"Qalsa qürbət eldə, artar azarı" deyən şair çuğul, kəzzab sözü ilə həbs və sürgün olunmaqdan ehtiyat edir:

Sənsən Qurbaninin gül üzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə, artar azarı.
Sağ olsun dünyada vəfalı yarı,

* "Türkiyə" dedikdə keçmiş Osmanlı imperatorluğu nəzərdə tutulur – müəllif.

Bir mən ölməginən dünya tar olmaz!

"Dönübdü" şeirindən gördüyümüz kimi, şair günahsız idi, onu yerli hakimin – "bədəsil"in göstərişi ilə zorla vətəndən didərgin salmışdılar. Şeirlərindən aldığımız təəssürat əsasında qeyd edə bilərik ki, "Yeridi", "Göndər", "Qal indi", "Qaldı", "Dönübdü", "Ayrı", "Ellərə doğru", "Oyada məni", "Dar olmaz", "Canım hey", "Görməsin" qoşmalarını Qurbani vətəndən zorla ayrıldığı, qürbətdə yaşadığı, vətən həsrətilə çırpındığı illərdə qələmə almışdır.

Şair "Qal indi" qoşmasını vətəndən ayrılarkən yazmışdır. Vətənin uca dağlarına, sərin bulaqlarına, fərş döşəli ağ evlərinə, bağ, bostan və zəmilərinə sonuncu dəfə nəzər salır, şairi qoruyub saxlaya bilmədikləri üçün onların vəfasızlığından gileylənir:

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi!
İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Axar sular, tər bulaqlar, qal indi!

Bivəfasan, mən görmədim vəfanı,
Çox çəkmişəm sənin cövrü cəfanı,
Məndən sonra pəqib sürər səfanı,
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indi!

Şair qürbətdə nələr çəkəcəyini də əvvəlcədən təsəvvür edir:

Qan tökərsən qürbət eldə, gözlərim,
Canan deyib ağla, ağlar qal indi!

"Qaldı", "Dönübdü", "Ayrı" qoşmaları qürbətdə, hələ vətən istisinin canından çıxmadığı dövrdə yazılmışdır. "Qaldı" rədifli qoşmasında ayrılığın acıları kədərlə təsvir edilir: "Sitəmlə ayrıldım ana vətəndən", "Yarın gözlərindən qan-yaş süzüldü", "Düşmənin sinəmdə dağları qaldı". Şair ağır dərd, kədər içərisindədir:

Artıb Qurbaninin dərdi, qübarı,
Başının sevdası, dil ahüzarı.

Baxmaqdan gözləri vətənə sarı
Əridi qarası, ağları qaldı.

Özü ilə müqayisədə həтта Diridə qoyub gəlidiyi sevgilisini də şükürlü bilir: sənin elin, günün, qardaşların, sirdaşların var; mənim kimsənəm yoxdur, – deyə sevgilisinə təsəlli versə də, ayrılıq zamanı onun tökdüyü əqiq kimi, yaqut kimi göz yaşlarını da unutmur. Bütün bunlar şairin bağırını dələn, parçalayan dözülməz dərdlərdir.

Şair vətən həsrəti ilə çırpınır. Dözülməz qürbət həyatından cana gəlidiyini bildirir:

Xəstə düşüb qürbət eldə yatıram,
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni.

"Naləsi daşları yandıran", "Göz yaşları ümmana dönən" şair bir şadlıq xəbəri, bir mücdə gözləyir:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru!

Əsirlik günlərində şair bəzən özünə təsəlli verir, "on bir il zimistan qəhri" çəksə də, ruzgarın "həmişə belə dar olmayacağı-nı", axır bir gün çiçəkli yazın gələcəyini, arzularının gül açacağı-nı, vətənə dönəcəyini ümidlə gözləyir. Bəzən sanki hər şeydən əli üzülür, dərd, qəm, kədər içərisində qaldığını, Yusif kimi zindana düşdüyünü, Yəqub kimi qan ağladığını, bayquş viranəliyində, çox dərin girdabda ilişdiyini dəhşətli bir ağrı kimi söyləyir:

Köç-köç oldu, köçdü ellər, obalar.
Bayqudan viranda qalan canım hey!
Çaylar coşdu, yollar işləməz oldu,
Gəmişi girdabda qalan canım hey!

Qurbanıyəm, fikrim gəzər asmanda,
Canan harda olsa, can alar anda,
Yəqub kimi qan ağlaram Kənanda,
Yusif tək zindanda qalan canım hey!

Bizim zamanəmizdə çoxları vətəni tərk edir. Vətən sevgisi böyük nemətdir. Deyirlər, o dövrlərdə sərhədlər o qədər də müəyyənləşməmişdi. Türk – türkdür və hələ XVI əsrdə bütün Yaxın, Orta və Ön Asiyada hamı hər yeri özünə vətən sayırdı. Qurbaninin vətənə – Azərbaycana bağlılığı bu cür fikiirlərin yanlışlığını, vətən və qürbət anlayışlarının dərin köklərini sübut edir. Çaldıran döyüşündən sonra nə qədər sənət adamı Türkiyəyə getmiş və ya aparılmışdı. Hələlik, bunların heç birinin vətən yanğısı barədə bir kəlmə sözünə rast gəlməmişik. Qurbaninin vətən sevgisi təkcə Diriyə məhəbbətdən deyil, Şah İsmayıl ənənələrinə hədsiz bağlılıqdan doğurdu.

Şairin öz canından çox sevdiyi də bu vətəndir, bir ömür müddətində bu gözəl el sənətkarını dərdə salan da vətəndir, vətən övladlarıdır. Ona görə də əldə olan şeirlərdə şairin tənqid və giley hədəfləri saysızdır. Varlıların namərdliyi, vəfasızlığı, zorakılığı, düşmənin, paxılın tənəli sözləri, çərxi-fələyin zülmü, başdan-başa ədalətsizliklərlə dolu olan "boş ələk" – bu dünya, yediyi çörəyi "bir gündə bərbad edənlər", amansız fələyin cəfası, namusu ağyara satanlar, nihan dərdlər, naşı təbiblər, naşı ovçular, hicran gecələri, bədəsinin sözləri, qardaş xəyanəti, qaynaqsız bulaqlar, bulud havalar, sızıladaşan yaralar, ruzigarın darlığı, zimistan qəhri, çuğul, kəzzab sözləri, şah qəzəbi, qürbət el, qürbət məkan, ağa və nökar əksliyi ("Kimi ağa, kimi nökar, Nökar olan cəfa çəkər"), bağbansız bağlar, düşmənin sinə dağları, eşqin sitəmi, baxtın yatması... – Qurbani rəmzlərinin, Qurbani tənqid hədəflərinin natamam siyahısıdır. "Şeş atdım, çahar oynadım, Axır fələk uddu məni" deyən şair zamanəsində hər adama dərd açmağın da mümkün olmadığını söyləyir:

Dərdin söylə bilənlərə,

Dərd başına gələnlərə.
Hər üzünə gülənlərə
Etibar etməmək olmaz.

Qurbaninin nikbin poeziyası göstərir ki, rəqiblər, paxıllar, xəyanət və xəyanətkarlar, çuğullar, mənəvi işgəncələr, zamanə dəhşətləri şairi qorxutmamış, onun inamını qıra bilməmişdir. Şairin poeziyasında təbiətə və insana sevgi, dünyəvi məhəbbət, milli və bəşəri duyğuların ifadəsi daha güclüdür, nə vaxtsa baharın, xoş günlərin gələcəyinə inam daha qüvvətlidir.

II FƏSİL

QURBANİ ŞEİRİNİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, DİL VƏ SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Aşınmalarla yaşayan poeziya

Qurbani şeirinin poetik imkanları, dil və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, ideya-estetik keyfiyyətləri göstərir ki, belə bir poeziyanın dünyaya gəlməsi üçün parlaq obrazlar yaradan, bəşəri duyğu və düşüncələri qələmə alan böyük el şairi ulu babaların yaratdıqlarını, insanın əsirət dövründən qazandığı bilikləri, zəngin tarixi-mədəni irsi diqqətlə, zəhmətlə öyrənməli olmuşdur. Qurbanidən əvvəlki sənətkarların az-az gəlib çatan misra, bənd, bütöv şeirləri, nadir yaradıcılıq nümunələri belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ümumxalq Azərbaycan dili hələ Qurbanidən çox-çox əvvəllər böyük xalqı sənət üçün tükənməz imkanlara malik olmuşdur. XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində bu dildən Füzuli də, Şah İsmayıl Xətai də, Qurbani də istifadə etmişdir. Lakin eyni mənbədən – ümumxalq Azərbaycan dilindən ilham alan bu üç sənətkarın hər biri ədəbi dilə ayrı bir aspektdən yanaşmış, hərə onu bir tərəfdən cilalamışlar.

Füzuli ana dilli klassik şeiri yüksək zirvəyə qaldırdı, ərəb, fars sözlərini, ərəb, fars tərkib və ifadələrini cilalamaq, bu sahədəki nahamvarlığı aradan qaldırmaq yolunda misilsiz xidmət göstərdi, lakin ərəb, fars mənşəli sözlərin, tərkib və ifadələrin əsarətindən xilas ola bilmədi.

Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir
Kim, müsəxxəs olmaz ol vadiyə sultandan gədə –

kimi hər bir qeyri-adi beytində əksər söz və ifadələr, söz birləşmələri alınmadır (beytdə yalnız *kim, ol, olmaz, sultan* sözləri türk mənşəlidir). Təkcə Füzuli deyil, sovet dövrünə qədərki bütün klassik şeir üslubu nümayəndələri bu cür ifadə tərzindən yaxa qurtara bilməmişdir.

Şah İsmayıl Xətai bədii dili ümumxalq dilinin zəngin imkanları əsasında cəsarətlə sadələşdirməyə, xəlqiləşdirməyə çalışmış, bu sahədə böyük uğurlar qazanmış, sadə xalq dili leksikasını poeziyaya gətirməyin, poeziya dilini xəlqiləşdirməyin praktik-əməli nümunəsini vermişdir. Lakin Xətainin böyük dövlətçilik siyasəti, qızılbaş-şie ideyalarının təbliği və bu yolla kütləni öz ardınca aparmaq istəyi, hər sahədə intibah əhəmiyyətli çağırışları onun bədii dilini sufi, hürufi, şie terminologiyası ilə yükləmişdir:

Musaya təcəlli göründü Turdan,
Məst olub aqlını şasırdı sirdən.
Ənəlhəq sirrini aldım Mənsurdan,
Məhəbbət kəmərin ərkandan aldım...

Musa, təcəlli, Tur, məst (olmaq), ənəlhəq, Mənsur, məhəbbət kəməri, ərkandan (almaq) söz və ifadələrinin hamısı dini terminologiyaya daxildir. Hətta bənddəki "sirr" sözü də sirli dini mənadadır. Doğrudur, Xətainin bütün misra və beytləri bu cür dini terminoloji söz və ifadələrlə yüklü deyil, lakin bu cür söz və ifadələr şairin poeziya dilində nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm yer tutur.

Qurbani isə bir el sənətkarı kimi, daim xalq arasında olmuş, öz şeirlərini çox zaman sazın müşayiəti ilə ifa etmiş, onun kütləyə, avam, savadsız zəhmət adamlarına təsirini özü müşahidə etmiş, diş altında "xırıldayan" kəlmə və ifadələrə qarşı baxışlardakı sualı anlamış, şeir dilini onların zövqünə, ruhuna

uyğun kökləmişdir. Dövlətçilik və təriqətçilik əsarətində olmaması ona qol-qanad vermiş, ərəb, fars dillərini ana dilindən yaxşı bilən xəvas üçün yazmadığına görə şeir dilini ana laylasının həzin intonasiasına uyğun qurmaqda maneə hiss etməmişdir. Ona görə də Qurbani qələmindən çıxan misralar əksərən bulaq suyu kimi saf və şəffaf misralardır:

Durum dolanım başına,
Aşıqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə,
Nə mənim dinim, nə sən, dilbər!

Həç şübhəsiz, həm klassik şeirin, həm də təbliği əsərlərin güclü rüzgarı Qurbani sənəti üzərindən də keçmişdir.

Qurbaninin dili nə üçün bu qədər müasirdir? Bəlkə bu dili Qurbani özü yox, aşıqlar yaratmışlar?

Həç şübhəsiz, aşıqlar bəzi arxaik söz və ifadələri, bəzən bütöv misraları dəyişmiş, başqaları ilə əvəz etmişlər. Dastana uyğunlaşdırmalar prosesində şeirlərə "əl gəzdirmək" hallarına daha çox ehtiyac olmuşdur. Aşıqların öz yaddaşlarına arxayınlıq verdiyi nəticəsində bəzən şeirin fəhmlə bərpası halları da mövcuddur. Ona görə də şairin bir çox şeirləri pozulmuş, variantlaşmışdır. Odur ki hər bir Qurbani şeirinə fərdi yanaşmaq, onları öz mövcud variantları ilə tutuşdurmaq lazım gəlir (Biz Qurbaninin əsərlərini toplayıb nəşr edərkən bu cəhəti əsas götürmüş, şairin qədim əlyazması olmadığından imkan daxilində əslinə daha yaxın ola biləcəyinə inandığımız variantı vermiş, həmin variantda aşiq "düzəlişləri"ni dəqiqləşdirməyə çalışmışıq).

Daha aydın təsəvvür üçün şairin "Deyibdir" qoşmasının 1775-ci ilə aid ən qədim əlyazma variantının ilk bəndinin sonrakı dövrlərdə nə kimi təhriflərə uğradığına diqqət yetirək.

"Qoşmalar"a daxil edilən 1775-ci il əlyazmasının ilk bəndi:

Cəbinin təcəlla, camalın günəş,
Küll şeyün halik – Allah deyibdir.
İki qabe-qövsin, qürrət-ül-eynin

Bilməzəm qanıma nə susayıbdır!

XIX əsrə aid bir cüngdə ilk misra "Cəbinin təcəlla, cəmalın məzhər", MDƏİL fond 533-də: "Cəbinin təcəllası, camalında sər..."; Aşıq Qara Mövlayevdə II variant: "Ruyin təcəlladır, camalın günəş" və s. Şübhəsiz, "camalında sər" ifadəsi tam yanlışdır, camalda sər (baş) olmaz. "Sər" birhecalı olduğu üçün aşıq "təcəlla" sözüne şəkilçi artırmış, ahəngi də pozmuşdur. İkinci nümunədə "ruyin təcəlladır" sözləri göstərir ki, aşığın yadında «alın» əvəzinə "üz" məfhumu qalmış, əslini – "cəbin" sözünü xatırlaya bilməmiş, onu "ruy" sözü ilə əvəz etmişdir.

Sonrakı variantlarda ikinci, üçüncü misralar da çox pozulub. Fond 533-də:

Aləm küll-şeyün – Allah deyibdir.
İki qabe-qövsü qürrətüleyin.

Aşaq Qara Mövlayevdə birinci variant:

Küllü şeyün halillah deyibdir
İki qabe-qovsun qürrətəl-eyni.

İkinci variant:

Küllü malə, külli şalə deyibdir
İki qaşı, gözü, qürrətil-eynin.

Əsas variantdakı "küll şeyün halik" sözləri Qurandandır, mənası "bütün yaranmışlar məhv olacaqdır" deməkdir. Fond 533-dəki "aləm külli-şeyün", əslində, heç nə ifadə etmir, "bütün şeylər aləmdir" kimi mənasız bir məna ifadə edir. Aşıq Qara Mövlayevdəki "küllü şeyün halillah", "külli malə, külli şalə" sözləri aşığın şeiri unutduğunu, əslini bərpa edə bilmədiyini, yalnız müvafiq səslərin, hecaların yadında qaldığını və həm də əvvəldən misraların mənasını başa düşməmiş olduğunu bildirir. Yoxsa "Küllü malə, külli şalə deyibdi" kimi mənasız misra uydurmazdı.

Bu cür təhriflər bəndin son misrasında da var. XIX əsrə aid cüngdə: "Bilmənəm qanıma nə susayıbdır"; Aşıq Qara Mövləyevdə birinci variant: "Bilmirəm qanıma nə susayıbdır". Dilin tarixi baxımdan "bilməzəm" ədəbi dil, "bilmənəm" şivə tələffüz formasıdır; "bilmirəm" sözü isə tam müasirləşdirmə nəticəsidir.

Təkcə bir bəndini izah etdiyimiz bu qoşmanın bu cür təhrif və dəyişikliklərə uğramasının bir səbəbi də qoşmanın "Bənövşəni" şeiri tipində deyil, çox ciddi dini-fəlsəfi şeir olmasıdır. Xüsusən ilk bəndin mənasını, görünür, hər aşıq, hər katib başa düşə bilməyib. Bəndin məzmunu elədir ki, real eşqin əsas cizgiləri dini-fəlsəfi məzmunla birləşdirilmişdir. Peyğəmbəri nəzərdə tutaraq deyir: Alnın (ideyaların) doğulan yeridir, camalın günəşdir, yəni kamil sevgilisən. (Doğrudur), Allah özü deyibdir ki, "bütün yaranmışlar məhv olacaqdır", (amma) bilmirəm, (mütənasib) iki qaşının arası, gözlərinin nuru niyə (bu tezlikdə) mənim qanıma susayıbdır (məni həlak etməyə çalışır).

Bənövşəyə həsr olunmuş şeirdə və bir çox başqa qoşma və gəraylılarında şair insan və təbiət gözəlliklərini birləşdirmişsə, burada real sevgilinin gözəllik cizgiləri fonunda dini-ilahi gözəllik təsvir edilmişdir. İlahi gözəllik mənbəyi isə peyğəmbərin camalıdır.

Bəzən şairin bir şeiri müxtəlif şeirlərlə qarışdırılaraq iki şeir şəklinə salınmış və ya müxtəlif şeirləri birləşdirilmişdir. "Pərim" qoşması "55 şeir"də üç bəndlidir. Bu şeir dastanlarda da verilmişdir və mənbələrin əksəriyyətində olduğu kimi, burada da üç bəndlidir:

Özü xoşsifətdi, adı xoşnişan,
Yeriyir qabaqca Mikayıl, Pərim!
Firiştə zülflərin tarmar olmuş,
Asılıb gərdəndən həmayıl, Pərim!

Qapına gəlmişəm, sayılam, sayıl,
Haq verən paylara mən oldum qayıl.
Qızıl qıtmığından tökdür həmayıl,
Dünya olsun sana naqail, Pərim!

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.
Ağam qiya baxdı, atdı dərinə,
Yetmiş il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim!

Dastanda qoşma Qurbani İsfahana gedərkən yolda söylənilir. O zaman söylənilir ki, Pəri bir dəstə qızla kişi paltarında Qurbaninin ardınca gəlib onu bir də sınaqdan keçirir və bu zaman o öz nökrəri Mikayılın köməyindən də istifadə edir.

Dastanın Gəncə versiyasının lap sonunda, duvaqqapmadan əvvəl dörd bəndli bir qoşma da verilmişdir. Bu qoşmanı Qurbani "öz toyunun ilk məclisində" söyləyir:

Özün şah, aşikar adın həqaiq,
Önüncə cilovdar Cəbrayıl, Pərim!
Dua əfsunudu firistə zülfün,
Cəmi bəlalardan təfail, Pərim!

Özün naseh, kəlamındı imamət,
Səcdə edər ona gündə təmamət,
Əcəb növrəstədi, xub qəddü qamət,
Əcəb şəhla, əcəb şəmail, Pərim!

O məhrəm sirrinə əyyarlığım yox,
İqrarına, bil ki, inkarlığım yox,
Mənim səndən qeyri heç bir yarım yox,
Canü baş yoluna ha qail, Pərim!

Qurbani, girmişsən, meydanın dərin,
Oxuyanlar bilir dəryanın dürün.
Bir qiya baxanda yandırdı pərin,
Yetmiş min il qaldı Cəbrayıl, Pərim!

Hər iki şeirdə rədif eynidir – "Pərim" sözüdür. Qafiyələr də əsasən eynidir: birinci şeirdə *Mikayıl, həmayıl, nəqail, Cəbrayıl*;

ikinci şeirdə *Cəbrayıl, təfail, şəmail, ha qail, Cəbrayıl*. Hər iki şeirin birinci və sonuncu bəndlərində misralar məzmunca yaxındır. Birinci bəndin ilk misrasında mübtədalar eyni olub, xəbərlər az-çox fərqlənir: *Özü xoşsifətədi – Özün şah; Adı xoşnişan – Adın həqaiq*. İkinci misraların da məzmunu yaxındır: *Yeriyir qabaqca Mikayıl – Önüncə cilovdar Cəbrayıl* (yalnız mələklər fərqlidir). Hər iki bəndin üçüncü misralarında sevgilinin züflərindən danışılır: birinci şeirdə züflərin sadəcə tarmar olduğu, ikincidə dua əfsunu şəklində yayıldığı göstərilir (amma birincidə də sehr var: adi züflərdən deyil, "firiştə züflər"dən danışılır). Bəndlərin son misraları fərqli məzmunla malikdir. Birinci şeirdə son misranın üçüncü misra ilə əlaqəsi var – tarmar olmuş züflər gərdəndən həmayıl kimi asılıb. İkinci şeirdə əlaqə yoxdur, birdən-birə sevgiliyə bəlalərin xeyrə yozulması arzulənir.

Şeir çox ciddi dini-fəlsəfi şeirdir. İkinci şeirin birinci bəndinin ilk misrasını aşiqlər yarada bilməzdi. Birinci şeirin ikinci misrası isə aşkar şəkildə dastana uyğunlaşdırma məqsədi daşıyır. İkinci şeirin ilk bəndinin son misrası uydurmadır. Birinci bəndi iki variantı birləşdirməklə təqribən belə təsəvvür etmək olar:

Özün şah, aşiqar adın həqaiq,
Önüncə cilovdur Mikayıl, Pərim!
Dua əfsunudu firiştə zülfün,
Asılıb gərdəndən həmayıl, Pərim!

Birinci şeirin ikinci bəndi ikinci şeirdə, ikinci şeirin aradakı iki bəndi birinci şeirdə yoxdur. Birinci şeirin ara bəndinin ilk beyti şairin "Kənarında" qoşmasından götürülmüşdür, ikinci beyti isə quramadır, çünki şair bəndlərarası qəfiyələrdə "həmayıl" sözünü işlətdiyi üçün (I bəndin son misrasında) bənd qəfiyələrində bu sözü təkrar etməzdi.

İkinci şeirin ikinci, üçüncü bəndləri məzmunlu bəndlərdir. Həmin bəndlərdə şairin dini-fəlsəfi görüşləri ifadə olunmuşdur.

Son bəndlərdə vəziyyət tamamilə başqadır. İkinci şeirin heç bir misrasında (son bənd) səlis fikir yoxdur. İlk misra – "Qurbani, girmişsən, meydanın dərin" – nə məna ifadə edir? Tutaq ki, şair demək istəyir ki, bu dərin dünyaya düşmüşsən, meydanın genişdir. Bəs ikinci misra nə üçün bu qədər yüksüzdür: "Oxuyanlar bilir dəryanın dərin?" Son beytdə nə məna var: Cəbrayıl bir qiya baxanda qanadını yandırdı və 70 min il qaldı (harada, necə?). Hansı dini əfsanəyə söykənir və bu beytin mənasını şeirin ümumi məzmunu ilə necə əlaqələndirmək olar?

Üçbəndli şeirin son bəndi son dərəcə səlis və məzmunludur. "Qurbani qurbandı şahın dərinə". Son bəndlərin ikinci misraları eyni fikrin sinonim ifadəçiləri olsalar da, üçbəndli şeirdə fikir tutarlıdır: dərviş olanlar haqqa qovuşmaq yollarını fərqləndirə bilirlər.

Son beytin (üçbəndli şeirdə) mənası tam aydındır. Qurbani burada "ağam" deyər xatırladığı allahın onu qiya baxmaqla bu dünyaya gətirməsindən, Cəbrayılın endirdiyi nida ilə 70 il ömür sürməsindən bəhs edir və bu fəlsəfi şeirdə öz ömrünün də müəyyən həddə çatdığını göstərir.

Beləliklə, 6–5 şəklində qurulmuş bu şeiri dördbəndli bir şeir kimi təsəvvür etmək olar: yuxarıda tərtib etdiyimiz ilk bənd, ikinci variantın iki ara bəndi, birinci variantın son bəndi.

Qurbaninin bir sıra başqa şeirlərində də deformasiya halları müşahidə etmək mümkündür. "Gedim" rədifli gəraylının birinci bəndinin II və IV misraları "Bir dua qıl, mən də gedim", II bəndin son misrası "Haq deyənə əməl edim", III bəndin son misrası "Sir sözümü sənə dedim" şəklindədir. Ümumi qaydaya əsasən I bəndin ya II, ya da IV misrası unudulmuşdur. "Gedirəm" qoşmasının I və II bəndlərinin son misralarında qafiyə qüsurludur – məna fərqi olmayan eyni sözdən ibarətdir: "Baş götürüb onca deyib gedirəm", "Eşqə düşüb onca deyib gedirəm". "Ondan öldür" qoşmasında zahirən qafiyələr normaldır. Gəncə xanına müraciətlə yazılmış bu şeir, sevgilisinin bir ismi "Nigar" olan aşiqin dönməzliyini əks etdirir:

Ta öluncə dediyimdən dönmərəm,
Apar yar qoynuna sal, ondan öldür!

Şeirin son misrası "Çalış, şikar bəndin al, ondan öldür" şəklindədir. Misra elə bir məna ifadə etmir: "ovun bəndini al, sonra öldür". Güman ki, aşıqlar həmin şeiri ərəb əlifbası ilə qeydə almış, lakin tələsik oxu prosesində düz oxuya bilməmiş, "Nigar" sözünü "şikar", "vəd" sözünü "bənd" kimi oxumuşlar. Şeirin məzmununa əsasən, misra "Çalış, Nigar vədin al, ondan öldür" şəklində olmalı idi.

"Deyərsən" rədifli qoşma da indiki halda qüsurludur: "yara deyərsən", "günüm qara deyərsən", "vara-vara deyərsən" qafiyə və rədifləri ilə ikinci bəndin son misrasındakı "öylə deyərsən" sözləri uyğundur. Son bəndin son beyti də, görünür, unudulub və başqa qoşmadan götürülüb. I bəndin ikinci misrası "Mənim ərzi-halım yarə deyərsən" şəklində ola-ola, şair son bəndin son misralarında:

Tifil Qurbaninin ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən –

sözlərini təkrar işlətməzdi. Son bənddə III misradakı "ərzi-halını" ifadəsinin əvvəlki misralardakı "xayını", "payını" sözləri ilə bənddaxili qafiyəsinin pozulması da bunu təsdiq edir.

"Yar" rədifli qoşma da natamamdır: ilk və son bəndləri yoxdur və ya son bənd çox dəyişdirilmişdir:

Gəl sənə söyləyim pünhan dərdimi...
Bağında gülləri saran xardımı?
Biz deyən yox, əğyar deyən oldumu?
Nurdan badə içib eşqə dalan yar!

Bəndin ikinci, üçüncü misraları zəifdir və Qurbani üslubuna uyğun deyil. IV misra dərin dini-fəlsəfi məna ifadə edir və aradakı iki misra ilə əlaqələnmir.

Şairin bəzi şeirləri adi qoşma olduğu halda, bəndlərindən biri cinas əsasında qurulmuşdur ("Yetincə" şeiri və s.). Görünür, ya təcnis pozulmuş, yaxud da bənd qarışdırılmışdır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, müxtəlif mənbələrdən toplanmış Qurbani şeirlərinin ideya-estetik keyfiyyətlərini, dil və sənətkarlıq məsələlərini nəzərdən keçirərkən qoşma, gəraylı, divani, qıfılbənd, təcnis və deyışmələrə həmişə yüz faiz Qurbani qələminin məhsulu kimi baxmaq olmaz. Aşıqların yaddaşa arxayınlığı, bəsitləşdirmələr, təhriflər, dastana uyğunlaşdırmalar Qurbani poeziyasında aşınmalara səbəb olub. Lakin bu şeirlərdə elə keyfiyyət və xüsusiyyətlər mühafizə olunmuşdur ki, onlar Qurbaninin poeziyasını XVI əsrin abidəsi kimi öyrənməyə imkan və əsas verir.

Milli ədəbi dilin başlanğıcı

Azərbaycan milli ədəbi dilinin inkişafı adətən XIX əsrdən nəzərdə tutulur. Prof. Ə.Dəmirçizadə 40 ildən artıq bir dövr ərzində öz tədqiq və araşdırmalarını bu istiqamətdə qurmuş, XVIII əsrin sonuna qədərki dövrü ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında inkişaf dövrü kimi qiymətləndirmişdir. M.Cahangirov, T.Hacıyev M.P.Vaqif mərhələsini ədəbi dilin milli dil kimi təşəkkül dövrünə qatmış, milli dilin iki əsr yarımliq inkişaf yolu keçdiyini qeyd etmişlər.

Milli-ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişaf yolunu böyük zəhmət və diqqətlə araşdıran M.Cahangirov milli inkişafa bu qədər az vaxt ayırdığı halda, milli dilin Fransada altı, İtaliya və Almaniyada altı-yeddi əsrlik inkişaf yolu keçdiyini göstərir.

İstər ekstralingvistik amilləri, istərsə də dildaxili proses və deyışmələri nəzərə aldıqda Azərbaycan milli ədəbi dilinin də böyük yol keçdiyini, milli dilin öz başlanğıcını ən gec XVI əsrdən götürdüyünü qeyd etmək mümkündür. Vahid dövlətin yaranması, iqtisadi-siyasi ərazi birliyi, Səfəvilərin yaratdığı yeni mədəniyyət ümumiliyi fonunda artıq XVI əsrdə milli dilin təşəkkül üçün lazım olan bütün şərtlər mövcud idi. Bu dövrdə

Füzuli qəzəllərini xanəndələr zilə çəkir, ölkənin hər yerində əhali tədricən eyni dil qanunları ilə tərbiyə və təhsil alır. Şah İsmayılın təbliği şeirləri şimalı-cənublu bütün ölkəni bürüyür. Qurbaninin qoşma, gəraylı və deyişmələrini aşığılar bütün ölkəyə yayır. Bu ahəng bütün görkəmli şeir ustalarını, təbliği şeirin bütün nümayəndələrini, el sənətkarlarının hamısını eyni istiqamətə yönəldir. Səfəvilərin yaratdığı milli yüksəliş XVIII əsrin 30-cu illərinə qədər davam edir. Nadir şahın 15 illik hakimiyyətindən sonra ölkə xanlıqlara parçalansa da, xanlıqların ömrü uzun sürmür, əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan parçalanır. Rusiyanın əsarəti altına düşən şimali Azərbaycanda milli inkişaf üçün əlverişli zəmin yaranır.

Milli ədəbi dilimizin inkişaf yolunun tədqiqi prosesində biz daim başqa bir yanlış yolu rəhbər tutmuşuq – el sənətini, el ədəbiyyatını, xalqın öz dilində danışan, ədəbi dilin əsl səviyyəsini, təbii mənzərəsini əks etdirən ədəbiyyatı dördüncü, beşinci plana keçirmiş, savadlı təbəqə üçün, bəlkə də qəsdən ağır və zəhmli bir dildə, arxaik formaları qoruya-qoruya yazan klassik sənət ustalarının dilini ədəbi dilin inkişafı üçün əsas meyar kimi götürmüşük. Məzmun, fikir dərinliyi, kamil nəhəng poemalar yazmaq başqa şeydir, canlı dili yığcam bədii əsərlərə böyük ustalıqla daxil etmək, layla və bayatılara bənzər əsərlər yazmaq başqa şey. Dilin xəlqiliyi və milliliyi bu sonuncularda öz əksini daha aydın tapmış olur. Bu, üslubdur, ənənədir, yaradıcılığın qədim və təbii bir qoludur, xəlqi və milli qoldur. Klassik ədəbiyyatın yolu da ənənəvidir, təbii-tarixi bir yoldur, qəlibləşmiş üslubdur. Elə buna görə də Qurbani – Abbas Tufarqanlı – Alı – Ələsgər xətti ədəbi dilə xidməti baxımından geniş mənada fərqlənmədiyi kimi, Füzuli – Seyid Əzim xətti də fərqlənmir. Bütün orta əsrlər boyu – Həsənoğludan M.P.Vaqifə qədər ədəbi dilin inkişafı və zənginləşməsi bu ikinci xəttə əsasən tədqiq edilir, əvvəlki xətt aradır yada düşür. XVIII əsr ədəbi dili daha çox M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin bədii dili əsasında şərh olunur və birdən-birə M.P.Vaqifin sayəsində ədəbi dilimizin son dərəcə xəlqiləşdiyi, sadələşdiyi, bədii dilin sadə xalq danışığı dili əsasında qurulduğu göstərilir. Halbuki

M.P.Vaqif Qurbani – Tufarqanlı Abbas xəttinin davamıdır və M.P.Vaqif bu xəttin ədəbiyyata bəxş etdiyi görkəmli simalardan biridir. Qurbaninin əsərləri toplanıb öyrənilmədiyi üçün M.P.Vaqif sadələşmə, xəlqiləşmə, milliləşmə mərhələsinin başlanğıcı sayılmışdır. Qurbaninin yaradıcılıq materialı göstərir ki, M.P.Vaqifin sadə, xəlqi və milli üslubuna məxsus bütün keyfiyyətlər ondan iki əsr əvvəl mövcud olmuşdur. Əgər ortada Vaqif olmasa idi və ya Vaqifin Füzuli kimi bir klassik müasiri olsa idi, kim bilir, milli dilin inkişafını nə vaxtdan başlamaq lazım gələrdi. Biz ona görə XVI əsri əsas götürürük ki, XVI əsr yalnız dil quruculuğu sahəsində deyil, hər sahədə milli keyfiyyətlərin meydana çıxmağa başladığı və bunun üçün ictimai-siyasi şəraitin yarandığı dövrdür.

Qurbaninin işlətdiyi leksik və frazeoloji vasitələr, ümumi və xüsusi sözlər həm XVI əsri əks etdirir, həm də yenilik çaları, perspektiv işlənmə imkanları ilə milliləşməyə xidmət edir. Onun şeirlərinin dilində *tamu, əsrük, əsən, nəsnə* və s. kimi artıq o əsrin özü üçün arxaik olan, lakin klassik şairlərin dilində hələ də işlənməkdə olan sözlərə təsadüf edilmir. Qurbaninin şeir dilindəki arxaik sözlər 500 ilin müddətində tədricən köhnələn, lakin bu gün də mənası asanlıqla dərk oluna bilən sözlərdir: *Qurbani der: könlüm bundan **sayırdı**. Ölüm **yeydi** bu günlərə qalınca. Özüm gördüm **ərənləri**. Bunca bir gözəli **bulmadı** könül. Söylə görüm bu **yaşınmaq** nədəndi? Naşı ovçu bərə **bəklər**, əylənər. Qurbani der: Vüsalına **ermədim**. Çərşənbə günü **yapıldı** Kəbənin daşı* və sair. Bu misralardakı *sayrı, yey, ərən, bulmaq, yaşınmaq, bəkləmək, ermək, yapmaq* sözləri əsrimizin əvvəllərinə qədər fəal şəkildə işlənən, bir qismi türk dilində sabitləşən sözlərdir. Bəzən şair bu cür sözləri sinonimləri ilə birgə vermişdir: *Almasın, heyvasın **dərdim, döşürdüm***. Bu cür hallarda arxaikləşməyə başlayan tərəfin izahı ilə yanaşı, emosionallıq da nəzərdə tutulur.

Bir sıra fonetik arxaizmlər isə, görünür, ənənə və şeir tələbləri ilə bağlıdır: *Hüsnü **şol** aqlimin namıdır. Düşər **ol** dəm çox sorağa ləblərin. Yar odur **kim**, yardan sonra yar üçün Zülf dağıda, yaxa yırtı, yara **yüz***.

Qurbani cəsərət və ustalqla sadə danışq sözlərini poeziya dilinə daxil etmişdir. Bu cür sözlərin çoxu bu gün də rəsmi ədəbi dil materialından çox, adi, sadə danışq dilinə xidmət edir: *Fənd eləmə, fell i dərviş. Yarı yam an allatdı məni. Yalav kimi yanır üzü. Geyinib ağ çitdən, bezdən. Səhər olcaq şeyda bülbül oxuşdu, Hökm olundu süleymanlar yerişdi. Kəsilə qovğa sı, qalı qızların. Hər gecə vayğa mda görürəm səni və s.*

Qurbani Qaradağ ilə bağlı olduğundan indiki zaman şəkilçisinin Cənubi Azərbaycan şivələrinə məxsus samitsiz variantından – *-i* şəkilçisindən istifadə halları onun əsərlərində tarixi fakt kimi mühafizə olunmuşdur:

İrəngin dağlardan lala gətiri.
Yazıq Qurbanini hala gətiri.
Onun hər muyində yüz min qalolu,
Zənəxdanı dürr şöləli xalolu və s.

Bu cür hallarda *-i* şəkilçisindən istifadənin poetik imkanları da nəzərə alınmalıdır. Belə ki samitlə işlənən forma misranın ahəngdarlığını poza, ağırlaşdırı bilərdi. Bu cəhət keçən müddət ərzində qorunmuşdur.

Qarabağ mühiti də Qurbaninin poeziyasına bir sıra şivə xüsusiyyətlərini əlavə etmişdir: *Nobat gəldi mənə yetdi. Günüz səbrü qəralımı. Gecə yuxum kəsən dilbər! Vəzir, sənə qarğayıram. Mənə ola etibar istəram və s.*

Bunların bir qismi dastançı aşıqların şivə xüsusiyyətindən də irəli gələ bilər. *Qapına gəlmişəm, sayılam, sayıl, Haq verən paylara olmuşam qayıl* – kimi misralarda *sayıl, qayıl* sözləri, yəqin ki, müəllif tərəfindən *sail, qail* şəklində yazılmış və tələffüz edilmiş, sonralar aşıqlar tərəfindən lorulaşdırılmışdır. Lakin birinci misrada *qapına* sözündəki sağır *n* təbii-tarixi faktdır.

Şairin qoşma və gəraylılarında bu gün canlı danışq dilində özünü geniş şəkildə göstərən, tarixi tələffüzün nəticəsi kimi formalaşmış *-dır* şəxs şəkilçisinin qısa forması (*-di*) və

mənsubiyyət şəkilçili sözün təsirlik hal şəkilçisiz formalaşma halları işlək formalar kimi nəzəri cəlb edir: A d ə t d i, *dərəllər yaz bənövşəni. Ayrılıqımı çəkib, boynu ə y r i d i? Mənim d ə r d i m ara tez-tez. Haq d i l ə y i n yetirməsin* və s.

Geyim və bəzək şeylərinin adları, müxtəlif naxışların təsviri qədimliyi qoruyub saxlamaqla yanaşı, müasirliyi ilə də diqqəti cəlb edir:

*Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Gülabatın naxış süsən-sünbülə.
Badilə mintənə, üstən silsilə,
Sərəndazdan töküb başabaş Pəri.*

*Altdan ağ geyinib, üstən silsilə,
Çarqatının ucu sırğalanıbdır.*

**Sağrı başmaq geyib nalçası gümüş,
Zər tanalı köynək, həşyəsində quş,
Mirvari topuqlu tutayı naxış...**

*Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün
Zülfünü dağdan yellər sevinsin.*

Qurbaninin təsvir etdiyi gözəl belədir – altdan ağ geyim, badilə mintənə (əslində, badii nimtənə – yüngül candonu) də ağ rəngdədir. Üstdən silsilə şəklində tikilmiş geyim; sərəndazı – ləçəyi, çarqatı başa çəkib. Üst geyimdə gülabatın naxışlar, çarqatının ucu sırğalı, üzündə rübənd, sağrı başmaqlı, başmağının nalçası gümüş, köynəyi zər tanalı – həşyəsində quş, tutayı naxışlı, əyri çalmalı... Geyim və bəzək şeylərinin bu cür təsviri həm dövrün geyim, bəzək adətlərini, həm də Qurbani şeirinin əslini mühafizə edib saxlamışdır. Bütün bunlar rəssam üçün hazır natura qədər aydındır.

Əgər Qurbaninin şeirlərinin qədim əlyazması olsa idi, görərdik ki, onun bir sıra şeirləri indiki qədər sadə olmayıb. Şair ərəb, fars dillərini mükəmməl bilmiş, fars dilində şeirlər yaz-

mışdır. Bir çox tarixi, dini hadisə və əhvalatlara müraciət edərkən onların orijinal ifadə tərzini saxlamalı olduğundan səciyyəvi ərəb və fars sözləri, izafət tərkibləri işlətməli olmuşdur. Əlyazması XVIII əsrə aid olan "Deyibdir" şeirində *cəbin, təcəlla, şəbxun, rəbbülələmin, firiştə, naib, darüleman, mələik, qabe-qövs, qürrət-ül-eyn, ərşi-əla, lövhi-ülya, nəzl* (olmaq) kimi söz və ifadələr Qurbaninin mövzuya müvafiq forma axtarıqlarının nəticəsidir. Hələ üstəlik burada Qurandan kəlmə də var: "küll şeyün halik". Aşıqanə-lirik qoşma və gəraylılarda bu cür söz və birləşmələr işlətməyə ehtiyac olmazdı. Cəbrayılın ən uca, ən yüksək göylərdən gəlməsi, Allah məkanından xəbər gətirməsi barədə danışarkən, təbii olaraq, *ərşi-əla, lövhi-ülya* tipli birləşmələr seçilməli idi. Çünki dövrün dini təfəkkürü qeyd edilən anlayışları həmin vasitələrlə insanların beyninə həkk etmişdi. Xalq yazıçısı M.İbrahimov bu cəhəti nəzərə almadığı üçün Qurbaninin bu cür şeirlər yazmasına şübhə edirdi: "Orta əsrlərin cümlələrindən, təzkirələrindən alınan şeirlərə də tənqidi baxmaq lazımdır. Xüsusən dil cəhətdən o mənbələrdə açıq-aydın uydurma və təhriflərə rast gəlmək olur. Elə bu günlərdə qəzetlərdən birində çap olunmuş bir yazıda¹ həmin mənbələrdən alınmış, Qurbaninin adına yazılan bir bəndə fikir verin" – müəllif "Deyibdir" şeirinin "Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş" misrası ilə başlayan ilk bəndini misal verərək deyir: "İnanmaq olmur ki, vəzni kəsif, qafiyələri pozğun bu şeir "Bənövşə" müəllifinin qələmindən çıxmışdır:

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərəllər yaz bənövşəni!
Ağ, nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

¹ M.İbrahimov. 1984-cü ildə aşıqlar qurultayında giriş nitqində ad çək-məsə də, bizim "Qurbani irsinə məhəbbətlə" ("Azərbaycan gəncləri", 17 mart 1984, №33) adlı yazımızı nəzərdə tutur (bax: M. İ b r a h i m o v. Şi-rəsi ürəklərdən". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 30 mart 1984, №13).

Bu gözəl, bu şirin, bu obrazlı və sadə dil, bu oynaq, ahəngdar vəzn hara, yuxarıdakı çətin, qəliz dil, ahəng, pozğun vəzn hara!"

M.İbrahimov "Deyibdir" rədifli şeirin dini məzmununu, onun həqiqətən mövzusuna uyğun poetik zirvə-şeir olduğunu və öz mövzusu dairəsində "Bənövşə" şeirinə bərabər yüksək səviyyədə yazılmış çox təsirli və mənalı bir qoşma, bitkin və ahəngdar bir əsər olduğunu tuta bilməyib. Bəlkə də bunun səbəbi qoşmanı bütövlükdə oxuya bilməməsi olmuşdur (yazımızda qoşmanın yalnız ilk bəndini vermişdik).

Mövzu şairi öz əsas üslubundan az-çox fərqli bir istiqamətə yönəldə bilər. Qurbani poeziyası ilə müqayisədə zəif bir üslubda yazılmış "Bəyan eylədi" cahannaməsi dini hədis və qadağalardan bəhs etdiyi üçün ağır ərəb-fars söz və tərkibləri ilə daha çox yüklüdür.

Bütün bunlara baxmayaraq, Qurbani poeziyasının əsas axarını təşkil edən şeirlərin dilində işlənmiş alınma sözlər də poeziya dilində çox işlənmiş, ümumxalq dilində sabitləşmiş, ümummilli təfəkkürə xidmət edə bilən alınmalardır. Füzuli və Xətai dilində də çox işlənən, aşiq-məşuq əlaqələrini, gözəlin gözəllik cizgilərini, bir sözlə, lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi və zahiri əlamətlərini əks etdirən bu cür sözlər əksəriyyət etibarilə bütün sonrakı dövr poeziya dilində alınma söz kütləsinin əsasını təşkil etmişdir. *Mah, saqi, giriftar, bünyad, ləb, əttar, biçarə, sevda, didə, ümman, mina, zəbərcəd, busə, müştəq, şeydə, təbib, sər, naçaq, cövr, gülüzar, hüsn, zülf, məşşatə, xublar, cılvedar, qəmzə, sitəmkar, məhtab, xab, bidar, şanə, eyn, tərrehhüm, dəhan, büryan, siyah, pünhan, ağyar, dəndan, payəndaz, mahru, xoryat, münəvvər, nəhan, sar, şəms, qəmər* kimi sözlər aşıqın kədər və izzatlarının sonsuzluğunu, məhəbbətin, insana sevginin yüksəkliyini əks etdirən zəruri leksik vahidlərdəndir.

Qurbaninin poeziyasında gələcək milli dilin ilk ünsürləri kimi, ictimai-siyasi leksika geniş yer tutmağa başlayır: *şah, vəzir, divan, cəllad, bəy oğlu, çərxi-fələk, vətən, el, qərbət, rəiyyət, ruzigar, çuğul, kəzzab, xan, hakim, sitəm* və s. Bu sözlərin bir

çoxu həm həqiqi, ictimai-siyasi mənada, həm də məcazi, poetikləşdirilmiş mənadadır. Məsələn, "şah" sözü həm mürşidi-kamilə – Şah İsmayıl müraciətlə işlədilmişdir, həm də dini mənadadır – həzrət Əliyə işarədir; "cəllad" sözü həm həqiqi, həm də rəmzi mənadadır – sevgiliyə aiddir; "sitəm" sözü həm ictimai zülm, həm də gözəlin naz-qəmzəsindən doğan iztirabların mənbəyi mənasındadır.

Milliləşməyə aparan yolda "etmək/eləmək/eyləmək" felinin köməyi ilə alınma sözlərin azərbaycancalaşdırılması Qurbaninin poeziyasını xəlqiləşdirən çox mühüm vasitələrdəndir. Buna görə də şairin dilində "alınma söz+etmək/eləmək/eyləmək" quruluşlu analitik fellər mühüm yer tutur: *fənd eləmə, kar eyləmək, zar eyləmək, etibar eyləmək, şad edərlər, bərbad edərlər, ərnağan eylər, qan eylər, heyran eylədi, seyran eylədi, xəndan eylədi, vəsfən eylərəm, nəzər eylədim, həzər eylədim, fəğan eylər, güzər eylədim, şitab eylər, naz eyləmə, ibtida eyləyib, imdad eylə, bismillah eylədim, əta eylər, kəramət eylər, tərəhhüm eylədi, həzar eylədi, nuş eylədi, candan eylədi, batil etdilər, ağayan eylədi, bəyan eylədi, dərman eylədi, azad eylədi, səbəb eylədi, təmam eylədi, divan eylədi, zaman eylədi, sual eylədi, pünhan eylədi, əyan eylədi, qurban eylədi, bünyad eylədi, asan eylədi, vacibi-zaman eylədi, inam eylədi, nəfsi-iman eylədi* və s.

"Olmaq" felinin də bu cür işlənmə imkanları mövcuddur, lakin "etmək" sözü qədər alınmaları özünə cəlb edə bilməmişdir: *mail oldu, nail oldu, aşna olmuyaydın, axşam olar, müştəq olan, bidar olur, qəzəb olmasa, əzab olmasa, kəzzab olmasa, xərab olmaz, bab olmaz, şux olu, çox olu, yox olu, dal olu, zaval olu, xal olu, xar olmaz, nar olmaz, tar olmaz, işləməz oldu, dərbədər oldun, nəhs olur, aşiq olan, mail oldum* və s. Şübhəsiz, *etmək, olmaq* felləri bu məqamda xalis Azərbaycan-türk mənşəli sözlərlə də analitik forma yaratmışdır, lakin dili demokratikləşdirmə, xəlqiləşdirmə baxımından alınma sözlərin belə bir mühitə salınma intensivliyi daha faydalı olmuşdur..

Qurbaninin şeir dilində milliliyə aparan vasitələrdən biri də eyni sözün təkrarından əmələ gələn mürəkkəb sözlərin bollu-

ğudur. Şairin üslubu üçün belə sözlər çox səciyyəvidir. Bunlar şeirin tarixən mühafizəsinə də kömək etmişdir. Xüsusən rədiflər belə sözlərin omoformları üzərində qurulduqda onu pozmaq daha çətindir:

Girdim yarın bağçasına,
Dedim dərdim **gülə, gülə**.
Mən ona elə müştəqam,
Necə bülbül **gülə, gülə**.
Belə cəllad görməmişəm,
Aldı canım **gülə-gülə**.

Eyni sözün təkrarı ilə qurulan: *dolana-dolana, zarı-zarı, tez-tez, laxta-laxta, vara-vara, halqa-halqa, qıvrım-qıvrım, sel-sel (oldu), dəstə-dəstə, dərib-dərib, yalvara-yalvara, şirin-şirin, gəzə-gəzə, gahi-gahi, nagah-nagah, qətrə-qətrə, dil-dil (ötəndə), doğram-doğram, səhər-səhər, dəlik-dəlik, köç-köç (oldu) şan-şan (oldu), əzəl-əzəl* və s. kimi mürəkkəb sözlər daha çox nəzərə çarpır.

Səciyyəvi üslub əlaməti kimi, sinonim və ya yaxın mənalı (*heykəl-həmayıl, kef-damağ, dəli-divanə, süsən-sünbül, dağ-daşı, bağ-bağçalar, şahin-şonqar, boran-qar, qorxu-qadağa, düyün-dağ, haqq-taala, din-imanım* və s.), əks mənalı (*vaxt-bivaxt, nər-mayələr, dost-düşmən* və s.) leksik vahidlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər də Qurbanı şeir dilinin perspektivli emosional-estetik vasitələrindəndir.

Qurbaninin şeirlərində klassik poeziyanın daha çox istifadə etdiyi "ü" bağlayıcı qoşa sözlər də az deyil. Bunlar dövrün dil xüsusiyyətlərini mühafizə etmək və şeirləri aşınmalardan qorumaq baxımından faydalıdır. Bu cür qoşa sözlər, struktur cəhətdən milli sayılmasa da, tədricən "ü" bağlayıcısını itirməklə milli dilə xidmət edən sözlərdir: *səbrü qərar, nanü nəmək, ahü zar, bağü bostan, şeirü qəzəl, mülkü mal, müşkü ənbər, əhdü peyman, dərdü sər, abü atəş, xakü bad, pirü qoca, canü sər, zənbağü yasəmən, nazü qəmzə, xəttü xal, dadü bidad, sağü sol, şamü səhər, dünyəvü axirət, dürrü gövhər, sübhü dan, qəddü qamət, canü baş* və s.

Qurbani elə düzəltmə sözlər işlətmişdir ki, onlar dilin milli inkişafına daha çox xidmət edə bilən, bu gün üçün də maraqlı olan sözlərdir. Hazırkı ədəbi dilimizdə analitik yolla ifadə olunan bir sıra anlayışları şair ustalıqla morfoloji yolla ifadə etmişdir. Bunlar şeirin orijinallığını qoruyan vasitə kimi, fikrin qısa və emosional ifadəsinə də xidmət edir:

Gecə-gündüz, vaxt-bivaxt ağılaram,
Çeşmim yaşı Ceyhun olur, ***sellənir***.
Yaz mövsimi bülbul dil-dil ötəndə
Bağ-bağçalar ***nərgizlənir, güllənir***.

Sellənir, nərgizlənir, güllənir və eyni ahənglə yaradılmış *əllənir, şöhrətlənir, bəllənir, tellənir, yellənir* kimi sözlərin poetiklik imkanları göz önündədir. Bu cür sözlərin fəallığını artırmaq milli dilin başlanğıcında olduğu kimi, bu gün də zəruri və faydalıdır. Aşağıdakı misralar, elə bil, bu gün deyilib:

Yanında dayanan yoldaşların var,
Sirrini saxlayan ***sirdaşların*** var,
Sənin elin, günün, ***qardaşların*** var,
Mənim kimsənəm yox, yar, səndən ayırı.

Cinas yaratma prosesində də Qurbani gələcəyi olan, milli təmərgüzləşməyə, xəlqiləşməyə apara bilən şəkilçilərdən istifadə etmişdir:

Bahar olcaq dağlar ay ***lalələndi!***
Bulud zülf üzünə ***ayələndi***.
Biznən mey içənlər ***ayələnəndi***,
Tökülüb sədrüvə ayə, sərindi.

İlk üç misradakı son sözlərin mənaları (*lalələnmək* – lalələrlə örtülmək, *ayələnmək* – ayə yazıları kimi yayılmaq, *ayələnmək* – daha dərinlərə varmaq) ciddi şəkildə fərqlənir – bu, aydındır; bizim üçün maraqlı cəhət bu gün üçün də

morfoloji neologizm səviyyəli qısa və emosional sözlərin (analitik formalarla müqayisədə) yaradılmasıdır.

Şübhəsiz, Qurbaninin şeir dilində düzəltmə sözlərə tarixi aspektdə baxmaq lazımdır. *Yazıcılar yazıları yazanda, Bizim də yazını yazdı xal-xala* misralarından birincisində *yazıcılar* sözündə şəkilçi *-ı-çı* deyil, *-ıcdır*. "Yazıcılar" dedikdə bugünkü mənada yazıçılar yox, tale yazarları nəzərdə tutulur.

Şeirlərdə arxaik isim formaları da onların (şeirlərin) orijinallığına, ilkinliyinə dəlalət edir:

Ay ilə gün bir-birinə **çatılı**,
Sevdiciyim yağnan bala **qatılı**.
Doğram-doğram olub közə **tutulu**,
Qara bağrım bıçağında saqının.

Bu misralarda *çatılı*, *qatılı*, *tutulu* sözləri sifətdir, *-ıl* şəkilçili fellərdən yaranmışdır. Qısa şəkildə emosional fikir ifadə edirlər.

Sələf və müasirlərinin əsərlərində olduğu kimi, Qurbaninin şeirlərində də tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin adları əsas müqayisə vasitəsi kimi işlədilmişdir. *Leyli*, *Əsli*, *Şirin*, *Züleyxa*, *Məcnun*, *Fərhad*, *Yusif* – bu cür xüsusi adlardandır. Lakin öz müasirlərindən və görkəmli sələflərindən fərqli olaraq, Qurbani elə xüsusi adlar da işlətməmişdir ki, bunlar dilin həqiqətən milli inkişaf və ümumiləşmə, demokratikləşmə, xəlqiləşmə yolunda olduğunu göstərir. Şairin qeyd etdiyi ölkə, mahal, şəhər adları əsasən gəzdiyi, gördüyü yerlərin adlarıdır: *İran*, *Turan*, *Dağıstan*, *Urum*, *Gürcüstan*, *Xorasan*, *Qaradağ*, *Şamaxı*, *Gəncə*, *Bərdə*, *Ordubad*, *Naxçıvan*, *Kəbə*, *Mərənd*, *Təbriz*, *Qars*, *Kufə*, *Dəməşq*, *Şəhrizər*, *Diri* və s. Bunlar şimalı-cənublu bütün ölkəni əhatə etməklə yanaşı, Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan digər qonşu ərazilərin adlarını da ilk dəfə belə geniş vüsətlə poeziyada sabitləşdirmişdir. Şair bəzən haqqında danışdığı obyektin tarixini, bu sahədə ayrı-ayrı şəxslərin, cəmiyyətlərin rolunu da qeyd etmişdir.

Kəbəni tikdirdi İbrahimxəlil,
Qibləni də islam inam eylədi –

misraları ilə göstərir ki, Kəbə hələ İbrahimxəlil peyğəmbərin vaxtından mövcud olsa da, onu müsəlmanlar qibləyə çevirdilər.

Xüsusi adların bir çoxu – əksər antroponimlər XVI yüzilliyin ictimai-siyasi, dini-teoloji, ədəbi-elmi mühitindən xəbər verir və həmin dövr üçün daha səciyyəvidir. *Şeyx oğlu Şah - Şah İsmayıl, Ziyad xan, Qara vəzir, Qarslı Osman, Nuru bəy, Abdulla xan, Mirzalı xan, Dədə Yediyar, Şirvanlı Dostu, Aşıq Heydər* şairin müasirləridir. Ziyad xan Gəncə xanıdır, oğlu Şahverdi Soltan 1546-cı ildə Gəncə bəylərbəyi təyin edilmişdir. Qars hakimi Qarslı Osman 1548-ci ildə Təhmasibin oğlu II İsmayıl təfəfindən məhv edilmişdir. Nuru bəy şairin dostu olmuş, ona at bağışlamışdır. Mirzalı xan şairin atası, Dədə Yediyar, Şirvanlı Dostu, Aşıq Heydər dövrün görkəmli ozanları olmuşlar. Bütün bunlar poeziyanın xəlqiləşmə və milliləşmə istiqamətində nə qədər irəlilədiyini aydın göstərir.

Bir sıra antroponimlər şairin real aləmdən aldığı, özünün yaratdığı insan surətlərinin adlarıdır: *Pəri, Salatın, Narınc, İncə, Nigar, Gülsənəm, Xuban – Şahi-Xuban, Maral xanım, Peykər xanım, Məsmə* və s. "Pəri" sözü şairin qoşmalarında həm ümumi, həm də xüsusi isim kimi işlədilmişdir. Bu söz hələ M.P.Vaqifdən çox-çox əvvəl Qurbanı tərəfindən sevgili obrazının ən işlək adına çevrilmişdir. Qurbanının onlarca şeirində pəri obrazına rast gəlmək mümkündür. Ona görə də bu sözün iki əsr sonra M.P.Vaqifdə tam yeni obraz kimi dərkı doğru deyildir.

Şübhəsiz, Qurbanının işlətdiyi antroponimlərin bir qismi dini şəxsiyyətlərin adlarıdır: *Məhəmməd, Əli, Musa, Mehdi, Cəbrayıl, Mikayıl, İsrail, Fatimeyi-Zəhra, Zübeyni-Zəbər, Abidin, Baqirin, imam Cəfər, Museyi-Kazım, doqquzuncu imam Məhəmməd Tağı, Həsən Əsgəri, Sahibzaman, İbrahimxəlil, Cəlil, Cabbar, Süleyman, Yunis, Yəqub* və s. Bu adlar içərisində daha çox təkrar olunanı həzrət Əlinin adıdır. Şair daim böyük ehtiramla yad etdiyi xəlifənin adının əzəmətli perifrəz və

epitetlərinə müraciət etmişdir: *Şahi-Mərdan, Şahi-Mərdan Əli, damad Əhmədi-Mürsəl, Murtuza Əli, Şiri-əzəm Heydər. "Məhəmməd" sözü ilə yanaşı, Əmin, Əhmədi-Mürsəl, Mustafa* sözlərini də işlətmişdir.

İdeoloji baxışlarla bağlı dini xüsusi adları nəzərə almasaq, Qurbaninin istifadə etdiyi onomastik leksika müasirdir və XVI əsrdən müasirliyə gətirən yolun möhkəm bünövrəli başlanğıcıdır.

Qurbaninin qoşma və gəraylılarında elə dini əhvalat və hadisələrə toxunulur ki, bunlar XVI və daha əvvəlki yüzilliklərin təfəkkürünün məhsuludur. Fars mənşəli "didar" sözü üz, camal, görünüş mənasındadır. Lakin bu sözdə adi üz, adi camal yox, ilahi görünüşün təcəssümü duyulur ("Dədə Qorqud"da da bu təsiredicilik var). Ümumi fəlsəfi mənada eşq gözəllikdən doğur və həmin mənada eşq insanın daim bidarlığına səbəb olur, sonsuz təbiəti müəyyən məqama qədər dərk etmə imkanlarına işarə edir. Qurbaninin söylədiyi bəndin alt qatında bu mənalar duyulmaqdadır:

Ey şəmi-pərvanə, Salatın pəri,
Sənin hüsnün kimi mahtab olmaz.

Didarına sənin müştəq olanın

Bidar olur, gözlərində xab olmaz.

Çatmaq, yetişmək mənasında "ermək" felində də hürufi mənə duyulur:

Qurbaniyəm, ***erməmişəm***,
Yar qəsrinə girməmişəm.

Bu misralarda sufi mərhələlərini keçib allaha qovuşmaq ideyasına işarə vardır. "Nurdan badə içib eşqə dalan yar" misrasında *nur, eşq, yar* sözlərinin hər üçü rəmzi xarakter daşıyır: *nur* – allahın nurudur, *yar* – Məhəmməddir, *eşqə dalan* da Məhəmməddir – merac zamanı allahın nurundan badələr içib eşqə dalıb. Bu cür misralarda *gözəl, eşq, yar, mah, didar, eşqə dalmaq* və s. kimi söz və ifadələrin alt qatında XVI əsr oxucusu üçün aydın və aşkar olan rəmzi mənalar bugünkü

oxucu üçün elə bir məna kəsb etmir, daha doğrusu, şeir real aşiqin, real gözəlin, real eşqin təsviri təsiri bağışlayır. Əslində, şair öz fikrini elə ustalılıqla ifadə edib ki, oxucunun səviyyəsindən asılı olaraq, hər iki mənanın dərkəsi mümkündür. "Mahın yerdə yetmək olmaz sirrinə" kimi misralar uca yaradılmışın dərkolunmazlığı barədə fəlsəfi fikir ifadə edir.

Bir dəryanın kənarında gəzərdim,
Yarın şövqü məni atdı dərinə –

beytini həqiqi mənadə anlamaq olmaz. Burada Qurbani özünün ruh aləmində sərbəst dolandığı bir vaxtda Allah eşqi ilə bədən almasına, bu dünyaya düşməsinə işarə edir.

Eyni fikir aşağıdakı misralarda daha aforistik ifadə olunmuşdur:

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
"Bəli" dedim, bəlasına bələndim.

"Gözəl" də, "bəla" da rəmzi anlayışlar ifadə edir. Çox qərbdə ki, bəzən şair ilahi eşq yolunun çətinlikləri ilə cəhənnəm xofunu yanaşı qoyur və bu cür hallar Qurbanini Füzuliyə yaxınlaşdırır.

"Şah" rədifli şeir yuxarıda deyilənlərin əksəriyyətini özündə toplamaqla, Qurbaninin dini dünyagörüşünün mahiyyətini dərk etmək üçün geniş material verir:

Yer, göy yox ikən bir nəzər qıldın,
Əritdin gövhəri, dürr eylədin, şah!
Yox yerdən aləmi bərqərar etdin,
Cəmalın qəndildən nur eylədin, şah!

Gətirdin kəlamı cümlə cahanə,
Qırxları göstərdin əhli-ürfanə,
Peyğəmbər xitabın gətdin dəhanə,
Həbibin söhbətin şur eylədin, şah!

Bu qoşma yeri, göyü, insanı, onun nitqini yaradan, qırxları meydana çıxaran, peyğəmbər xitabını dünyaya yayan, kainatı öz nuru ilə işıqlandıran Allahın qüdrətinə həsr olunmuşdur. "Zülfün" rədifli şeir isə Allahın saçdığı şüa-zərrələrin qüdrətindən bəhs edir:

Gündüzün mehridi, gecənin mahı,
Qüdrət üçün sirri-ilahi zülfün.
Ucun tutan gedər həşri-behiştə,
Möminlərin püştü, pənahı zülfün.

Şəmsi mat eylədi cəmalın şövqi,
Səni görcək artdı qəmərin zövqi,
Göydə mələklərin səndən yox fərqi,
Nurdan sənə çəkmiş külahi zülfün.
Qurbani der: gözüm, yuxudan oyan,
O min bir adı gəl etgilən bəyan.
Sərasər yazılıb ayeyi-Quran,
Katiblər şərh edər ənahi-zülfün.

Bəndlərin məzmununu belə şərh etmək olar:

Yaradılış üçün ilahinin sirri olan zülflərin gündüzün günəşi, gecənin ayıdır (yəni zülf-şüaların, zərrələrin günəş şüaları, ay işığı şəklində təzahür edir). Zərrə-şüalarından yapışan (ucun tutan) behiştə gedər. Bu şüalar möminlərin arxası, dayağı, pənahıdır.

Camalının şövqü günəşi mat elədi, səni görən kimi ayın zövqü artdı (mələklər sənə zərrələridir, ona görə də) göydə mələklərin səndən fərqi yoxdur, şüa-zərrələrin sənə nurdan halə (külah-papaq) yaratmışdır.

Qurbani deyər: gözüm, yuxudan oyan (bu dünyanı, yeri-göyü, yaradıcı qan, başa düş, anla), Allahın min bir adını bəyan elə; zülf-damarların başdan-başə yazılmış Quran ayələridir ki, katiblər şərh edər.

Bütün bunlar çox qədim dini-fəlsəfi düşüncənin, hələ vaxtilə Sanskrit vedalarından məlum olan fikirlərin ustad sənətkar qələmi ilə yüksək şəkildə poetikləşdirilməsidir.

Bu cəhətdən "Pərim" qoşması daha maraqlıdır:

O məhrəm sirrinə əyyarlığım yox,
İqrarına, bil ki, inkarlığım yox.
Mənim səndən qeyri heç bir yarım yox,
Canü baş yolunda ha qail, Pərim!

Bəndin məzmunundan, həmin qoşmadakı "Özün şah, aşikar adın həqaiq", "Özün naseh, kəlamındır imamət, Səcdə edər ona gündə təmamət" kimi misra və beytlərdən aydın görünür ki, adı "həqq" olan, kəlamına bütün əhali səcdə edən, iqrar etdiklərinin heç biri inkar oluna bilməyən bu yar kainatın, yerin-göyün yaradıcısıdır. Lakin bəzən bu cür şeirlərdə real sevgiliyə aid təsvir vasitələrindən də istifadə edilir ki, bunlar şeirin başqa şeirlərlə qarışdırılması və ya sadəcə dastana uyğunlaşdırma prosesində edilən dəyişikliklərlə də bağlı ola bilər:

Əcəb növrəstədi, xub qəddü qamət,
Əcəb şəhla, əcəb şəmail, Pərim!

"Yetişdim" şeirində şair ruh aləmindən doğuluşuna, əldən-ələ, qabdan-qaba süzülərək laməkan şəhrindən – Allah məkanından bu dərin dünyaya düşdüyünə, yenidən şəriət, təriqət, mərifət mərhələlərini keçdiyinə, mərufunu tez qandığına (bilməli olduqlarını tez öyrəndiyinə) işarə edir: "Laməkan şəhrindən gəldim canə mən", "Qətrə idim, bir ümmanə yetişdim", "Düz tərpendim, mərufumu tez andım. Ədəb götdüm, yol-ərkanə yetişdim".

Qurbaninin bir sıra şeirləri – "Dedilər", "Bu işə", "Ya minəl-əta", "Əli", "Ya Murtuza Əli", "Dedim "bəli"di", "Çəkibdi" rədifli qoşmalar ya bilavasitə həzrət Əliyə həsr olunub, yaxud da xəlifənin dini-tarixi rolunu əks etdirən detallarla zənginləşdirilmişdir.

Qızılbaş-şiə təriqətinin tərəfdarları Əlini yüksək qiymətləndirir, onu "Allahın dostu" adlandırırdılar. Şiə ideologiyasına görə, haqq aşıqlarına butanı, aşıqlığı göy qurşaqlı, göy

əmmaməli, göy atlı həzrət Əli verirdi. "Qurbani" dastanı da bu əsasda qurulmuşdur. Dastanın başlanğıcında "Dedilər" şeirində "ərənlər" adı altında Əli nəzərdə tutulur:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmısan, oyan, dedilər.
Oyandım, qəflətdən açdım gözümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər.

Yuxuda abi-kövsər içən, ərənlər payinə üz sürtən aşiq olur, aşılıq qabiliyyəti qazanırdı.

Həzrət Əli çox zaman "Şahi-Mərdan" kimi, aşiq və aşıqların ümid yeri, onları çətinlikdən xilas edən ilahi qüvvəyə malik bir varlıq kimi təsvir edilir:

Bismillah eylədim, girdim meydana,
Ümidim bağladım Şahi-Mərdana.

"Ya minəl-əta" şeirində Əlinin eşq camı və buta paylayıcısı kimi rolu daha aydın söylənmişdir:

Bir kimsənə gəldi mənim üstümə,
Yazılı şəninə "ya minəl-əta".
İmam ola, damad Əhmədi-Mürsəl,
Doldurub camını eylədi əta.

İstədim mətləbim payı-Qənbərdən,
Kəramət eylədi mənə bir buta.

Əhmədi-Mürsəlin – Məhəmməd peyğəmbərin damadı – kü-rəkəni, şəninə bəxşiş sahibi olmaq yazılmış bir kimsənə, abi-kövsər camını əta edən həzrət Əli Qurbaninin daim zikr etdiyi ən müqəddəs şəxsdir. Şair onu müxtəlif epitet və təşbihlərlə əlamətləndirmişdir: "Ərənlər sərdarı o qibləgah", "Özünü Xeybəre yetirən Əli", "Dinsizləri dinə gətirən Əli", "Günü günortadan qayıtaran Əli", "Cəmi müşkülləri bitirən Əli", "Özü öz tabutun götürən Əli" və s. Qurbaninin əqidəsinə görə, "Neçə min ənbaya ondan dərs alıb", "Onun piri (həzrət Əli)

kövsər üstə saqidi". Bu misraların əsasında dərin etiqad, bir sıra dini əfsanələr durur. Əfsanəyə görə, həzrət Əli ölüm ayağında oğlanlarına vəsiyyəət edir ki, onu gecə dəfn etsinlər, qəbri düşmənlərə məlum olmasın, həzrətin nəşini apararkən nə vaxt başı aşağı ensə, oradaca dəfn etsinlər. Oğlanları gecə onu dəfn etməyə aparırlar. Bu zaman göy atlı, göy əmmaməli bir şəxs görünür. O, atdan düşüb tabuta kömək edir. Bir xeyli aparırlar və Əlinin başı aşağı endiyi yerdə qəbir qazırlar. Hər şey hazır olanda çevrilib atlını yanlarında görmürlər. Başa düşürlər ki, onlara kömək edən Əli özü imiş. "Özü öz tabutun götürən Əli" misrası bu əfsanəyə söykənir. Qurbani Əlinin bütün islam dünyasında haqq-ədalət carçısı, insanların hamisi olduğunu göstərir:

Sidqnən çağırısan, tez yetər dada,
Dillərdə söylənir: "Ya Murtuza Əli!"

Şair özünə pir, ustad qəbul etdiyi bu şəxsin mənşəyini, əzalarının nurla dolu olduğunu, hər yerdə tanındığını, sevildiyini də dəfələrlə qeyd etmişdir: "ağam əslə ərəbdi", "Üzündə niqabı bir ərəb gəldi"; "Nur ilə doluydu onun əzasi"; "Məğribdən məşriqə gəzir sədası" və s.

Əli məhəbbəti, şübhəsiz, Qurbani şeirində mühüm yer tutur. Lakin şair digər müqəddəsləri, xüsusən peyğəmbəri və onun meracını, mələklərin onu necə qarşıladığını, müqəddəs imam Rza məzarını, Həcc ziyarətinin dini dünyagörüşlə bağlı faydasını da unutmamışdır:

Xorasanda qızıl künbəz ağası,
Gözüm sənə intizarın çəkibdi.
Haq buyurdu, həbib getdi meraca,
Ona peşkəş ol Qurani çəkibdi.

Sidqi dürüst olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica.
Məhəmməd ki qədəm basdı meraca,
Pişvazına gəldi mimü lamü kaf.

"Neçədi" rədifli qıfılbandda, deyişmələrdə bir sıra dini əfsanə və hədislərə toxunulmuşdur. Xüsusən Dədə Yediyar və Şirvanlı Dostu ilə deyişmələr dini tarixə dair suallar və onların açılışından ibarətdir. "Eylədi" rədifli cahannamə isə bir sıra dini ayinlərin ardıcıl təsvirinə həsr olunmuşdur. Aşıq Məsim Səfərovdan yazıya aldığımız bu yeganə nüsxə çox pozuqdur. Şeirdə 12 imamın adları zikr olunur, "üsuliddin beşdi", "firuiddin ondu", "müqəddimat yeddidi", "vacib bildim şəkkiyyatın beşini", "müqarimat səkkizdi" kimi ümumiləşdirici misra-cümlələrlə vacibi əməllər sadalanır.

Dini dünyagörüşlə bağlı *mövlə, xuda, mələk, qülhüvəyya, qail, naməhrəm, rəbbülaləmin, kan, firistə, merac, kövsər, rizvan, məhşər, mömin, imam, oruc, namaz, zəkat* və s. kimi sözlər də dilin zəruri dini leksikası kimi milli ümumiləşmə prosesində az iş görməyib. *Üsuliddin, tövhid, nübüvvət, miad, firuiddin, təberrə, füzum, yəyum, təşəhhüd, şəkkiyyat, mərifətullah, cənabət, kəsirə, qəlil* tipli sözlər isə nisbətən az işlək olub, başlıca olaraq, "Bəyan eylədi" əsərinin dilindədir. Dini və təriqətçilik dünyagörüşü ilə bağlı leksika, dini hadisə və obrazlar şeirlərin də mühafizəsinə səbəb olmuşdur.

Qurbani şeirlərinin ilkin formasını qoruyub saxlayan vasitələrdən biri də izafət tərkibləridir. İzafət tərkiblərinin az və anlaşıqlı olması, tərəflərinin məlum və ümumişlək sözlərlə ifadə edilməsi qoşma və gəraylıların dilini xəqiləşdirir. Həm də bunlar elə seçilmişdir ki, poetiklik imkanları ilə şeir dilinin emosionallığını artırır. *Şahi-xuban, şəmi-pərvanə, daneyi-xal, aləmi-röya, xətti-Süleyman, ərzi-hal, şahi-Xorasan, xaki-rah, güli-xəndan, abi-həyat, bərgi-ireyhan, fəsli-bahar, şöleyi-fəraq, ab-rizvan, ruzi-əzəl, çərxi-fələk, mürşidi-kamil, təbib-i-naşı, dar-ül-əman, əhli-ürfan, sirri-ilahi, həşri-behişt, ayeyi-Quran, abi-kövsər, şahi-vilayət, nuri-cəlil* kimi izafət birləşmələri əksəriyyət etibarilə hamının bildiyi, işlətdiyi birləşmələrdir. Bunların içərisində *eynəl-yaqut, ənahi-zülf* kimi komponentlərindən biri çətin sözdən ibarət olanlar çox azdır.

İzafət birləşmələri Qurbaninin şeirlərində əsasən yuxarıdakılardan ibarətdir. Lakin milli dilin sintaktik quruluşu əsasında yaranmış: *felli dərviş, mina qədd, naşı bağban, aşiqindən küsən dilbər, şeyda bülbül, belə cəllad, min bir bəla, qəmgin könül, yazıq Qurban; çeşmim gölü, sonam teli, cəllad qurbanı, əttar dükanı, bulaq üstü, əcəl şərbəti, gözəllər muyu, dan yeli, ilan yurdu, quzey qarı, bel kənarında, xublar şahı, könül quşu, xanlar xanı, gözəllər gözəli, gözəllər xası, gözəllər şahvarı, ayrılıq şərbəti, cəhənnəm xofu, eşq havası, xublar küçəsi, hicran sənətkarı, qəm tüccarı, çeşmim yağı, bəy oğlu, şeyx oğlu, şadlıq xəbəri, məhsul ayı, cənnət bağı, vilayət yiyəsi, kərəm kanı, qırqlar məclisi, ərənlər payı, ağalar ağası, ocaq qırağı, qızıl günbəz ağası, göz bulağı, hicran dəryası, haq mizanı, İsrafil suru, Kufə əhli; camalın şövqü, şahların şahı, xubların xubu, bu dünyanın üzündə, cahan xublarının cəlvədarı, gözəllər şuxinin sitəmkarı, sənin hüsnün, sənin didarın, qızların qovğası, könlümün mətləbi* və s. kimi Qurbani şeirində müxtəlif sözlərin əhatəsində daha emosional təsir gücünə malik olan, milli inkişafa daha intensiv aparan birləşmələrin hamısını seçib bura yığmaq üçün qoşma və gəraylıları, deyişmə, təcnis və divaniləri bura köçürmək lazım gələrdi.

Qurbani şeirində emosional boyanı gücləndirən, ustad sənətkarın yüksək duyğularının ifadəsinə başlanğıcdan xidmət edən vasitələrdən biri də şairin müraciət-xitablarıdır. İlk misralardan oxucunun qəlbinə xoş və ilıq bir təsir buraxan feli sifət tərkibli müraciət-xitablar Qurbaninin şeirləri üçün çox səciyyəvidir və bütün sonrakı el sənətkarları üçün nümunədir. "Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri", "Sallana-sallana gedən Salatın", "Başına döndüyüm ay pərizadə", "Başına döndüyüm vəfalı dilbər", "Başına döndüyüm alagöz pəri", "Pəncərədən hayıl-mayıl baxan yar" kimi müraciət-xitablarla başlayan şeirlərdə saf və təmiz ürəyin çırpıntıları, xəfif və zərif bir giley, narazılıq, arzu, istək, vəfa, dostluq, səmimiyyət ifadə olunur, misra-xitablar əvvəldən şeirin ahəngini, intonasiyasını müəyyənləşdirir. Bunlar aşiqanə qoşmaların lirik müraciətləridir.

Qurbaninin qoşmalarında zəmanə hadisələrinə münasibət, haqsızlığa üsyan, şahlara, vəzirlərə, yerli hakimlərə, din xadimlərinə, müqəddəslərə, dostlara, yaxın adamlara, rəqiblərə, paxillara müraciət, yaradana məhəbbət, hörmət-ehtiram geniş yer tutur. Bütün bunlar şairin poeziyasında müraciət-xitabların əlvan nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlar şeirlərin əslinin mühafizəsini şərtləndirməklə yanaşı (dastana uyğunlaşdırmalar zamanı, təbii ki, bəzən bu cəhət də pozulmuşdur), şairin dostlarını, tanışlarını, rəğbət bəslədiyi adamları, rəqiblərini, düşmənlərini, bir sözlə, zəmanə adamlarına münasibətini müəyyənləşdirmək üçün də əhəmiyyətlidir. Bəlkə də "Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim" misrası və bu misra ilə başlayan "Mənim" rədifli şeir olmasa idi, Qurbaninin dövrünü, zamanını, Şah İsmayıl ilə əlaqə və münasibətlərini, bəzi tərcümeyi-hal qeydlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmazdı. "Vəzir, sana qarğayıram" gəraylısında və bir sıra başqa şeirlərində əyalət vəziri barədə qəzəb və nifrət dolu sözləri olmasa idi, onun Xudafərimdən qolubağlı keçirilib şah divanına aparılmasının ümumi səbəbi də qaranlıq qalardı. Şairin müraciət obyektləri çox rəngarəngdir: "Başına döndüyüm Gəncənin xanı", "Başına döndüyüm ay xanlar xanı", "Başına döndüyüm gül üzlü cavan", "Ey şəmi-pərvanə, salatın pəri", "Başına döndüyüm şahların şahı", "Eşq əlindən saralıban-solan yar", "Bimürvətin, biinsafın balası", "Mənlə bəhs eləyib gözələm deyən", "Xorasanda qızıl künbəz ağası", "Şirin yuxusuna qurban olduğum", "Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl", "Aylar, illər həsrətini çəkdiyim", "Ala gözlü nazlı pəri" və s. Müraciət-xitabların emosionallığını, rəngarəngliyini müşahidə etmək üçün aşağıdakılara da diqqət yetirmək olar: "ay ağalar, ay qazılar", "aşıqindən küsən dilbər", "canım təbib, gözüm loğman", "canım ana, gözüm ana", "başına döndüyüm", "ay ariflər", "ey sevdiyim", "a zalım", "ey gözəl", "qasid", "ay qız", "ay güli-xəndan", "Pəri xanım", "fəsli-bahar gülüstanım", "gözəllər şahvarı canım", "vəfalı dilbər", "ey nazənin", "ey gül", "ey dilbər sevdiyim", "xanım", "gəlin", "sevgilim", "canan", "könlü", "dağlar", "başı çənli, qarlı dağlar",

"axar sular, tər bulaqlar", "fərş döşəli ağ otaqlar", "səbzə bostan, sarı tağlar", "gözlərim", "şah", "qarı nənə", "ay Nuru bəy", "ya həzrət Əli", "səfil", "qadir Allah", "aman Allah", "ya Murtuza Əli", "mehribanım ay oğlan"... Bəzən xitablar emosional əlavələri ilə birgə işlənmişdir: *"Vilayət yiyəsi, ey kərəm kanı, Dünyavü axirət darüləmanı", "Ay gürcü qızlar, Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar"*. Bəzən şair gözəlin gözəllik əlamətlərini yalnız xitabların vasitəsilə ifadə etmişdir:

***Ey qaşları kaman, kirpikləri ox,
Gözləri hərami, qəməzləri şux,
Gözəl adam, səni sevdim dəxi çox!***

Rədif-misranın xitablardan ibarət olması da şeirin emosionallığını artırmışdır: "Bayqudan viranda qalan canım, hey" "Gəməsi girdabda qalan canım hey", "Sarı gül kimi solan canım, hey", "Yusif tək zindanda qalan canım hey" və s.

Müraciət məqamında – möhür bəndlərdə "Qurbani", "Dirili Qurban" sözləri də lazımi qaydada işlənmişdir. "Aşiq Qurbani" müraciətinə yalnız bir dəfə deyismələrdə rast gəlirik ki, görünür, bunu da aşıqlar əlavə etmişlər.

Milli-təbii obrazlılıq vasitələri

Müşahidələr göstərir ki, Qurbaninin şeirləri nadir memar əlinin məhsulu olan heykəllər kimi qüsursuz olmuşdur. Bütün anlaşılmaz, naqis, mənasız, rəqib misra, beyt və kəlmələr sonralar əlavə edilmişdir. "Qurbani" dastanı müxtəlif epizodlarla genişləndirilərkən şüurlu şəkildə misra və beytlərdə dəyişiklik edilmiş, şairin gözəl və mənalı qoşmaları dastana uyğunlaşdırılmalar zamanı xeyli dəyişikliyə uğramış, bəzən bəsitləşdirilmiş, lorulaşdırılmışdır. Lakin bütün bunlarla bərabər, şairin gözəl misra və bəndləri, əksər şeirləri insaf gücü ilə

mühafizə olunmuşdur. Bu cür şeirlər yüzilliklər arxasından işıq saçaraq özünə yol açmışdır.

Şübhəsiz, bütün başqa əsərlərdə olduğu kimi, Qurbaninin poeziyasında da fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik və üslubi vasitələr, məcaz növləri, bütün digər bədiilik və ifadəlilik vasitələri kompleks halda Qurbani dilini şərtləndirir. Sözlərin çoxmənalılığı, antonim qarşılaşdırmalar, fikrin sinonim cərgələrlə dolğunlaşdırılması, omonimlər və ustalıqla yaradılmış cinas qafiyələr, ümumişlək leksikanın böyük üstünlüyü, poetik sözlər, az-az təsadüf edilən qəliz alınmaların ümumişlək sözlər mühitində "zərərsizləşdirilməsi", ümumxalq dili leksikasının zəngin emosionallıq imkanları, incə və zərif yumor, diqqətlə yaradılmış epitetlər, müqayisələr, metaforalar, mübaligələr, şeirə xalq ifadə tərzinin ruhunu gətirən frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, hikmətli sözlər, məsəllər, həzin intonasiya, poetik ritm, düzgün ölçülər, ahəngdarlıq, ictimai motivlərlə məhəbbət motivlərinin, təbiət və insan təsvirinin, dini və dünyəvi görüşlərin eyni şeirdə növbələşməsi, daxili dialoqlar və s. Qurbani poeziyasının millilik keyfiyyətlərini, forma və bədiilik xüsusiyyətlərini şərtləndirən mühüm amillər, əlamətlər, vasitələrdir. Klassik aşiq ədəbiyyatının, el sənətinin bütün nümunələri bunların kompleks halda seçilib işlədilməsi ilə təşəkkül tapır. Lakin seçmə, ayırma, götürmə, fikri bunlardan bu və ya digəri üzərində qurma qabiliyyəti sənətkarın qüdrəti, zövqü və istedadı ilə bağlı olur. Qurbani şeirləri səhərin ilıq nəfəsi kimi mülayimdir, xoş əhval yaradır, insanı səmimi olmağa, yüksək arzulara qanadlandırır, ona ruh və nikbinlik verir.

Səhərin dan yeli kimi,
Əsmə, qadasın aldığım!
Mənim səbrü qərarımı
Kəsmə, qadasın aldığım!

Yaxud:

Durum dolanım başına,
Aşıqindən küsən dilbər!

Gözlərini dik gözümə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər! -

bunlar aşiqin dilindən qopan sözlər, cümlələr deyil, ürəyindən qopan pıçıltılardır; bunları qulaqda yox, ürəklə, qəlblə qəbul etmək, duymaq olar. *Qadasın aldığım, səbrini kəsmək, qərarını kəsmək, başına dolanmaq, gözünü gözünə dikmək* kimi ifadələr üzərində qurulmuş misralar aşiqin həyəcanlarını təsirli və titrək dillə ifadə edir. "Səhərin dan yeli kimi əsmə (titrəmə)" sözləri sevgilinin kövrəkliyini, saflığını, paklığını hiss etdirir. Aşiq "narazı" qaldıqda da sevgilini yüksəklik gətirən vasitələrlə müqayisə edir; danışdırmaq, dindirmək yox, onu duymaq, onun qəlbini oxumaq, baxışların ömrünü uzatmaq, sükutu qorumaq istəyir.

Zərif duyğuların ifadəsi üçün epitet, müqayisə və metaforaların yaradılması, seçilib işlədilməsi şairdən böyük ustalığ tələb edir. Qurbani həssas və dərin duyğulu bir sənətkar olub, müqayisə vasitələrini zövqlə seçmişdir. İşlətdiyi epitetlər, müqayisə və metaforalar şeirlərinin uzunömürlülüüyünü şərtləndirən, oxucunu Qurbani poeziyasına çəkən əsas əlamətlərdəndir. Gəraylı və Qoşmalarda: *mina qədd, bağrı daş pəri, gülabatın naxış, şirin sözlər, ay üz, tər lan duruş, sərxoş yeriş, şirin can, quba qazlar, əlif qədd, əbrişim tellər, mürəssə saç* və s. kimi epitetlər təsvir obyektinin – lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi və zahiri əlamətlərini əks etdirən əsas vasitələrdəndir. *Şeyda bülbul, felli dərviş, aşiqindən kəsən dilbər, qadir Allah, tər bulaqlar, qəşəng pəri, vəfəli dilbər, qıya baxış, şirin can, canlar alan nigar, üzü dönmüş sitəmkar, xoş gün, xoş saat, naşı təbib, şirin sözlü məhəbub, qıvrım tellər, namərd adam, qaynaqsız bulaqlar, bəyaz bilək, siyah tellər, gözəl adam, gül üzlü yar, yazıq canım* və s. bədii təyinli birləşmələr dini və dünyəvi əşya və hadisələrin əsas cizgilərinin emosional təsvirinə xidmət edir. Bu silsilədən *könlüm evi, çeşmim qanı, əcəl şərbəti, qəm libası, dağların ilqarsızlığı, hicranın odu, eşqin sitəmi, çərxin əli, könül quşu, könlümün mətləbi,*

eşq odu, ömür bağçası, baxtın yatması kimi metaforalar fikir ifadəsinin estetik keyfiyyətini daha çox gücləndirir.

Qurbaninin müqayisələri sevgilini ucaltmaq, onun gözəlliyini nümayiş etdirmək, aşiqin səbr və dözümlünü, təmkin və iradəsini əks etdirmək məqsədi daşıyır. Müqayisələr bənzərlik, oxşarlıq, yaxınlıq etibarilə müqayisə obyektini ilə müqayisə vasitəsinin zərif xüsusiyyətlərinə əsaslanır: *yarın qoynu – əttar dükanı, cənnətülməva; sevgili – kölgədə dayanmış quzey qarı, su sonası; sevgilinin rəngi – dağlarda lalə; sevgilinin duruşu – tərən duruşu; sevgilinin sinəsi – şonqar yuvası; sevgilinin gözləri – nərgiz; aşiq – haq verən paylara qail olan sail; sevən aşiq – Məcnun və s.*

Bunların içərisində *sevgilinin qaş* – *Kəbə küncü* kimi dini məkan və varlıqlarla, mövhumı ilə müqayisələr çox azdır. Şair sevən aşiqi və sevgilini gözəllik rəmzi olan əşya və hadisələrlə müqayisəyə daha çox meyilli olmuşdur. Müqayisələr ona görə təsirlidir ki, əksəriyyət etibarilə mübaligələr üzərində qurulmuşdur: *sevgilinin üzü – alov; məhəbbət – dərya; aşiqin göz yaşları – Ceyhun; aşiq – yarın qulluğunda gözübəğli tərən və s.* Müqayisə vasitələri həcmcə kiçik olduqda öz gözəlliyi, zərifliyi ilə təsvir obyektini daha çox yüksəldir: *aşiqindən ayrılmış yar – boynubükük bənövşə; sevgili – zər; tər qönçə və s.* Əksəriyyət etibarilə orijinal olan Qurbani müqayisələrinin bir qismi klassik yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda ənənəvi işlənən müqayisələrdir: *sevgili – dağlarda maral, düzlərdə ceyran; sevgilinin qaş* – *kaman; qəddi – əyri yay; zülf – bulud və s.* Şair bəzən sevgilinin qarşısında aşiqin acizliyini əks etdirən mübaligəli - mənfi vasitələrdən də istifadə etmişdir: *sevgilinin gülüşü – nəstər; gözləri – yağ* və s.

Qurbaninin müqayisələri ona görə təsirli və gözəldir ki, əksərən şairin şəxsi müşahidələrindən doğur. Diri kəndinin xarabalıqları yaxınlığında, əncir və üzüm bağları arasında kəkliklərin qaqqıltısı insanda qərribə nisgilli duyğular oyadır, düşünürsən ki, Qurbani bu qaqqıltıları dinlədiyi üçün "Kəklik gülüşlərin qulağımdadır" kimi misralar yaratmışdır. Diri gözəllərinin gözlərində qovrulan sürməni müşahidə etdiyi üçün "Sürmə tək

qovruldu göz bulağında" kimi təsirli, orijinal misralar, müqayisələr qurmuşdur.

Şair öz sevgilisini Leyli, Əsli, Şirin ilə müqayisə edir, onu klassik sevgi rəmzləri səviyyəsinə qaldırır, özünü əzabkeş Fərhadla, Məcnunla, Yəqubla, Yusiflə qarşılaşdırır. Lakin Qurbaninin aşiqi yalnız məhəbbət əzabkeşi deyil, qürbət əzabı içərisindədir, vətən dərdi, zorla vətəndən didərgin salınması ona qan ağladır:

Yəqub kimi qan ağlaram Kənanda,
Yusif tək zindanda qalan canım hey!

Bu cür misralar Qurbaninin zorla Türkiyəyə aparıldığı, şair üçün sürgün və ya əsirlik sayılan bir dövrün yadigarıdır.

Qurbani təzadlardan, antonim qarşılaşdırmalardan, əsas mənasına görə ümumiləşən, məna çaları ilə fərqlənən sinonim cərgələrdən, dilin polisemantizm imkanlarından, məcazlardan – sözün məcazilik potensialından, leksik və frazeoloji təkrarlardan sənətin yüksək tələbləri səviyyəsində istifadə edə bilmişdir.

Şairin işlətdiyi təzadlar aşiq vurgunluğunun hüdudsuzluğunu əks etdirmək, sevgilini uca göylərə qaldırmaq məqsədi daşıyır. Bu, elə bir sevgili, elə bir gözəldir ki, «qiya baxışı» ilə ortalığa qan salır, aşıqın «ağ ürəyinə, qara nöqtə qoyur»:

Bimürvətin, biinsafın balası,
Mən səni sevmişəm sağ ürəyimdə.
Qiya baxdın, ortalığa qan saldın,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə.

İkinci misradakı «sağ» sözü tərəf mənasında deyil, sağ-salamat, təmiz, ləkəsiz, ağ mənasındadır və son misradakı «ağ» sözü ilə sinonim kimi işlədilmişdir. Misralardakı sinonim və antonimlər sadə bir fikrin (sevgi salamat ürəyimi xəstələndirdi) həqiqi poetik səviyyədə ifadəsinə imkan yaratmışdır.

Antonim sözlərin Qurbani üslubunda fəlsəfi ümumiləşdirmə keyfiyyəti də maraqlıdır:

Bu çərxi-fələyin nərdivanı var,
Enən ağlayarmış, qalxan gülərmiş.

Müxtəlif nitq vasitələrinin – sözlərin, ifadələrin, bütöv misra-cümlələrin sinonimliyi fikrin lazımi çalarda çatdırılmasına kömək edir. Şair lirik, fəlsəfi, ictimai-siyasi fikirlərini, aşıqın arzu və istəklərini, düşüncə tərzini sinonim vasitələrlə daha emosional ifadə edə bilmişdir. Sinonim cərgələr çox vaxt konkretlə, xüsusi ilə ümuminin münasibətindən irəli gəlir:

Gecə-gündüz, vaxt-bivaxt ağlaram,
Çəşmim yaşı ***Ceyhun olur, sellənir.***
Yaz mövsümü bülbül dil-dil ötəndə
Bağ-bağçalar ***nərgizlənir, güllənir.***

Hər misrasındakı fikrin sinonim vasitələrlə ifadə olunduğu bu bənddə *gecə-gündüz* ilə *vaxt-bivaxt*, *Ceyhun olmaq* ilə *sellənmək*, *yaz mövsümü* ilə *bülbülün dil-dil ötdüyü vaxt*, *nərgizlənmək* ilə *güllənmək* eyni məna axarında birləşdirilmiş, poetik fikrin sel kimi gur və şaqraq, bülbül səsi kimi xoş və həzin ifadəsinə imkan yaratmışdır. Dilə nəzəri baxışın böyük inkişafa malik olduğu indiki əsrdə fikri belə yığcam, təbii, obrazlı ifadə etmək hər şairə hər vaxt nəsib olmur. Şairin bütün qoşma və gəraylılarına belə bir sənət ruhu hakimdir.

Qurbaninin şeirləri əksəriyyət etibarilə birinci şəxs, aşıq-şairin dilindəndir. Bilavasitə sevgilinin dilindən söylənmiş şeirlər çox azdır və görünür, bunlar dastan üçün düşünülmüşdür. Buna görə də biz şairin poeziyasında ilk növbədə aşıqın düşüncə və iztirablarının, kədər və sevincinin, aşıq vurğunluğunun, aşıqın ictimai zülmə, ədalətsizliyə qarşı üsyanının şahidi oluruq. Sevgilinin daxili mənəvi və zahiri keyfiyyətləri, düşüncəsi, aşıqə münasibəti, ətraf aləmlə əlaqəsi

barədə məlumatı da aşiqin dilindən alırıq. Sevgili daim şair-aşiqin təsvir obyektidir:

Halqa-halqa, qıvrım-qıvrım, çinbəçin
On dörd hörük gördüm bel kənarında.

Bu cür yığcamlıq, təbiilik, sinonimlik, obrazlılıq arxasında «on dörd günlük ay kimi gözəl» təsəvvürü yaranır.

Qurbaninin şeirləri frazeoloji tərkibi ilə də əslini mühafizə etməklə yanaşı, dilin demokratikləşməsi, xəlqiləşməsi, milliləşməsi istiqamətində inkişafa kömək etmişdir. Şair ümumişlək frazeoloji vahidlərə elə poetik sözlər əlavə etmiş, ifadələri elə poetikləşdirmişdir ki, dolğun bir şeiriyyət yaranmışdır: *canı çıxmaq – çıxsın ilqarından dönənin canı, evini yıxmaq – yıxıbsan könlüm evini, başına dolanım – durum dolanım başına, ağılını almaq – aldın aqlım əldən, cəfa çəkmək – çox cəfa çəkdim yolunda, qəhr çəkmək – zimistan qəhrini çəkmək, ələ düşmək – düşdüm dilbilməz əlinə* və s. İnversiya və frazeoloji vahidin işləndiyi mühit, əlaqələndiyi sözlər fikrin modal boyasını son dərəcə gücləndirir. *Murada yetmək, cəfa çəkmək, canını almaq, günü qara keçmək, əl atmaq, ömrü bada vermək, murad almaq, səbrü qərarını kəsmək, qan içmək, qaçaq düşmək, dada yetmək, xətrinə dəymək, gözü düşmək, daşını atmaq, qan tökmək, sirr sözünü açmaq, qədəmini azmaq, göz dəymək, gözlərində xab olmaq, çöllərə salmaq, səfa sürmək, candan eyləmək, aqlın itirmək, ayrılıq çəkmək, vəslə yetmək, söz atmaq, başına bəla gətirmək, yola gətirmək, hala gətirmək, güzəri düşmək, üzü gülmək, vüsala ermək, can almaq, ixtiyarı əldən getmək, ədəb götürmək, yol-ərkanə yetişmək, cüda salmaq, yaxa yırtmaq, baş açmaq, üz qoymaq, eşqə düşmək, buta vermək, qərarı kəsilmək, xətrinə dəymək, ah çəkmək, həsrətini çəkmək, dərini çəkmək, qovğası kəsilmək, əli yara yetmək, kamını almaq, qara bağlamaq, dağa-daşa salmaq, nəzər qılmaq, könlü qubar eləmək, yada salmaq...* kimi frazeoloji vahidlər ilk nəzərdə ifadə etdiklərindən daha dərin mənalar ifadə edir. Şeir dilindən

təcrid edilmiş bu cür sabit birləşmələrin öz yatağında təsir gücü və semantik yükü düşündüyümüzədən daha artıqdır.

İfadələrdə XVI əsr dilinin semantik və struktur spesifikasiyi özünü qorumaqdadır. «Qədəmini azmaq» sonralar ümumiləşərək «yolunu azmaq» şəklində sabitləşmişdir; «qan tökmək» – Füzuli şeirinə məxsus gözlərindən qan-yaş tökmək mənasındadır; «vüsalına ermək» – sufi terminoloji semantikasına malikdir; «ədəb götürmək», «yol-ərkanə yetişmək» ifadələrində də eyni çalar vardır; «dada gəlmək» – şikayət etmək mənasını saxlamışdır; «yaxa yırtmaq», «baş açmaq» – yaxın mənalı olub, dost yolunda özünü fəda etmək mənasındadır. Təbii olaraq, ifadələrin hamısında səciyyəvi məna və emosional çalar vardır.

Qurbanidə sözün həm ilkin, həm də məcazi mənaları özünü mühafizə etmişdir. «Könlü qubar eyləmək» ifadəsində «qubar» sözü dərd, qəm mənasında – məcazi mənadadır; lakin şair bu sözün ilkin mənasını da saxlamışdır: «Yollar qubarlanır, toz dəyər sana» – misrasında şair həmin sözü «tozlanmaq, tozu qalxmaq» sözlərinin sinonimii kimi işlətməmişdir. Bu cür ilkin məna Füzulidə də işləkdir: «Ağlama, ey göz, qubari-dərgəhi nəm olmasın».

Frazeoloji vahidlər içərisində alqışlar, qarğışlar, söyüş bildirən ifadələr dövrün nitq xüsusiyyətlərini, misraların təbii-orijinal formasını qorumaq baxımından faydalıdır. Şeirlərdə: *başına dö-nüm, sənə qurban, dərdin alım, Həsənə, Hüseyinə canımız qur-ban, şirin yuxusuna qurban olduğum, başına döndüyüm; sən ol tarı, sən olasan səni şahı-Xorasan, sən Allahı seversən; aralıqdan haq götürsün xayını, vəzir də mənim tək kamın almasın, qaralar bağlasın; hifz eylesin səni tanrı bələdan, tapsın, ey gül, canın səhhət şəfadən, onu Allah saxlasın; şükür dərgahına qadir Allahın* və s. əzizləmə, and, qarğış, alqış, yalvarış bildirən ifadələr dövrün dil mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, milli dilin tərkib elementləri kimi, bu gün üçün də müasirdir. «Yetirməsin» gəraylısında şair nifrət etdiyi vəzir: *haq diləyin yetirməsin, göydən min bir bəla ensə, birin səndən ötürməsin, qan qusasan laxta-laxta, meyitin qalsın arada, sağ*

gözünə batsın bıçaq və s. acı qarğışlara tutur ki, bu da, bildiyimiz kimi, ciddi bir narazılıqla bağlıdır.

Qurbaninin şeir dilindəki əksər atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, uzun bəşəri təcrübə əsasında ümumiləşmiş fikirlər ifadə edən hikmətli cümlələr XVI əsrdə olduğu kimi, bu gün də xalq təfəkkürünün məhsulu olan qiymətli dil vasitələridir. Şeirlərin müasirliyinin bir səbəbi də bunlardır. «Ədalət hakimin haq divanı var», «Əl aparmaq olmaz haqqın işinə», «Nə günüm günüzdü, nə gecəm gecə», «Böyüklərdən əta, kiçikdən xəta», «Mərd iyid odur ki, dediyin tuta», «Bu dünya dediyin bir boş ələkdi», «Namərd adam qalibliyin arzular» kimi məsəllər dövrün düşüncə tərzini qoruyur, əbədilik çalarına da malikdir. Şair məsəllərə yaradıcı yanaşmış, onları şeirin məzmun və ahənginə ustalıqla uyğunlaşdırmışdır:

Məsəldir, deyərlər: **«*Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb, dovşan gülərmiş*».**

Bəzən bütöv bir bənd ümumiləşmiş cümlə-aforizmlər üzərində qurulmuşdur:

***Bulud olan qalxar havada gəzər,
Aşıq olan yarın bağırını əzər,
Qəvvəs olan girər dərinə üzər,
Bir dərin var, bir dərgə var, bir dayaz.***

Bu cəhət gəraylılarda da özünü göstərir:

Alçaq yerdən duman qalxar,
Dağı dolana-dolana.
Göy üzünü bulud alar,
Mahı dolana-dolana.

Hikmətli sözlərin, aforizmlərin, monolit cümlələrin bir çoxunu şair özü yaratmışdır:

Qurbani der: Hər kim şaha kəc baxar,
Onun kamalına tez zaval olu.

Ayrı-ayrı bəndlərlə yanaşı, bəzən bütöv şeirlərin də məsəllər, aforizmlər əsasında qurulduğu müşahidə olunur ki, bunlar Qurbani şeirinin hikmət mənbəyidir:

Baxgilən fələyin ruzigarına,
Əyyam xoş keçəndə dövrən gülərmiş.
Bəhrəli çağlarda, məhsul ayında
Bağı bar verəndə bağban gülərmiş.

Qurbani, qəmlənmə, **kərəm kanı var,**
Ədalət hakimin haq divanı var,
Bu çərxi-fələyin nərdivanı var,
Enən ağlayarmış, qalxan gülərmiş.

Qoşma və gəraylılarda dini və dünyəvi həqiqətlərin ümumiləşmiş cümlə aforizmlərlə ifadəsi çox zəngindir: *Kimi ağa, kimi nökar, Nökar olan cəfa çəkər; Hər üzünə gülənlərə Etibar etmək olmaz; Dərdbiləni dərdbilməzə giriftar etmək olmaz; Piltə şölə verər yağın içində; Hər kəs nə iş tutsa, gələr başına; Əskik olmaz qoç ığidin xətası; Həmişə ruzigar belə dar olmaz; Hər bir adam öz yerində oturmaz; Bir mən ölməyənən dünya tar olmaz; Seçər dürr versən xoca sərrafa; Canan harda olsa, can alar anda; Adətdi, dərəllər yaz bənövşəni; Muxənnətin sözü adam öldürər; Əvvəl başdan belə yazılıb yazı; Şahım şəfaətçi, haqq özü qazı; Möminlərin yeri cənnət bağıdı; Sidqi dürüst olan yetişər haca; Hər adamın tayı, tuşu, babı var; Tutmaq olmaz hər yetənlə pəncə, hey; Günü keçmiş qarı gəlib qız olmaz; Qarılarda işvə, qəmzə, naz olmaz; Bir gülünən bahar olmaz, yaz olmaz; Təbib birdi, dərd minbirdi, yara yüz; Belə getməz, əlbət, gəli bir də yaz...*

Məcəzilik vasitələri içərisində arxaik söz və ifadələrin məhdudluğu Qurbani poeziyasının dilini Azərbaycan dilinin xəlqiləşmə, demokratikləşmə, milliləşmə dövrünün ilkin-başlanğıc abidəsi kimi tədqiqatə cəlb etməyə imkan verir.

[Biz bu yazını mətbəyə verdiyimiz zaman prof. Nizami Cəfərovun yenidən çapdan çıxmış «Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi» (1996) adlı maraqlı kitabı əlimizə keçdi. Kitabda iki çox mühüm məsələ bizi cəlb etdi: Azərbaycan dilinin, müəllifin təbiri ilə desək, «Azərbaycan türkcəsinin» başqa türk dillərindən ayrılması, müstəqilləşməsi məsələsi; Azərbaycan milli dilinin təşəkkül və inkişafı məsələsi.

İkinci məsələ «Qurbani» mövzusu ilə daha çox bağlıdır, lakin yeri gəlmişkən, biz birinci məsələyə də öz münasibətimizi bildirmək istəyirik.

Müəllif türk dillərinin inkişaf yolunu roman dillərinin inkişaf yolu ilə analoji müqayisədə şərh edir və roman dillərinin tarixi diferensiasiyası barədə yazır: «...Roma imperiyası dağıldıqdan sonra ədəbi (antik) latın dili bir müddət roman tayfaları, xalqları məskun olan, yayılan ərazilərdə işlənir, lakin eyni zamanda «yerli dialektlər» (xalq latın dili bazasında) təxminən VIII əsrdən başlayaraq tədricən müstəqil dillərə çevrilir və latınla tarixi-tipoloji əlaqədə müasir roman dillərinin milli xarakteri formalaşır».¹ N.Cəfərov bu cür analoji inkişafı türk dillərinin təxminən eyni dövrdə türkidən ayrılmasında da görür: «...İlkin orta əsrlərdən etibarən əvvəl qədim türk (runik) mətnlərində, uyğur abidələrində, sonra isə türk xalqlarının yayıldığı geniş coğrafiyada – müxtəlif regionlarda əsasən XI–XII əsrlərdən başlayaraq mövcud olan (yazılı abidələrdə təmsil olunan) türki, prinsip etibarilə, klassik latını xatırladır, bununla belə, xalq dilinə müəyyən qədər yaxınlığı və ona görə də, klassik latından fərqli olaraq, regional xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə diqqəti çəkir. XI–XII əsrlərdən başlayaraq, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə türkcənin ən azı üç müstəqil (Qafqaz-Kiçik Asiya, Orta Asiya, Ural-Volqaboyu) və bir sıra

¹ N i z a m i C ə f ə r o v. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1996, səh.23.

yarımmüstəqil (keçid xarakterli) regional təzahürləri XVI–XVII əsrlərə qədər intensiv, sonra isə qeyri-intensiv şəkildə mövcud olmuşdur».² Müəllif bu fikrini əsaslandırmaq üçün S.Y.Malovdan başlayaraq, çoxlu ədəbiyyata istinad edir və bir az sonra öz mülahizəsini bir qədər də dəqiqləşdirir: «Tədqiqatlar göstərir ki, türk dünyasında bizə məlum olan ilk yazılı ədəbi dil – türkinin əsası Mərkəzi Asiyada (Altayda, Monqolustanda, Şərqi Qazaxıstanda...) meydana çıxmış, sonralar Orta Asiyaya, oradan isə əsasən iki istiqamətdə ardıcıl olaraq yayılmışdır: Ural-Volqaboyu və Qafqaz-Kiçik Asiya istiqamətlərində...»³ Bu fikirlər zahirən məntiqidir. Əslində isə, N.Cəfərov türkü sevən bir şəxs olduğu halda, Hind-Avropa tədqiqatçıları mövqeyində durur və türk dillərinin inkişaf tarixinin çox böyük və qədim bir mərhələsi üzərinə qalın qara örtük çəkmiş olur. Belə çıxır ki, türk tayfaları başdan-binadan Azərbaycana gəlmədir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, İkiçay arası ərazisi ilk və ən qədim insan məskəni olmuşdur və ərazi bir xətt kimi uzanaraq Azərbaycanın da bir hissəsini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində Anubanini, Aratta, Manna, Mada, Atropatenadan bəri Azərbaycan dövlətinin beş min illik tarixi var. Bu ərazidə eradan min il əvvəl türk tayfasının adı çəkilir, kaspilər, albanlar, qarqarlar, aranlılar, hunlar, siraklar, dondarlar, kanqarlar, peçeneqlər, bolqarlar, xəzərlər, kazaxlar və onlarca başqa türk tayfaları yaşadığı məlumdur. Y.Yusifov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev və başqa dilçi və tarixçilərimiz Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan siyasi hakimiyyətinə məxsus yüzlərcə onomastik leksikanın türk mənşəli şərhini vermişlər. Beş min il əvvəl İtaliyanın şimalında latınlardan da qabaq yaşamış etruskların – tursakaların türk olduğu göstərilir,¹ onlar bu əraziyə uzaq Monqolustandan nə vaxt

² Y e n ə o r a d a, səh.24.

³ Y e n ə o r a d a.

¹ Bax.: Adile Ayda. Etrüsklər (Tursakalar) türk idiler. Ankara, 1992.

keçib gəlmişlər? Və Azərbaycan, Kiçik Asiya ərazilərindən birbaşa necə keçib gedə bilməmişlər?

N.Cəfərovun dediyi inkişaf xəttini qəbul etsək, bir tərəfdən, tarixi təhrif etmiş olarıq, digər tərəfdən, bir sıra görkəmli alimlərin dişi ilə, dırnağı ilə ortaya çıxardığı faktların üstündən qara xətt çəkmiş olarıq.

Birinci məsələnin ikinci tərəfi də var: N.Cəfərov öz tədqiqatında daim «Qafqaz» və «Kiçik Asiya» sözlərini defislə verir: – «Qafqaz-Kiçik Asiya» şəklində. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda dil və milli təfəkkür məsələsində nə cür inkişaf getmişsə, Türkiyə ərazisində də elə olmuşdur. Biz bu cür fikirlə də razılaşa bilmirik (bunu kitabın əvvəlində də qeyd etmişik). Kiçik Asiya ərazisində XI–XIII əsrlərdən əvvəl türk tayfalarının olub-olmadığını deyə bilmirik. Onu bilirik ki, bizim minilliyin əvvəlində Ərtural oğlu Osmanın bayrağı altında Anadolu addım-addım, tədricən işğal olunmuş və böyük türk imperiyası yaradılmışdır. Bizim ölkəmizdə isə vəziyyət tamamilə başqa idi – türk tayfaları qədimdən üstünlük təşkil edirdi. Bir sıra tədqiqatçılar ümümxalq Azərbaycan dili tarixinin V əsrdən başladığını təsadüfi qeyd etmirlər. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, «Qafqaz-Kiçik Asiya» bərabərliyi altında Azərbaycan və Türk (Türkiyə türkcəsi) dillərinin inkişaf tarixini eyniləşdirmək, bərabərləşdirmək düz deyil. Oğuz-səlcuqların bizim minilliyin əvvəllərindəki yürüşləri türk-osmanlı dilinin əsasını qoyub. Azərbaycanda isə mövcud türk dili bu zaman artıq çoxdan var idi.

Burada üçüncü bir məsələ də meydana çıxır (və bu fikir bir çox başqa dilçilərimizdə də ara-sıra müşahidə olunur): Azərbaycan və türk (osmanlı) dilləri XVI əsrə qədər ortaq bir dil kimi inkişaf edib və milli təfəkkür (eləcə də milli dil) XVI əsrdən müstəqilləşməyə başlayıb. Bu fikir məntiqidirmi və kimə xeyir gətirir? Onda biz nə üçün ədəbiyyatımızı (anadilli ədəbiyyatı) Həsənoğludan başlayırıq? Onda nə üçün Yunus Əmrəni həm də Azərbaycan şairi kimi öyrənmirik? Onda Nəsimi, Füzuli necə milli Azərbaycan şairi ola bilər? Nə üçün biz milli el ədəbiyyatının inkişafından danışırıq? Bir halda ki bunlar ortaq ədəbiyyat

nümunələridir (şübhəsiz, bu qəbildən «Kitabi-Dədə Qorqud»a heç fərq qoymaq lazım gəlməzmiş), deməli, biz ədəbiyyat tariximizi XVI əsrdən sonra – XVII–XVIII əsrlərdən başlamalıyıq. N.Cəfərov, yəqin ki, yuxarıdakı fikrinin məntiqsizliyini nəzərə alaraq məsələni bir qədər «yumşaltmağa» çalışır: «Qafqaz-Kiçik Asiya türkcəsi» ideyası Azərbaycan türk ədəbi dilinin XI–XII əsrlərdən etibarən müstəqil hadisə olduğunu *ancaq zahirən və formal mənada inkar edir* (kursiv mənimdir – Q.K.), ona görə ki, bu regionda XVI əsrdən sonra tədricən formalaşan üç milli ədəbi dildən daha çox Azərbaycan türk dili milliliyə qədərki norma və üslub potensialına yaxındır və onun bilavasitə varisi, daşıyıcısıdır. Türkiyə türk və qumuq dillərindən fərqli olaraq...»¹

Mətləbdən uzaqlaşmayaq. Bizim fikrimizcə, türk və Azərbaycan dillərinin diferensiasiyası səlcuqların ilk gəlişi günlərindəndir. Füzuli kimi zirvə sənətkarı diferensiasiyanın başlanğıcına aid etmək heç cür doğru ola bilməz. Bəlkə də müəllif XVI əsrə qədərki (Füzuli də daxil olmaqla) ədəbiyyatı ortaqlıq «Qafqaz-Kiçik Asiya türkcəsi» saymağı düzgün bilir, lakin biz belə bir meylin düzgün olmadığını, zərərli olduğunu düşünürük.

Ədəbi dilin təşəkkül və inkişaf yolunu dəfələrlə dövrləşdirən və bu sahədə misilsiz xidmətləri olan Ə.Dəmirçizadə milli dilin təzahürünü XIX əsrlə – Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi dövrü ilə bağlayırdı. T.Hacıyev M.P.Vaqif mərhələsindəki parlaqlığı, xəlqiliyi, sadələşmə və demokratikləşməni nəzərə alaraq, məhz XVIII əsr milli dil təzahürünün başlanğıcı sayır. M.Cahangirov da Azərbaycan milli dilinin inkişaf yolu üçün iki əsr yarımlıq vaxt nəzərdə tutur. N.Cəfərov bu tarixi, zənnimcə, nisbətən düz təsəvvür edir: «XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin norma və üslubları ümumiyyətlə ədəbi dildə XVI əsrin əvvəllərindən etibarən özünü göstərən demokratikləşmə (və milliləşmə) hərəkatının məhsulu kimi fəlakətli vəziyyətə görə XVIII əsrin şərti ədəbi dil sinxronluğundakı

¹ N. C ə f ə r o v. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, s.27.

diaxroniya materialı dərhal diqqəti cəlb edir».¹ Bu fikir doğrudur və müəllif bütün əsər boyu milli dildən danışarkən başlanğıc kimi XVI əsri qeyd etmişdir, çox zaman XVI əsri ayrıca nəzərdə tutmuş, XVII–XVIII əsrləri birləşdirmişdir. Lakin əsərdə, əslində, XVI əsr hipoteza şəklində qalır və müəllif tərəfindən konkret nümunələr və dil faktları ilə izah edilmir. Buna müəllifin, deyək ki, müəyyən dərəcə haqqı var, çünki əsas tədqiqat obyekti XVIII əsrdir. «XVII əsrdə Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və Sarı Aşıq ədəbi dilin demokratik (və milli) məzmunla zənginləşməsində mühüm iş görürlər – onların təbliğ etdiyi dil heç bir cəhətdən klassik poetik dildən geri qalmır...» deyən müəllif milliləşməyə gedən yolda Füzulinin rolundan az-çox danışır, lakin bir dəfə də olsun Qurbanini xatırlamır.

1991-ci ildə M.Cahangirovun «Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü» və «Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları» adlı iki cildlik əsərinə yazdığım resenziyada deyilir: «Müəllif (M.Cahangirov – Q.K.) XVI əsrdə «orta» üslubun qeyri-sabitliyini qeyd edir. Bu, doğru deyil. Əgər «orta» üslub dedikdə klassik üslubla el ədəbiyyatının M.P.Vaqiflə qovuşmasını, sonrakı əsrdə Q.Zakir, M.F.Axundov tərəfindən aparıcı üsluba çevrilməsini nəzərdə tutursa, Xətai və Qurbanidən başlayaraq, «orta» üslub heç vaxt zəifləməyib, – Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər... xətti ilə inkişaf edib. M.P. Vaqif ona görə daha güclü işıq saçır ki, qarşısında Füzuli kimi nəhəng klassik üslub zirvəsi yoxdur, klassik ədəbiyyat xətti boşdur...

Müəllif milli dilin Fransada 6, İtaliya və Almaniyada dialekt bazası tez-tez dəyişdiyinə görə 6–7 əsr ərzində formalaşdığını qeyd etdiyi halda, bizim milli dilin təşəkkülünə iki əsr yarım vaxt ayırır.

Bizcə, milli dil şəklində təmərküzləşmənin XVI əsrdə başladığı barədə fikir daha əsaslıdır. Bunu bütövlükdə o dövrkü

¹ N. C ə f ə r o v. Azərbaycan tükcəsinin milliləşməsi tarixi, səh.101.

dünya sivilizasiyası ilə da bağlamaq mümkündür».¹ Bizi daha çox Qurbani şeirinin poetik xüsusiyyətləri maraqlandıran bu yazıda yeri gəldikcə şairin bədii dilinə demokratikləşmə, xəlqiləşmə, milliləşmə baxımından da diqqət yetirdik. N.Cəfərovun sonrakı əsrlərdə milliləşmə istiqamətində gördüyü bütün fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik normaları, milliləşmə istiqamətində inkişaf meyillərini Qurbani yaradıcılığında müşahidə etmək olar. Bu mənada Qurbaninin yaradıcılığı ədəbi dil tarixi tədqiqatçıları üçün zəngin material verir.]

Janrın məktəb səviyyəsi

Qurbaninin əlimizə gəlib çatan şeirləri gəraylı, qoşma, divani, deyismə, bayatı və qitələrdən ibarətdir. Qoşmalar içərisində qıfılband-qoşmalar, təcni-qoşmalar və 20 bəndlik cahannamə vardır. Əliflam, əvvəl-axır, zəncirləmə, dodaqdəyməz, diltərpənməz, nəfəsdərmə və s. qoşma növlərinə təsadüf edilmir. Görünür, bunlar sonrakı dövrlərin məhsuludur. Qurbanidə müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, təxmis və s. də əldə edilməmişdir. Folklorşünasların fikrincə, bu cür şeir növləri sonrakı dövrlərdə el sənətkarlarının, aşiqlərin daha çox şəhər həyatı ilə bağlı olan qisminin klassik ədəbiyyata meyli ilə bağlı yaranmışdır.

Gəraylı, qoşma kimi şeir janrları qədim tarixə malikdir. Qoşmanın bəzən hər biri müstəqil bir janr kimi qeyd edilən növləri – qoşa yarpaq, haçabeytli, varsağı, təcni, qıfılband tipində olan qoşmalar (bunların hamısı üçün ana forma adi qoşmadır) sonralar tədricən formalaşmışdır. Bu sahədə Qurbaninin rolu böyükdür. O, min il ərzində formalaşmaqda olan qoşmanı cilalamış, başqa sözlə desək, onu böyük gələcəyi olan bir janr kimi üzə çıxarmış, kütləviləşdirmiş, bu sahədə böyük bir

¹ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 10 iyul 1991, №50 (7088).

məktəbin əsasını qoymuşdur. Elə bir məktəb yaratmışdır ki, qoşma Qurbanidən az sonra el ədəbiyyatı xətti ilə klassik qəzəlin ən güclü rəqibinə çevrilmiş, sadə xalq öz ətrafına toplamışdır. Qurbanidən çox-çox əvvəllər də qoşmalar yazılmışdır. Lakin söhbət buradadır ki, Qurbaninin qələmi sizə bir bulağı iri nəhrə çevirmiş, Azərbaycanın bütün hüduqlarının bu nəhrdən bol su içməsinə imkan yaratmışdır. Qurbani qoşmanın qılıbənd, təcnis kimi mühüm formalarını da cılamış, ədəbiyyatımızda sabitləşdirmiş, onların sonrakı dövrlərdə yeni çalarda zənginləşməsi, inkişafı üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Qurbani ilk dəfə divanilər yazmışdır. Divanilər el şeirinin qəzələ qarşı duran ən mükəmməl formasıdır. O dövrdə heç bir marksist dünyagörüşü olmadan Xətai və Qurbani şeirdə islahat aparmış, klassik ədəbiyyatın geniş savadsız xalq üçün çətin və anlaşılmaz şeir formalarına müqabil xalq ruhuna uyğun formaları aktuallaşdırmağı şüurlu məqsəd seçmişlər. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçıların dediyinə görə, türk xalqlarında divaninin ilk nümunələri Azərbaycan aşığı, Azərbaycan el sənətkarları tərəfindən yaradılmışdır. «Türkdilli xalqların şifahi poeziyasında ən qədim divani Azərbaycan aşığına məxsusdur. Hələlik güman edilir ki, onun ilk nümunəsini XVI əsrin böyük sənətkarı Qurbani yaratmışdır».¹ «Aşıqlar divaniləri əsasən «Baş divani» və ya «Ayaq divani» üstündə oxuyurlar. «Baş divani»yə hətta «Şərxətə divani» də deyirlər. Guya bu saz havasını Qurbani bəstələmiş, həm də onu Şah İsmayıl Xətaiyə həsr etmişdir (saz havasının əsl adı «Şah Xətayi»dir»)².

Qurbani qoşma-təcnisin kamil nümunələrini yaratmışdır. «Osmanlı türklərinin şifahi poeziyasında təcnisin ilk nümunəsinə Aşıq Şenliyin yaradıcılığında təsadüf edirik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, o da Azərbaycan aşığına təsiri ilə bir neçə təcnis yaratmışdır. Azərbaycan aşığı

¹ V. Vəliyev. Qaynar söz çeşməsi. Bakı, 1981, səh.98.

² Y en ə o r a d a.

yaradıcılığında təcnisin dörd əsrdən artıq tarixi var».¹ Türklərin şifahi ədəbiyyatında təcnisin tarixinin bu qədər qısa olması təəccüb doğurur. Bizim ədəbiyyatımızda isə təcnisin min ilə yaxın tarixi var. Molla Qasımın təcnişi, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Cahan şah və başqalarında, «Dastani-Əhməd Hərami»də bol-bol işlədilmiş cinas qafiyələr təcnisin tarixini uzaq keçmişə aparır.

Qurbaninin təcnişləri adi təcnişlərdir. Hələlik Qurbaninin do-daqdəyməz, ayaqlı, cıgali təcnişlərinə təsadüf edilməyib.

Ayrı-ayrı misraların ritmik-melodik axını şairin seçib işlətdiyi cinas qafiyələrlə sıx bağlıdır. Cinaslar təbii, aydın və ahəngdar olması, mənə dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.
Ağam qiya baxdı, atdı dərinə,
Yetmiş il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim!

«Pərim» rədifli bu şeir ümumən dini mövzudadır. Şair bu şeirdə də haqqa vasil olmağın yollarından danışır. Pəri də şairin nəzərində həmin haqqa çatmaq, qovuşmaq, onda ərimək mənasını verən bir pəri-sevgilidir. İnsana ruzu verən, Allahla peyğəmbər arasında əlaqə yaradan mələklərdən ikisinin – Mikayılın və Cəbrayılın adları, «firiştə» sözü şeirdə təsadüfi işlədilməmişdir. Mikayıl Pərinin önündə gedəni, öncülü, cilovdardır (cilovdar – faytonçu, arabacı mənasında). Pəri kimdir, şair onu necə təsəvvür edir? Özü şah, adı – həqaiq-haqq, Allah; firiştə saçları dua əfsunu kimi; naseh; kəlamı – imamət; hamı ona itaət edir; növrəstdir, gözəl qəddi, qaməti var; sirləri məhrəm; aşiq can-başla ona qaildir, aşıqın ondan başqa yarı yoxdur. Deməli, bu Pəri hüsn-kamildir, Allah zərrəsidir. Qurbani bu şeirdə vəhdəti-vücud görüşlərini ümumiləşdirməklə həm də şairin sonunda bu mürəkkəb aləm-

¹ V. V ə l i y e v. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1986, səh.196.

də 70 yaşının tamam olduğunu, belə bir Pərinin eşqi ilə Allah elçisi Cəbrayılın əta etdiyi 70 ili başa vurduğunu ifadə edir.

Birinci misrada «dərinə» sözünün kökü «dər»dir – qapıdır; Qurbanı belə bir şahın, hüsn-kamilin qapısına, dərğahına qurban olduğunu bildirir; adi halda misrada zəmanə şahına münasibət də öz ifadəsini tapır. Üçüncü, dördüncü misralarda yaradana minnətdarlığın səbəbi izah edilir: ağam qiya baxışı ilə məni dərinə (sözün kökü «dərin»dir), yəni bu mürəkkəb aləmə atdı və Cəbrayıl 70 il bu aləmdə bənd etdi. İkinci misra da («Dəviş bilər xirqə nədi, dəri nə») əvvəlki və sonrakı misralarla bağlıdır – şair demək istəyir ki, yaradılışın sirlərini xirqə geyənlər, dəviş olanlar, haq yolu ilə gedənlər bilər.

Qurbanı cinas yaratma texnikasına dərinədən bələd olmuş, omonimlərin, omoqraf və paronimlərin fonosemantik imkanlarından istifadə edərək mənalı cinaslar yaratmışdır.

Qurbanının deyişmələri də maraqlıdır. Şairin yaradıcılığı bu sahədə də sonrakı ədəbiyyata bir nümunə olmuşdur. Qurbanidə həm «Dedim – dedi» şəklində qurulmuş daxili deyişməyə («Bəhanədir bu») təsadüf olunur, həm də şairin qarşı-qarşıya durub deyişmə, şeirləşmə şəklində qurulmuş xeyli əsəri vardır. «Mirzalı xan ilə deyişmə», «Mustafa ilə deyişmə», «Pəri ilə deyişmə», «Qarı ilə qızın deyişməsi» Qurbanının öz şeirləri əsasında yaranmışdır. Dədə Yediyarla, Şirvanlı Dostu ilə deyişmələrin, üzərində Dədə Yediyarın, Şirvanlı Dostunun adı olan bəndləri, şübhəsiz, qeyd edilən aşlıqların özlərinəndir. Dədə Yediyarla, Şirvanlı Dostu ilə deyişmələr mahiyyət etibarilə dini məzmunlu sual-cavablardan, qıfılbəndlərdən ibarətdir. Ona görə də bunları toplayıcılar yazıya almağı lazım bilməmişlər. Bu şeirlər dövrün Dədə Yediyar, Şirvanlı Dostu kimi görkəmli el sənətkarlarını tanıtmay, onların barəsində yaradıcılıq axtarırlarının vacibliyini göstərmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

20 bənddən ibarət olub qoşma şəklində yazılmış «Bəyan eylədi» əsəri on iki imamın və bir sıra dini ayin və qadağaların şərhinə həsr olunmuşdur. Bu əsər sonrakı dövrlərdə iri həcmli öyüdnamələrin, vücudnamələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qurbaninin fars dilində yazdığı altı misralıq qitə ibrətamiz mənaya malikdir. Bu əsər göstərir ki, Qurbaninin həm klassik şeir janrlarında, həm də fars dilində əsərləri olmuşdur.

Klassik ədəbiyyatımızda ərəb əlifbasındakı hərflərdən bən-zətmə vasitəsi kimi geniş istifadə olunmuşdur. El ədəbiyyatında bunun ilk gözəl nümunələrini Qurbani poeziyasında görürük. Şair bir sıra şeirlərində «əlif», «dal» hərflərini düz qamət – gənclik, əyri qamət – qocalıq mənalarında işlətmişdir:

Əlif qəddim əyri yayə dönübdü...
Əlif qəddim dal yazılmış o burca...

İkinci misrada «o burca» - o bürcə dedikdə, tanrı məqamı, məkan, bürc nəzərdə tutulur. Şair daim Allah məkanına baş əyərək təzimdə olduğunu bildirir. Bunlar – bu cür bən-zətmələr o qədər də ustalıq tələb etmir. Lakin şairin ərəb hərflərindən istifadə etdiyi elə şeirləri var ki, onların dəyişdirilməsi, müəyyən bir detalının unudulması, əvəzlənməsi fikrin pozulmasına səbəb olardı. Məsələn:

Ayın lam içində, sin arasında
Yar mənə göndərdi bir cöüz indi -

misralarından birincisində «ayın», «sin», «lam» hərfləri «əsəl» – bal sözünü yaradır və bu yolla şair gözəl bir adəti xatırladır: yar mənə bal içərisində cöüz – qoz göndərdi. Burada eyni zamanda «bir cöüz indi» sözləri sonrakı bəndlərin son misralarında təkrar olunan və müxtəlif mənalarda – üz (sevgilinin üzü), üzmək (qoparmaq) və üzmək (suda üzmək) mənalarında işlədilən «bircə üz indi» sözləri ilə cinas kimi uyğunlaşdırılmışdır.

Ərəb hərflərindən istifadənin bizim üçün daha maraqlı növü Qurbaninin qıfılbənd yaradıcılığıdır. Şair qıfılbəndlərindən birini ərəb hərflərindən ustalıqla istifadə əsasında qurmuşdur:

Dost bizi buyurdu xidmət-şərifə,
Dedik ki, baş üstə, **kafü lamü kaf.**

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiiym
Çoxların eyləyib **heyü lamü kaf**.

İkinci misrada «kafü lamü kaf» – gələk, dördüncü misrada «heyü lamü kaf» – həlak mənasındadır: dost bizi şərəfli xidmətə çağırırdı, dedik ki, baş üstə, gələk. Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiiym çoxlarını həlak eləyib.

Sonrakı misralarda bunlara qafiyə kimi işlədilmiş «mimü lamü kaf» – mələk və «kafü lamü kaf» – kələk sözləri də bəndlərin mənasına tam uyğun və uğurludur. Bunlar göstərir ki, qıfılbəndin yaradılmasında şairin ərəb əlifbasından istifadə ustalığı şeirin nəsildən nəslə düzgün ötürülməsinə diqqəti artırmışdır.

Məzmunu ilə yanaşı, Qurbanı şeirinin səslənməsi də gözəldir. Misraların xəfif intonasiyası, eyni tipli səslərin ahəngdarlığı – alliterasiya, ən qədim şeiriyyət vasitəsi kimi, Qurbanının şeirlərinə musiqililik verir:

Sallana-sallana gedən Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana -

misralarında *s, n, /* səslərinin təkrarı sanki təsvir edilən gözəlin hərəkətləri ilə yanaşı, onun özünün də hal-vəziyyətini göz önündə canlandırır. Yaxud:

Qızıl gülü dəstə-dəstə dərəm mən,
Dərib-dərib pünhan yerə sərəm mən.
Arzum budu, bir də yarı görəm mən,
Gözüm gözlərinin intizarıdı –

bəndinin ayrı-ayrı misralarında *d, s, m, b, g, z* səslərinin düzülüşündən əmələ gələn xoş və ahəngdar musiqi şairin başqa şeirlərində də bu və ya digər səslərin təkrarında özünü göstərir və bütün sonrakı dövr üçün nümunə verir.

Qurbanının rədifləri əksəriyyət etibarilə türk mənşəli sözlərdən, ifadələrdən, birləşmələrdən ibarətdir: *olmaz, gəldim, yetirməsin, şad elərlər, var, gedim, keçdi, qaldı, bənövşəni,*

*sevinsin, olmaz, qızların, istərəm, yeridi, görmüşəm, gedirəm, eyelədi, deyərsən, üzüldü, gətiri, açılmış, deyiləm, ürəyimdə, nədəndi, sayalanıbdır, yetincə, gəlin, göründü, sellənir, bağlasın, göndər, məndən, qaldı, mənim, gəlmişəm, dönübdü, ayrı, tapılmaz, alma, görməsin, gülərmiş, dolanım, indi, deyibdir, handadı, yetişdim, dedilər, yaratdı, çəkibdi, dolana-dolana, tez-tez, gülə-gülə, ras gəldim, xoş gəldin, dar olmaz; qadasın aldığı, dəyər sana, sənə qurban, canım hey, bu qızın, gül üzə, bu burca, bu işə və s. Rədiflərin bir qismi bütöv, bir qismi yarımçıq cümlələr şəklindədir: *gəlirəm mən, pərim gəlsin, vermərəm səni, pəri üçün gəlmişəm, almağa gəlmişəm, ondan öldür, bilmədinmi sən, üzmə sən barı, bəhanədir bu; aldatdı məni, gəzə-gəzə mən, nə sinə bağlar, o zalımdadı, oyada məni* və s. Təsadüfi hallarda alınma sözlərdən ibarət olan rədiflər də işlədilmişdir: *dilbər, namidarıdır, kənarında, ləblərin, pəri, qiyamədəndi, saqinin, şah, zülfün* və s.*

Nəzərdən keçirdiyimiz dil xüsusiyyətlərindən aydın olur ki, həqiqi el sənətkarlarını xalqa sevdirən, əsrlərlə yaşadan ən mühüm keyfiyyətlərdən biri onların jarqonlara, əcnəbi təsirlərə uymadan xalq dilinə əsaslanması, canlı xalq dilinin şəhdini, şirəsini, duzunu bədii dilə gətirməsi, şeir misralarını əksərən müdrik kəlamlar səviyyəsinə yüksəldə bilməsidir. Xalqın ən kədərli, ən dözülməz günlərində yumor ona təsəlli verir, onun gələcəyə ümidini artırır, onu yaşadır. Qurbaninin poeziyasında da nikbin ruh təbəssüm və yumorla təzahür tapır. Şairin ən qəhərli şeirlərində belə göz yaşları içərisində təbəssüm müşahidə olunur.

Qurbaninin yumoru əksərən təzadlı halların gözlənilməz qarşılaşdırılmasından doğur:

Bir busə istədim ağ üzdə xaldan,
Acıqlandı dedi: Al, sənə qurban!

Bu cür zərif müşahidələrin şeirdə ifadəsi poetik kəşf sayıla bilər.

Əsas məqsədlə onun icra üsulu arasındakı uyğunsuzluğun təsviri halları da komizmə səbəb olur. Vüsala yetmək üçün aşiqin zarafatla özünü «yetim», «qərib» kimi qələmə verməsi şairin həqiqətən yumorlu bir şəxs olduğunu təsdiq edir – qəribə, yetimə hörmət edərlər, onun könlünə dəyməzlər:

Ağ üzündən bir cüt busə vergilən,
Qəribəm, könlümü təzələ, gəlin!

Yaxud:

Mən yetiməm, bir al məni yanına,
Gəlsin onda kef, damağa ləblərin!

Bəzən şairin yumoru icrası insan iradəsindən asılı olmayan işin xahiş və yalvarış yolu ilə icrasına nail olmaq arzusunun təsvirindən irəli gəlir:

Hər gecə vayğamda görürəm səni,
Sən allah, sən tanrı, sən də gör məni.

M.H.Təhmasib Qurbaninin:

Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq,
Dedi, sözün yoxdur, bəhanədir bu.
Dedim, bir nəzər qıl aşiq halına,
Dedi, əcəb dəli, divanədir bu –

bəndi ilə başlayan şeirini misal gətirərək yazır: «...belə şux, oynaq qoşmalar Qurbani yaradıcılığında həm miqdarca azdır, həm də göründüyü kimi, qoşmalardakı gülüş özü də daha çox güclə sezilə bilən təbəssüm şəklindədir. Dərd, kədər, giley, göz yaşları ilə suvarılmış qoşmalar isə Qurbanidə olduqca çoxdur».¹ Bizcə, bu qeydlərdə Qurbani yumorunun gücü xeyli

¹ M. H. T ə h m a s i b. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), səh.366.

azaldılmışdır. «Sənə qurban», «İmdi», «Deyiləm», «Gəlin», «Ondan öldür», «Bəhanədir bu», «Göndər», «Dolanım» və s. qoşmalar ya bütövlükdə yumorla yazılmış, yaxud da yumor və istehza çalarlı misra və beytlərə malikdir. Qurbanidə həqiqətən ictimai zülm və haqsızlıqdan doğan kədər böyükdür və onu bu mənada sonrakı əsrlərin ömrünü gözəlləmələrə həsr etmiş müəllifləri ilə müqayisə etmək olmaz. Lakin Qurbaninin mövcud şeirləri göstərir ki, onun satirik əsərləri də olmuşdur. Şairin «İmdi» rədifli qoşmasında komizm daha güclüdür. Dostu Nuru bəyin bağışladığı atın tez ölməsi, şairin yenə piyada qalması Qurbaninin belə bir satirik-məsxərəli şeir yazmasına səbəb olmuşdur:

Sən tərif etdiyin ol səmənd atın
Kəlləmanqo tutub, yamandır imdi.
Nalı, mıxı düşüb, çox pis gündədi,
Ay Nuru bəy, ölü siçandır imdi.

Yumorlu insan gözəl olar. Qurbaninin müşahidə olunan yumor duyğusu Diri dairəsində əhalinin mühüm təbii keyfiyyətlərindəndir.

Nəzərdən keçirdiyimiz zəngin dil faktları XV əsrin sonu, XVI əsrin I yarısında Qurbanî poeziyasının ədəbi dilimizin xələqləşmə, ictimai-siyasi motivlərlə zənginləşmə, milli dil istiqamətində təmərküzləşmə prosesində klassik ədəbiyyatdan az iş görmədiyini, öz xələqiliyi, sadəliyi, gözəlliyi ilə şərqdən qərbə, şimaldan cənuba bütün ölkəmizin ədəbi-mənəvi aləmini, böyük bir məktəbin başlanğıcı kimi, qüdrətli bir qüvvə ilə birləşdirdiyini, milli dilin sonrakı inkişafı üçün əsaslı özüylə yaratdığını aydın göstərir. El ədəbiyyatı xalqa daha yaxın olmuş, zəhmətkeş insanın mənəvi təkamülündə daha böyük iş görmüşdür: «Saz şairləri türü bakiqlardan klassik şairlərdən üstün sayılır... Geniş xalq təbəqəsi içərisində aşıqların qazandıqları şöhrət və rəğbət əsərləri ilə məhdud bir sinif arasında yayılmış klassik

şairlərdən daha fazla olmuşdur».¹ Qurbani dilimizin estetik keyfiyyətlərini gözəl duymuş, seçib götürmə və nəyi necə işlətmə prinsiplərinə dərinlən bələd olmuş və ümumxalq dilinin zəngin imkanlarından istedadla istifadə etmişdir. Füzuli, Xətai və Qurbani – hər biri öz üslub potensialı dairəsində, Azərbaycan dilini başları üzərinə – zirvəyə qaldıraraq, oradan milli dil istiqamətində inkişaf axarına aşırılmışlar...

İdeya və üslub yaxınlığı

Bizim minilliyin 6-cı yüzilliyi, yəni XVI əsr Şah İsmayıl Xətəinin şəxsi istedad və qüdrəti sayəsində mədəni, ictimai-siyasi cəhətdən bənzərsiz bir əsrdir. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, Şah İsmayıl peyğəmbər duyğusu, ilahi saflıq və təmizliyi, yenilməz mənəvi və cismani qüvvəsi ilə həmin sahəyə öz əlini uzatmamış olsun. Əsl xalq, vətən və millət qeydindən danışırlarkən heç kəsi Şah İsmayıl müqayisə etmək olmaz.

Şah İsmayıl xilqətin bəxş etdiyi bir möcüzə kimi, ölkəmizdə təbiətin hər cəhətdən canlanmasına, dirçəlməsinə, çiçək açmasına, insan duyğularının coşub-qaynamasına, insan istedadının qanadlanmasına səbəb oldu.

Bu gün İsmayıl kimi şəxsiyyətlərə daha böyük ehtiyacımız var. İsmayıl bizim müasirimiz olmalı idi, bizi bir əqidə yolunda birləşdirməli idi, öz qılıncının gücü ilə pis niyyətləri kəsib-doğramalı, bizi saflıq, təmizlik yoluna salmalı idi, bizdə ictimai iş məsuliyyəti hissi yaratmalı idi, sözü bir, əməli bir insanları qorumaq, tərbiyə etməli idi, anarxiya və özbaşınalığın axırına çıxmalı idi. Yüz illər, min illər keçsə də, İsmayılın mənəvi saflığı nəsillərə nümunə olacaqdır.

¹ F. K ö p r ü l ü. Türk saz şairləri. I, Türk ədəbiyyatında aşiq tarixinin mənşəyi və təkamülü, XVI–XVII əsr aşiq-saz şairləri. Ankara, 1962, səh. 18–21.

İsmayılın ülvî bir qüvvə kimi təzahürü insanlara qol-qanad verdi, mürgüləyən başları ayıldı, istedadları hərəkətə gətirdi, insanlar sonsuz və tükənməz qüvvə ilə həyatı gözəlləşdirməyə başladılar – şəhər tikintisi, kəndlərin abadlaşdırılması, nəqqaşlığın, rəssamlığın, idarəçilik və vətəni müdafiə qüdrətinin yüksəlişi, milli varlığın ilkin təzahürü olan ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması Xətəinin milli siyasəti ilə bağlıdır. Şah İsmayıl sanki kiçik şam işığında qalmış xalqın üzərinə nəhəng bir proyektor kimi işıq salıb, bütün sənət və peşə adamlarını ayağa qaldırdı.

Qazi Bürhanəddin də hökmdar şair idi, Cahan şah da. Lakin onların heç birini mədəniyyət hamisi, qüdrətli şair və sərkərdə kimi Şah İsmayıl müqayisə etmək olmaz. Nəsimi böyük və qüdrətli şair idi və Xətai ondan çox şey öyrənmişdir. Lakin Nəsiminin gücü yalnız dilinə çatırdı, Xətai isə öz qılıncını, qolunun gücünü xeyir işlərin qələbəsinə yönəltdi və daim qalib gəlirdi.

XVI əsrə qədər ozanla aşığın birgə çalıb-çağırdığı yüzilliklərdə el ədəbiyyatının nümayəndələrini əli çıraqlı tapa bilmirik. Lakin Şah İsmayıl əsrinə məxsus qüdrətli sənətkarların adları hafizələrdə qorunmaqdadır. Bu əsrin Dədə Yediyarı, Miskin Abdalı, Qurbanisi, Tufarqanlısı və dastanlarda adları çəkilən Şirvanlı Dostu kimi əsərlərini toplaya bilmədiyimiz, əfsanələrə dönmüş neçə-neçə ozanı – aşığı var.

Şah İsmayıl şeir dünyasına göz açanda artıq Qurbani tanınmış şair idi. Lakin Qurbaninin Qurbani olmasında XVI əsrin əvvəlinə məxsus hərəkətin, ümumi dirçəliş və oyanışın misilsiz təsiri şübhəsizdir: «Şah İsmayıl anadilli ədəbiyyatın bir sıra görkəmli nümayəndələrini hərtərəfli himayə etdiyi, yetişdirdiyi kimi, el şairlərinə, ozanlara da xüsusi diqqət yetirmiş, onlara qayğısına qalınması üçün hər cür imkan yaratmışdır. Bunun da nəticəsində ozan-aşiq ədəbiyyatının hərtərəfli yüksəlişində

keçmişdəkilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə yeni bir mərhələ başlanmışdır».¹

İsmayılın müridlərinin döyüşqabağı ruhlandırılmasında, cuşa gətirilməsində ozanların – aşıcıların böyük rolu olmuşdur. «Cahan arayı-Şah İsmayıl Səfəvi» əsərində deyilir: «...Ozanlar vuruş günlərində qalib yürüslü ordunun müqabilində çukurlar çalmaq, türki varsağılar oxumaqla igidləri döyüş həvəsilə coşdururdular. Ozanların çalib oxumasından onların vuruş əzmi güclənirdi. Onlar ruh yüksəkliyi ilə düşmən üzərinə yüyürüb, özlərini hər b dərvasına vururdular».²

Qonşu türk xalqlarında, Orta Asiyada el ədəbiyyatına, aşiq sənətinə həqəratlə baxıldığı halda, Şah İsmayıl ozanları himayə edir, onların sənətinin gücündən istifadə edir, onları mükafatlandırır, qiymətləndirirdi: «O, folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrini ifadə edən əsərləri ilə tam bir yenilik əmələ gətirmişdir... Qətiyyətlə demək olar ki, XV–XVI əsrlərdən bu tərəfə, anadilli ədəbiyyatımızın həm yazılı, həm də ozan-aşiq tərz-i sahəsinə bədii yaradıcılıq, fikir və üslub etibarilə Şah Xətai qədər güclü təsir göstərən olmamışdır».¹

Qeyri-adi istedad sahibi olan Xətai uşaqlıqdan çukur-saz havaları qanına hopa-hopa böyümüş, çox erkən Nəsimi şeirlərindən təsirlənmiş, hürufiliklə yanaşı, qızılbaş-şie təriqətinin ideyalarını əks etdirən şeirlər yazmış, hikmətamiz, fəlsəfi ustadnamələri, qoşmaları, gəraylıları, bayatıları, rübailəri, heca vəznində qəzəlləri ilə klassik ədəbiyyatla el ədəbiyyatının qovuşması, klassik ədəbiyyat dilinin sadələşməsi, el ədəbiyyatının parlaması yolunda böyük və misilsiz iş görmüşdür. Qurbani kimi istedad sahibləri dağlarımızın saf havası ilə yanaşı, Şah İsmayılın ümumi fəaliyyəti ilə də əbədiyyət yolunun yolçusuna çevrilirdilər.

¹ M i r z ə A b b a s l ı. Şah İsmayıl Xətai və folklor, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IV, 1978, səh.94.

²Sitat Mirzə Abbaslının göstərilən məqaləsindən götürülmüşdür.

¹ M i r z ə A b b a s l ı. Şah İsmayıl Xətai və folklor, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IV, 1978, səh.100.

Şah İsmayılın ədəbi, elmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti bütün sahələrə işıq saçmış, həm klassik ədəbiyyatın, həm də el sənətkarlarının yolunu işıqlandırmışdır. Şah İsmayıl ideya, fikir, üslub, dil və sənət məsələlərində dövrünün bütün ziyalılarına təsir etmiş, onları öz ardınca aparmışdır. Elə buna görə də Qurbani ilə Xətəinin dini-fəlsəfi görüşlərində, təbiətə və insana münasibətlərində olduğu kimi, dilin müxtəlif leksik və üslubi qatlarından istifadə, üslubiləşdirmə meyillərində də yaxınlıq vardır. Bunlar zamanın diqtə etdiyi hadisələrdən və həmin hadisələrin təsviri üçün bilavasitə zəruri dil vasitələrindən istifadə nəticəsidir.

Xətai üstünlüyü «Fürqani-kərim»ə versə də, «Ləzzəti ayəti-fürqandan aldım» («Quran ayələrindən ləzzət aldım») desə də, dörd müqəddəs kitabı – «İncil», «Tövrat», «Zəbur» və «Quran»ı bərabərhüquqlu müqəddəs kitablar kimi qiymətləndirmişdir:

İncil, Tövrat, Zəbur – dörd kitab haqdır,
Ləzzəti ayəti-Fürqandan aldım.

Eyni dünyagörüşü biz «Dörd kitabdı bu dünyanın gövhəri» deyən Qurbanidə də görürük. Hiss olunur ki, Qurbani bir sıra şeirlərini erkən, gənclik illərində, mollaxana-mədrəsə təhsili dövründə yazıb, bu şeirlərin müəllifi hələ təriqət fəlsəfəsi təsirlərinə tutulmayıb. «Dörd kitabdı bu dünyanın gövhəri», «Məhəmməddi bu dünyanın ləngəri» deyən şair hələ «Şahi-Mərdan» aludəliyində deyil. Lakin, şübhəsiz, bu hal uzun sürə bilməzdi. Qurbaninin Xudafərindən keçib Şirvan üzərinə yeriyan İsmayıl ilə erkən tanışlığı, dini təhsil ardınca Mənsur Həllac, Nəimi, Nəsimi kimi keçmişin böyük mütəfəkkirlərini öyrənməsi şairin yaradıcılığına təsir etməyə, onu istiqamətləndirməyə bilməzdi. Səkkiz əsrlik tarixi, neçə-neçə mütəfəkkir ideoloqları olan sufilik Şah İsmayılı da özünə bağlamışdı. «Ənəlhəq sirrini Mənsurdan aldım» deyən Xətai sufi mərhələlərinə münasibətini dəfələrlə bildirmişdir:

Şəriət sancağı gəldi, dikildi,

Təriqət yolunda güllər saçıldı,
Mərifət dəryası daşdı, töküldü,
Həqiqəti pirü pirandan aldım.

Sufilərə açıq müraciətlərində onları mürsid kamalından doğ-
ru, dürüst işıq almağa çağıran şair yazır:

Yürü, sufi, yürü, yolundan azma!
Elin qeybətinə quyular qazma.
Yorulma bihudə, boşuna gəzmə
Yanında mürsidin yar olmayınca!

Nəimi və Nəsimi ideyaları, hürufilik təlimi Xətainin qəlbinə
yaxın olmuşdur:

Şah Xətai, didara bax,
Mənsur kimi boynuna tax.
Nəsimi oldu haqla haq,
Ol üzülən dərisidir.

Sufi, hürufi ideyaları Qurbani və Şah İsmayılın eyni ideoloji
mənbələr üzərində kökləndiklərini göstərən amillərdir. Lakin
bunlardan başqa, bütöv bir islam dini və Şah İsmayıl Xətainin
daha möhkəm bağlı olduğu qızılbaş-şiə təriqəti də var idi. Bu
təriqətin yaradıcısı və ən böyük təbliğatçısı səfəvilər idilər.
Təbiət və gözəllik şairi Qurbani bu ümumi ideoloji axara qəlbini
vermiş böyük məhəbbət şairi idi.

Əksigə qalmayan pirim Əlidir,
Qəlbində şübhəsi olan gəlməsin –

deyən Xətainin qəlbindəki Əli məhəbbəti Qurbaniyə sirayət et-
məyə bilməzdi. Qurbani «mürşidi-kamilim» dediyi Xətainin bu
sözlərini oxumamış olmazdı:

Mürşidsiz, rəhbərsiz yollar açılmaz,
Mürşid ətəgində əlin varmıdır?

Əli məhəbbəti Xətai üçün hər şeydir:

Mən obam içində baqi can idim,
Əli idim, din idim, iman idim.

Xətainin poeziyasında: *Ay – Əlidir, gün – Məhəmməd, bilənə, Tanrım müsafiri pirim Əlidir. Qırıqlar içdi al şərbətdən məst oldu, Şahi-Mərdan cümləsindən üst oldu. Şahi-Mərdan qullarıyız kimi misra və beytlərə bol-bol rast gəlmək mümkündür. Qurbani də eyni eşqlə Əli mədhinə son dərəcə tutarlı misralar həsr etmişdir: İndiyədək ustadımlı bilmirdim. İndi bildim, Şahi-Mərdan Əlidi. Ümidim bağladım Şahi-Mərdana. Əli dedim, ələyindən ələndim və s. Merac yolunun qapıçısı, ümid yeri, cəmi müşkülləri bitirən, məğribdən məşriqə sədası gəzən, ustad və s. söz və ifadələr Qurbaninin həzrət Əliyə necə yüksək rəğbət bəslədiyini aydın göstərir. Şah İsmayıl Xətai «pirim», «mürşüdüm» deyərkən Əlini nəzərdə tutursa, Qurbani həzrət Əli ilə yanaşı, Şah İsmayılı da özünün piri, mürşüdü sayır:*

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.

Səfəvilər tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Oqtay Əfəndiyev V.F.Minorskiyə əsaslanaraq yazır: «Xətainin divanında əks olunmuş qızılbaş doktrinasına uyğun olaraq, xəlifə Əli allah sayılır və kim buna qail deyilsə, dinsiz hesab olunur; Məhəmməd – yalnız peyğəmbərdir. Eyni zamanda Əli məzhər-i həqdır. İsmayıl özünün Əli və Fatimə «mənsəyi» ilə fəxr edir... Keçmişdə o (İsmayıl) allah (Əli) ilə birlikdə olub, indii isə dünyaya gəlib. Onun simasında peyğəmbərin və imamın keyfiyyətləri birləşib... İsmayıl – adam donunda xodadır. O bu dünyaya nuri-xoda, ənbiya xətmli, mürşidi-kamil, aparıcı imam (imami-rahnama), həqqi-mütləq kimi gəlib. İsmayıl «qazi»,

«sufi», «əxi» adlandırıdığı müridlərindən mütilik, səcdə tələb edir».¹

Qurbani Şah İsmayıl ruhən, qəlbən son dərəcə bağlı bir şəxsiyyət olmuş, ömür boyu İsmayıl, onun övladlarına sadıq qalmışdır. Süfiliyin, hürufiliyin, şiəliyin dərin kökləri əqidə cəhətdən birləşən bu iki şairin poeziyasında dini-fəlsəfi terminologiyasının ümumilik və uyğunluğunu şərtləndirən əsas amildir. Qurbanidə dini terminlərin nisbətən az, Şah İsmayıl isə bol-bol görünməsi bu iki böyük sənətkarın ideoloji sahədə mürid – mürşid səviyyələri ilə bağlıdır.

O da məlumdur ki, hər iki şairin öyrəndiyi ədəbi-elmi mənbələr də eyni olmuşdur. Məsələn, Qurbani kimi, Şah İsmayıl da keçmiş el ədəbiyyatından, xalq dastanlarından, klassik ədəbiyyat nümayəndələrindən, Yunus Əmrə kimi örnək sənət adamlarından öyrənmişdir.

Xətai də Yunus Əmrənin şeirlərini oxumuş, onlardan təsirlənmiş, onun rədifləri ilə yeni gözəl şeirlər yazmışdır:

Adəm olub, gəldim adəm içinə,
Nəsib olmaz dürlü candan içəri.
Zənbur olub, kandan-kana keçərkən
Bir kana uğradım kandan içəri.

Xətai «Olamazsan» gəraylısını Yunus Əmrənin eyni adlı şeirinə nəzirə yazmışdır:

Dərvişlik eydür bana,
Sən dərviş olamazsan.
Bari diyəyim sana,
Sən dərviş olamazsan.

Beləliklə, hər iki şair üçün köklər, qaynaqlar eynidir. Lakin Şah İsmayıl təriqət və dövlət başçısı, Qurbani isə azad el sənətkarıdır. Şahı öz ideyaları, təriqəti, Qurbanini isə insan

¹ О. Э ф е н д и е в. Азербайджанское государство сефевидов. Баку, 1981.

gözəlliyi, təbiətin saflığı daha çox çəkmişdir. Dini terminoloji leksikanın intensivlik fərqi də bununla bağlı olmalıdır.

Bu fikirlər o cəhətdən də doğrudur ki, Qurbani və Xətai əslində ruh etibarilə yaxın sənətkarlar olmuşlar, hər ikisi daha çox xalq ədəbiyyatından, el sənətindən, xalq musiqisindən tərbiyə və zövq almışlar. Ona görə də Xətainin aşağıdakı misraları Qurbaninin məşhur «Dördünə» qıfıləndini yada salır:

Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım.
Dörd şey vardır bu qarındaşa lazım:
Biri elm, biri kəlam, biri nəfəs, biri saz.

Üslub və ideya yaxınlığı özünü Xətai və Qurbaninin işlətdiyi ortaqlı dini leksikada da aydın göstərir. Bir neçə nümunə nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Kan sözü. Qurbaninin «Gərək» rədifli divanisinin son misrasında («Əslimiz türabdəndir, məskənimiz kan gərək») mədən, bir şeyin çıxdığı yer mənasında olan fars mənşəli «kan» sözü bir tərqiət istilahi kimi, «bu dünya» mənasında işlədilmişdir. Yunus Əmrədə, Xətaidə olduğu kimi, bu söz Qurbaninin şeirlərində də işlək sözdür.

Qurbaninin divanisindən verdiyimiz misradakı «türab» sözü də dini-fəlsəfi termin səciyyəsinə olub, insanın torpaqdan yaranıb, torpağa qayıtdığını əks etdirir. Xətaidə bu məna daha aydındır: **Türabiyəm, yerdə bitdim əzəldən. Xətaim türabə endirdi tənə** və s.*

Qırqlar sözü. Hər iki şairdə eyni dini mənada işlənmişdir.

Qurbanidə: *Gətirdin kəlamı cümlə cahana, Qırqları göstərdin əhli-ürfanə. Qırqlar məclisindən bir pay qapmışam* və s.

* Ərəb mənşəli hesab olunan «türab» sözü türk mənşəli «torpaq» sözü ilə eyni kökdəndir (**tü/to**).

Xətaidə: **Qırqlar** *meydanında yunduq pak olduq. Qırqların qəlbi durudur və s.**

Haqq sözü. Ərəb mənşəli «allah», türk mənşəli «tanrı» və çox az hallarda fars mənşəli «xuda» sözündən istifadə edən o əsrin poeziya ustaları ərəb mənşəli hesab olunan «haqq» (həqq) sözünə işlək bir termin kimi daha çox müraciət etmişlər. «Haqq» Allahın adlarından biri, Allah, tanrı mənasındadır. Bu sözün işləkliyi qədimlərdən gəlir, Nəsimi poeziyası bu sözü daha çox qanadlandırmışdır.

Qurbanidə: **Haqqım** *əmr eylədi, gəldim dünyaya. Dindirdilər, «haqq» söylədim sözümü. Haqq-taala* *könlündə fikir eylədi, Əzəl başdan bu dünyanı yaratdı və s.*

Xətaidə: *Sevgi haqq sevgisi imiş. Həqqə şükr et, qaldır əlin. Həqqin cəmalını görmək dilərsən və s.*

Pir sözü. Fars mənşəli bu söz dini terminoloci söz olub, təriqət banisi mənasındadır. Qurbanidə: *Talib olan dərsin alar pirindən.* Xətaidə: **Pirlər** *məqamında yanıb bışmışəm.*

Mürşid sözü. Ərəb mənşəli olub, yol göstərən, rəhbər, təriqət başçısı mənasındadır. Qurbanidə: *Getmiş idim mürşidimə, dərdimə dəva qıla.* Xətaidə: **Mürşidsiz, rəhbərsiz yollar açılmaz. Mürşid** *ətəgində əlin varmıdır?*

Qeyd etdiyimiz sözlərlə yanaşı, *ümman, dərviş, təriqət, şəriət, mərifət, həqiqət, didar, təcəlli, qazi, ixlas, talib, laməkan, ələnmək* sözlərinə də hər iki şairdən misallar vermək olar. Bunlar Xətaidə bol-bol, Qurbanidə nisbətən az işlənmişdir. Qurbani Şah İsmayılın müasiri və dostu olduğundan onun qızılbaş bayrağı altında apardığı mübarizəyə rəğbət bəsləmiş, Şah İsmayıl ideyalarının yayılmasına bilavasitə kömək etmişdir. Öz zamanəsinin oğlu kimi, o bu ideyalardan və həmin ideyaların əsas ifadə vasitələrindən yan keçə bilməzdi. Lakin, dediyimiz kimi, bu cür sözlər onun əldə olan şeirlərində cüzi

* Qırqlar (Əshabi-Suffa) Mədinəyə hicrət başa çatdıqdan sonra yeməyə və geyməyə bir şeyi olmayan əshabə. Məscid tikildikdən sonra peyğəmbər tərəfindən məscidin Sofasına yerləşdirilmişlər. Onların 400 nəfərə qədər olduğu söylenilir.

yer tutur, cəmi bir-iki dəfə işlənmişdir. Şah İsmayıl isə, məsələn, 60-a yaxın qoşma və gəraylisində «haqq» sözünü 60, «dəviş» sözünü 17, «qırıqlar» sözünü 12, «pir», «mürşid» sözlərinin hər birini 19 dəfədən çox işlətmişdir. Hətta insan və təbiət münasibətlərinin müqayisəsində də fərqli keyfiyyətlər aydın duyulur. Qurbanı «Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə» dedikdə həqiqi insani sevgiyə işarə edir. Xətəidə isə insani sevgi dini mahiyyət daşıyır:

Taliblər pirin arzular,
Bülbül oynar gül içində.

Üslub və ideya yaxınlığı Xətai və Qurbaninin bir sıra poetik müraciətlərində, dini və dünyəvi mahiyyət daşıyan ifadələrində də aydın müşahidə edilməkdədir.

Xətəidə: ***Min bir kəlam** desəm, birin anlamaz. **Gözəl şahım**, sənə min canım qurban. **Keçmişəm sərimdən**, qorxmam ölümdən, **Bəli dedik**, bir gerçəyin dəstinə. Dünyadan əlin çək, **divanə könlüm**. Bu gün ulaşıdılar **xublar xubuna**. **Həqdən gələr** hər nə gəlsə bir **qula** və s.*

Qurbanidə: *Tur dağında **min bir kəlam** danışan Musanı da Allah özü öldürdü. Yetiş köməyimə, **gözəl şah**, mənim. Ağlım, huşum oynar, **keçər sərimdər**. **Bəli dedim**, bəlasına bələndim. Qəm yemə, qəm yemə, **divanə könlüm**. Dedim, könül, sevmə **xublar xubunu**. **Bir qula ki haqdan qəzəb olmasa...** və s.*

Xətai ilə Qurbaninin qafiyə, rədif və cinaslarında da yaxınlıq vardır. Qurbaninin qafiyə kimi işlətdiyi *Gəncə, gəncə, onca, səncə* kimi sözlərdən Xətai də qafiyə kimi istifadə etmişdir. Bir sıra qoşmaların ümumi qurulma texnikasında da bu yaxınlıq müşahidə olunur. Xətainin:

Bəhri ol, ümmana dal da, ondan gəl,
Müsaib qapusun bul da, ondan gəl –

tipli misraları yenə dini və dünyəvi məzmunu nəzərə alınmazsa, Qurbaninin:

Könlümün mətləbin bil, ondan öldür,
Lütf eylə, üzümə gül, ondan öldür –

misraları ilə eyni ahəng və ifadə tərzində qurulmuşdur.

Bütün bu ümumi, ortaqlı cəhətlər və uyğunluqlar, fikir və ifadə tərzindəki yaxınlıq hər iki şairdə eyni ictimai mühitin izləridir. Dini terminoloji söz və ifadələrə sonrakı əsrlərin bədii dilində də rast gəlmək mümkündür. Lakin bu cür söz və ifadələr sonrakı dövrlərin ədəbiyyatında nisbətən az və əksərən qeyri-dini çalarda işlədilmişdir. Qurbanidə isə dini terminoloji sözlər, ifadələr öz həqiqi dini mənasını bu günə qədər qorumaqdadır. Dünyəvi hadisələrin üstünlüyü Qurbani poeziyasının mistik fikirlərlə yüklənməsinə imkan verməmişdir.

Bütün linqvistik, teoloji-dini faktlar, əsərlərinin ideya-estetik keyfiyyətlərindəki yaxınlıq göstərir ki, Qurbani Şah İsmayıl Xətainin müasiri, istəkli, tərəfdarı, sevdiyi və hörmət bəslədiyi bənzərsiz bir şair olmuşdur.

Sənətin davamı

Qurbani xalq şeirinin, realist şeirin yaradıcısı, yeni şeir məktəbinin banisi olduğundan xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan sonrakı bütün böyük və kiçik sənətkarların yaradıcılığına təsir etmiş, onların ilkin öyrənmə, nümunə məktəbi olmuşdur. Görkəmli şair XV əsrin sonlarında, XVI əsrin birinci yarısında ümumxalq dilinə məxsus adi, sadə, lakin son dərəcə zəruri məfhum ifadəçilərini böyük bir ustalıqla poeziya dilinə gətirməklə xalq dilinin milli dil istiqamətində, yüksək sənət səviyyəsində şeir dilinə təsirini elə gücləndirdi ki, onun ardınca gələnlər bu yolda tərəddüd etmədilər. Şairin poeziya dilindəki *qadasın aldığım, başına döndüyüm, qurban olduğum, durum dolanım başına* kimi ifadə-rədiflər, müraciətlər, *şahlar şahı, gözəllər gözəli, xubların xubu* kimi milli poetik birləşmələr, *pəri, dilbər, haqq, ümman, şəqayiq, məşşatə, seyrağib, xoryat, rəqib, xuda, qırqlar, sər, payəndaz, alişan, həmayıl* kimi

səciyyəvi-rəmzi leksika sonralar Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər və b. ustad aşıqların, Vaqif və Zakir kimi şairlərin şeir dilində bol-bol işlənməyə başlayır, özünə geniş yol açır. Bu cür söz və ifadələrə bədii dildə Qurbanidən çox-çox əvvəllər də rast gəlmək mümkün idi, lakin el şairləri və ustad aşıqlar üçün bu cür söz və ifadələrin ilkin yatağı Qurbaninin nüfuzedici yaradıcılığı olmuşdur. Bunu həmin şairlərin Qurbani ifadə tərzinə, Qurbani obrazlarına, şairin mövzularına, qafiyə və rədlərinə təkrar-təkrar müraciət və dönüşləri də aşkar göstərir. Qurbaninin sevimli obrazları sevilə-sevilə tərənnüm edilmiş, Qurbaninin nifrət bəslədiyi, lənətlədiyi obrazlar nifrətlə lənətlənmiş, həcv və satira obyektinə çevrilmişdir. Qurbanidən sonra bütün ustad aşıqların seyraqlara, xoryatlara, rəqiblərə nifrətinin şahidi oluruq. Qurbanidən sonra bütün aşıqların ümid yeri yenə həqdır, kərəmin kanıdır, Şahi-Mərdandır. Qurbaninin «Zülm eləyən vəzir namərd oğludur» deyə söydüyü, qarğadığı vəzir Abbas Tufarqanlının, «Alı xan» dastanı qəhrəmanlarının və neçə-neçə el sənətkarlarının nifrət bəslədiyi ümumiləşmiş tiptir.

Şairin saysız-hesabsız misra və ifadələrinə, üslub nümunələrinə, müraciət-xitablarına sonrakı aşiq-şairlərin yaradıcılığında təkrar-təkrar rast gəlmək olur. Bir sıra qoşma və gəraylılarına nəzirələr yazılmışdır.

Qurbani ənənələrindən danışarkən ilk növbədə şairin bənövşəyə həsr etdiyi şeir yada düşür. Qurbani bu şeiri elə böyük məhəbbət və ustalıqla yaratmışdır ki, onun bir şair kimi əbədi yaşaması üçün bu şeir kifayət edərdi. Bu şeirin ardınca poeziyamızda yaranan «Bənövşə»lərdən bir kitab bağlamaq olar. Qurbanidən sonra bu mövzuda yazmayan az-az sənətkara rast gəlmək mümkündür. Lakin bu əsərlərin heç birində Qurbani «Bənövşəsi» səviyyəsi yoxdur. XVII əsrin görkəmli el sənətkarı Qaracaoğlu «Bənövşə» şeirində Qurbani obrazını rəmzə çevirən cəhətin – boynu büküklüyün, boynu ayrılığın səbəbini izaha çalışmış:

Axı neyçün boynun əyri tutarsan,

Bəyəm dərdin məndən betər, bənövşə? –

və bunun səbəbini «qədərbilməz əllər»lə izah etmişdir:

Hərdən qədərbilməz alır əlinə,
Onuğun də əyri bitər bənövşə.

M.P.Vaqif «Bənövşə» qoşmasında «Dəstə-dəstə sancıb bu-xaq yanına», «Səni görən məcnun olur – avara», «Sən sallanıb qabağımdan gedəndə» və s. misralarda Qurbani obrazlarını, Qurbani ifadə tərzini davam etdirmişdir.

S.Vurğun öz şeirində M.P.Vaqifin «Bənövşə»sini xatırlayır:

Üzündə gördüyüm nə intizardır?
Qəlbində Vaqifin sirrimi vardır?
Gəl ondan söz açma, indi bahardır,
Bağrımı döndərmə qana, bənövşə!

Şair O.Sarıvəlli sovet dövründə bənövşəyə ayrı nəzərlə baxır. «Bənövşə»lər çox, hər birində şair duyğusu ilə yeni bir aləm... Kim kimi xatırlasa da, kim kimdən ilham alsın da, Dədə Şəmşir düz deyir, bənövşə Qurbani yadigarıdır:

Aşıq Qurbanidən qalıb nişana,
Torpaqdı bizə də, ona da ana.
Boynunu pərişan əyməsin yana,
Salmasın qəlbimi dərdə bənövşə.

Folklorşünaslar təsdiq edirlər ki, «Qurbanidən sonra yazılı və şifahi şeirimizdə bənövşə haqqında yüzlərlə şeir yazılsa da, yenə Qurbaninin «Bənövşə»si öz gözəlliyi ilə seçilir.¹

Qurbaninin çox sevilən, dillər əzbəri olan, zərif duyğular ifadə edən şeirlərindən bir də «Sallana-sallana gedən Salatın»

¹ V. V ə l i y e v. Azərbaycan folkloru, səh.157.

misrası ilə başlayan qoşmadır. Bu şeirin son beytini («Dəstələ, zülflərin yerə dəyməsin, Yollar qubarlanar, toz dəyər sana») yüksək səviyyəsinə görə yalnız şairin öz «Bənövşə»sinin son beyti ilə müqayisə etmək olar. Qoşmanın ilk misrasında «sallana-sallana gedən» ifadəsi onlarca şairin şeirinə yol tapmışdır. Bu, Qurbanı ifadələrinin, Qurbanı üslubunun gücünü göstərən mühüm əlamətlərdəndir. Misallara diqqət yetirək.

Varxiyanlı aşiq Məhəmməddə:

Sallana, boylana gedən Salatın,
Elə sallangilən yol inciməsin.

Zabitdə:

Dedim: sallanışın min cana dəyər.

Şəmkirli Hüseynmə:

Sallanıb gedən Salatın,
Qaşın kamana layıxdı.

Dollu Mustafada:

Sallana-sallana gedən Salatın,
Gedirsən bağçaya, qız, qayıt geri.

M.P.Vaqifdə:

Sallana-sallana dövlətxanadan
Bir çıxı boyuna qurban olduğum.

Q.B.Zakirdə:

Qərq olsun yaşıla, ala sərəsər,
Naz ilə sallana-sallana gəlsin.

Xəyyat Mirzədə:

Sallanıban min naz ilə gedən qız,
Bu cür sallanışın yolu incidir.

Göyçəli şair Məhəmməd isə şeirə bütöv bir qoşma-nəzirə yazmışdır:

A qəddi alişan, qoynu gülüşən,

Görənlər açılmış yaz deyər sana.
Cəmdi gözəlliğin nişanbanışan,
Şairlər tərfi az deyər sana.

Əsl ədəbi məktəb odur ki, elə sənət əsərləri yaradasan ki, onlar bütün qəlblərə nüfuz edə, o sahənin adamlarını öz ardınca çəkib apara bilə. Qurbaninin belə sənət əsərlərindən biri də "Dilbər" gəraylısıdır. Bu şeirin ardınca neçə-neçə "Dilbər" şeiri yaranmışdır. Şübhəsiz, bunların içərisində bilavasitə Qurbani şeirinin ardınca yazılanı Abbas Tufarqanlının "Dilbər"idir. Abbasın şeiri tam orijinaldır və şairin dözümlü məhəbbətini ifadə edir. Qurbaninin şeirində giley "aşıqindən küsən" dilbərdəndir; Abbas Tufarqanlıda isə aşiq həyəcanlarının səbəbi dilbərin özünü "ağa" kimi ("Mən bir qolu bağlı qulam, Sən olmusan, ağa, dilbər") aparması, sevgiliyə məhəl qoymamasıdır. Qurbanidə olduğu kimi ("El köçüb, otaq xəlvətdi"), Abbasda da aşiq sevgili ilə real görüş arzulayır ("Dolan gəl otağa, dilbər").

"Dilbər" şeirlərinin bir qismi pozulmuş, bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olan Aşiq Valehin "Dilbər" gəraylısı orijinallıqdan, demək olar ki, məhrumdur. Beş bəndli bu şeirin birinci, ikinci və sonuncu bəndləri Qurbaninin "Dilbər" şeirinin pozuq variantıdır:

Durum dolanım başına,
Aşığından küsən dilbər!
Üzüm sürtüm ayağına,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!¹

Qurbanidəki "aşıqindən" sözü burada "aşığından" şəklinə salınıb, lorulaşdırılıb, üçüncü misra isə alçaldıcı misra ilə əvəz edilib (Qurbanidə: "Gözlərini dik gözümə". Burada: "Üzüm sürtüm ayağına"). Yalnız üçüncü və dördüncü bəndlər Qurbani şeirindən fərqlidir.

¹ Azərbaycan aşığıları və el şairləri, səh.128.

Qurbani daha çox dilbəre məhəbbətini, Mirzəcan Mədədov daha çox dilbərin cəfasını tərənnüm etmişsə, Zabitin şeirində dilbərin uğursuz taleyi təsvir edilir:

Cavan ömrün verdin bada,
Nə gün gördün bu dünyada?!
Yetdi hər bir kəs murada,
Sənsən məhrum qalan dilbər.

Qurbaniyə bir növ nəzirə şəklində yazılmış bu cür şeirlər çoxdur. Sabirin "Dilbər"i isə bunların hamısından fərqli olaraq, parodiyadır və dilbərin kölə vəziyyətini XX əsr cəsarəti ilə ifşa edir:

Getmə, getmə, a dilbər,
Etmə məni mükəddər.
Özümü yüz cavana
Eyləmərəm bərabər...

Qurbani ilə Abbas Tufarqanlı yaradıcılığı arasında böyük bağlılıq, yaxınlıq var. Bu yaxınlıq onların sevimli obrazlarında, hadisələrə münasibətlərində, deyim və ifadə tərzində, şeir intonasiasındadır. Qurbaninin "Başına döndüyüm ay qəşəng pəri" tipli müraciət-xitablarına Abbasın onlarca şeirində rast gəlmək olur. Qurbanidə: "Durum dolanım başına, Aşıqindən küsən dilbər" – Abbasda: "Durum dolanım başına, Ala gözlü yar, gedirəm"; Qurbanidə: "Mən ağlaram zarı-zarı" – Abbasda: "Abbas ağlar zarı-zarı"; Qurbanidə: Talib olan dərsin alar pirindən" – Abbasda: "Talib olan qulluq eylər pirinə"; Qurbanidə: "Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim" – Abbasda: "Əl uzadıb yar zülfünü hörmədim" və s. yaxınlıqlar çoxdur və bunlar ümumi mətn daxilində Abbas Tufarqanlının orijinallığına xələl gətirmir.

Qurbanidə olduğu kimi, Abbas Tufarqanlının da "Gələ bil-mərəm" rədifli gəraylısı vardır. Hər iki gəraylıda aşıq vüsala yetmək imkanına malik olduğu halda, bəhanələr tapır, vüsaldan imtina edir. Qurbani Qara Vəzirin qızı Nigarın onları izlə-

diyini bəhanə etsə də, sonda sevgilisinin istəyini nadanlıq hesab edir, onu "nadan" adlandırır:

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri.
Qurbaninin **nadan** yarı,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

M.H.Təhmasib bu məsələni ətraflı izah etmiş, bunu Qurbani məhəbbətinin rəmzi xarakter daşması ilə, Qurbaninin rəmzi VÜsal arzusu ilə izah etmişdir (bəndin əvvəlki misraları da bunu təsdiq edir). Abbas Tüfarqanlıda isə bu cür rəddetmə mexaniki şəkildə davam etdirilmiş, yalnız bəhanə dəyişdirilmiş, məsələ şahdan icazə ilə pərdələnmişdir:

Peymanələr dolmayınca,
Gülgəz rəngim solmayınca,
Şahdan izin olmayınca,
Get, Pərim, gələ bilmərəm.

Bu cür süjet və məzmun yaxınlığı təkcə "Qurbani", "Abbas-Gülgəz" dastanlarında deyil, əksər dastanlarda müşahidə olunur. Qurbani dastanının ilk variantını özü yaratmış olduğundan uyğun məhəbbət dastanlarına təsir etmək baxımından da birinci hesab olunmalıdır. Şübhəsiz, burada sonralar meydana çıxan qarşılıqlı təsir və uyğunlaşdırmalar da az olmayıb.

Abbas Tufarqanlının "Ayrıl" qoşması Qurbaninin "Ondan öldür" rədifli qoşmasına çox uyğun bir quruluş və intonasiyaya malikdir:

Qurbanidə:

Başına döndüyüm xanların xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür!

Abbasda:

Başına döndüyüm gül üzlü cavan,
Halal-himmət eylə, gəl ondan ayrıl!

Hər iki şairdə birinci bəndin son misrası, əsasən, eynidir: "Lütf eylə, üzümə gül, ondan öldür!" – "Lütf eylə, üzümə gül, ondan ayrıl!". Bəlkə də bunları aşıqlar qarışdırmışlar, çünki Abbasın şeirinin sonrakı bəndləri tamamilə orijinaldır".¹

Qurbaninin "Canım hey", Abbasın "Məni gör" qoşmaları da şikayət məzmunlu olub, ruhən çox yaxındır. "Yara üz" (Qurbani) və "Yara yüz" (Abbas Tufarqanlı) təcisləri də eyni quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan yaxın məzmunlu şeirlərdir. Görünür, bu yaxınlığa görə də şeirlər qarışdırılmışdır: hər ikisi üç bənddən ibarət olan bu şeirlərin ikinci bəndində son misralar və bütövlükdə son bəndlər, demək olar ki, eynidir.

Bu şəkildə cüzi variant fərqi ilə Qurbaninin "Sənə qurban" qoşması da Abbas Tufarqanlının qoşmaları sırasına daxil edilmişdir. Qurbaninin qoşması mənalı, tutarlı və Qurbani üslubuna uyğun bir əsərdir. Abbas Tufarqanlının qoşmalarına daxil edilmiş variantda möhür bəndində imzanın olmaması da həmin şeirin Qurbani variantı olduğunu təsdiq edir.¹ Bütün bunlar Qurbaninin ənənələrindən Abbas Tufarqanlının bol-bol bəhrələndiyini və bu şairlərin ruhən yaxın olduğunu göstərən faktlardır. Buna görə aşıqlar və tədqiqatçılar onların şeirlərini qarışdırmış, birini digərinin adı ilə bağlamışlar. "Qurbani" dastanının sonunda çox əzab-əziyyətdən sonra Qurbani sevgilisinə qovuşa bilir (Gəncə versiyası). Bu zaman o, "Alagöz Pəri" şeirini söyləyir:

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Bundan belə aləm olar inqilab...

¹ Şair Nəbi Borçalının "Gül, ondan ağla" qoşması da Qurbaninin həmin şeiri ilə eyni üslub və qafiyə quruluşuna malikdir.

¹ Azərbaycan aşıqları və el şairləri, səh.46, 82. Aşıq Bəhmən Qurbani obrazlarından istifadə etsə də (Ağ nazik əlinlə dəstələ düzək, Güldən, bənəşədən dər, sana qurban), "Sana qurban" qoşması orijinaldır (Yenə orada, səh.335)

Bu şeir də "Aşıqlar" (1960) kitabında Abbasın şeiri kimi verilmiş, lakin düzgün olaraq sonrakı nəşrlərə daxil edilməmişdir.

Yaxud M.H.Təhmasibin Qurbani şeiri kimi təhlil etdiyi və hətta müxtəlif variantlarını qeyd etdiyi:

Pərim məni görcək niqabın atdı,
Camalın göstərdi, günü yubatdı –

kimi məşhur beytlər də Abbasın şeirlərinə qarışdırılmışdır.

Qurbani qoşmaları ilə Xəstə Qasımın qoşmaları arasında da məzmun və forma yaxınlığı, fikir bağlılığı vardır. Xəstə Qasımın "İndi", "Al indi" qoşmaları həm məzmun, həm də qafiyyə-rədif tərtibinə görə Qurbaninin "Qal indi" rədifli qoşmasına çox yaxındır. Görünür, bu yaxınlığa görə Qurbaninin həmin qoşmasını da azacıq variant fərqi ilə Xəstə Qasımın şeirləri sırasına daxil etmişlər. Müqayisə etdikdə Qurbaninin şeirinin daha əsaslı olduğu aydın olur. Məsələn, Xəstə Qasıma aid edilən variantın ikinci bəndi belədir:

Bivəfasan, heç görmədim vəfan, yar!
Tifil ikən çox çəkmişəm cəfan, yar!
Mən öləndə kimlər sürər səfan, yar?
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indi!

Qurbaninin "Qal indi", "Gəlmişəm", "Almağa gəlmişəm", "Məndən" və başqa qoşmalarında dağlar haqqında tutarlı bəndlər, beytlər, misralar vardır və heç şübhəsiz, sonralar yaranan onlarca "dağlar" rədifli şeirlərin mayası bunlar olmuşdur. "Qal indi" rədifli şeir də dağlara müraciətlə başlayır. Lakin Xəstə Qasım variantında, yuxarıdakı bənddən görüldüyü kimi, şeir birdən-birə yara müraciətlə davam etdirilir. Həm də bilinmir ki, şair tifil ikən yarın cəfasını necə çəkə bilərdi; bilinmir ki, şair üçüncü misra ilə nə demək istəyir və nəhayət, son misradakı "fərş döşəli ağ otaqlar"ın mətləbə nə dəxli varmış. Halbuki bunlar Qurbanidə aydındır: şair bunları

vətəndən zorla uzaqlaşdırılarkən, zorla Türkiyəyə aparılarkən
söyləyir, kəndləri, ağ otaqları, "vəfasız" dağları ilə vidalaşır:

Bivəfasan, mən görmədim vəfanı,
Çox çəkmişəm sənin cövrü cəfanı,
Məndən sonra rəqib sürər səfanı,
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indi!

Xəstə Qasımın III bəndin birinci beytində "dəyişiklik" adına
"ilqarsız" əvəzinə "bivəfa", "dost" əvəzinə "aşna" sözünün işlə-
dilməsi də şeirə uğur gətirməmiş, yersiz təkrara səbəb
olmuşdur:

Bivəfasan, vəfan yoxdu dünyada,
Aşnanın sirrini verirsən yada...

Həm ikinci, həm üçüncü bənd "bivəfa" sözü ilə başlayır,
həm də üçüncü bəndin eyni misrasında söz təkrar olunur
(*bivəfasan – vəfan yoxdu*). Bütün bunlar göstərir ki, Xəstə
Qasımın adına verilən şeir Qurbaninin "Qal indi" şeirinin pozuq
bir variantıdır. Bunu Xəstə Qasımın öz zamanəsinin
hadisələrinə işarə edərək yazdığı "Qalıbdı" şeiri də təsdiq edir:

Köhnə Şamaxının seyrin eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.

Şəmkirli aşiq Hüseynin poeziyasından görünür ki, o,
Qurbani yaradıcılığından daha çox ilham almışdır. "Sallanıb
gedən Salatın", "Pirlər yetişsin dadıma", "O nədi, pəri,
qoynunda?", "Durum dolanım başına, Bir bəri bax, bəri,
Bayaz!" kimi çoxlu misra və ifadə uyğunluqları onun üslubunu
Qurbani üslubu ilə bağlayır. Qurbaninin dağlara müraciətlə
söylədiyi "Məndən" rədifli qoşmasına uyğun olaraq Hüseyn də
belə bir nəzirə-qoşma yazmış, lakin həmin şeir indiki halda çox
pozulmuş və Qurbaninin şeiri ilə qarışdırılmışdır. Üç bəndli bu

şeyrlərin yalnız son bəndləri fərqlidir və son bəndlər göstərir ki, Şəmkirli Hüseynin həqiqətən belə bir qoşması olmuşdur.

Keçən müddət ərzində Qurbaninin qarğışları qəzəbə, həcvə, satiraya çevrilmişdir. Eyni zamanda, bu qarğışın, qəzəbin hədəfləri də genişlənmişdir. Bəzən aşıqlar Qurbani qarğışlarını "zülmkar" sevgiliyə, gözələ qarşı çevirmişlər:

Yeri, gözəl, yeri, sənə qarğaram,
Ölənədək işin ahü zar olsun.
Yatan vaxtda şahmar vursun ərini,
Naləsindən qulaqların kar olsun.

(Xəstə Qasım)

Aşıq Valeh telli sazı ondan ayırmaq istəyənlərə belə qarğayır:

Yüz il xəstə yatsın, cismi ölməsin,
Ürəyi şad olub, üzü gülməsin.
Həkimlər, loğmanlar dərdin bilməsin,
Gözləri kor, qulaqları kar olsun.

Qurbaninin "Bəhanədir bu" qoşmasındakı aşiq – sevgili dialoqu Zabitin, Aşıq Alı və b.-nin yaradıcılığında inkişaf etdirilmişdir. Qurbaninin "Qadasın aldığım" gəraylısına uyğun olaraq, Məhəmməd bəy Aşıqın eyni adlı səmimi gəraylısı yaranmışdır:

Aşıqinəm sənin axı,
Əzəl qadasın aldığım,
Cana vurub məhəbbətin
Çəngəl, qadasın aldığım.

Qurbaninin "Gəlin" qoşması ilə Qaracaoğlanın "Gəlin" gəraylısı arasında ruhi bir yaxınlıq var. Molla Cümənin "Dolana-dolana", S.Vurğunun "Gülə-gülə" gəraylıları Qurbani ənənələrinin gözəl davamıdır.

Aşıq Ələsgər dini və ictimai tarixə dərinlən bələd olan, keçmişin bütün adət-ənənələrini bilən çox qüdrətli və orijinal bir

sənətkar kimi, "Qurbani" dastanını gözəl bildiyindən XVI əsrin bir çox and, inam, alqış, qarğış bildirən ifadələri onun poeziyasında da görünməkdədir: "Mərdin nə ki qadası var, Namərdin canına gəlsin", "Xof eyləmir Xeybər kimi qaladan", "Əli Zülfüqarı kəssin belini", "Bəndeyi-xudayam, ümməti-Rəsul, Dost tutaram şahi-mərdan Əlini", "Dörd kitab hər yana yolu göstərir" və s. Ələsgərin "Sənə qurban", "Xoş gəldin" qoşmaları ilə Qurbaninin eyni adlı qoşmaları arasında varislik var.

Qurbanidə:

Bu gün nə xoş gündü, nə xoş saatdı,
Qədəm basdın, Pəri xanım, xoş gəldin!

Ələsgərdə:

Tərən tamaşalı, maral baxışlı
Qədəm qoyub, asta-asta xoş gəldin!

Ələsgər Qurbanidən heç bir şeyi təkrar etməyib. Hər nə götürübsə, ona təzə ruh verib.

Lakin Qurbani ilə Ələsgər şeirləri də bəzən qarışdırılmışdır. Qara Mövlayevin söylədiyi "Qurbani" dastanından və Ə.Axundovun tərtibindən seçib götürdüyümüz "Ürəyimdə" qoşması əvvəllər Aşıq Ələsgərin qoşmaları sırasına da daxil edilmişdir. Qoşmaların çox cüzi fərqləri var. İlk bəndlərə diqqət yetirək:

Qurbanidə:

Bimürvətin, biinsafın balası,
Mən səni sevmişəm sağ ürəyimdə.
Qiya baxdın, ortalığa qan tökdün,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə.

Ələsgərdə:

A bimürvət, nainsafın balası,
Mən səni sevmişəm sağ ürəyimdə.
Həsərət çəkdin, ortalığa qan əkdin,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə.

Ələsgərdə üçüncü misra məntiqsizdir: *Həsərət çəkdin, ortalığa qan əkdin*. "Həsərət çəkmək"lə "ortalığa qan əkmək"

(həm də "qan tökmək" yox, "qan əkmək") nə cür əlaqələnə bilər? Amma "qiya baxmaq"la ortalığa qan salmaq gözəlin gözəllik cizgilərini yüksəltmək üçün işlənən bir ifadədir.

İkinci bənddə də bu cür məntiqsizlik var:

Qurbanidə:

Məhəbbət bir dərya, keçə bilmirəm,
Ayrılıq şərbətin içə bilmirəm.
Sir sözüm yadlara açə bilmirəm,
Gedər qiyamətə dağ ürəyimdə.

Ələsgərdə:

Mərifət şərbətin içə bilmirəm,
Şəriət dəryadı, keçə bilmirəm.
Sir sözüm yadlara açə bilmirəm,
Qaldı qiyamətə dağ ürəyimdə.

Qurbanidə fikir məntiqi və aydındır: məhəbbət bir dəryadır, keçmək olmur, ayrılıq şərbətini içmək olmur. Ələsgərdə fikir dolaşdırılıb: mərifət şərbətini içə bilməmək – qüsurdur; şəriət dəryasını keçmək nə üçün imiş – bilinmir.

Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, Ələsgərin şeirləri sırasına daxil edilmiş "Ürəyimdə" qoşması orijinal əsər deyil, Qurbaninin qoşmasının ağızdan alınmış, buna görə də bir sıra misraları təhrif edilmiş bir variantıdır.

Qurbaninin zərrələri bütün sonrakı aşıklarda görünməkdədir. Şair Vəlinin "Yollara doğru", Zodlu usta Abdullanın "Dilbər", Aşıq Hüseyn Cavanın "Gülərmiş" şeirləri ilə Qurbaninin eyni adlı şeirləri arasında forma və üslub yaxınlığı bu el sənətkarlarının da Qurbani yaradıcılığından faydalandığını göstərir.

Qurbani Azərbaycan el ədəbiyyatında Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Qaracaoğlu, Valeh, Dilqəm, Alı, Ələsgər xəttinin – yeni bir mərhələnin başında durur, buna söz yoxdur. Lakin Qurbani eyni zamanda el ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata verdiyi M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, H.Arif xəttinin də yaranması üçün özül-sənətkar olmuşdur.

V.Vəliyev yazır: "...Füzuli ilə bir əsrin övladı olan Qurbaninin qoşmalarında vəsf edilən gözəl, aşiqin müasiri olan real insandır. Hətta Qurbani onun adını da deyir: Sallana-sallana gələn Salatın... Bu şeirdə Azərbaycan təbiətinə xas olan hadisələr Salatının gözəlliyi ilə qarşılaşdırılmış, beləliklə də, dinləyicinin təsəvvüründə real insan gözəlliyi ilə təbiət mənzərələri birgə canlandırılmışdır. Məhz xalq poeziyasında, o cümlədən də aşiq şeirində olan bu xüsusiyyət Qurbanidən iki əsr sonra yazılı ədəbiyyatımızda M.P.Vaqif kimi qüdrətli bir sənətkarın yetişməsinə səbəb olmuşdur".¹ Real müşahidə və düşüncənin məhsulu olan bu fikrə onu da əlavə etmək olar ki, M.P.Vaqif daha çox Qurbani poeziyasındakı məhəbbət və gözəllik lirikasını irəlilətməmiş, şairin dini, fəlsəfi, ictimai-siyasi məzmunlu şeir qoluna o qədər də təəşşük yetirməmişdir.

M.P.Vaqifin bir sıra rədifləri ("Deyiləm", "Yetişdim", "Xoş gəldin", "Gəlin", "Zülfün" və s.) Qurbanidə olduğu kimidir. Bu, təsadüfi də ola bilər. Lakin bəzən şeirlərdəki misra, beyt, ifadə, qafiya və s. cəhətdən yaxınlıq M.P.Vaqifin öz sələfindən faydalandığını aydın göstərir.

"Deyiləm" rədifli qoşma hər iki şairdə üç bənddən ibarətdir. Birinci bəndlər məzmunca çox yaxındır.

Qurbanidə:

Üzümlü qoysam da üzünün üstə,
Öpübən dişlərəm, yeyən deyiləm.

M.P.Vaqifdə:

Əbəs-əbəs neçün qaçırsan məndən,
Mən ki, zalım, adam yeyən deyiləm.

Qurbaninin "Deyərsən", M.P.Vaqifin "Degilən" qoşmaları da ruhən, forma və üslub cəhətdən yaxındır.

Qurbanidə:

¹ V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1985, səh.154.

Qasid, gedər olsan yarın yanına,
Mənim ərzi-halım yara deyərsən.
Əgər xəbər alsə yar əhvalımı,
Könlüm şikəst, günüm qara deyərsən.

M.P.Vaqifdə:

Nome, gedər olsan yarın kuyinə,
Dərdi-dilim o canana degilən!
Bülbülüym qönçə gülündən ayrı,
Bağrım dönüb qızıl qana degilən!

Göründüyü kimi, ilk misralarda "qasid" – "name", "ərzi-hal" – "dərdi-dil" fərqləri məzmun fərqinə səbəb olmur. Bu hal dördüncü misralarda da var.

Qurbani iki əsr əvvəl deyib ki, "Çoxdur cahan içrə nazənin dilbər", ona görə də Vaqif "həqdir" sözünü işlətməli olur: "Həqdir, gözəl çoxdur cahan içində". "Pəri", "Nədəndir", "Zülfün", "Gəlin" rədifli şeirlərdə Vaqif Qurbani mövzularını yeni duyğu ilə işləmişdir. Vaqifin də bir çox şeirləri adı çəkilən real gözələ həsr olunmuşdur. "Bənəfsə" rədifli şeirdə "Dərər təzə bənəfsə", "Dəstə-dəstə sancıb buxaq yanına", "Onu görə məcun olur avara" (Qurbanidə: "Səni görə aşiq ağlın itirmiş"), "Sən sallanıb qabağımdan gedəndə" (Qurbanidə: "Sallana-sallana gedən Salatın") və s. Qurbani – Vaqif əlaqələrinə sübutdur. Qurbanidə olduğu kimi, Vaqifin qoşmasında da insanla təbiətin həmahəng təsviri, insan gözəlliyi ilə təbiət gözəlliyinin vəhdəti əsasdır. Vaqif qoşmanı aşağıdakı misralarla bitirir:

Vaqif züflərini tərif edəndə
Gərəkdir ki, əvvəl yazsın: bənəfsə.

Qurbaninin gözəl poeziyası qonşu xalqların ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Folklorşünas İ. Abbasovun araşdırmalarından aydın olur ki, Qurbaninin şeirləri erməniləri yüz illərlə öz təsiri altında saxlamışdır. Qurbaninin şeirləri ermənilər tərəfindən "Kərəmi", "Əcəmi", "Qoşma", "Türkməni" və s. adlar altında yazıya alınmışdır. Müəllif erməni mənbələrindəki Qurbani şeir-

lərini nəzərdən keçirərək bu qənaətə gəlir ki, "...Qurbani ermənilər arasında da ustad sənətkar kimi tanınmış, əsərləri dillər əzbəri olmuşdur. Qurbani o dərəcədə şöhrət qazanmış müəlliflərdən sayılmışdır ki, hətta başqa sənətkarlar da ondan təsirlənmiş, onun şeirləri səpgisində əsərlər yazmışlar".¹ Bu cəhətdən Qurbaninin "Ey Salatın, aşıqlərin sərində", "Laməkan şəhrində vücudə gəldim", "Bir gözəl sevmişəm sizin ölkədə", "Dedim, könül, sevmə xublar xubunu", "Nazənigarsan seyrana çıxanda" misraları ilə başlayan şeirlərinin rolunu xüsusi qeyd etmək olar. Təəssüf ki, müəllif həmin şeirlərin erməni əlyazma variantlarını çap etdirməmişdir.

Qurbanidə inam və əqidə, vətən və onun təbiətinə sevgi güclü olmuşdur. Vətənin bənövşə ətirli saf təbiətindən ilham alan şairin öz poeziyası da bənövşə ətirlidir. Bu təzəlik, bu tərəvət 500 ilin müddətində Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Alı, Ələsgər, Şəmşir və yüzlərlə başqa el sənətkarları, Diri ətrafında – şairin doğulub böyüdüüyü, ömür sürdüüyü ərazidə Aşıq Pəri, Mücrüm Kərim, Aşıq Mahmud, Aşıq Humay, Aşıq Surxay, Aşıq Abdulla və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir.

SÖZ ARDI

Qurbani böyük bir ədəbi məktəbin banisidir. Yeni tipli el ədəbiyyatının, aşıq şeirinin başlanğıcı Qurbanidən min il əvvələ aiddir. Bu uzun yolda ərəb və monqol işğalları, saysız-hesabsız müharibə və istilalar anadilli mədəniyyətin qol-qanad açmasına imkan vermədiyi kimi, onun mühafizəsinə də mane olmuşdur.

¹ İ. A b b a s o v. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.172.

Lakin sizcə bulaq kimi olsa da, axarın qabağını almaq mümkün olmamış, əksinə, VIII əsrdən fəaliyyətə başlayan və islam dini daxilində bir müxalif cərəyan kimi özünü göstərən sufilik, sonrakı əsrlərin hürufi ideyaları aşıqın qarşısızalmaz həqq sevgisi ilə alovlanmasına, qam-şaman ehtirasları ilə dolanan və sonralar vahid allah eşqi ilə yaşayan ozanlardan tədricən ayrılmasına, həqqi insanda görən aşıqlərin tədrici tüğyanına səbəb olmuşdur. "Aşıq" aşığa çevrilənə qədər uzun yol keçmişdir. Şübhəsiz, bu yolun saysız-hesabsız aşıqləri – aşıqları, Molla Qasım kimi sənət ustadları olmuş, lakin ümumi milli-mədəni inkişafa mane olan ictimai-siyasi amillər onların mühafizəsinə imkan verməmişdir.

Azərbaycan intibahı bütün dünya intibahının tərkibinə daxildir. Yer kürəsinin bütün mədəni ölkələrində oyanış eyni vaxtda başlamış və əsasən, eyni xarakterdə davam etmişdir. İnsan doğuluşunun ilk məkanlarından olan Azərbaycan çox bələlər çəkmiş, Aratta, Manna, Maday, Atropatena adları altında qonşuların, uzaq dövlətlərin çəkismə, döyüş, istila meydanları şəklində, çox qədim tarixi olan bir xalq, bir dövlət kimi, uzun və üzüntülü bir yol keçmiş, tarix gəlib XVI yüzilliyə çatanda "Azərbaycan" potensialı bütün əzəmət və qüvvəsi ilə üzə çıxmışdır. Bütün bu hadisələrin mərkəzində duran Şah İsmayıl Xətai – Babək qılıncını, Mənsur və Nəsimi kimi böyük şəxsiyyətlərin təriqət fədakarlığını özündə birləşdirən böyük şair, qüdrətli dövlət xadimi həyatın bütün görünən və görünməyən tərəflərinə işıq saçır. Şah İsmayıl Xətai intibah və mədəniyyət hamisi idi. İlk dəfə Şah İsmayıl Azərbaycanın dövlətçilik potensialını – keçən minilliklər içərisindən süzülüb gələn və ona təbiətin ən gözəl yerdə bəxş etmiş olduğu yaşamaq, yaratmaq, qurmaq imkanlarını, mübarizələr, ara verməyən döyüşlər və çarpışmalarla keçən qüvvəni real və həqiqi, həyati qüvvəyə çevirdi, onu haqqına çatdırdı. İlk dəfə Şah İsmayıl minilliklərdən axar götürüb gələn türk – Azərbaycan dilinin bütün təbii, zəruri imkanlarına rəvac verdi, onun ətrafını təmizlədi, köklü böyük bir ağac kimi onun hava almasına, hər tərəfə qol-qanad ata bilməsinə, bol su içməsinə, bol məhsul

verməsinə imkan yaratdı. Nəticədə bir tərəfdə Füzuli, o biri tərəfdə Qurbani yarandı. Şah İsmayıl ortada durub həmin tərəfləri birləşdirməyə çalışırdı. O özü də bir zirvə idi və qüdrətli bir zirvə olan Xətai o qaranlıq aləmdə xalqı, xalq dilini əbədi yaşar bilir, hər iki tərəfə bu istiqamətdə təsir edir, hər iki tərəfə eyni dalğalar göndərirdi. Xalq, onun dövləti, onun dili – bu üçlüyün dərkisi əsl intibah üçün, gələcək milli inkişaf üçün, yeni sənət məktəblərinin yaranması üçün bütün qapıları açırdı.

Qurbani həyata gələndə artıq qoşma da vardı, gəraylı da, təcnis də, deyişmələr də. Lakin milli oyanış bunları böyük bir axara yönəldib el sənətini yeni bir məktəb səviyyəsinə qaldırmaq üçün Qurbanini yetirdi. Qurbani bir zərbə ilə min illik bulaqların yolunu açdı, gur suların axarını təmizlədi və onların böyük bir nəhrə çevrilməsinə səbəb oldu. Qurbaninin yaradıcılığı bir insan ömrü müddətində "aşıq şeiri" deyilən şeirin birdəfəlik üstünlük qazanmasına səbəb oldu; Qurbaninin sənəti sonrakı əsrlərdə Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər, Şəmşir kimi böyük sənət ustalarının. yüzlərlə el aşığının yetişməsinə səbəb oldu. Qurbani sənəti XVIII yüzillikdə Vaqifi, XIX yüzillikdə Zakiri yazılı ədəbiyyata bəxş etdi. Bu sənət sualtı axınla davam edərək bizim dövrümüzdə S.Vurğun, H.Arif, Z.Yaqub kimi şairlərin yaradıcılığında üzə çıxdı.

Görkəmli el sənətkarının – şair Qurbaninin əsərləri ona görə qüdrətlidir ki, həm formaca, həm də məzmunca gözəldir. M.H. Təhmasibin dediyi kimi, "bu qüdrətli sənətkarın qələmindən hər nə çıxmışsa, gözəl çıxmışdır".

Qurbani poeziyası ona görə gözəldir ki, burada insan və təbiət gözəllikləri bir ürək kimi döyünür. Yüksək duyğulu şair insanın sevinc və kədərini, məhəbbət və nifrətini, insan gözəlliyinin bütün cizgilərini təbiətdə, axar sulara, uca dağlarda, tər bənövşələrdə görür. Ona görə də onun poeziyasındakı bənövşəni həm böyük, həm də kiçik hərflə yazmaq olar. Qurbani həyat adamı olmuş, insan və təbiət gözəlliklərindən zövq almışdır. Onun poeziyasında feodal dünyasında haqsızlıqdan inləyən insanın qəhərli və qəzəbli səsi

eşidilir. Bununla yanaşı, Qurbani yaradıcılığına qüdrətli bir nikbinlik hakimdir. Şair ağır kədər içərisində də xoş gələcəyə inamını təbəssüm və yumorla ifadə etmişdir.

Zəmanəsinin övladı kimi, Qurbani dövrünün ideoloji görüşlərindən yan keçə bilməmişdir. Ona görə də şeirlərində sufi, hürufi ideyaları ilə yanaşı, qızılbaş-şiə təriqətinin əsas müddəaları da qismən öz əksini tapmışdır. Həqiqi sənət əsərləri olduğu üçün bu cür şeirləri də gözəl və mənalıdır. Şair dünyəvi duyğu və düşüncəni dini görüşlərlə birləşdirməyi bacarmış və daim dünyəvi gözəlliyə üstünlük vermiş, real gözəldən və gözəlliklərdən zövq almışdır.

Xalq kağıza arxayın olmamış, Qurbaninin şeirlərini 500 il hafizələrdə qorumuşdur. Ona görə də şairin bir sıra əsərləri istər-istəməz aşınmalarla yaşamışdır. Lakin bu müddət ərzində onun qüdrətli şeirlərinə, bənd, beyt və misralarına toxunmaq mümkün olmamışdır.

Qurbaninin poeziyası el sənətinin inkişafı, klassik ədəbiyyat dilinin xəqləşməsi, demokratikləşməsi üçün təsir mənbəyi olmuşdur. Onun şeirlərində dövrün elə səciyyəvi, aparıcı fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik və üslubi normaları əhatə olunmuşdur ki, bunlar həm onun poeziyasının əslinə uyğun mühafizəsini təmin etmiş, həm də milli dilin təşəkkülü üçün xalq dilinin bütün imkanlarını istiqamətləndirməyə səbəb olmuşdur. İntibahın milli dilə doğru açdığı perspektiv imkanlar Füzuli, Xətai ilə yanaşı, daha xəlqi, daha demokratik olduğu üçün Qurbani yaradıcılığında üzə çıxır. Buna görə də milli dil öz başlanğıcını XVI yüzillikdən alır.

* * *

Qurbani öz dövründə vətən xainlərinin – "bədəsillər" in ucbatından vətəndən didərgin düşmüşdü. İndi Qurbaninin nəvə-nəticələri də didərgindir və üstəlik həmin mənfur bədəsillər onun vətən torpağını da düşmən tapdağına çevirmişlər. Görünür, dünyanın bu cür keşməkeşli işlərini çox gördüyü üçün Qurbani deyirdi:

Bağrım dəlik-dəlik, sinəm peykandı,
Mənim üzüm gülməz Vətəndən ayrı.

Bu yazını bitirərkən, düşünürəm ki, indi Qurbani daha dərin girdabdadır; hələ də düzəlməmiş, yaxşı ki düzəldilməmiş məzərindən boylanaraq vətən övladlarının yolunu gözləyir, dərin ağrı və kədər içərisində "Köç-köç oldu, köçdü ellər, obalar" deyir...

Görünür, Qurbani müqəddəs bir şəxs olmuşdur: Allah zərrəsi kimi milyon illər təbiətdə dolaşmış, 500 il əvvəl insan bədəni alıb bir ömür yaşamış, böyük bir sənət yaratmış, bədəni tərk edərək yenə kainatı dolaşmağa başlamış, 500 ilin tamamında – kafər qonşularımızın hələ o torpaqlara ayaq basmadığı vaxt qəlbimizə girib bizi oyatmış, düşündürmüş, danışdırmış, on dörd il əvvəl başlayıb altmışa bir qalanda (bu yaşımda) bitirdiyim bu yazıda etdiyimiz qüsurları üzümüzə vurmadan yenə göylərə ucalmışdır...

1996

Ə D Ə B İ Y Y A T

Abbaslı Mirzə. Şah İsmayıl Xətai və folklor. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV, B., 1978.

Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. B., 1977.

Azərbaycan aşığı (toplayanı H.Əlizadə). B., 1929.

Azərbaycan aşığı və el şairləri. I c., 1983, II c., 1984.

Azərbaycan dastanları. B., I c., 1965.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., I c., 1943.

Azərbaycan tarixi. B., 1958.

Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. B., 1960.

Aşıqlar (tərtib edən S.Axundov). B., 1957.

Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. B., 1975.

Bürhanəddin Qazi. Divan. B., 1985.

Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985.

Qasimov M. Ozan – aşıq keçidi. "Qobustan", №3, 1990.

Quliyeva–Qafqazlı Xəlilə. Qaracaoğlan. B., 1985.

Qurbani. 55 şeir (Tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Dadaşzadə). B., 1972.

Qurbani (rus dilində, ön sözün müəllifi Q.Ş.Kazımov). B., 1984.

Qurbani (toplayıb tərtib edən, ön sözün və qeydlərin müəllifi Q.Ş.Kazımov). B., 1990.

Dastani-Əhməd Hərami. B., 1978.

El şairləri (toplayıb tərtib edən S.Mümtaz). I c., B., 1927; II c. B., 1928.

Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981, 1992.

İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. B., 1966.

Yunus Emre. Güldeste. Ankara, 1990.

Kazımov Q.Ş. Aşıq Qurbani və məzarı. "Kolxozçu", 12 oktyabr 1983, 22 oktyabr 1983.

– Diri kəndi və Qurbani. "Ədəbiyyat və incəsənət", 27 iyul 1984.

– Qurbani ənənələri. "Azərbaycan müəllimi", 10 fevral 1984.

– Qurbani irsinə məhəbbətlə. "Azərbaycan gəncləri", 17 mart 1984.

– Qurbani sənətkarlığı. "Sovet Ermənistanı", 17 mart 1984.

– Qurbani. "Qobustan", №4, 1985.

– "Qurbani" dastanının onomastik leksikası və bir antroponim haqqında. "Azərbaycan onomastikası problemləri", II, B, 1988.

– "Qurbani" təxəllüsü. "Ədəbiyyat və incəsənət", 2 sentyabr 1988.

– Qurbani və Xətai. "Ulduz" curn., №9, 1989.

– Qurbani: qaynaqlar, sələflər. "Ozan", 18 fevral 1992.

– Yunus Əmrə və Qurbani. "İki sahil", 13 yanvar 1996.

– "Köç-köç oldu, köçdü ellər" – deyən Qurbani. "Xalq qəzeti", 24 avqust 1996.

– İdeya və üslub yaxınlığı. "Şəhriyar", 9 oktyabr 1996.

Köprülü F. XVI esrin sonuna kadar türk saz şairleri. – İstanbul, 1930.

Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1984.

Qurbanini oxuyarkən. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 13 oktyabr 1989.

Paşayev S. Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı. B., 1989.

Sayat-Nova. B., 1963.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. B., 1986.

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972.

Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. B., 1983.

Xalq dastanları. I c. B., 1961.

Həkimov M. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. B., 1983.

Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1990.

Cəfərov N. Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər. "Ədəbiyyat və incəsənət", 3 noyabr 1989.

Şah İsmayıl Xətai. Sazım. B., 1973.

Öcel Oğuz M. Azərbaycan aşıklık kelenegi ve Dirili Kurbanı. Milli folklor (Aylıq Türk Dünyası Folklor Dergisi), c.3. yıl. 5, sayı 20, kış, 1993.

Qeybullayev Q. K gtnoqenezu azerbaydjanüev. B., 1991.

Gfendiev O. Azerbaydjanskoe qosudarstvo sefevidov. B.,1981.

Əmpolğskiy Z.İ. Drevnə Albanie III-I vv. do n.g., B.,1962.

QEYDLƏR

1.Kitabın 1-ci hissəsi – «Qurbani (əsərləri)» ilk dəfə Bakı Universiteti Nəşriyyatında (1990, 280 səh.), sonra prezident fərmanı ilə Şərq-Qərb nəşriyyatında (2006, 232 səh.) çap olunmuşdur.

2.«Qurbani və poetikası» adlanan 2-ci hissə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəşriyyatında (1996, 200 səh.) çap olunmuşdur.

3.Kitabın 64-cü səhifəsində verilmiş Qurbaninin şəkli rəssam Elçin Aslanovundur. E.Aslanov şəkli Sultan Məhəmmədin «Ov səhnəsi» (1549) tablosundakı aşiq şəklinə əsasən çəkmişdir. Rəssamların fikrincə, tabloda Qurbani təsvir edilmişdir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I HİSSƏ. QURBANİ. ƏSƏRLƏRİ

Ulu zirvə: haqq aşiqi, el şairi Dirili Qurban – Qurbani.....7

Əsərləri

Gəraylılar.....	47
Qoşmalar.....	65
Təcnislər.....	155
Qifləndilər.....	163
Deyişmələr.....	166
Divanilər.....	183
Qitələr.....	185
Bayatılar.....	186
Cahannamə.....	188
Müxtəlif şeirlərdən natamam parçalar.....	192

Qeydlər və izahlar.....	193
--------------------------------	------------

II HİSSƏ.QURBANİ VƏ POETİKASI

Ön söz əvəzi.....	303
--------------------------	------------

<i>G İ R İ Ş. Sələflər, qaynaqlar.....</i>	<i>308</i>
--	------------

I F Ə S İ L. <i>Qurbani</i> və yaradıcılığı.....	343
---	------------

Həyatından izlər.....	343
-----------------------	-----

Valideynləri, təhsili və təxəllüsü haqqında.....	366
--	-----

Diri dağı. Diri kəndi. Mazannənə piri və Qurbaninin məzarı.....	375
---	-----

Qısa tərcümeyi-halı.....	395
---------------------------------	------------

Qurbani cümlərdə. Əsərlərinin toplanması və nəşri.....	397
--	-----

Məhəbbət və gözəllik duyğuları.....	403
-------------------------------------	-----

Zülm və zorakılıq əleyhinə. Baharın və xoş günlərin gələcəyinə inam.....	414
--	-----

II F Ə S İ L. <i>Qurbani şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri. Dil və sənətkarlıq məsələləri.....</i>	424
---	------------

Aşınmalarla yaşayan poeziya.....	425
Milli ədəbi dilin başlanğıcı.....	433
Milli təbii obrazlılıq vasitələri.....	454
Janrın məktəb səviyyəsi	467
İdeya və üslub yaxınlığı.....	476
Sənətin davamı.....	485
Söz ardı.....	500
Ədəbiyyat	504
Qeydlər.....	505
Lüğət	

LÜĞƏT

A

Abdal – dəvış, qələndər
Abi-həyat – dirilik suyu
Abi-kövsər – behiştə olan
çayın suyu: içki

Axça (ağca) – gümüş pul
Alişan – adlı-sanlı, çox şöhrətli
Ayə – Quran surələlərindəki hər
bir cümlə

B

Bab – layiq, yaraşan, tay; qapı
Bad – yel, külək; yox olma, puç olma
Badə – şərab, çaxır; şərab pıyaləsi
Baqi – əbədi, daimi
Bar (i) – yaradan, yaradıcı, Allah
Barxanə – tay, yük
Batil – həqiqətə zidd; yalan, boş
Bazubənd – qiymətli daşlarla işlənmiş qızıl və ya gümüş
qolbaq
Bədəsil – zati pis olan, alçaq, nanəcib
Bədgüman – pis fikirli, şübhəli, inanmayan
Bəlgə – nişan
Bərg – yarpaq
Bərham – qarmaqarışıq, pozuq, dağınıq
Bərqərar – möhkəm, daimi, sabit, davamlı
Bəşər – insan, adam
Bəyan – anlatma, söyləmə; ərizə, gözəl yazı
Bidad – ədalətsiz, ədliyyəsiz, qanunsuz
Bidar – oyaq, ayıq
Biganə – yad, özgə
Bimürüvvət – insafsız, qəddar, namərd
Binəva – yazıq, fağır, köməksiz
Börk – papaq
Burc (bürc) – qalanın çıxıntısı,
qülləsi; qala, qüllə
Buy (bu) – iy, qoxu
Bülənd – yüksək, uca
Bünyad – özül, kök, əsas, bina, təməl
Büryan – yanan, yanmış

C

Cadə (*caddə*) – böyük yol, baş küçə

Cannisar – canını qurban verən

Cəbin – alın

Cəmal – gözəllik; gözəl üz

Cənnətülməva – behişt kimi gözəl yer

Cövr – incitmə, zülm, cəfa

Cüda – ayrı, ayrılmış, uzaq düşmüş

Ç

Çahar – dörd, dörd ünsür

Çarsı (*çarsuy*) – dörd yan, dörd tərəf; iki tərəfində dükanlar olan üstürörtülü və ya üstüaçıq bazar (*çarsubazar*)

Çərx – göy, asiman; tale, bəxt

D

Dad – haray, aman; ədalət, insaf

Dadü bidad – haray-həşir

Damad – kürəkən

Damanda – ümitsiz, çarəsiz, naçar

Darülamən – aman evi, pənah gətirilən yer

Dəhan – ağız

Dəm – an

Dəndan – diş

Dər – qapı

Dərbədər – avara, sərsəri, sərgərdan

Dərgah – saray, qapı, qapı önü

Dəst – əl

Didar – üz, camal; görmə, görüş

Didə – göz

Digərgün – başqa cür, halı pozğun

Dil – ürək, qəlb

Dilgir – incik; bezmiş, qəmli
Dimağ – beyin, kef, nəşə
Divan – böyük məclis, rəsmi məclis
Divanə – dəli
Dud – tüstü, duman, çən
Dudi-ah – ahın tüstüsü
Dübarə – ikinci dəfə, yenidən
Dürr – inci, mirvari
Düta – bükülmüş; ikiqat

E

Ehram – dini mərasim; sərdabə, piramida
Ehsan – yaxşılıq, bağışlama, lütf
Eyn – göz; çeşmə, bulaq
Eyş – yaşayış, yaşama; eyş-ışrət, kef, nəşə
Eyvən – köşk, qəsr, böyük salon

Ə

Əbrişim – ipək, qatlanmış ipək
Əfzəl – daha fəzilətli, böyük hörmət sahibi ilkin
Əğyar – yadlar, özgələr, tanış olmayan
Əhdü peyman – söz vermə, öhdəyə götürmə
Əhli-ürfan – bildikli, elmlı, arif adamlar
Əhmər – qırmızı
Əqiq – qiymətli daş
Ələzab – məlum əzab, o əzab
Əmir – hökmdar, padşah
Əmr – iş, sərəncam
Ənah – damar, boru
Ənam – hədiyyə, bəxşiş
Ənbər – gözəl iy, xoş rayihə
Ənbiya – peyğəmbərlər, nəbilər
Əndam – bədən; boy, qədd-qamət
Ərgəvan – qırmızı qəşəng gül; qırmızı
Ərməğan – sovqat, hədiyyə

Ərş – qübbə, göyün doqquzuncu və ən uca qatı, səma
Ərşi-əla – çox uca göy
Ərz – anlatma, şikayət
Ərzi-hal – xahişnamə, ərizə
Əsmər – qarabuğdayı, qarayanız
Əta – bağışlama, bəxşiş
Əttar – ətir satan
Əyyar – hiyləgər, kələkbaz
Əza – üzlər
Əzəm – ən böyük, çox böyük, çox görkəmli

F

Fani – puç olan, qalmayan
Fanus – fənər
Fəda – qurban; əvəz, bədəl
Fəğan (əfğan) – fəryad, nalə
Fəhm – anlayış, idrak
Fələk – göy, asiman; tale, bəxt
Fərağ (firaq) – ayrılıq, hicran
Firistə – mələk, mələikə

G

Gah – zaman, vaxt; yer, məkan
Gahi – arabir, hər bən
Gər – əgər
Gənc – xəzinə, dəfinə
Gərdən – boyun
Gərdənbənd – boyunbağı
Gərdiş – gəzinti, dolanma
Gəşt – gəzişmə, gəzinti; seyr
Giriftar – tutulmuş; dustaq, əsir; mübtəla, düçar
Göftar – söz, söhbət, mövzu
Gövhər – inci, cavahir, daş-qaş; bir şeyin əsli, mayası
Gövhərkan – daş-qaş mədəni

Gülüzər – gül yanaqlı, gözəl bədənli

Güzər – keçmə, yol getmə

H

Heydər – aslan, şir; igid, cəsur

Heykəl – boyuna salınan dua

Heyz – xəstəlik

Həbib – sevimli, sevgili

Həqayiq – həqiqətlər

Həmail (həmayıl) – boyunbağı

Hərami (harami) – yolkəsən, soyğunçu, haram mala əl uzadan

Həşr – qiyamət, qiyamət günü; toplama, bir yerə yığma

Həşt – səkkiz

Həyya (həyyə) – ilan

Həyy-ləyamut – qalan, ölməz

Həzar – min; bülbül

Həzər – saqınma, çəkinmə, ehtiyat etmə

X

Xanədan – ailə, ocaq; sülalə

Xar – tikan; zəlil, həqir, alçaq

Xasə (xassə) – əla, çox gözəl

Xəndan – gülən, gülər; şən, şad

Xətm – möhürləmə, möhür basma; sonuncu, axır

Xətt – cizgi, cızıq; saqqal

Xəzan (xəzanə) – payız, saralıb-solma vaxtı

Xilaf – zidd, əks, qarşı

Xirqə – bez və ya qumaş parçası; dərvişlərin geydikləri üst paltar; pambıq paltar

Xoca – din xadimi, mürəbbi, tərbiyəçi

Xoryat (xoryad) – tərbiyəsiz, kobud adam

Xun – qan

Xuni-cigər – ciyər qanı, dərd-qəm, qüssə, kədər

Xüms – gəlirin beşdə biri miqdarında verilən dini vergi

İ

İbtida – başlama, başlanğıc, baş, əvvəl

İxtilat – qaynayıb-qarışma, yaxın əlaqə, görüşmə

İqbal – bəxt, tale

İqrar – qərarlaşdırma, təsdiq etmə

İlahi – Allaha aid, yerdə tapılmayan, yerdə olmayan

İlğa – ləğv etmə, aradan qaldırma

İltica – sığınma, himayə istəmə

İmam – peyğəmbərdən sonra din işlərinə rəhbərlik edən

İmamət – imamlıq etmə, məzhəb işlərinə rəhbərlik etmə

İmdad – kömək

İrab – qorxutma, vahiməyə salma

İştiaq – arzu etmə, çox istəmə

İzam – böyükklər; sümüklər

K

Kafər (kafir) – islam dininə inanmayan; itaətsiz, üsyankar

Kafi – bəs olan, kifayət edən

Kam – arzu, istək, məram, məqsəd

Kan – mədən, bir şeyin çox olan yeri, mənbə; bu dünya

Kar – iş, qazanc, fayda

Kəlləmanqo – xəstəlik növü

Kəramət – lütf, əzizləmə, hörmət, ehsan

Kəram – alicənablıq, mərhəmət, bağışlama

Kəsir – çox, bol, sıx

Kəzzab – yalançı, yalan danışan

Kirdigar – cənnətdə bulaq adı

Ku (kuy) – küçə, məhəllə

Küləh – papaq

Kütah – qısa, gödək

Q

Qab – məsafə, ara; uzunluq ölçüsü
Qabe-qövs – qaşların arası
Qabil – bacarıqlı, istedadlı
Qadir – qüdrət və qüvvət sahibi
Qail – inanan, etibar edən, iqrar edən
Qal – söz, danışiq
Qasid – məktub aparıb gətirən, elçi
Qazi – din yolunda döyüşən, cihad edən, qazi
Qədəm – addım, ayaq, bir addım məsafə
Qəflət – xəbərsizlik, qafil olma
Qəhr – qəzəb, hirs, hiddət
Qəlil – az
Qəmə – Ay
Qəməzə – göy qırpma, gözlə işarə eǧmə; naz, işvəli baxış
Qəndil – çıraq, çilçıraq
Qər – quyu; dəniz və s.-in dərin yeri
Qər (*ǧər*) – işıqlı, parlaq, şöləli
Qəvvas – dalgıç, üzgüçü
Qəza – bədbəxt hadisə, insanın başına gələn hadisə
Qəzəbnak – acıqlı, qəzəbli
Qibləgah – qiblə yeri, pərəstis edilən, çox hörmətli
Qiyamə – dua, səcdə
Qiyamət – məhşər günü
Qövs – yay, kaman; qaş
Qübar – toz, narın torpaq; kədər, qüssə
Qülhüvəyya – Quran surələrindən biri
Qülqülə (*qülǧülə*) – hay-küy, qışqırıq
Qürab – qarǧa
Qürrətüley – göz işığı, göz nuru; əziz övlad
Qüsl – dinin tələb etdiyi üsullarla bədəni yuma

L

Lame (*lamə*) – parlayan, parlaq
Laməkan – məkanı olmayan, məkansız

Ləmyesir – yetim, kimsəsiz
Ləşkər – qoşun, ordu
Libas – paltar, geyim
Lifafə – sarğı, boğça
Loğman – qabil həkim, çox bilikli, böyük alim
Lövhi-ülya – ən gözəl, ən uca göylər
Lütf – mehribanlıq, yumşaqıq, yaxşılıq, kərəm

M

Mahi – balıq
Mahru – ayüzlü, gözəl
Mahtab – ayın aydınlığı, aydınlıq gecə
Mail – meyil etmə, düşkün, mübtəla
Manşiq – nişan
Mehr – sevgi, məhəbbət; Günəş, gün
Merac – Məhəmməd peyğəmbərin göyə getməsi, yüksəlmə;
çıxılacaq yer; nərdivan
Mədar – vasitə, özü, çıxış nöqtəsi
Məğrib – qərb, günbatan
Məhbub – sevgili, dost
Məhparə (mahparə) – ay parçası, gözəl
Məhrəm – yaxın dost; qohum
Məlayik – mələklər
Mərək – saray, anbar, bina
Mərfət (mərifət) – bilik, elm, hünər
Məruf – bilinən, məlum olan, məşhur
Məsail – məsləhət
Məsti – keflilik, sərxoşluq
Məşriq – şərq, gündöğən
Məşşatə – bəzəkçi, gəlin və qızları bəzəndirən qadın
Məşuq – sevgili
Məta – mal, əmtəə, sərmayə, kapital
Mətləb – istək, məqsəd, tələb; məsələ, mövzu
Min – dan, dən mənasında ön qoşma
Mina – şüşə, büllur

Mintənə (nimtənə) – candonu

Mizan – ölçü, meyar, tərəzi; qiyamətdə günahları ölçən tərəzi

Mömin – dindar, qatı dindar

Mövla – sahib, yiyə; ağa, cənab, hami, havadar

Murad – istək, xahiş, kam; məqsəd, məram

Muy – tük, saç

Müddəi – iddia edən, haqsız tələb edən, rəqib

Müənbər – ənbərli, ətirli

Müxənnət (müxənnəs) – namərd, etibarsız

Mücgan – kirpiklər

Müqarin – birləşmiş

Münəvvər – işıqlı, nurlu, parlaq

Münkir – inkar edən, danan, inkar olunan

Mürəssə – qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş

Mürğ – quş

Mürsəl – göndərilmiş, elçi, peyğəmbər

Mürşid – yol göstərən, rəhbər; müridlərə rəhbərlik edən təriqət başçısı

Müşk (mişk) – ətir

Müşkül – çətin, ağır; əngəl, maneə

Müştaq – arzulayan, can atan

Mütəkkəllim – söyləyən, danışan, nətiq

Mütəsərrif – yiyə, sahib, vali

Müzaf – qatılmış, əlavə edilmiş

N

Naçaq – xəstə, kefsiz

Nagah – birdən, qəfildən, vaxtsız

Nagüman – gümansız, gümanı, ehtimalı olmayan

Nalça – incə damarlar, bəzək

Namdar (namidar) – adlı-sanlı, igid, qəhrəman

Naməhrəm – məhrəm olmayan, yad, özgə

Nargilə – odlu qəlyan, xor-xor qəlyan

Naseh – nəsihət verən, nəsihətçi

Nayib – katib, canişin
Nazənin – nazlı, işvəli
Nəcat – qurtulma, salamatlığa çıxma
Nəhs – uğursuz
Nəhy – qadağan etmə
Nəng – eyib, ar, bədnamliq
Nəsib – qismət, pay
Nəzl (nazil) – enən, Allah tərəfindən göndərilən
Nigar – gözəl, sevgili; rəsm, surət, şəkil
Nihan – gizli, gizli saxlanmış
Niqab – üz örtüyü, yaşmaq
Nisar – qurban
Novrəsidə – yeniyetmə, kamala yeni çatmış
Nurani – işıqlı, nurlu, hörmətə layiq qoca
Nübüvvət – peyğəmbərlik

P

Pa – ayaq
Payəndaz – ayaq altına salınan şey; peşkəş, hədiyyə
Peykan – oxun ucundakı dəmir; kiprik
Pər – qanad, quş tükü; yaraşıqlı, gözəl
Pərgar – dairə çəkmək üçün alət; kainat, dünya
Pəri – gözəl qadın və ya qız; qadın surətində sehrbaz, cadugər
Pərizadə – kiçik pəri
Pəyan (payan) – son, axır, üç, kənar
Püşt – arxa, dal, geri

R

Rah – yol
Rastkar – doğru, düz adam
Rəbbülaləmin – Allah
Riba – faiz, müamilə, sələm, saxta pul
Rişə – kök, saçaq

Rubənd (ürbənd) – üz örtüyü

Ruzi-əzəl – ilk gün

Ruzigar (ruzgar) – zaman, vaxt; külək; dövrən, fələk

S

Sahibhzaman – zamanın sahibi, 12-ci İmam Mehdi-nin adlarından biri; bəzi hökmdarlara verilən ad

Sail (sayıl) – dilənən, dilənçi; soruşan, sual edən

Saqi – içki məclisində şərab paylayan; su satan

Sar – siğirçin; dəvə

Sevda (sovda) – eşq, məhəbbət, həvəs, alver

Seyrağib (seyrəqib) – it xasiyyətli; özgə işinə qarışan, rəqib

Seyrəngah – seyr, gəzinti yeri

Səbat – sözündən dönməmə, mətanət

Səbük – yüngül

Səbz – yaşıl

Sədəf – içindən inci çıxan dəniz böcəyi, həmin böcəyin qabığı

Sədr – döş, sinə, ürək, könül

Səfa – rahatlıq, tamaşa, seyr, əyləncə

Səmax – qulaq borusu

Səməən – yasəməən ağacı və gülü

Səmənd – qırmızı ilə boz arasında olan; qırmızı kəhər at

Sər – baş

Sərasər – başdan-başa, tamamilə

Sərəndaz – ləçək, qarqat

Sərraf – bilən, dərindən başa düşən, tanıyan

Sitəm – zülm, əziyyət, cəfa

Sitəmkar – zülm edən, zülmkar

Sur – böyük buynuzdan qayrılmış boru

Suri-İsrafil – dini etiqada görə qiyamət günü İsrafil adlı mələyin çalacağı boru

Süçud – səcdə etmə

Süleyman (i) – ağ toz, zəhər

Sürəyya – Yeddiqardaş, Ülkər ulduzu

Süvar (səvar) – minmiş, minici

Ş

Şahbaz – tərlan, şahin; qoçaq adam

Şahvar – şaha, hökmdara layiq

Şeyda – dəlicəsinə vurğun

Şəbxun – gecə basqını

Şəddə – bağlı, topa

Şəfa – yaxşılaşma, sağalma

Şəfaət – günahkarın bağışlanması, iltimas, vasitəçilik

Şəfaqət (şəfəqqət) – acıma, yazığı gəlmə, mehribanlıq

Şəhla – ala (göz)

Şəkkiyyat – namazda səhv edilən rükətlər və s. üçün qoyulan qayda

Şəqaiq – lələgülü, xoruzgülü

Şəmail – şəkil, əks, surət

Şəms – günəş, gün

Şər – qanun, şəriət qanunu

Şərif – şərəfli, müqəddəs, nəcib

Şərm – utanma, həya, xəcalət

Şirinzəban – şirindilli

Şitab – çeviklik, tələsmə, sürət

Şövq – həvəs, arzu, istək

Şur – hay-küy, qalmaqal; eşq, sevgi

T

Tab – güc, qüvvət; zəhmət, dözmə

Tana – sırğa

Tar – qaranlıq; tel, sap, iplik

Teyhu – göyərçin cinsindən quş, çil quş

Təbərri – uzaqlaşma, çəkilmə

Təcəlla (təcəlli) – əyan olma, görünmə, təzahür etmə

Təfəül (təfəül) – fal açma, xeyrə yozma

Tən – bədən, əndam, cisim

Tənə (tən) – söymə, danlama, başa qaxınc etmə
Təng – darısqal, çətin vəziyyət
Tərəhhüm – rəhm etmə, yazığı gəlmə, acıma
Təvalla – bağışlanmış şey, dostluq üçün təşəbbüs
Təvan – güc, qüvvət; var-dövlət
Tığ – qılınc, xəncər, ülgüc
Tövhid – Allahın birliyinə inanma
Tüccar – tacirlər
Türab – torpaq, toz; qəbir, məzar

Ü

Ülya – əla, ən uca; çox gözəl, qiymətli
Ümman – böyük dəniz, dərya
Ürfan (irfan) – bilmə, xəbərdar olma; Allahı dərk etmə

V

Vacibat (vacibət) – yerinə yetirilməsi vacib olan işlər (dini)
Vəfadar – vəfalı, sədaqətli
Vəsf – tərif etmə, təsvir etmə
Vəsl – birləşmə, qovuşma, vüsal
Vüsal – görüşmə, qovuşma

Y

Yaqut – qırmızı rəngli qiymətli daş
Yek – bir, tək, vahid
Yeksan – düz, bərabər

Z

Zağ – qarğa
Zail – daimi olmayan, müvəqqəti; fani, yox olan
Zar – ağlayan, inləyən; dərmansız, çarəsiz
Zarını – ağlayan, inləyən, ağlar
Zat – sahib, yiyə, əsil, mahiyyət, şəxs

Zaval (zəval) – tələf olma, məhv olma; göy cisimlərinin batması

Zəban – dil

Zəbanə – alovun şöləsi, dili

Zəbərcəd – qızıla çalar yaşılmıtlı qiymətli daş

Zəkat – dini vergi

Zəmhərir – çox bərk şaxta, soyuq

Zəmin – yer

Zən – qadın

Zənbur – arı

Zənəxdan – çənə çökəyi

Zərdab – öd

Zərnişan – zərlə işlənmiş

Zəvvar – ziyarətçi, ziyarətə gedənlər

Zikr – yada salma, söyləmə; vird, dua

Zimistan – qış

Ziyadə – çox, daha çox, daha artıq

Zülfüqar – ikiəgzıl qılınc; həzrət Əlinin ləqəbi